

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ж ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ж — ўзбек кирилл алифбосининг саккизинчи ҳарфи. Ундош, жарангли, тил олди, портловчи товуш. Сўз бошида (жийда, жар, жайран), ўртасида (гижда, ажрим) ва сўз охирида (бож, тож) кела олади. Қипчоқ шеваларида адабий тилдаги «й» ўрнида (йўл-жўл, йомон-жомон) келади. Ўзлаштирилган сўзларда сирғалувчи ҳолатда сўз бошида (журнал), ўртасида (аждар) ва охирида (гараж) учрайди. Туб ўзбекча сўзларда сўз охирида қўлланилмайди. Туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда Ж ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

ЖАБАЛ МАКОНИ — мезолит, неолит ва жез даври (мил. ав. 7—2-минг йилликлар)га оид макон. Туркманистондаги Катта Болхон тоғларида, Туркманбоши — Ашхобод т. й.даги Жабал ст.-ясида 3,5—4 км шарқдаги ғорда жойлашган.

Ғор икки тармоқдан иборат бўлиб, оғзи жан.га қараган, кенглиги 9 м, чуқ. 7,5 м, бал. 4 м. 1949—50 й.ларда А. П. Окладников томонидан ўрганилган. Ж. м.нинг маданий қатлами 3 м қалинликка эга. Ж. м.нинг пастки 6-маданий қатламида ўрта тош даврига, кейинги қатламларида неолит ва жез даврига оид чақмоқтошдан ишланган киргич, пайкон ва кўплаб чақмоқтош чикиндилари, жайран, ёввойи эчки, балиқ ва б. ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари, сопол идишлар топилган. Бу нарсалар хўжалик ҳаётида овчилик, балиқчилик ва теримчилик асосий ўринни эгаллаганини кўрсатади.

ЖАБАЛ-ДРУЗ, Ад-Друз — Сурия жан. ва Иорданиядаги вулканик массив. Энг баланд жойи 1803 м. Ён бағри ва чўққилари плиоцен даврида ҳаракатда бўлган вулкан кратерларидан иборат. Асосан базальтлардан тузилган. Кенг

лава майдонлари б-н ўралган. Чўл ўсимликлари ўсади.

ЖАБАЛПУР — Ҳиндистоннинг марказий қисмидаги шаҳар, Мадҳья-Прадеш штатида, Нарбада дарёси бўйида. Аҳолиси 740 минг киши (1990-йлар ўрталари). Савдо-саноат маркази. Тўқимачилик (ип-газлама), керамика, ёғоч-созлик, металлсозлик, автомобилсозлик саноати корхоналари бор. Ёғоч савдо қилинади. Д. ёнидан боксит олинади. Ж. 19-а.нинг 1-ярмида инглизларнинг ҳарбий базаси сифатида бунёдга келган.

ЖАБАРИЙЛАР (араб, «жабр» сўздан — зўрлик ишлатиш, мажбур қилиш маъносида) — 7-а. охири — 8-а. бошида ислом илоҳиётида пайдо бўлган оқимлардан бири. Ж. инсон тақдирини худо мутлақ олдиндан белгилаб қўйган, ҳеч қандай ирода ва фаолият эркинлиги йўқ, булар фақат худога мавжуд, инсон эса ана шу фаолиятни ўзлаштириб олиш имкониятига эга, деган ақидаларни илгари сурганлар. Ирода эркинлиги тарафдори бўлган қадарийларга қарши бўлганлар. Муҳаммад (сав) нинг пайғамбарлигини, халифалар ҳукмронлигини илоҳий ва қонуний деб асослашда, жаҳон урушларида мусулмон жангчисининг ўлимини тақдир б-н боғлаб мутаассибликни қучайтиришда Ж. таълимотининг аҳамияти катта бўлган. Шунинг учун Ж.ни ҳокимият тепасида турган умавийлар қўллаб-қувватлаб, уларга қарши бўлган диний фирқа ва сиёсий гуруҳларни таъқиб остига олганлар.

ЖАББОРОВ Жуманиёз (1930.25.10, Косон тумани) — Ўзбекистон халқ шоири (1997). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1980). ТошДУ филология ф-тини тугатган (1952). «Шарқ юлдузи» жур.да бўлим мудири, масъул котиб (1953—62), «Гулхан» жур. бош муҳаррири (1962—64), Республика газ. («Совет Ўзбекистони»)да бўлим мудири (1964—67), бош муҳаррир ўринбосари

(1967—76), маъмурий ташкилотда шўъба мудири (1976—81), Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида директор (1981—85), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида таржима кенгашининг маслаҳатчиси (1985—90). Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳасида Ўзбекистон Давлат мукофотлари кўмитасида масъул котиб (1990 й.дан).

«Баҳор нафаси» (1956), «Мақсад йўлида» (1958), «Субҳидам ҳаёллари» (1964), «Сахро санами» (1967), «Лирика» (1970), «Илҳом дақиқалари» (1971), «Достонлар» (1974), «Эътикод» (1978), «Хаёлимда ўзинг» (1985), «Кўнглим гўзали» (1991) ва б. тўпламларига кирган шеър ва дostonларида юртга муҳаббат, инсон қалби ва маънавий оламини теранроқ акс эттиришга интилиш, ҳаёт севарлик ғоялари бадий ифодаланган. «Ажаб дунё — севги дунёси» (1996) тўпламидан 100 дан ортиқ ғазаллар ўрин олган. Унинг шеърлари фалсафийлиги, воқеликка фаол муносабат б-н ажралиб турса, ғазаллари образларнинг тиниқлиги, ўйноқчилиги б-н ўзига хосдир. «Гулжаҳон ва Ҳасанжон» (1967), «Сахро гуллари» (1976), «Тоғдаги учрашув» (1986) тўпламлари болаларга бағишланган. Ж.нинг «Гулшан» (1957) достонида муҳаббат ва садоқат мавзуи асосий ўрин тутди. «Тоғлар садоси» (1961) ва «Йўлдаги ўйлар» (1968) дostonлари яхшилик б-н ёмонлик ўртасидаги азалий кураш, адабиёт ва санъатнинг инсон ҳаётида тутган ўрни ҳақида. «Она-ер кўшиғи» (1962), «20 кун дафтари» (1967), «Соҳиллар ҳикояси» (1974) каби насрий асарлари нашр этилган. «Таллимаржон достони» (1976), «Қуёш юрти» (1981) шеърлий асарлари мазмунан ўзаро боғлиқ бўлиб, Қарши чўли манзаралари, она юртга муҳаббат туйғулари улуғланган. «Ўжарлар» (1973), «Йиллар ўтиб...» (1977), «Тўйдан олдин томоша» (1979), «Менинг оппоқ кабутарларим» (1991) драматик асарларида инсон эрки, бахти, оилавий турмуш муаммолари

ёритилган. Р. Та-горнинг «Курбонлик» драмасини, Ҳофиз Шерозий, Убайд Зоконий, Байрон, Ю. Лермонтов, А. Блок ва б.нинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилган. Драматик асарлари асосан Муқимий номидаги ўзбек давлат муסיқали театрида ва вилоят театрларида, шунингдек, тожик, қирғиз, қозок театрларида ҳам саҳналаштирилган. Алишер Навоий номидаги Катта академик театрида саҳналаштирилган.

«Ал-Фарғоний» операси либреттоси (1998) муаллифи. Ас: Сайланма [2 жилдли], Т., 1980—81.

ЖАББОРОВ Илҳом (1945.30.6, Ўрта Чирчиқ тумани) — ҳайкалтарош, Ўзбекистон БА нинг акад. (1997), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989), Республика рассомлик билим юрти (1965) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1971)ни тугатган. 1995 й.дан Республика рассомлик коллежида ўқитувчи. 1997 й.дан Миллий рассомлик ва дизайн ин-тида ҳайкалтарошлик устахонаси раҳбари, проф. Ж. асарларида анъанавий реалистик ҳайкалтарошлик услубига хос хусусиятлар миллий мавзу ва таъсирчан образларни ифодалашда ўз аксини топган. Дастгохли ва маҳобатли асарлари (портрет, тарихий шахслар қиёфаси акс этирилган) умумлашма ва рамзийлик йўлида яратилган. «Хаёл» (ёғоч, 1974), «Машраб» (ёғоч, 1974), «Оқшом» (ёғоч, шамот, 1980), «Дам олиш» (шамот, 1982), «Фалакнинг гардиши» (шамот, 1983), «1941—45 йиллар» триптихи (шамот, 1985) ва б. Тошкентдаги Фуркат (бронза, гранит, 1982; меъмори С. Сутягин), Ургутдаги Навоий (мис, 1985), Намангандаги Машраб (мис, 1988), Тошкент (1992), Самарканд (1997) ва Шаҳрисабз (1997) даги Амир Темур ҳайкаллари (бронза; меъмори Ф. Ашрафий), Фарғонадаги Ал-Фарғоний (бронза, 1998), Тошкентдаги «Она» (бронза, 1999), Урганчдаги Жалолдин Мангуберди (2000) ҳайкаллари Ж.нинг маҳобатли асарларидан. «Меҳнат

Шухрати» ордени б-н мукофотланган (2001).

ЖАББОРОВ Исо (1929.30.12, Тошҳовуз ш., Туркменистон) — этнограф ва файласуф олим. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби (1995), фалсафа фанлари д-ри (1973), проф. (1974). Москва давлат ун-тини тугатган (1951). Ўзбекистон ФА Тарих ин-ти катта илмий ходими (1954—1964), ТошДУ доценти (1964-1967), партия ишларида (1967—70), Ижтимоий фанлар академияси докторанти (1970—1972), ТошДУ кафедра мудири (1973—1997), Темурийлар тарихи давлат музейи будим мудири (1997 й.дан). Илмий ишлари этн., тарих, фалсафа, диншунослик муаммоларига бағишланган. Унинг Г. Дресвянская б-н ҳаммуаллификдаги «Рухлар, авлиёлар, Урта Осиё худолари. Дин тарихи очерклари» («Духи, святые, боги Средней Азии. Очерки по истории религии», Т., 1993) китоби хитой тилида нашр қилинган (Пекин, 2002). «Шухрат» медали б-н мукофотланган (1995).

Ас: Кўхна харобалар сири, Т., 1968; Жаҳон халклари этнографияси, Т., 1984; Ўзбек халқи этнографияси, Т., 1994; Антик маданият ва маънавият хазинаси, Т., 1999; Буюк хоразмшоҳлар давлати, Т., 1999.

ЖАББОРОВ Комилжон (1914, Андижон — 1975.4.9, Тошкент) — созанда (гижжак, дутор, танбур), бастакор. Ўзбекистон халқ артисти (1973). Созандаликни Р. Исабоев, С. Сиддиқовдан, бастакорликни Т. Жалиловдан ўрганган. Андижон миллий муסיқа тўғарагида қатнашган (1924—30). Ҳамза номидаги Тошкент (1930—31), Андижон (1931—42) ва Янгийўл (1942—47) театрларида, Ўзбекистон радиоси ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестри (1947—75) да созанда. «Дугоҳи Ҳусайний», «Ироқ», «Наво» ва б. куйларни гижжакда, «Нолиш», «Нимчўпоний», «Курд» ва б. асарларни дуторда, «Самарканд Ушшоғи», «Гу-

лёр» ва «Шаҳноз»дек ашула йўлларини танбурда катта маҳорат б-н ижро этган. «Гулсара» (К. Яшин, 1936), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид, Н. Салахов б-н биргаликда, 1938) спектакллари мусикалаштиришда қатнашган ҳамда «Гулжа устида нур» (С. Тилла, А. Исмагулла, 1950, П. Раҳимов б-н ҳамкорликда), «Нодира» (Х. Раззоков, 1962, С. Ҳайитбоев б-н), «Менинг Жаннатим» (С. Абдулла, 1971, Д. Зокиров б-н) мусикали драмаларини яратган. 100 дан ортик — «Диёримсан», «Наззора қил», «Мубтало бўлдим сенга», «Эй, пари», «Сенга», «Тошкент пиёласи», «Шифокорлар», «Обод ўлкам» каби ашула, қўшиқ ва қатор чолғу куйлар муаллифи. Буларнинг сўнги учтаси кўп йиллар давомида Уз-телерадиосининг туркум дастурларининг бошлангич садолари эди. Умрининг охирида «Чўлпонойнинг алласи», «Чоргоҳ», «Машғал», «Зебуннисо» сингари теле-постановкаларнинг мусикасини яратган. Ж. ижодий услуги тез ёдда қолувчи жозибали оҳангларга бойлиги, анъанавий пешрав, ашула ва қўшиқ шакллариининг эркин уйғунлашишига асосланган.

Ад.: Ғофурбекова Х., Бастакор Комилжон Жабборов [Мусика ижодиёти масалала-ри], Т., 1997.

ЖАББОРОВА Дилафрўз Абдурахимовна (1950.5.7, Тошкент) — раққоса. Ўзбекистон халқ артисти (1984). Тошкент давлат миллий рақс ва хореография олий мактабининг халқ рақслари бўлимини (1967), Тошкент давлат маданият ин-тининг хореография бўлимини (1983) тугатган. «Шодлик» ашула ва рақс ансамблида (1967—78), Навоий театрида (1978—82), «Ўзбекконцерт» бирлашмасида (1982—86), 1986 й.дан М. Қориёқубов номидаги Ўзбек давлат филармония гастроль-концерт бирлашмасида яккахон раққоса. 1990—2001 й.лар «Шодлик» (1996 й.дан «Ўзбекистон») ашула ва рақс ансамблининг бадиий раҳбари. Ижросидаги рақслар шўхчанлиги, жўшкин ҳаракатларга бой

ва ифодавийлиги, аёл қалбидаги ишқ, дарду алам, қувончларни нозик ишваларда ифода этувчи чиройли хироми б-н ажралиб туради. Энг яхши рақслари: «Дил куйласин», «Гулруҳ», «Дарёи азим», «Сурнай лазгиси», «Ноз эгар», «Ўсма қўйибди қошига», «Раққоса», «Танавор», «Уйнасангиз», «Муножат» ва б. «Кармен» (Ж. Бизе) операсида Фарандоу партиясини ижро этган. Репертуаридан хинд, чили, уйғур, рус, эрон, турк, афғон, лўли ва б. Халқлар рақслари ўрин олган. АҚШ, Австралия, Бельгия, Вьетнам, Германия, Сурия, Ғарбий Берлин ва б. мамлакатларда гастролда бўлган. Ж. ижодига бағишланган «Дилафрўз Жабборова рақсга тушади» телефильми суратга олинган (1984).

ЖАБРА (branchtae), ойқулоқ — сув ҳайвонларининг газ алмашинув органи. Келиб чиқиши ва тузилиши ҳар хил бўлган тана ўсимтасидан иборат. Ж.да қон (ёки лимфа) томирлари қалин тўр шаклида тармоқланган. Томирларнинг юпқа девори орқали қон ёки тана суюқлигидан агроф муҳитга CO₂ ажралиб, ундан O₂ ютилади. Ҳалқали чувалчанглар Ж.си жуда оддий тузилган бўлиб, парасодийларида (эркин ўрмалаб яшовчилар) ёки бошида (най ичида яшовчилар), кўпчилик юксак қисқичбақасимонларда эса кўкрак оёқлари асосида ёки танасининг икки ёнида жойлашган. Ҳашаротлар сувда яшайдиган личинкаларининг трахея Ж.лари юпқа деворли ўсимтадан иборат бўлиб, тананинг ҳар хил жойида ўрнашган ўсимтага учи берк трахея найчалари кириб туради. Моллюскалар Ж.си ктенидий ёки пластинкасимон. Игнате-рилиларники (денгиз типратиканлари ва юлдузлари)ники ичи суюқлик б-н тўлган тери ўсимталаридан иборат.

Сувда яшовчи хордалилар халқуми деворида бевосита ёки жабра олди бўшлиғи орқали ташқи муҳитга очиладиган Ж. ёриклари бўлади. Ичак б-н нафас олувчилар, қобиклилар ва бош қутисизлар Ж. ёриклари оралиғидаги тўсиқ қон капил-

ялрлари б-н таъминланган. Ж. ёриқлари орқали сув б-н кон ўртасида газ алмаши-нуви рўй беради. Балиқдар Ж. ёриқлари Ж. ёйлари б-н тўсилган. Тоғайли баликлар Ж. ёйларида Ж. варақлари жойлашган. Суякли ва айрим тоғайли баликлар Ж. варақлари 2 қатор бўлиб сиртдан Ж. қопқоқлари б-н ёпилган. Бу қопқоқлар оғиз б-н бир вақтда очилиб ёпилади. Ж. варақлари сиртидаги юпқа бурмалар Ж.нинг нафас олиш юзасини кенгайтиради. Фаол сузалиган балиқлар Ж. юзаси кам ҳаракат балиқларга нисбатан анча кенг. Сувда ва куруқликда яшовчилар личинкаларида ташки Ж. бўлади. Ж. сув-туз алмашинуви, сув ва туз ионларини шимиб олиш ва ажратишда ҳамда аммиак ва мочевина ионларини ажратиб юборишда муҳим аҳамиятга эга.

ЖАБРА ОРҚАЛИ НАФАС ОЛУВЧИЛАР (Branchiata) — бўғимоёқлилар кенжа тип; 1 синф — қисқичбакасимонларни ўз ичига олади. Бирламчи сув ҳайвонлари, айрим турлари куруқликда яшашга мослашган. Одатда жабралар орқали нафас олади. Ж. о. н. о. жабраси оёқлари эпиподат ўсимтаси ёки шаклан ўзгарган оёқлар ҳисобланади. Жуда майда турларида жабра бўлмаганлиги учун тана юзаси орқали нафас олади. Куруқликда яшашга мослашган айрим турлари (заҳқашлар) да ўзига хос трахеялар бўлади. Ж. о. н. о.нинг бошида 2 жуфт мўйловлар — антеннула ва антенналар бўлади. Шунинг учун уларни баъзан 2 жуфт мўйловлилар (*Dian-tennata*) деб ҳам аталади.

ЖАБРАОЁҚЛИЛАР (Branchiopoda) энг содда тузилган қисқичбакасимонлар кенжа синфи. Боши (протоцефалон) кўкрак бўғимлари б-н қушилмаган. Фасеткали кўзи ва науплиус кўзчаси бор. Баргсимон кўкрак оёқлари сузиш, нафас олиш ва озикни оғзига ҳайдаш учун хизмат қилади. Қорни оёқсиз, айри б-н тугайди. 740 га яқин тури бор. Чучук сувда яшайди, денгизларда кам учрайди. Метаморфоз орқали ривожланади.

Личинкаси — науплиус, метанауплиус 2 туркум: баргоёқлилар (*Phyllopora*) ва Ж. (*Anostraca*)га бўлинади. Ж. турларининг танаси чўзиқ, уз. 5 мм дан 3 см, баъзан 10 см гача. Кўкрак сегментлари (11, баъзан 17—19), одатда бир жуфтдан оёқларга эга. 180 тури маълум. Ж. кенг тарқалган, чучук сув ҳавзалари, қўлмак сувларда яшайди. Фақат артемия шўр ва шўрланган сувли ҳавзаларда учрайди. Ж. — микроскопик сув ўтлари, детрит б-н озикланади. Кўпчилиги дастлаб тухумини тухум халтасига қўяди, сўнгра сувга чиқаради. Тухумлари сув тубига чўкиб, ривожланади. Улар узоқ, вақт давом этадиган қурғоқчиликка ва ҳароратнинг кенг чегарада ўзгариб туришига чидамли; шамол орқали тарқалиши мумкин.

ЖАБРЛАНУВЧИ - жиноят оқибатида ёхуд ақли норасо шахснинг ижтимоий хавфли қилмиши натижасида маънавий, жисмоний ёки мулкий зарар қўрган шахс. Маънавий зарар фуқаронинг орномуси ва инсоний қадр-қимматини топташда, уни бошқа фуқаролар олдида камситишда, жамоатчилик олдида обрўини туширишда ва бадном қилишда ифодланади. Жисмоний зарар — фуқаронинг баданига шикаст ва соғлиғига путур етказиш, жисмоний азоб ва оғриқларга дучор қилиш, мулкий зарар — шахсий мулкни ғайриқонуний равишда олиш, унга шикаст етказиш ёки мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини бузиш демакдир. Фуқарони Ж. деб топиш ҳақида суриштирувчи, терговчи ва прокурор — қарор, суд эса — ажрим чиқаради. Агар Ж. вояга етмаган ёки муомалага лаёқатсиз деб топилган бўлса, ишда унинг қонуний вакили иштирок этади. Ж.нинг ўлими б-н тугаган жиноят ишларида Ж. ҳуқуқлари қонунга биноан яқин қариндошларига ўтади.

Ж.га жиноят ишида фаол иштирок этиш ва ҳуқуқларини химоя қилиш учун кенг ваколатлар берилган. Ж.: кўрсатувлар бериш, далиллар тақдим қилиш, илтимоснома бериш ва рад этиш, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд

харакатлари устидан шикоят қилишга; дастлабки тергов тугагандан кейин ишдаги барча материаллар б-н танишиб чиқишга; суд муҳокамаси олиб борилаётган тилни билмаса, ўз она тилида гапириш ва таржимон хизматидан фойдаланишга ҳақли. Ж. ўз манфаатларини шахсан ўзи ёки ўз вакили орқали ҳимоя қилиши мумкин. Ж. суд муҳокамасида қатнашаётиб, гувоҳларга, экспертга, судланувчига, бошқа Ж.ларга, фуқаролик даъвогари ва фуқаролик жавобгарига саволлар, суд терговининг исталган пайтида суд текшираётган иш ҳолатлари юзасидан кўрсатув бериш, арз қилинган фуқаролик даъвосини қувватлаш ҳуқуқига эга. Ж. ашёвий далиллар ва ҳужжатларни ҳамда жиноят содир бўлган жойни кўздан кечиришда иштирок этиши, суд мажлиси протоколи б-н танишиши ва протокол юзасидан ўз мулоҳазаларини маълум қилиши мумкин. Ж. ҳукм устидан шикоят қилишга, бошқа шахсларнинг шикоят ва прокурор протеста б-н танишишга, улар юзасидан эътирозлар билдиришга ҳақли. Ж. иш юзасидан биланларини маълум қилишга ва қўйилган саволларга жавоб беришга мажбур. Курсатувлар беришдан бош тортганлиги ва била туриб ёлғон курсатувлар берганлиги учун Ж. жинорий жавобгарликка тортилади (ЎЗР ЖПК, 54—55-моддалар).

ЖАБРОИЛ — исломда тўрт бош фариштадан бири (Микоил, Исрофил, Азроил б-н бирга). Диний ақидага кўра, Аллоҳ иродасини пайғамбарларга етказиб, ваҳий келтирувчи (хабар берувчи), самовий офатларни ер юзида ижро қилувчи фаришта; барча пайғамбарларга худо тарафидан келадиган ваҳийлар фаришталар улуғи Ж. (ас) орқали келади. Ж. Аллоҳнинг иродаси б-н Муҳаммад (сав)га Қуръон оятларини етказиб берган. Қуръони каримда Ж. «муқаддас рух», «олижаноб элчи» номи б-н тилга олинади.

Ж. христианликда Гавриил номи б-н маълум.

ЖАБҒУ, я б ғ у — 1) кушонлар даврида олий унвонлардан бири; 2) Турк хоқонлигида қаған ва тегин (хонзода, тахт вориси) каби маъмурий-ҳарбий мансаблардан кейин турадиган унвон. Ҳарбий саркарда сифатида кўшиннинг ўнг қанотига сардорлик қилган. Бу мансабни эгаллашга фақат қаған уруғидан чиққан шахсларгина ҳақли бўлган. Хитой солномаларида таъкидланишича, Ж. ҳукмдордан сўнг олий маъмурий-ҳарбий мансаб сифатида фаолият кўрсатган. Ғарбий турк хоқонлигида Ж. истилоҳи давлат бошлиғи ва олий бош қўмондон маъносини истеъмолда бўлган. «Тарихи Табарий»да қайд этилишича, Тохаристон ҳукмдори Ж. унвонини эгаллаб турган. Биринчи Турк хоқонлиги барпо бўлгунга қадар, Ашина уруғига мансуб бўлган турклар элида энг олий маъмурий-ҳарбий унвон Ж. ҳисобланган. Хоқонлик ташкил этилгач, давлат бошлиғи қаған, унинг ноиблари эса Ж. деб аталган. Турк хоқонлигига асос солингандан сўнг Ж. унвонини эгаллаб турган Буминта қаған, унинг иниси Иапамига баҳодур-жабғу унвони берилди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида Ж. «йафғу» фонетик шаклида қўлланган бўлиб, «хоқондан икки даража паст ўринда бўлган одам» тарзида изоҳланган; 3) Ўғузлар ва карлуқлар ҳукмдори.

ЖАБҒУКАТ (жабғу ва суғдча кат — шаҳар) — Бинкат (қад. Тошкент) шаҳридан тахм. 12—14 км шим.-шарқдаги қад. шаҳар. Ж. номи «Худуд ул-олам» (10-а.) асарида қайд қилинган: «Жабғукат гўзал шаҳар, Чочнинг ҳарбий лашкаргоҳи шу ерда бўлган». Ж. ўрнида ҳоз. Бўзгонтёпа археологик ёдгорлиги жойлашган.

ЖАВДАР, қора буғдой (Secale) — ғалладошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, дон экини. 13 туридан 11 таси ёввойи бўлиб, Кичик ва Ўрта Осиёда, Эрон,

Афғонистон, Закавказье, Жан. Африкада ўсади, қолган 2 туридан бири — далаларда бегона ўт тарикасида учрайди (*S. segetale*), бири асосан Шим. ярим шар мамлакатларида етиштириладиган маданий ёки экиладиган Ж. (*S. segetale*) дир. Ж.нинг ватани Кавказ, Кичик ва Ўрта Осиёнинг тоғ олди минтақалари. Кузги ва баҳорги шакллари бор, асосан кузгиси экилади. Жаҳон бўйича экин майдони 9,9 млн. га ўртача ҳосилдорлик 20,3 ц/га, ялпи ҳосили 20,1 млн. т (1999). Асосан Европа мамлакатларида кўп экилади (Польшада — 2,2, Россияда 3,5, Украинада 0,6 млн.га). Ўзбекистонда Ж. кам экилади (8 минг га, 1999).

Ж. илдиз тизими попук илдиз, бақувват, ерга асосан 120 см (айрим илдизлари 2 м) гача кириб боради. Пояси похол, 5—6 бўғимдан иборат, бўйи 60 см дан 2—2,5 м гача. Битта ўсимликда 4—8 та поя бўлади. Барги барг қини ва ханжарсимон учли барг пластинкасида иборат: тўпгули — бошоқ, гуллари икки жинсли, меваси дон, яланғоч, чўзинчок, асосан кулранг. Ж. четдан чангланадиган ўсимлик. Ж. дан озиқ-овқат, ем-хашак ва техника мақсадларида фойдаланилади. Жавдар нон (буғдой нон б-н биргаликда) энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотидир. Ёрмаси ва кўк массаси, уни чорва моллари учун қимматли озуқа; донидан аралаш озуқа, спирт ва крахмал, патока ишлаб чиқарилади, сомонидан қоғоз, целлюлоза, лигнин ва б. олинади, шунингдек, молларга едирилади ва тўшама ўрнида фойдаланилади. Кузги Ж.нинг фаол вегетация даври (120—150 сутка) иккига бўлинади: вегетатив органлари ривожланиб борадиган кузги давр (40—50 сутка) ва генератив органлари шаклланадиган ва ўсимлик ҳосил берадиган баҳорги-ёзги давр (75—100 сутка). Уруғи 1—2° иссиқда униб чиқади, майсалари совуққа чидамли. Ж. апр. нинг охири — майнинг бошларида бошоқ чиқаради, июнь ойида пишади. Суғориладиган минтақаларда кузги Ж.ни маккажўхори, ғўза, картошка ва б. дала экинларидан бўшаган

унумдор ерларга экиш тавсия этилади. Ўзбекистонда суғориладиган ерларда, асосан, кузда 4—6 см чуқурликда экилади (гектарига 2—2,5 ц уруғ сарфланади). Суғориладиган ерларда ҳосилдорлиги 20—50 ц/га, баҳорикор ерларда 10—20 ц/га боради. Баъзи жойларда Ж.ни оралик экин тарикасида кўкати ни молларга бе-риш учун ҳам экилади.

Навлари. Ж.нинг Вятка, Козон, Дурагай 2, Вахш 116 (баҳори) ва б. экилади.

Зараркуналари: швед пашшаси, гессен пашшаси, кузги пашшалар, хасва ва б.

Касалликлари: илдиз чириш, коракую, коракўсов ва б.

Ад.: Ёрмагова Д., Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси, Т., 2000.

Қўзибой Душамов.

ЖАВЗА — қад. оғирлик ўлчови. Кийматлари: 1) 1 Ж. = 1 мисқол/драхмий. Агар мисқолнинг $4,25^{\wedge}5$ г га, драхмийнинг $3,3105^{\wedge}4,25$ г га тенглиги ҳисобга олинса, 1Ж. 7 г-Н0,57 г га тўғри келади. Ж.нинг шоҳ Ж.си ҳам бор, у 6 мисқол/дирхамга тенг. Агар дирхам мисқолнинг $7/10$ бўлагига тенглиги ҳисобга олинса, унда 1 Ж.=6 мисқол/дирхам = $6 \cdot 10/7 = 8,57$ г бўлади.

Баъзи манбаларда Ж.нинг бошқа кийматлари тўғрисида маълумотлар берилган. Мас, Ибн Синонинг «Тиб крнунлари»даги жадвалда 1 Ж. = 38,75 г, баъзан 1 Ж. = 17,0 г деб берилган бўлса, бошқа адабиётларда 1 Ж. = 29,75 г ёки 1 Ж. = 25,5 г деб берилган.

ЖАВЗИЙ (араб.— эгизак) — қ. Ўн икки маком.

ЖАВЗО — 1) зодиак юлдуз туркумларининг бири. Белгиси Gem (лот. Gemini). Осмон гумбазининг Шим. ярим шарида Саратон ва Савр юлдуз туркумлари Ораларида жойлашган. Энг ёруғ юлдузлари Кастор (2-катгаликда) ва Поллукс (1-катгаликда). Ж.ни куз, қиш ва баҳор пайтла-

рида кузатиш мумкин;

2) хижрий-шамсий йил ҳисобининг учинчи оyi. Эрон календариди Ж. 1925 й.гача ишлатилган. Афғон календариди 1911 й.дан қўлланилади. Ж. 31 кундан иборат бўлиб, биринчи куни 21—22 май-га тўғри келади (яна қ. Бурж).

ЖАВЛОНОВ Ҳикмат (1933.13.2, Фориш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДЎ ни тугатган (1955). 1955 й.дан Фориш туманидаги 1-мактабда физика ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, 1972 й.дан 33-мактабда директор, 1995 й.дан физика ўқитувчиси. У ўқувчилар б-н биргаликда 1200 дан ортиқ кўргазмалари курул тайёрлаган ва намуналари физика хонасини ташкил этган.

ЖАВОБГАРЛИК - қ. Жиддий жавобгарлик, Интизомий жавобгарлик, Моддий жавобгарлик.

ЖАВОН — хона (меҳмонхона)нинг ички деворидаги тоқчалар қатори, ойна-ванд шкаф.

ЖАВОНШИР (?—670) — Кавказ Албаниясининг ҳокими (638—670). Меҳронийлар сулоласидан. Унинг даврида араблар томонидан Албанияни босиб олиш бошланган. Қодисия жанги (636 й.)да арман князи Мушег Мамиконян ва Сюник хркими Григорий б-н биргаликда арабларга қарши сосонийлар қўшини тарафида туриб жангда қатнашган. Форслар тор-мор келтирилгач, Ж. Закавказье худудида қолган-кутган форс аскарлари б-н кураш олиб борган. 660 й.да Халифаликка қарши Византия б-н иттифок тузган. 667 й. жан. дан араблар ва шим. дан хазарлар истилоси хавфи туғилгач, ўзини Халифалик вассали деб тан олган. Ж. марказлашган ҳокимият муҳолифлари фитнаси натижасида ўлдирилган.

ЖАВОҲИРЛАР, қимматбаҳо тошлар — қимматбаҳо безак буюмлари тайёр-

лаш учун ишлатиладиган ўзига хос хусусиятли минераллар. Ж. чиройлилиги, рангининг тиниклиги ва бир хиллиги, ялтироклиги, жилоланиши, қаттиқлиги, қирралаш мумкинлиги каби хусусиятлари б-н қадрланади. Сунъий усулда қирраланган, тарашланган ва сайқал берилган олмошта гавҳар дейилади. Ж. шартли равишда 4 синфга бўлинади: 1-синф — олмос, ёқут, сапфир, зумрад; 2-синф — александрит, сапфирнинг турли ранглилари, асл қора опал, асл жадеит; 3-синф — демантоид, шпинель, асл оқ ва олов ранг опал, аквамарин, топаз, турмалин; 4-синф — хризолит, циркон, кунцит, ойтош, қуёш тоши, сарик, яшил ва пушти ранг берилл, пироп, альмандин, феруза, аметист (сафсар), хризопраз, цитрин. Ж.нинг баъзилари, мае, олмос, зумрад, ёқут ва б. сунъий йўл б-н ҳам олинади. Шпинель ва корунднинг таркибига бошқа кимёвий элементлар аралашмалари (хром, титан, ванадий, темир ва б.)ни қўшиш йўли б-н «аметист», «александрит», «аквамарин» олинади. Деярли барча Ж.ни сунъий йўл б-н олиш мумкин.

Ж. одамзодга жуда қадим замонлардан маълум. Қадимда табиий олмосни қирралаш б-н биринчи марта Шарқ мамлакатларида, асосан Ҳиндистонда шуғулланилган. Бундан 4000 йил илгари Хитойда нефритдан ҳар хил буюм (пичоқ, болта ва б.) ва безаклар ясашган.

Ёқут, лаъл, феруза, нефрит, ақиқ, зумрад, гавҳар каби Ж. Ўрта Осиёда узок тарихга эга. Улар Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва б. шаҳар бозорларида 6—7-а. лардаёқ қўллаб сотилган. Ўрта аср Шарқ меъморлигида девор ва мақбараларни қимматбаҳо тош бўлақлари ва тахтачалари б-н безаш урф бўлган.

Буюк олим Беруний ҳам Ж.нинг пайдо бўлиши, уларнинг физик, кимёвий хоссалари ҳамда ишлатилиш тарихига оид тадқиқотлар ўтказган. Текшириш натижаларини ўзининг «Китоб ул-Жамоҳир фи Маърифат ал-Жавоҳир» («Минералогия») китобида баён қилган.

Европада илк ўрта асрларда

кимматбаҳо ва зийнат тошларига сайқал бериш фақатгина Ж.ни қайта ишлаш жараёнида уларнинг табиий кирраларини сақлаб қолиш ва тозалаш, кристалларни тоғ жинсларидан ажратиб олишдан иборат бўлган. 1456 й.да голландиялик Лодвейк ван Беркем олмосни кирралашда олмос кукунидан фойдаланган, шундан кейин бу усул бошқа қаттиқ тошларни кирралашда кенг қўлланила бошлаган. 1725 й.да Санкт-Петербургда Пётр I кўрсатмасига биноан биринчи марта «олмос тегирмони» — жиолош ф-каси очилган. Унда дастлаб фақат кимматбаҳо тошлар кирраланган, кейинчалик безак тошларига ҳам жило бера бошлаганлар.

Ж. табиатда турли жараёнларда: 1) магний ва темирга бой магмаларнинг кристалланиши жараёнида (олмос ва пироп); 2) гранитли пегматитларнинг кристалланиши натижасида (зумрад, аквамарин, циркон, топаз, турмалин, амазонит); 3) минераллашган эритмаларнинг кристалланишидан (опал, биллур, аметист, феруза, агат, малахит); 4) метаморфизм жараёнида (ёқут, сапфир, шпинель, лажвард, гранатлар) ҳосил бўлади.

Ж. конлари дунёда кўп, аммо конлар бир хил тарқалмаган. Жан. Африка ва Мадагаскар о.да (олмос, зумрад, берилл, аквамарин, турмалин, биллур, топаз, пироп ва б.), Жан. Америка, асосан Бразилия ва Колумбияда (зумрад, берилл, олмос, турмалин ва б.) кўплаб қазиб олинади. Осиё мамлакатларида нефрит (Хитой), феруза ва лазурит (Эрон, Афғонистон), ёқут, шпинель, циркон, жадеит, альмандин (Ҳиндистон, Шри Ланка, Таиланд), олмос, зумрад, малахит, топаз, аметист, турмалин (РФ) конлари мавжуд. Ўрта Осиё қадимдан ўзининг феруза, ёқут, биллур, мрамор оникси б-н машҳур. Ўзбекистонда малахит (Писком тоғи), феруза (Қизилқум, Султон Увайс, Қурама тоғи), родонит (Қурама, Султон Увайс), аметист (Писком, Қурама тоғи) мавжуд, айниқса феруза қадимдан қазиб олинади.

ЖАВШАН (форс— совут, зирх) — қадимда ва ўрта асрларда жангчининг баданини жароҳатланишдан сақлаш мақсадида кийиладиган совутнинг бир тури. Ж. жабага нисбатан оғир. Дастлабки вақтларда у жез (бронза)дан, кейинчалик темир ва пулатдан ишланган. Ж. баргсимон темир парчаларидан майин ҳалқа симлар ёрдамида тўқилган. Ж.ни эгилювчан, букилувчан бўлиши учун уни махсус тайёрланган металл тахтачаларни бириктириб ҳам ясаганлар. Йирик лашкарбошилар, саркардалар учун баъзан махсус Ж. тўқилган. Мил. ав. 1-минг йилликдаёқ Марказий Осиё халқлари жанг пайтида отларга Ж. ёпишган (яна қ. Баргуствон, Бактар, Совут, Зирх).

ЖАВҲАРИЙ, Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод ал-Форобий (940—1002 ёки 1008) — туркистонлик тилшунос олим. ФоробпА дунёга келиб, ватандоши Тойисий Иброҳим Форобий ва б. алломалардан таҳсил олган. Сўнг, Ироқ, Жазира, Мисрга бориб, узоқ муддат араб тили грамматикасини ўрганган. Хуросонга қайтиб, бир муддат Нишопурда яшаган. У 1002 й. улкан қанотлар ясаб, уларни қўлларига боғлаганда, учмоқ учун томдан сакраб вафот этган. Ж.нинг «Тоҷул-луға ва саҳоҳу-л-арабийя» («Луғат тожи ва арабчининг ҳақиқийси») асари тилшунослик фанида Ферузободий (1329—1414)нинг «Крмус»идан кейинги энг муқаммал китобдир. Бу асарга кўплаб шарҳлар битилган. Асар форс, турк тилларига таржима қилинган, Туркияда нашр этилган.

ЖАВҲАРЛИМУ — лимон эссенцияси. Лимон меваси, шунингдек, глюкозани ачитиш усули б-н олинади. Қандолатчиликда мураббо, нишолда, парварда сингари ширинликларни тайёрлашда ишлатилади.

ЖАДВАЛ — 1) маълум изчилликда устунлар, катаклар, сатрлар тарзида кўрсатилган маълумотлар, рақамлар (мае,

даре Ж.и, поездларнинг қатнов Ж.и).

ЖАДЕИТ (испанча *ijada* — ён) — силикатлар синфига мансуб минерал, кимёвий формуласи $\text{NaAl}(\text{Si}_2\text{O}_6)$. Моноклин сингонияли. Ранги яшил, кўкимтир ва оқ, шишасимон ялтироқ. Қаттикутиги 6,5—7. Зичлиги 3200—3500 кг/м³. Метаморфик жинсларда, баъзан контактметасоматик ишқорли жинсларда учрайди. Ж. Мьянма ва АҚШ (Калифорния), Қозоғистон, Тожикистон (Помир), РФ (Кутбий Урал, Ғарбий Саян тоғлари) ва б. жойларда топилган. Ўзбекистонда метаморфик жинсларда учрайди. Ж.дан заргарлик ва бадий безак буюмлари тайёрланади.

ЖАДИДЧИЛИК (араб, жадид - янги) — 19-а. охири 20-а. бошида Туркистон, Кавказ, Крим, Татаристон ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ижтимоий-сиёсий, маърифий ҳаракат. Ж. дастлаб 19-а.нинг 80-й.ларида Кримда Исмоилбек Гаспринский раҳбарлигида крим татарлари ўртасида вужудга келди. Ж. ҳаракати намоёндалари кўпинча ўзларини таракқийпарварлар, кейинчалик жадидлар деб аташган. Ўша даврнинг илғор таракқийпарвар кучлари, биринчи навбатда, зиёлилар маҳаллий аҳолининг умумжаҳон таракқиётидан орқада қолаётганлигини ҳис этиб, жамиятни ислоҳ қилиш заруриятини тушуниб етгандилар. Ж. моҳият эътибори б-н аввало сиёсий ҳаракат эди. Унинг шаклланиш ва мағлубиятга учраш даврлари бўлиб, уларни шартли равишда тўртга бўлиш мумкин. Туркистон, Бухоро ва Хива худудида бу даврлар 1895-1905; 1906-16; 1917-20; 1921-29 й.ларни ўз ичига олади.

Биринчи даврда Туркистонда подшо Россиясининг мустақкам ўрнашиб олиши кузатилади. У ўз сиёсий агентлари (вакиллари) ёрдамида маҳаллий хон ва амир ваколатларини чеклабгина қолмай, уларни кўғирчоққа айлантириб, рус ва ғарб сармоядорларининг ишлаши ва яшаши учун шароит яратади, турли ком-

паниялар, акциядорлик жамиятлари манфаатини кўзлайди. Айни чоғда маҳаллий аҳолининг талаб ва эҳтиёжлари назарга олинмай қўйилди, диний эътиқодлари, урф-одатлари б-н ҳисоблашмаслик, уларни менсимаслик кучайди. Ҳаётий, илмий сависси юқори бўлган қозилар тажрибасиз кишилар б-н алмаштирилди, порахўрлик, ижтимоий-сиёсий адолатсизлик авж олди. Мадраса ва мактаблар фаолиятини чеклаш, маҳаллий жой номларини русча атамалар б-н алмаштириш, маҳкама жараёнида қозилар бўйнига ҳоқ тақтиришгача борилдики, ерли аҳолини бу хилда таҳқирлаш ҳоллари мустамлакачиларнинг бедодлигини яққол кўрсатарди. Ўша давр аҳолини Мухаммадали халфа Собир ўғли (Дукчи эшон) халққа қарата ўз «Хитобнома»си (1898) да яхши баён қилган (яна қ. Андижон кўзғолони).

Миллат истиқболини ўйловчи таракқийпарвар кучлар халқнинг деярли барча табақалари — ҳунарманд, дехқон, савдогар, мулкдор, уламолар орасида мавжуд эди. Зиёлилар дастлаб чоризмга қарши курашни халқни асрий колоқликдан уйғотиш — сиёсий-маърифий жабҳадан бошлашга қарор қилдилар. Ж. ҳаракати ана шундай тарихий бир шароитда Туркистон минтақасида ривожланиш учун ўзига қулай замин топди.

Жадидлар орасидан етук олимлар, саноат ва зироатчилик соҳаларининг замонавий билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, юртни обод ва Ватанни мустақил кўришни орзу қилдилар ва шу йўлда фидойиларча курашдилар. Жадидларнинг Туркистон мустақиллиги учун курашида асосан куйидаги йўналишлар устувор эди: янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш; қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш; турли маърифий жамиятлар ва театр труппалари тузиш; газ. ва жур.лар чоп қилиш, халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш б-н Туркистонда миллий демократик давлат куриш. Жадид зиёлиларининг кучли пар-

тияси ташкил қилинган тақдирдагина бу ишларни амалга ошириш мумкин эди.

Ж.нинг асосий ғоя ва мақсадлари куйидагилар эди: Туркистонни ўрта асрларга хос қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислох қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туркистонда мухторият ҳукумати барпо этиш учун кураш, Бухоро ва Хивада конституцией монархия ва парламент, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали озод ва фаровон жамият қуриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ва миллий қўшин тузиш. Тошкент, Фарғона, Бухоро, Самарқанд ва Хивада хур фикрли ва тараққийпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан очилган маданий-маърифий йўналишдаги жамият ва уюшмалардан Ж. ҳаракати шаклланди.

Туркистонда Ж. ҳаракатини вужудга келтирувчилар тепасида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шуқурий (Шақурий), Саидахмад Сиддиқий—Ажзий (Самарқанд), Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдулла Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев), Тошпўлатбек Норбўтабеков (Тошкент), Фитрат, Файзулла Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Абдулвоҳид Бурхонов, Садриддин Айний, Абдулқодир Муҳиддинов (Бухоро), Обиджон Маҳмудов, Ҳамза, Чўлпон, Исхоқхон Иброт, Муқаммадшариф Сўфизода (Фарғона водийси), Полвонниёз хожи Юсупов, Бобоохун Салимое (Хоразм) турарди.

Туркистон минтақасидаги Ж. ҳаракати, тарқалиш жойи ва йўналишига кўра, учга бўлинади: Туркистон, Бухоро ва Хива жадиждчилиги. Туркистон жадиждлари б-н Бухоро ва Хива жадиждлари ўртасида бир мунча тафовут бор. Туркистон ўлкасидаги Ж.нинг ижтимоий асосини зиёлилар ташкил қилди. Улар чор Россияси мустамлакачилигига қарши курашнинг олдинги сафларида туриб, чоризмнинг хом ашё манбаига айлангизилган Туркистоннинг дастлаб мухтор,

сўнг мустақил давлат бўлишини ёқлаб чиқдилар.

Бухородаги Ж. Туркистондагига нисбатан оғир ижтимоий-сиёсий шароитда юзага келди. Унинг таркиби асосан Бухородаги шаҳар аҳолисининг тараққийпарвар қисми: зиёлилар, муллавақчалар, майда дўқондорлар ва маъмурлар, хунармандлар, савдогарлардан иборат эди. Жадиждларнинг деҳқонлар ва аскарлар ўртасида нуфузи аввалига паст бўлган. Жадиждлар иқтисод ва бошқарув соҳасида бир қатор талаблар, чунончи, солиқларни камаййтириш талаби б-н чиқишди. Улар дастлаб Бухородаги амирлик тузуми доирасида ислохотлар жорий қилмоқчи бўлишди. Бухорода вобқентлик деҳқон Жўрабой илк янги усул мактабини очган эди. Бухородаги Ж. ҳаракатига айрим жоҳил муллалар, ҳар қандай янгилик ва ислохотларнинг душмани бўлган қадимийлар оқими қарши чиқди. 20-а. бошларида Бухоро жамияти 2 гуруҳга: Иқром домла раҳбарлигидаги тараққийпарварлар ва Мулла Абдуразоқ бошчилигидаги қадимийларга бўлинган эди. 1908 й. «Бухорои шариф ширкати» тузилиб, дареликлар нашр этиш ва китоб савдоси б-н шуғулланди. Аҳмаджон Ҳамдий (Абусидов), Усмонхўжа Пўлатхўжаев (Усмон Хўжа), Ҳомидхўжа Меҳрий, Абдулвоҳид Бурхонов, Абдулқодир Муҳиддинов, Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий ширкатнинг ташкилотчилари эди. 1909 й. дек.да жадиждлар Бухорода «Тарбия атфол» («Болалар тарбияси») махфий жамиятини тузишди (асосчилари: Абдулвоҳид Бурхонов, Ҳомидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Ҳамдий, Муқамил Бурхонов, Ҳожи Рафе). Бу жамият туркистонлик ва бухоролик ёшларни Истанбулдаги «Бухоро таъмили маориф жамияти» бўлимига ўқишга жўнатди. Хориждаги таълим ёшлар дунёқарашида тубдан бурилиш ясади. Ж. Бухоро ва Туркистонда бир вақтда бошланган бўлса ҳам, амирликдаги оғир муҳит унинг тараққиётини тезлаштирди. 1910 й.дан бошлаб Бухорода Ж. ҳаракати

ташкилий туге олди ва «Тарбия атфол» махфий жамияти асосида партия ташкил топди (к. Ёш бухороликлар).

20-а. бошларида Хивада шаклланган Ж. бир қадар бошқачароқ тарихий шартшароитда вужудга келди. У бу ерда асосан иккита оқимдан иборат эди. Унинг ўнг оқими хонликда ривожланиётган савдо-саноат корхоналари эгалари ҳамда йирик бойларнинг вакиллари ни ўзига бирлаштирган эди. Бу оқимга Хива хони Асфандиев рхоннинг бош вазири Исломуҳжа бошчилик қилган. Ж.нинг ўнг оқими ўз олдига мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали эркин бозор муносабатларининг ривожланишига кенг йўл очиб беришни мақсад қилиб қўйган эди. Хивада Ж.нинг сўл оқими эса майда сармоядорлар, хунармандлар ва халқнинг турли табақа вакиллари ни бирлаштирган бўлиб, козикалон Бобоохун Салимов унинг раҳбари эди. Улар Хива хонлигида янги усул мактаблари ташкил қилиш орқали халқ оммасининг сиёсий фаоллигини ўстириш мақсадини қўйишган эди. 1904 й. «жамияти хайрия» тузилиб, унинг қўмаги б-н Хива ш.да дастлабки янги усул мактаби очилди (1904 й. 10 нояб.). Хива жадидлари маърифий ишлар б-н кифояланиб қолмасдан, хон тузумига қарши кураш ҳам олиб бордилар. Биринчи жаҳон урушигача Хива жадидларининг ягона маркази ва дастурий ҳужжатлари бўлмаган. Бирок Ж. ҳаракати Хива хонлигида катта ижтимоий-сиёсий кучга айланиб, 1914 й. авг.да у партия шаклини олган (к. Ёш хиваликлар).

1904—05 й.лардаги рус-япон уруши, 1905—07 й.ларда бўлган 1-рус инқилоби, 1905—11 й.лардаги Эрон инқилоби, 1908 й. Туркияда бўлган Ёш гурклар инқилоби жадидлар дунёқарашига кучли таъсир кўрсатди. Жадидлар ўз газ. ва жур.лари, янги усул мактаблари, турли кутубхона ва қироатхоналар, ҳаваскор театр труппалари теварагида тўпланишар эди. Уларнинг қўпчилиги шу даврнинг

кўзга кўринган ижодкорлари — шоиру ёзувчилар эди. Улар ўз асарлари б-н тарихан янги миллий адабиёт яратдилар. Адабиёт давр воқеаларига ҳамоҳанг борди. 1910-й.лардаёқ маърифат ва озодлик ғоялари унинг марказий мавзуга айланди. Адабиётга «миллат» ва «ватан» тушунчалари кириб келди. Миллий шеърларга рағбат кучайди. Янги замонавий дostonчилик майдонга келди, публицистика (Бехбудий, Фитрат, Мунавварқри, Мирмуҳсин) ривожланди, реалистик проза шаклланди. Шунинг учун ҳам бу давр адабиёти Ўзбекистон мустақиллигидан кейин ҳақли равишда миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти деб давраштирилди. Адабиётдаги бундай уйғониш, айни вақтда, шу давр маданий ҳаётида ҳам рўй берди. Жадидлар ўзбек халқи ҳаётига том маънодаги миллий театрик олиб кирди. Миллий матбаанинг вужудга келиши б-н китоб босиш иши йўлга қўйила бошланди. Европа кўповозли мусиқа санъати б-н танишган жадидлар ўзбек анъанавий мусиқа услубларини ҳам ислох қилишга даъват этишган. 1919 й.да Тошкентнинг Эски шаҳар қисми (ҳоз. «Турон» кутубхонаси ёнидаги бино)да жадидлар ташаббуси б-н Туркистон халқ консерваториясининг миллий (эски шаҳар) бўлими ташкил этилди. Шу тарзда жадидлар санъат воситаси б-н миллат кадрини кўтариш, санъатнинг деярли барча турларини юксалтиришга интилдилар («Ўзбекистон Республикаси» махсус жилдининг тегишли бўлимларига — Адабиёти, Театри, Мусиқасига Ж.нинг аксар вакиллари ёшларга даставвал лийн таълим б-н бир каторда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кун тартибига қўйдилар. Улар мусулмон мактабларининг таълим усули ва дастурларини ислох қилиб, янгича усулдаги мактабларни очдилар. Бехбудий, Мунавварқри, А. Бурҳонов, А. Авлоний ва б. янги усул мактаблари учун дарсликлар ёзиб, нашр этишган (к. Янги усул мактаблари).

Ж. ҳаракати давомида уларнинг ўз матбуоти шаклланди. Жадидлар Тош-

кентда 1905—06 й.ларда «Тараққий» (муҳаррири — Исмоил Обилий), «Хуршид» (муҳаррири — Мунавваркори), 1907—08 й.ларда «Шухрат» (муҳаррири — А. Авлоний), «Осиё» (муҳаррири — Аҳмаджон Бектемиров), «Тужжор» (муҳаррири — Саидкаримбой Саидазимбой ўғли), Бухорода 1912 й.да «Бухорои шариф» (муҳаррири — Мирзо Жалол Юсуфзода), «Турон» (муҳаррири — Ғиёс махсум Ҳусайний), Самарқандда 1913 й.да «Самарқанд» (муҳаррири — М. Бехбудий), Тошкентда «Садойи Туркистон» (муҳаррири — Убайдулла Хўжаев), Қўқонда «Садойи Фарғона» (муҳаррири — Обиджон Махмудов) газ.лари ва Самарқандда 1913—15 й.ларда «Ойна» (муҳаррири — М. Бехбудий), Тошкентда 1915 й. «Ал-ислох» (муҳаррири — Абдурахмон Содик ўғли) жур.ларини нашр қилишди. Шунингдек, 1917—18 й.ларда Тошкентда «Нажот» (муҳаррири — Мунавваркори), «Кенгаш» (муҳаррирлари — Аҳмад Закий Валидий ва Мунавваркори), «Турон» (муҳаррирлари — М. Афандизода, А. Авлоний), «Улуғ Туркистон» (муҳаррири — Кабир Бакиров), «Шурай Ислох» (муҳаррири — Абдулла Баттол), «Турк сўзи» (муҳаррири — Темирбек Худоёрхонов), «Турк эли» (тахририйъати), Самарқандда «Хуррият» (муҳаррирлари — Мардонкул Шохмуҳаммадзода, Ақобир Шомансуров, Фитрат), Қўқонда «Тирик сўз» (муҳаррири — Обиджон Махмудов), «Эл байроғи» (муҳаррири — Бўлат Солиев) газ.лари ва «Кенгаш» (муҳаррири — Ҳамза), «Юрт» (муҳаррири — Ашурали Зоҳирий) жур.лари чоп қилинди. Матбуот миллат дилидаги гапларни ўз сақифаларига кўчириш б-н кифояланмай, қандай ишларни биринчи навбатда амалга ошириш масаласини ўртага қўйди. 1909 й.да Тошкент ёш зиёлилари томонидан «Жамияти хайрия» ташкил этилди. Маҳаллий ёшлардан давлат маҳкамаларида, саноат, тижорат соҳасида ишлайдиган мутахассислар тайёрлаш, камбағал мусулмонларга ма-

даний-маънавий ёрдам кўрсатиш масаласи қўйилди. Бу миллатнинг бошқа халқлар ичига сингиб кетмаслиги йўлида қўрилган тадбирлар эди.

Бу даврда жадиждлар ижтимоий-сиёсий куч сифатида кўриндилар. Халқ уларда ўз химоячиларини қис этди. Сирдарё вилоятидан Петербургда ўтадиган Давлат думасига аъзоликка сайланган Абдувоҳидкори Абдурауфқориевга Тошкент, Чимкент ва б. жойларнинг аҳолисидан 12 моддадан иборат талабномани Давлат думасига топшириш юқланди. Бу хужжатда кўпгина ижтимоий талаблар кўрсатилган эди. Абдувоҳидкори 1907 й. 20 фев.—3 июнда Петербургда Садри Мақсудий (1879—1957), Мусо Жориллох, Алимардон Тўпчибошев каби мусулмон зиёлилари б-н танишиб, мусулмон фракциясининг раиси Бигловга Туркистон халқи дардини етказди. Бироқ Абдувоҳидкори, орадан кўп ўтмай, қамокка олинди ва Тулага сургун қилинди.

Шу тарзда, Ж. ҳаракати 1906—16 й.ларда ўзининг асосий йўлини белгилаб олди. Жадиждларнинг нашрлари халқни янги давр бошлангани б-н таништирар экан, ўзлигини англаб, уюшишга чақирди. Ўлка моддий ва маънавий бойликлари таланаётганини ошқор қилди. Чўлпон шеър ва мақолаларида мустамлакачиларнинг асл қиёфаларини очиб ташлади. Машхур адвокат У. Хўжаев олий ўқув юртини ташкил этиш, солиқларни тартибга солиш, болалар тарбиясига жиддий эътибор бериш масаласини баён қилди. Лев Толстой б-н фикрлашиш чоғида машхур ёзувчининг ён беришга мажбур этган У. Хўжаев чор ҳукумати маъмуруларининг порахўрлиги ва зolimлигини фош этиб, айримларини давлат ишидан четлатишга эришди. Мусулмон аҳолисига амалий тарзда ёрдам бериб, мавжуд ҳокимият қонун-қоидаларини тушунтира борди.

Жадид матбуоти ўз вакилларининг фикрларини эълон қилар экан, халқни «ҳар вақт ғафлат уйқусидан уйғотувчи» «миллат онгининг очкичи» эканлиги-

ни намоён этиш б-н бирга Туркистон халқини ҳур фикрлашга ва катта сиёсий курашга ҳозирлай олди. Бу даврда «Эрк», «Турон», «Ўқитувчилар жамияти» каби уюшмалар пайдо бўлди. Мунавварқори айтганидек, «Уларнинг бутун умиди Россиядаги инқилоб жараёнида маҳаллий аҳолини миллий, диний чеклаш ва жабрлашдан озод қилиш, уларнинг ҳақ-хуқуқларини овруполиклар б-н тенглаштириш, хилма-хил мактаб ва матбуот ишлари ҳамда турли-туман жамиятлар ташкил этишга кенг имконият яратиб беришга қаратилган эди».

Жадидлар бу даврда «Озодлик, тенглик ва адолат» шиори остида ишладилар. Уларнинг 1916 й. мардикорликка олиш воқеасига муносабати ғоятда эътиборга моликдир. Мардикорликка олиш — Биринчи жаҳон уруши кетаётган жойлардаги ишларга туркистонликларни жалб қилиш оқ подшонинг 1916 й. 25 июнь фармониға мувофиқ амалға оширилди. Бу қутилмаган тадбир, биринчидан, 1865 й. шартномасига зид эди. Иккинчидан, генерал Куропаткин (1848— 1925)нинг хулосасига Қарағанда, «Аҳоли ва маъмурият турар жойдан ташқаридаги ишларға мутлақо тайёрланмаган ва бундай шошилиш амалға оширилган тадбир оғир тартибсизликларни келтириб чиқарган». Аҳоли учун ана шундай мусибатли пайтда жадидларнинг кўзга кўринган намояндаларидан У. Хўжаев («Туркистон мардикорликка олиш қўмитаси» раиси) ва миллатпарвар бой Мирқомилбой Мирмўминбоев Россия жамоатчилигининг эътиборини бу масалаға жалб этиш, фармонни бекор қилдириш учун Петербурғға йўл олдилар. Давлат думасининг 1916 й. 13 ва 15 дек. кунлари ўтган мажлисида Николай II нинг 25 июнь фармони Россия империясининг қонунчилигида кўрсатилган ҳолларға зид равишда қабул қилингани тан олинди. Фармон Думада муҳкам қилингунга қадар июнь—авг. ойида жадидлар ҳаракати орқали бир неча эшелон тўхтатиб қолинди. Жадидларнинг мардикорларни қайтаришға ури-

нишлари 1917 й. фев. инқилоби бошланиши б-н тўла амалға ошди. Бу ҳодиса эл орасида уларнинг обрўсини кўтарди. Мазкур ҳолат жадидлар маърифатпарварликдан сиёсий курашға аллақачон ўтганликларини билдирар эди.

1917 й. Ж. ҳаракати ўзининг янги босқичиға қадам қўйди. Фев. инқилобидан сўнг ўзбек, татар ва қозоқлар бирлашишға аҳд қиладилар ва «Турон» уюшмаси заминида «Шурой Исломия» жамияти тузилди (асосчилари Мунавварқори, Абдувоҳидқори Абдурауфқориев, У. Хўжаев). 1917 й. 14 мартда иш бошлаган бу жамият кишлок ва шаҳарларға тарғиботчилар юбориб, озодлик,

тенглик ҳақида тушунтириш олиб бориш, сайлов тўғрисида маълумот бериш б-н шуғулланди. Унинг дастурини Мунавварқори ёзган эди. Жадидлар жойларда «Шурой Исломия» тизими яратилишининг ташаббусқори бўлдилар. Туркистонға мухторият мақомини бериш ҳаракати Туркистон мустақиллиги учун курашға айланди.

Туркий халқларни бирлаштириш ғояси қун тартибидан мустаҳкам ўрин олди. Ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд, татар, туркман каби негизи битта халқларни бирлаштириш ва шу асосда федератив ёки мухториятли давлат қуриш масаласи бўй кўрсаға борди. Аммо, Мунавварқори сўзи б-н айтганда, кўпгина кишилар жумҳурият б-н мухторият ўртасидаги фарқни тушунмаган эди. Хусусан, Туркистон намояндалари чин маънодаги республикани барпо этиш ва унинг давлат таркибини ташкил этишға тўлиқ тайёр бўлишмаган. Қозоқ ва бошқирд намояндалари — Мустафо Чўқай, Закий Валидий ва б. Петербурғ уларға ҳеч қачон мустақиллик ҳам, мухторият ҳам бермаслигини сезгач, Туркистонға келиб, маҳаллий жадидлар б-н бирга иш бошладилар.

Тошкентда «Шўрои Исломия», «Турон», «Шўрои Уламо», «Иттифоқи мусулмин», Қўқонда «Ғайрат», Бухорода Ёш

бухороликлар, Хивада Ёш хиваликлардан ташқари, Самарқандда «Иттифок», «Мирваж ул-ислом», «Мифтах ул-маориф» каби ташкилотлар фаолият кўрсата бошлади. Буларнинг ижтимоий-сиёсий йўналишини белгилашда Мунавварқори, У. Хўжаев, М. Бекбудий, А. Зохирий, А.З.Валидий, Мустафо Чўқай, Фитрат, Ф. Хўжаев, У. Пўлатхўжаев, Шерали Лапин, М. Мирмўминбоев, О. Маҳмудов, Полвонниёз ҳожи Юсупов, Т. Норбўтабеков ва б. фаоллик кўрсатдилар.

«Шўрои Исломия»нинг ташаббуси б-н 1917 й. 16—22 апр. кунлари Бутун Туркистон мусулмонларининг 1-қурултойи чақирилди. Қурултой иштирокчилари бир қанча масалалар қаторида Туркистон ўлкасининг давлат мақоми масаласини ҳам муҳокама қилдилар. 1-қурултойда Туркистон ўлка мусулмонлари Шўроси (Краймуссовет) — Миллий марказни ташкил этишга қарор қилинди. Миллий марказга раис бўлиб Мустафо Чўқай, унга ўринбосарлар қилиб Валидий ва У. Хўжаев сайланади. Бу эса ташкилотларни бирлаштириш б-н бирга миллий озошлик ҳаракатини изга солиб, ташкилий жиҳатдан марказлаштирар эди.

Миллий марказнинг 1917 й. 12 июнда бўлиб ўтган йиғилишида барча жамият ва уюшмаларнинг Марказий мусулмон депутатлари Шўросига бўйсунуши ҳақида Низом қабул қилинади. Марказнинг мақсади халқнинг энг куйи қатламлари — мардикор ва деҳқонларга тўлиқ ҳуқуқ бериш ва Туркистон мусулмонларини маданӣ, илмӣ, иқтисодӣ ва ғоявий тарбиялаш эди.

1917 й. апр.—июнь ойлари орасида жадидлар кўпгина сиёсий масалаларни ва уларга ўз муносабатларини белгилаб олдилар. Пировардида худудий мухторият учун сиёсий вазият пишиб етилганини англаб етдилар.

1917 й. 1 — 11 майда Москвада бўлган Бутун Россия мусулмонларининг 1-қурултойи берган туртки натижасида мухторият масаласи янада жиддийлашди. 1917 й. 12—14 июлда Фарғонада

бўлиб ўтган мусулмон ташкилотларининг қурултойида дастурий масалалар кўриб чиқилди. Унда «Турк Адами Марказият (Федералистлар)» фирқасининг дастури (маромномаси) ва 22 моддадан иборат Низом и қабул қилинди.

1917 й. 17—20 сент.да Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойида «Шўрои Исломия» ва «Шўрои Уламо», «Турон» ва б. сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли б-н «Иттифоқи муслимин» сиёсий партиясини тузишга келишилди.

Туркистонни бошқариш шакли тўғрисидаги масала 1917 й. 26—28 нояб. да Қўконда бўлган Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда 4-қурултойининг диққат марказида турди. Мухторият ва мустақилликни эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватлади. Туркистон Мухторияти ҳуқумати (раиси — Муҳаммаджон Тинишбоев, сўнгра Мустафо Чўқай) ташкил қилинди. Фитрат, Чўлпон, Ҳамза сингари оташқалб жадид шоирлари Туркистон Мухториятини алқаб, ўтли сатрлар битишди.

1918 й. фев.да Туркистон Мухторияти большевиклар томонидан қонга ботирилгач, Ж. ҳаракати кучли ўзгаришга учради. Совет режими б-н муроса қилишни хохламаган Туркистон жадидларининг қатта қисми истиклолчилик ҳаракати сафларида ва яширин миллий ташкилотларда фаолият кўрсатган бўлса, айримлари совет ҳуқумати идораларида иш бошлашга мажбур бўлдилар.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида аҳвол сал бошқачароқ кечди. 1920 й.да қизил армия ҳар икки давлат худудига бостириб кирди. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилиб, жадидлар ҳокимияттепасига келишди. Демак, 1920 й.дан

Ж. ҳаракати ўз тараққиётининг янги босқичига, яъни советлар б-н муроса йўлига қадам қўйди.

1920 й. 1—7 сент.да Боқуда Шарқ

халқдари курултойи чақирилди. Курултойда қабул қилинган қарорлар Туркистон халқларининг кейинги тақдирида муайян роль ўйнади. Унда Мунавварқори, Турор Рисқулов, Чўлпон, Сапимхон Тиллахонов, Ражаб Муҳамедов, Қудратилла Юнусов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Обиджон Маҳмудов, Тўракул Жонузоқов, Зайниддин қори Насриддинов, Ҳожи Сафо Жўрабоев, Ғози Юнус каби туркистонлик миллат фидойиларидан жами 90 киши иштирок этди. Курултой ишида Туркиядан келган ва шахсан Лениннинг ўзи юборган Анвар пошо ҳам қатнашди. Бирок, мазкур курултой большевикларнинг Англияга қарши қаратилган дўқ-пўписаси эканлиги мажлисларда аён бўлди. Шу боис туркистонлик 40 нафар делегат курултой тугагач, ўзаро кенгаш ўтказиб, унда «Туркистондаги совет ҳокимиятига қарши ташвиқот ишлари»ни авж олдиришга ва «Октябрь инқилобининг уч йиллиги кунда умумхалқ қўзғолони кўтариш»га аҳд қилдилар. Бирок, уларнинг бу режаси тўлиқ амалга ошмади.

Туркистон жадидлари фаолияти бутун ўлкани қамрайдиган, инглизларнинг скаутинг мактаб дастурига яқин дастур асосида ишлайдиган «Турон кучи», «Турк кучи», «Темур», «Изчилар», «Лочин» каби гуруҳларни тuzдилар. Бу гуруҳлар ўрта мактаб таълими, ҳунар, санъатдан ташқари, ҳарбий машқлар б-н шуғулланиб, шўроларга асосий зарба берувчи куч сифатида кўрина бошладди. 1920 й. совет режими бу гуруҳлар фаолиятини тугатди.

Фарғона ва Тошкентдаги воқеалар якуни жадидларнинг умидларини сўндира олмади. Улар Бухоро республикаси раҳбарлари б-н бир ёқадан бош чиқариб, иш бошладилар. Бухорода Жадид тараққийпарварлар фирқаси тuzилди. Бу фирқа дастурига кура, давлатни жумҳурият раиси (президент) ва парламент бошқариши кўзда тутилган эди.

1921 й. 2—5 авгда Бухорода Валидий бошчилигида Туркистон миллий

бирлиги ташкилоти тuzилди. У истиқлолчилик ҳаракатини жиқслаштиришда муҳим роль ўйнади. Туркистон миллий бирлиги ташкилоти б-н Мунавварқори раҳбарлигидаги «Миллий иттиҳод» (1919 и. тuzилган) ташкилоти ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатди. Ҳар икки ташкилотнинг асосий мақсади Бухоро республикаси, умуман, Туркистон

минтақасини советлаштириш ва руслаштириш таъсиридан сақлаб қолиш, Туркистоннинг мустақиллигига эришиш бўлган. 1925 й. «Миллий иттиҳод» ташкилоти асосида «Миллий истиқлол» ташкилоти тuzиладди.

Ж. ҳаракатининг сўнгги йиллари фаол сиёсий курашлар б-н ажралиб турмайди. Бу даврда совет режими турли сиёсий ишлар («Ўн саккизлар гуруҳи», «Иноғомовчилик», «Қосимовчилик», «Бадриддиновчилик» ва б.) тuzиб, миллий зиёлиларни оммавий равишда қатағон қилишга киришди. 1929 й. нояб. да Мунавварқори бошчилигидаги 38 кишининг қамокқа олиниши (кейинчалик уларнинг сони 87 кишига етган) б-н Ж. ҳаракатига кучли зарба берилди. Бирок истиқлол ғояси ўз кучида қолаверди.

Ж. ҳаракати сиёсий маърифатпарварликдан Жадид тараққийпарварлар фирқаси даражасига кўтарилди олди. Бу ҳаракат ҳамда фирқа аъзолари ўз фаолияти ва дастурига кўра, шўро адабиётларида айтилганидек, «бир ҳовуч бойлар манфаатига хизмат қилувчи либерал буржуазия вакиллари» эмас, балки Туркистоннинг барча халқлари тақдирини ўйлаб иш кўрган демократик жараённинг энг саводли, олижаноб намоёндалари эди.

Туркистонда совет ҳокимияти зўравонлик йўли б-н ўрнатилгач, жадидларнинг бир қисми фаол сиёсий ҳаётдан четлашиб, фақат бадиий ижод б-н шуғулланди (А. Бурҳанов, А. Авлоний, С. Айний ва б.). Айрим жадидлар совет идоралари маданий-маърифий шохобчаларида меҳнат қилишди (У. Хўжаев, Мунавварқори, Ҳамза, С. Турсунхўжаев, Т. Норбўтабеков ва б.). Баъзи жадидлар

«маҳаллий коммунистлар» сифатида юкори давлат ва ҳукумат лавозимларида ишлашни давом эттирди (Файзулла Хўжаев, Абдулқодир Муҳиддинов, Низомиддин Хўжаев ва б.). Айрим жадидлар бўлса, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати сафларига бориб қўшилди ва хорижга муҳожирликка жўнаб кетди (Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Садриддинхон Шарифхўжаев, Абдулҳамид Орипов ва ҳ.к.).

Ж. ҳаракатининг барча таникли намояндалари (С. Айнийдан ташқари) 30-й. ларда совет мустабид режими томонидан амалга оширилган қиргин натижа-сида ҳалок бўлди. Ж. ҳаракатига совет даврида «миллатчилик», пантуркизм, панисламизм тамгалари босилиб, ноҳақ кораланди. Жаид адабиётини ўқиш тақиқланди.

Ўзбекистан Республикаси мустақилликка эришгач, Ж. ҳаракати ва унинг намояндалари номига епиштирилган тавки лаънат ва сохта ёрликлар олиб ташланди, уларнинг асл номлари қайта тикланди. Тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, файласуф, ҳуқуқшунос, санъатшунос ва педагог олимлар жади-ларнинг бой илмий ва адабий меросини ўрганишда дастлабки натижаларни қўлга киритишди. Мустақиллик йилларида Фитрат, Чўлпон, А. Авлонийнинг

2 жилдли, Бехбудий, Абдулла Қодирий, Сидкий Хондайликий, Ибрат, Ажзий, Сўфизоданинг 1 жилдли, шунинг-дек, Файзулла Хўжаев, Мунавварқори, П. Юсуповнинг асарлари чоп қилинди. Жадидларнинг 20 та машҳур вакили киритилган «Унутилмас сиймолар. Жаидчилик ҳаракатининг намояндалари» (Т., 1999) альбом-китоби нашрдан чиқди. Уларнинг серқирра фаолияти дарслик ва қўлланмаларга киритилди. 1999 й. 16—18 сент.да Тошкентда «Марказий Осиё 20-а. бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (Ж., Мухториятчилик, Истиқлолчилик)» мавзуида халқаро конференция ўтказилиб, унда АҚШ, Германия, Фран-

ция, Италия, Нидерландия, Туркия, Россия, Ҳиндистон ва б. мамлакатлардан келган нуфузли олимлар Ж. ва истиқлолчилик ҳаракатлари тўғрисида жаҳон илм-фанида тўпланган сўнгги хулосалар юзасидан ўзбекистонлик ҳамкасблари б-н ўзаро фикр алмашдилар. Ж. ҳаракати жаҳоншумул аҳамиятга молик ҳодиса эканлиги эътироф қилинди. Конференцияда ушбу муаммони тадқиқ қилувчи халқаро илмий кенгаш тузилди.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тари-хи учун материаллар, М., 1926; Рисқулов Т., Революция и коренное население, Т., 1926; 3 и ё Сайд, Ўзбек вақтли матбуоти-га оид материаллар (1870—1927), Т., 1927; Программные документы мусульманских политических партий (1917—1920), Оксфорд, 1985; Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков, Оксфорд, 1985; Политическая жизнь русских мусульман до февральской револю-ции, Оксфорд, 1987; Мустафо Чўқай ўғли, Истиқлол жаллодлари, Т., 1992; Чўлпон, Асарлар, 1 — 2-ж.лар, Т. 1994; Ражабова Р. ва б., Ўзбекистон тарихи (1917-1993 й.), Т., 1994; Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материал-лар, Т., 1997; Валидий, Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997, Авлоний А., Танланган асарлар, 1—2-ж.лар, Т., 1998; Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жаид-лар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар, Т., 1998; Жаидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш, Т., 1999; Бехбудий М., Тан-ланган асарлар, Т., 1999; Фитрат, Танлан-ган асарлар, 1—2-ж.лар, Т., 2000; Алимо-ва Д., Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за незави-симость, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб [Туркистон чор Россия-си мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлака-чилиги даврида], Т., 2000; Юсупов П., Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар), Ур-ганч, 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной незави-симости, Т., 2000; Абдурашидхонов М.,

Хотираларимдан, Т., 2001; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001; Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш, Т., 2001.

Сирожиддин Аҳмедов, Қаҳрамон Ражабов.

ЖАДИЙ (араб.), тоғ така — 1) зодиак юлдуз туркумларидан бири. Белгиси Сар. Осмоннинг Жан. ярим шарида Дале, Бургут, Қавс, Микроскоп ва Жанубий валик юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Энг ёруғ юлдузлари 3-атталиқда. Ўзбекистонда ёз ва куз пайтларида кўринади;

2) ҳижрий-шамсий йил ҳисобининг ўнинчи ойи (мил. йил ҳисобининг 22 дек. — 19 янв.га тўғри келади) (яна қ. Бурж).

ЖАЗ (инг. jazz) — профессионал мусиқа тури, замонавий оммабоп, хусусан эстрада мусикасигитт асосий услубий манбаларидан бири. 19-а. охири — 20-а. бошларида Африка ва Европа мусиқа маданиятининг элементлари бир-бирига қўшилиши натижасида Нью-Орлеан афроамерикаликлари ижодида юзага келган. Африка халқлари фольклорининг белгилари — бир йўла турли усулларнинг янграши, деярли ҳар гал ўзгариб турувчи асосий куйнинг кўп такрорланиши, ўзига хос нолаларга бойлиги, ҳаяжонли куйлаш услуби, муайян йўналишдаги ижровий бадиҳагўйлик — Ж.нинг туб хусусиятларига айланган.

Дастлаб 7—8 созандадан иборат ансамбль қатнашчилари яратган ва ўзлари ижро этган асарлар Ж. ёки «жазбанд» деб аталган. Ж. асосчилари Л.С. Армстронг, Ж.К. Оливер, Ж. Доде, Э. К. Ори, Ж.Р.Мортон ва б. ана шундай ансамблларнинг раҳбари бўлган. Кейинчалик уларга таклидан диксиленд гуруҳлари пайдо бўлиб, Ж. санъатини Америка ва Европа мамлакатларида тарғиб этган. 1930-й.ларги «свинг» (Д. Эллингтон, У. К. Бейси), 40-й.лари «бибоп» (Ч. Паркер, Д. Д. Гиллесли), кейинчалик «кул»

(М. Дейвис) ва б. услублар юзага келган, йирик Ж. оркестрлар ташкил топган. Б. Гудмен (1962 й. Тошкентда ўз оркестри б-н гастролда бўлган), Г. Миллер ва Ж. Колтрейн (АҚШ), Ж. Данкворт (Англия), М. Легран (Франция), К. Влах ва Г. Бром (Чехословакия), К. Эдельхаген (Германия), К. Комада (Польша), А. Цфасман, Л.

Утёсов, О. Лундстрем (Россия) машҳур Ж. оркестрларининг асосчиларидир. Ўзбекистонда Ж. мусикаси 1940-й.ларнинг 2-ярмида юзага кела бошлаган. Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Андижон каби шаҳарларнинг кинотеатр, маданият саройи, шаҳар боғларида Д. Соколов, А. Поздняков, М. Азатьян ва б. раҳбарлигида ташкил топган мусиқа ансамбллари Ж. ва эстрада мусикаси намуналарини ижро этган. 1958 й.да Ўзбекистон эстрада оркестри, 1963 й.да Ўзтеледио қошида Эстрадасимфоник оркестрларнинг таркиб топиши Ж. ривож учун туртки бўлган. Бунда айниқса А. Кролл, А. Малахов, Е. Живаев каби дирижёрларнинг қўшган ҳиссаси салмоқли бўлган. «Наманганнинг олмаси» (Ш. Рамазонов), «Қиз бола» (Э. Солиҳов) кўшиқларининг Ж. услубида қайта ишланган вариантлари, А. Малаховнинг ўзбек оҳанг ва усулларидан фойдалниб ёзилган «Юлдуз доираси», «Қора кўзлар» оркестр асарлари миллий Ж. мусикасининг илк намуналаридандир. Ж. мусикаси кейинги даврда ҳам тараққий этди. 1968 й.да Тошкентда 1-Ж. мусикаси фестивали бўлиб ўтди; 1977, 1978, 1984 й.лари Фарғонада Ж. мусикаси халқаро фестиваллари ўтазилган; мазкур шаҳарларда Ж. клублари, Бухоро, Навоий ва б. шаҳарларда Ж. гуруҳлари ташкил топган. Булардан Э. Қаландаров, С. Гилёв («Интер»), Л. Отобеков («Саго»), Б. Сметанов («Радуга»), Г. Каприелов («Осиё») раҳбарлигидаги гуруҳлар халқаро Ж. фестивали ва эстрада танловларида совринли уринларга эга бўлдилар. Ҳозирда Ж. мусикаси ижрочиларидан «Ўзбекнаво» қошидаги Б. Зокиров номидаги эстрада оркестри (Е.

Живаев), Тошкент давлат консерваториясининг биг бэнди (жаз оркестри) (Б. Муртазаев), Г. Бугданов, А. Хабирханов раҳбарлигидаги гуруҳлар фаолият курсатмокда. Ўзбекистон Ж. мусикаси намуналари «Мелодия» фирмаси томонидан грампластинкага ёзилган: «Шарк сюитаси» (Тошкент Ж. клуби гуруҳи), «Эфсане» («Саго» гуруҳи) ва б.

ЖАЗ ОРКЕСТРИ, биг - бенд (инг. big band — катта оркестр) — жаз ва эстрада мусикаси анъаналаридаги оркестр. 1930-й.лари Америка ва Европада ташкил топган. Тўлиқ таркиби 3—4 саксофон, 3 труба, 3 тромбон ҳамда ритмгуруҳи (урма созлар, фортепиано, гитаралар, туба ва б.)дан иборат. Биг-бэндга торли созлар гуруҳи (скрипка, альт, виолончеллар) қўшилиши натижасида катта Ж. о. (симфожаз) қарор топади. Асарларининг композитор ёки аранжировкаси томонидан олдиндан тайёрланганлиги, яқка созларнинг навбатма-навбат ижро этаётган бадиҳа (импровизация) эпизодлари б-н жамоавий бадиҳагўйликка асосланган диқсиленд ҳамда илк жаз ансамбллари-нинг ижодидан фарқ қилади (яна қ. Эстрада оркестри).

ЖАЗАВА — кучли асаб қўзғалиши, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилолмай қолиш, хаёлот ва воқелик ўртасидаги мувозанатнинг йўқолиши натижасида юзага келадиган ҳолат. Ж. ҳолатидаги инсонда ҳаяжонли рақслар, ўзини ўзи қийнаш, бедорлик, диққат-эътиборни бир йўналишга қаратиш, оғриқ сезмаслик ҳоллари кузатилади. Гиёҳвандлик, ичкиликбозлик ва б. воситалар ёрдамида Ж.ни сунъий қўзғатиш ҳоллари ҳам мавжуд. Ж.нинг энг кўп турлари, одатда, шомонликаа., шиаликтги «шахсей-вахсей»-ща учрайди. Тасаввуф истилоҳида эса Ж. тариқат ахлининг илоҳий ишқ таъсирида шавку завққа тўлиши, зикр ва само асносида ўзидан кетиш ҳолатлари сифатида талқин этилади.

ЖАЗЗОР ПОШО, Жаззор, Аҳмад пошо (тахм. 1735—1804, апр., Акка) — Фаластин ва Суриянинг кўпгина қисми ҳокими (1775—1804). Босниялик. Ўз фаолиятини Мисрда мамлук сифатида бошлаган (1756); бадавийлар қўзғолонини бостиришда кўрсатган шафқатсизлиги учун «кассоб» (араб, «жаззор») лақабини олган. 1775 й.да Сайда волийси (ҳокими) этиб тайинланган. 1790 й.да Дамашк пошоси бўлган. Турк султони хркимиятини номигагина тан олган, бутун Сурия ва Фаластиннинг амалдаги ҳокими. Ўзининг армияси бўлган. Савдо ва қ. х. монополияси тизимини жорий қилган. Халқ қўзғолонларини шафқатсиз бостирган. Наполеон I Бонапарт қўшинлари Аккани қамал қилишганда (1799 й. 21 март — 20 май) Ж.п. қўшинлари унга бардош бериб, рақибларини чекинишга мажбур қилишган. 18-а.даги Миср тарихи бўйича муҳим бўлган «Низомномаи Миср» («Миср тавсифи») муаллифи.

ЖАЗИРА, Ал-Жазира — Ироқ, Сурия, Туркиядаги плато, Месопотамия пасттекислигининг шим. қисми. Шим. ва шарқдан Тавр ва Загрос тоғ тизмалари б-н чегараланган, ғарб ва жан.-ғарбда Сурия чўли ва Арабистон я.о. платосига туташган, жан.-шарқда Месопотамиянинг паст жан. қисмидан тик ён бағир б-н ажралган. Баландлиги шим.-ғарбда 450 м, жан.-шарқда 200 м. Текислик Дажла ва Фурот дарёларининг террасалашган водийлари б-н кесилган. Ж. бўр ва миоцен давраларининг кумтош ва оҳақтошларидан, аллювий ва базальт майдонларидан ташкил топган. Шим.да йирик нефть конлари (Киркук ва б.) топилиган. Иклими иссиқ, қуруқ ёз ва нам баҳорли субтропик, ўрта денгиз иклими. Чала чўл, чўл ва тўқай ўсимликлари ўсади. Воҳа деҳқончилиги б-н шуғулланилади.

ЖАЗЛИҚ — эгар ёки тўқим тагидан қўйиладиган бир жуфт юмшоқ от абзали. Икки хили бўлади: салт Ж. — салт (арава қўшилмаган) от эгари учун, арава Ж. —

арава қўшилган от эгари учун. Ж. юмшоқ мато — наMAT (кигиз) дан тайёрланади. У от терлаганда намни шимиб туради, отни яғир бўлишдан асрайди.

ЖАЗО (хуқукда) — хуқукбузарлик содир этишда айбланган шахсларга нисбатан қўлланадиган маънавий, моддий ёки жисмоний чеклашлар б-н боғлиқ бўлган мажбурлов чораси. Ж. хуқуқий тартибот сифатида давлат ва хуқук, шунингдек, бундай хуқукни қўллаш ваколати бўлган махсус органлар вужудга келган пайтдан бошлаб пайдо бўлган. Ж. ижтимоий адолатни тиклаш, жиноят содир этган шахсни ахлоқан тузатиш, хуқукбузарлик ва жиноий фаолият давом этишига тўсқинлик қилиш, янги хуқукбузарликлар содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Содир этилган хуқукбузарликнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига қараб, Ж.лар интизомий, маъмурий ва жиноий бўлиши мумкин. Ана шу Ж.лардан қайси бири қўлланилмасин, хуқук бузишда айбланаётган шахсга нисбатан қонун ва норматив хужжатларда белгиланган тартибда маънавий, моддий ёки жисмоний характердаги чеклаш қўлланилади. Шу б-н бирга хуқук бузиш содир этишда фойдаланилган қурол, восята, хуқук бузиш орқали қўлга киритилган нарсалар мусодара қилиниши мумкин. Интизомий Ж. — мулкчилик шаклидан қатъи назар ҳар қандай юридик шахс мақомига эга бўлган корхона, муассаса, ташкилотда белгиланган ички меҳнат интизомини бузган шахсга нисбатан иш берувчилар томонидан қўлланадиган мажбурлов чораси бўлиб, хайфсан бериш, жарима солиш, меҳнат шартномасини бекор қилиш (ишдан бўшатиш) тарзида бўлиши мумкин. Интизомий Ж. шахсларни ишга қабул қилиш хуқуқи берилган шахс (орган) томонидан, маъмурий жазо — маъмурий ишлар бўйича туман (шаҳар) судьяси, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қошидаги маъмурий комиссиялар, вояга етмаганлар

ишлари б-н шуғулланувчи туман (шаҳар) комиссиялари, ички ишлар (милиция) органларининг, давлат инспекцияси органларининг мансабдор шахслари, шунингдек, маъмурий Ж. қўллаш ваколати берилган бошқа органларнинг мансабдор шахслари томонидан, жиноий жазо эса — давлат номидан суд ҳукми б-н берилди.

Мамажон Усмоналиев.

ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ - баъзи жиноят қилганларга жазо тайинламаслик, тайинланган жазони ўташдан батамом ёки қисман озод қилиш. Ж.о.қ. жиноят хуқуқининг муҳим инсонпарварлик тамойилларидан бири бўлиб, шахсга нисбатан тайинланган жиноий жазони ижро этмасдан ҳам уни тарбиялаш мумкин, у жамият учун ҳеч қандай хавф туғдирмайди ёки жазонинг қолган қисмини реал равишда ўташи мақсадга мувофиқ эмас, деган қатъий ҳулосага келинса қўлланилади. ЎЗР жиноят хуқуқига кўра, Ж.о.қ. суд томонидан айблов ҳукми чиқарилиб жазо тайинланганидан кейингина қўлланилади. Жиноий жазодан фақат суд озод қилади. Шунингдек, ЎЗРнинг Президентига афв этиш ва амнистия акти орқали Ж.о.қ. ваколати берилган. Ж.о.қ. 2 гуруҳга бўлинади: 1) жазодан тўла озод этиш; 2) жазодан қисман озод этиш. Жазодан тўла озод этишда суд айблов ҳукмини чиқарган ва жазо тайинланган ҳолда жиноий жазони ижро этмаслик ҳақида қарор қабул қилади. Бу гуруҳга Ж.о.қ.нинг қуйидаги турлари қиради: жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги; шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши; айбдорнинг чин қўнгилдан пушаймон бўлганлиги; шартли ҳукм қилиш. Жазодан қисман озод этишда маҳкум суд томонидан тайинланган жазонинг бир қисмини ўтайди ҳамда жазонинг ўталмаган қисмидан озод этилади ёхуд ушбу жазо енгилроғи б-н алмаштирилади. Бу гуруҳга қуйидагилар қиради: жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш;

жазони енгилроғи б-н алмаштириш. Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида Ж.о.к., амнистия акти ёки афв этиш асосида Ж.о.к. хусусиятига кўра, тўла ёки қисман Ж.о.к.га мисол бўлиши мумкин. Булардан ташқари вояга етмаганларга нисбатан тарбиявий хусусиятдаги мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда Ж.о.к. ҳам бор. Ж.о.к. нинг ҳар бир турини қўллаш асослари Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг тегишли моддаларида кўрсатилган.

Мамажон Усмоналиев.

ЖАЗОИР, Жазоир Халқ Демократик Республикаси (араб. — Ал-Жумҳурия ал-Жазоирия Демократия аш-Шаабия) — Африканинг шим.-ғарбидаги давлат, Мағриб мамлакатларидан бири. Майд. 2381,7 минг км². Аҳолиси 30,6 млн. киши (2001). Пойтахти — Жазоир ш. Ж. худуди маъмурий жиҳатдан 47 вилоя (вилоят) ва Катта Жазоир пойтахт округига бўлинади.

Давлат тузуми. Ж. — республика. Амалдаги конституция 1996 й. 28 нояб. даги референдумда маъқулланган. Давлат бошлиғи — президент (1999 й.дан А. Бутефлика). У умумий ва тўғри яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва яна 1 марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият — бир палатали Миллий халқ мажлиси. Ижрочи ҳокимият — президент бошчилигидаги Вазирлар кенгаши.

Табиати. Ж. Атлас тоғларининг марказий қисмида ва Сахрои Кабирда жойлашган. Ўрта денгиз соҳили субтропик, қолган қисми тропик минтақада. Тел-Атлас, Сахрои Кабир Атласи тизмалари, Орес ва Варсенис тоғларини кукур даралар кесиб ўтган. Тоғ ораларидаги текислик ва платоларда шўр кул (себх)лар, шим.-шарқдаги катта паст-текисликда кумликлар учрайди. Жан.-шарқда зинапоясимон платолар б-н ўралган Ахаггар вулкан тоғлиги (Тахат чўққиси 3005 м) жойлашган. Қумли (Катта Ғарбий Эрг, Катта Шарқий Эрг, Игиди, Шеш ва б.) ва

тошлоқ, катта чўллар бор. Ж.да нефть, табиий газ, уран, темир, кўрғошин ва рух рудалари, фосфорит, симоб қазиб олинади. Ж. нефть захираси бўйича Африкада 3-ўринда (200 га яқин нефть ва газ конлари бор).

Ж.нинг шим.да иқлим субтропик, Ўрта денгиз иқлими, киши серёмғир, илик, ёзи иссиқ, куруқ. Январнинг ўртача т-раси соҳилда 12°, тоғ оралигидаги текисликларда 5°, июлники 25°. Энг юқори т-ра ҳамма жойда 40° дан баланд. Ёзда куруқ шамол ва каттик курғоқчилик бўлиб туради. Ноябрь,—январда ёғингарчилик кўпроқ бўлади. Йиллик ёғин Тел-Атласда 400—800 мм, Кабилия тоғларида 1200 мм гача. Қишда қор тоғ чўққиларида 10—20 кунгина сақланиб туради. Сахрои Кабир қисмида июлнинг ўртача т-раси 30°, йиллик ёғин 200—400 мм. Сахрои Кабирда чўл иқлими, йиллик ёғин 50 мм дан кам. Т-ранинг суткалик фарқи 30° га етади. Қумли бўрон бўлиб туради.

Куруқ дарё ўзанлари — водий кўп. Энг каттаси — Шалиф (уз. 700 км). Дарёларда қисқа вақтли тошқинлар

бўлиб туради. Ж.нинг шим.даги водийларда тўғон, сув омборлари ва ГЭСлар қурилган. Суғоришда фойдаланилади. Сахрои Кабирда ер ости сувларининг захираси катта. Шимолий Ж.да жигарранг тупроқлар, баландлик минтақаларида эса жигарранг ва кўнғир ўрмон тупроқлари тарқалган. Тоғ этакларида шўрхоқлар учрайди. Сахрои Кабирда тошлоқ чўл тупроқлари, шамолда кўчиб юрувчи қумлар бор.

Соҳилларда Ўрта денгизга хос ўсимликлар, тоғларнинг 800—1000 м баландликлари оралигида доимий яшил бутазорлар, зайтун, хандон писта, ундан юқорида пўкак дарахти, дуб, қарағай, арча, сарв ва б. ўсади. 1500—2000 м баландликда туйя ва арчазорлар, 2000 м дан юқорида кедрзорлар бор. Тел-Атласдан жан.да чала чўл ўсимликлари, Сахрои Кабир қумларида шўра, эфемер ўсимликлар ўсади.

Арслон, қоплон, ғизол, туяқуш, бакланнинг кўпи кириб юборилган. Шимолий Ж.да маймун, тўнғиз, куён, Сахрои Кабирда сиртлон, чиябўри, тулки, ғизол ва жайранлар учрайди. Кемирувчилар, йиртқич қушлар, судралиб юрувчилар, хашаротлар (чигиртка) ва б. кўп.

Аҳолиси асосан жазоир араблари (83%) ва барбарларпям иборат. Европаликлар ҳам бор. Шаҳар аҳолиси — 51,7%. Расмий тили — араб тилининг жазоир лаҳжаси. Араб ва барбарлар ислом динининг сунна мазаҳида. Йирик шаҳарлари: Жазоир, Оран, Константина, Аннаба.

Тарихи. Ж. худудидан топилган куйи ва ўрта палеолит даврига мансуб тош куруллар бу ерда 300—400 минг йил илгари ибтидоий одамлар яшаганидан далолат беради. Мил. ав. 12-а.да финикияликларнинг биринчи манзилгоҳлари пайдо бўлган. Мил. ав. 3-а.да Ж. худудида вужудга келган Нумидия давлатида шаҳарлар қурилган, деҳқончилик ривожланган. Кейинчалик у Римнинг бир вилоятига айлланиб қолган (мил. ав. 46 й.).

Римликлар ҳукмронлиги вақтида лотин тили, 2-адан христиан дини тарқалди. 5-а.да Ж. худудини вандалар, 6-а.да византияликлар эгаллаган. 7-а.да Ж. Араб халифалиги таркибига қўшиб олинди. Барбарлар ислом динини қабул қилди. 8-а.га келиб, Мағрибда бир неча султонликлар Араб халифалигидан ажралиб чиқди. Булардан энг йириги хорижийлар имоматлиги эди. Кейинчалик бу ерда фотимийлар, зиёрийлар, хаммодийлар давлати вужудга келди. 11-а.да икки йирик араб қабиласи (Бану Ҳилол ва Бану Сулаймон)нинг Ж.га кириб келиши араблаштиришни тезлаштирди. Мамлакатнинг ғарбий қисмида Ал-Муробитун, кейинчалик Ал-Муваҳхидун давлати пайдо бўлди.

16-а. бошларида Ж.нинг қирғоқбўйи шаҳарларини испанлар босиб олди. Ж. заминдорлари мамлакатни ҳимоя қилишда «денгиз қароқчилари» деб ном чиқарган ака-ука Барбароссаан ёрдам сурашди.

Лекин Хайруддин Барбаросса (1519—46 й.лар ҳукмронлик қилган) ҳарбий тартиб ўрнатиб, ўзини турк султонининг ноибидеб эълон қилди. 16-а.нинг 2-ярмида Ж. Усмонли турк салтанатининг пошолиги (вилояти)га айлантирилди. Юқори табақа вакиллари томонидан сайланган дей (йўлбошчи) Бобо Али туркларга бож тўламай, мустақил бўлиб олди (1711). Европа давлатлари Ж. мустақиллигини тан олиб, у б-н шартнома туза бошладилар. Лекин французлар дей армиясини енгиб (1830), мамлакат пойтахти — Жазоирни эгаллади. Мамлакат ичкарасида амир Абдулқадир бошчилигидаги қабилалар французларга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Лекин бу ҳаракат бостирилди. Франция ҳукумати европаликларга Ж. ерларидан фойдаланишга рухсат берди. Мамлакатда европалик ишчилар, хизматчилар ва зиёлилар сони орта бошлади. Аммо маҳаллий аҳолининг сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари ва европаликлар тузган ташкилотларга аъзо бўлиши ман қилинган эди. 20-а. бошларида ёш жазоирликлар ҳаракати бошланди. Бу ҳаракат қатнашчилари жазоирликларга Франция фуқароларининг сиёсий ҳуқуқлари берилишини талаб қилдилар. 1-жаҳрн уруши йилларида жазоирликлар Франция армиясига сафарбар қилинди, бу эса маҳаллий аҳоли норозилигини янада кучайтирди. Мустамлакачилар ҳукумати озодлик ҳаракати тазйиқи остида айрим жазоирликларга (сармоядор, мансабдор ва ер эгаларига) ўзини ўзи бошқариш органларига сайловда иштирок этишларига розилик берди (1919). 1926 й. Франциядаги жазоирлик ишчиларнинг кўпчилиги «Шимолий Африка юлдузи» номи миллий инқилобий ташкилотга бирлашди. Лекин бу ташкилот 1929 й.дан Парижда, 1936 й.дан Ж.да яширин ишлашга мажбур бўлди. 1931 й. тузилган Уламолар уюшмаси маданият ва таълимнинг араб тилида олиб борилишини талаб қилиб чиқди. Нағижда маҳаллий аҳоли бирмунча сиёсий эркинликларга, сиёсий партиялар ва қасаба уюшмаларига аъзо бўлиш

хукукига эга бўлди. Сиёсий ташкилотлар Ж.ни тинч йўл б-н демократлаштириш тарафдорлари ташкилоти — Мусулмонлар Конгресси (1936 й. тузилган)га бирлашди. Аммо 2-жаҳон уруши бошланиши б-н мамлакатда реакция кучайиб, бир неча партиялар фаолияти таққилаб қўйилди. Мамлакатда ишсизлар тобора қўпайди. Бу эса мустамлака тузумига қарши норозиликни янада кучайтирди. 1947 й. Ж.нинг тоғли жойларида партизан отрядлари (фидойилар) пайдо бўлди. 1954 й. мартда «Бирликда ҳаракат қилиш инқилобий қўмитаси» тузилиб, кейинчалик у Миллий озодлик fronti (МОФ)га айлантирилди. МОФ секин-аста қуролли қўзғолонга тайёрланди. 1954 й. 1 нояб. да қўзғолон бошланди. Франция ҳукумати қўзғолонни бостириш учун Ж.даги армиясининг сонини қўпайтирди. Ж.Миллий озодлик армияси (ЖМОА, 1954 й. тузилган) барча ватанпарварлар б-н бирлашиб, мустамлакачиларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. 1958 й.да ЖМОА раҳбарлари б-н Марокаш ва Тунис ҳукмрон партиялари вакиллари иштирокида Танжер ва Тунис ш.ларидаги анжуманда тузилган Ж. Республикасининг Муваққат ҳукуматини Осиё ва Африканинг қўпгина давлатлари тан олди. Ж.даги миллий озодлик курашини бостира олмаган Франция ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 1962 й. 18 мартда Эвиан ш.да тузилган шартномага мувофиқ уруш ҳаракатлари тўхтатилиб, Франция Ж.дан ўз армиясини, Саҳрои Кабирдан ҳарбий базаларини олиб кетди. 1962 й. ўтказилган сайловда Ж. Халқ Демократик Республикаси тузилганлиги эълон қилинди. Республиканинг биринчи ҳукуматини Аҳмад Бин Белла бошқарди.

1963 й. авг. конституциясига биноан президентлик ва яқка партиялик тизими жорий қилиниб, Аҳмад Бин Белла президент деб эълон қилинди. Шундан сўнг тескаричи кучлар қўзғолон уюштирди ва бу қўзғолон вақти-вақти б-н 1965 й.гача давом этди.

Аграр ислохот ўтказилишининг чўзилиб кетиши, мамлакатда ишсизлик

қўплиги нағижасида аҳоли ўртасида ҳукуматга қарши норозилик пайдо бўлди. 1965 й. 19 июнда армия Бин Беллани ҳокимиятдан четлатди. Ҳокимият Инқилобий Кенгаш кўлига ўтди ва Хуари Бумиддин раҳбарлигида янги ҳукумат тузилди. Инқилобий Кенгаш Американинг нефть трестлари устидан назорат ўрнатди (1967), Франциянинг 12 банкидан 11 тасини (1968) ва чет эл (асосан Франция) саноат компанияларини давлат ихтиёрига олди. 1979 й.дан буен президент лавозимини эгаллаб келган Ш. Бинжадид 1992 й.да истеъфога чиқди. 1995 й. 16 нояб.да ўтказилган сайловда Лиамин Зеруал, 1999 й. 15 апр.да ўтказилган сайловда Абдулазиз Бутефлика президент этиб сайланди.

Ж. — 1962 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 30 июнда ўрнатган. Миллий байрами — 1 нояб. — Инқилоб куни (1954).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. 1989 й.гача Миллий озодлик fronti мамлакатдаги бирдан-бир партия эди. Ўша йили бошқа партияларнинг фаолиятига ҳам ижозат берилди. Асосий партиялари: Миллий озодлик fronti, 1954 й. тузилган; Социалистик кучлар fronti; 1963 й.да тузилган; Маданият ва демократия учун бирлашма, 1989 й.да асос солинган;

Жазоир байроғи. Миллий демократик бирлашма, 1997 й.да тузилган; «Ан-Нахда» ҳаракати, 1990 й.да ташкил этилган; Ислом нажот fronti, 1989 й.да асос солинган; Тинчлик учун курашувчи жамият ҳаракати, 1990 й.да тузилган, 1997 й.гача Ислом жамияти ҳаракати деб аталган; Миллий ислохотлар ҳаракати, 1999 й.да асос солинган. Ж. меҳнаткашлари умумий иттифоқи қасаба уюшмаси 1956 й.да тузилган, Африка қасаба уюшмалари бирлиги ташкилоти ва Араб қасаба уюшмалари халқаро конфедерацияси аъзоси.

Хужалиги. Ж. — саноати (хусусан кон саноати) нисбатан ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда

саноатнинг улуши — 37,7%, қ. х.нинг улуши — 14,9%. Ж. Африка мамлакатлари ичида табиий газ чиқариш, узум етиштириш ва вино тайёрлашда, нефть казиб олиш, буғдой, арпа етиштириш ва зайтун мойи тайёрлашда, цитрус мевалари етиштиришда етакчи ўринда туради. Ж. мустақилликка эришгандан сўнг иқтисодиётни тиклаш ва ривожлантириш йўлига ўтди. Иқтисодиётда давлат сектори устун макъни эгаллайди (ялли ички маҳсулотнинг салкам 80%). Аммо давлат корхоналарининг аксарияти ўз қувватининг 40—50% агрофида ишлайди. Енгил ва озиқ-овқат саноатида хусусий сармоя устун — 70—90%, курилишда 60%, хизмат кўрсатиш, улгуржи ва чакана савдода 80% гача.

Саноатда нефть (йилига ўртача 35 млн. тонна), газ (163 млрд. м³), темир рудаси, фосфат ва рангли металлар казиб олиш ва уларни қайта ишлаш етакчи тармоқларга айланган. Темир ва қўрғошин рух рудалари, тошкўмир, бирмунча миқдор мис рудаси ҳам казиб олинади. Бир йилда 17,3 млрд. кВт·соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Маҳсулот и. ч. саноати металлургия, машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё ва электротехника тармоқлари, қ. х. хом ашёсини қайта ишлаш корхоналаридан иборат. Озиқ-овқат, айниқса виночилик, тамаки, консерва саноати, зайтун ёғи и. ч. ривожланган. Тўқимачилик, металл ишлаш корхоналари бор.

Қишлоқ хўжалиги нинг асосий тармоғи — деҳқончилик. Буғдой, арпа, шоли, жавдар, маккажўхори ва б. дон экинлари экилади. Аммо табиий шароитлари ғоят қулай бўлишига қарамай, қ. х. мамлакат озиқ-овқат эҳтиёжининг атиги 1/3 қисмини таъминлайди. Йилига донли экинлар ҳосили 4—5 млн. тоннани ташкил этади. Ж.да сабзавот ва мевалар ҳам етиштирилади. Воҳаларда тоқзор, зайтунзор ва хурмозорлар бор. Ж.да қорамол (1,5 млн.га яқин), қўй (15 млн.), эчки, туя боқилади. Балиқчилик ривожланган. Пўқакбоп дуб пўстлоғи, энг яхши

нав қоғоз и. ч.да ишлатиладиган альфа ўти (дунёда 1-ўрин) териб олиш йўлга қўйилган. 1980-й.лар охиридан мамлакатда хўжаликни бозор иқтисодиёти изига кўчиришга киришидди. Ислохот доирасида давлат хўжаликларининг мустақиллиги кенгайтирилди, уларнинг бир қисми акциядорлик жамиятларига айлантилди ва хусусий кишилар қўлига берилди. Хорижий сармояни фаол жалб этиш сиёсати олиб борилди. Аграр ислохот ўтказилиши натижасида социалистик типдаги давлат хўжаликлари тарқатиб юборилди ва улар ўрнида 22 мингга яқин майда кооперативлар тузилди. Ерларнинг бир қисми яққаҳол деҳқонларга топширилди. Транспортида т. й. муҳимаҳамиятга эга (4,3 минг км, шундан 240 км электрлаштирилган). Асосий т. й. магистрали Ужда (Марокаш) — Оран — Жазоир — Константина — Гардимав (Тунис). Автомобиль йўлларининг уз. 88 минг км. Асосий магистраль соҳил бўйлаб кетган. Нефть ва газ қувурлари бор. Денгиз транспорти ташки савдо учун хизмат қилади. Мухим денгиз портлари: Жазоир, Оран, Аннаба, Бажоия, Арзев. Ҳаво транспорти ривожланган. 31 та аэродром бор. Халқаро аҳамиятга эга аэропортлари Жазоир, Аннаба ва Оран ш.ларида.

Ж. четга нефть, газ, вино, цитрус маҳсулотлари, тамаки, пўқак, қоғоз ва б. чиқаради. Четдан машиналар, саноат ускуналари, озиқ-овқат (дон, сут, гўшт), кийим-кечак ва б. келтирилади. Ташки савдодаги асосий мижозлари: АҚШ, Франция, Германия, Италия, Япония. Пул бирлиги — динар.

Соғлиқни сақлаш. 1974 й.дан мамлакатда бепул тиббий хизмат жорий этилган. 40 мингдан ортиқ ўринли 200 га яқин касалхона ва тиббий муассаса бор. Мамлакатда 7,6 минг шифокор ишлайди. Шифокор ва доришунослар Жазоир ун-тида тайёрланади. Ўрта малакали тиббий ходимларни 20 тиббиёт мактаби етиштириб чиқаради. Ун-тларнинг тиббиёт ф-тларида, соғлиқни сақлаш,

гигиена, тропик офтальмология, стоматология, илмий тадқиқот ин-тларида тиббиётга оид илмий тадқиқотлар олиб борилади. Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. Ж. мустақилликка эришгач, маориф соҳасида катта ютуқларга эришилди. 7 та ун-т, 170 та бошқа олий ўқув юртлари, 700 та ҳунар-техника таълими марказлари бор. Мамлакатдаги умумтаълим мактабларида 260 мингдан ортик ўқувчи, олий ўқув юртларида 200 минг талаба таълим олади. Энг йирик кутубхонаси — Жазоир ш.даги Миллий кутубхона (1 млн.га яқин асар). Йирик музейлари — Ж. Миллий музейи (1930), Антик дунё ёдгорликлари миллий музейи (1897) ва б. Асосий илмий муассасалар Жазоир ш.да. Ядро тадқиқот ин-ти (1966), Океанография ин-ти, Астрономия, астрофизика ва метеорология расадхонаси, Биокимё ин-ти мавжуд. Тиббиёт муаммолари б-н Ракка қарши марказ, Пастер ин-ти (паразитология ва микробиол.), гигиена, трахома ва тропик офтальмология, стоматология ин-тлари шугулланади. Ветеринария, виночилик технологияси, чигирткага қарши кураш муаммолари Миллий агрономия ин-тида ўрганилади. И. тларни ривожлантириш ва кадрлар тайерлашда Жазоир ун-ти ва унинг Оран ҳамда Константинадаги филиаллари етакчи роль ўйнайди. Турли соҳа мутахассислари Жазоир ш.даги махсус мактаблар (политехника, пед., журналистика, савдо ва б.) да тайёрланади.

Магбуоти, радио эшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Ал-Мужоҳид» («Курашчи», 1963 й.дан араб тилида ва 1965 й.дан француз тилида чиқадиган газ.), «Аш-Шааб» («Халқ», 1962 й.дан араб тилида чиқадиган газ.), «Револосьон африкэн»

(«Африка инқилоби», 1963 й.дан француз тилида чиқадиган жур.), «Револосьон э травай» («Инқилоб ва меҳнат», 1963 й.дан француз ва араб тилида чиқадиган ойлик жур.), «Альжери—актюалите» («Жазоир — сўнги хабарлар»,

1965 й.дан француз тилида чиқадиган газ.), «Ал-Жумҳурия» («Республика», 1963 й.дан араб тилида чиқадиган газ.), «Журнал офисьел де ла Републик Альжерьен Демократик э Популер» («Жазоир Халқ Демократик Республикасининг расмий газетаси», 1962 й.дан француз ва араб тилларида чиқади). Ж. расмий ахборот агентлиги — Альжери Пресс-Сервис 1961 й.да тузилган. Ж. радиотелевидениеси 1962 й.дан ишлайди. Радиоэшиттирув араб, кабил, француз тилларида, телекўрсатув араб ва француз тилларида олиб борилади. Адабиёти араб, кабил ва француз тилларида. Араб ва кабил тилларидаги адабиёт испан ва турк мустамлакачиларига қарши кураш даври (16—18-а.лар)да юзага келган. 19-а. адабиётида Ж.да миллатларнинг шаклланиши ва француз мустамлакачиларига тобе бўлиб қолиш жараёни акс этди. Халқ оғзаки ижоди ривожланди. 20-а.да мустамлакачиларни фош этувчи асарлар пайдо бўлди. «Халқнинг диний шеърийат ҳазинаси» тўплами араб тилида биринчи бор нашр этилди (1928). Араб сўзлашув тилининг Ж. лаҳжасида яратилган ҳамда табақачилик саркитлари ва мустамлакачиликни қораловчи драма асарлари, новеллалар катта муваффақият қозонди. 2-жаҳон урушидан кейинги давр адабиётида хотин-қизлар эркини химоя қилиш Аҳмад Ридо-Хухунинг «Маккалик қиз» романида, Ж. халқининг келажак учун олиб бораётган қаҳрамонона кураши Мустафо ал-Ашраф ва Абдуллоҳ Наклий драмаларида ўз ифодасини топди. Муфди Закария ёзган миллий мадҳия (1958) инқилобий руҳ б-н суғорилган.

Француз тилидаги адабиёт 20-а.нинг 20-й.ларида шаклланди. У дастлаб турмушнинг турли кўринишларини, 2-жаҳон уруши арафасида ва ундан кейин маҳаллий халқ онгининг ўсиб боришини акс эттирди. 50—60-й.ларда Ж. ватанпарварларининг француз қамқоналарида азоб чекишини кўрсатувчи асарлар яратилди (Мезиан Нуриддиннинг «Гангрена», Анри Аллегнинг «Асирликдаги

жангчилар» ва б.). 1963 й. Ж. Ёзувчилар уюшмаси тузилди, 1964 й.дан «Новомбр» («Ноябрь») адабий жур. чиқа бошлади.

Ж. адабиётининг энг яхши намуналари (Мухаммад Дибнинг «Катта хонадон» романи ва б.) ўзбек тилига таржима қилинган. Меъморлиги. Денгиз бўйларида Финикия, Рим, Византия даврига оид ибодатхона, театр, зафар тоқи, кўприк, ҳаммом, бозор, турар жой харобалари, Гиппон, Картенна ва Тимгад шаҳар қолдиқлари сақланиб қолган. Ўрта аср шаҳар кўчалари кингир-қийшик, тор бўлиб, уларда арк («касба»), масжид, Мадраса, раста ва саройлар (Қалъа-Бени-Ҳаммадаги мажмуа) кўплаб қурилган. 10-а.да Жазоир ш.га, 12—13-а.ларда Тлемсен ш.га асос солинди. Жазоир ва Константинода турк ҳокимларининг 16—18-а.ларга оид сарой ва боғлари сақланган. Турар жойлар шаҳарда 2—3 қаватли қилиб ғиштдан, қишлоқда бир қаватли қилиб лойгуваладан (томлари текис қилиб) солинган. 1930 й.дан Жазоир, Оран, Ан-наба каби шаҳарларда Европа меъморлиги (М. Корбюзье ғояси) таъсирида кўп қаватли уй-жой ва жамоат бинолари қурилди. Ж. мустақилликка эришгач, маъмурий бинолар, ун-т мажмуаси (меъмори О. Нимейр), мактаб ва турар жойлар қуриш тезлашди.

Тасвирий санъати. Ж. худудидан неолит даврига хос қояларга ишланган одам ва жонивор тасвирлари, ов ҳамда маросим манзаралари ва б. расмлар, римликлардан қолган мозаика қолдиқлари топилган. Ўрта аср иншоотлари (12—13-а. масжидлари) ганч ўймакорлиги ва кошинкорлик б-н зийнатланган. Ж. замонавий тасвирий санъати француз рассомлари иштироки ва таъсирида ривожланган. Жазоирлик мўйқалам усталари орасида ака-ука Мухаммад ва Умар Расимлар, Темам Ранем, Х. Бенанбур, М. Бузид, М. Алдан машҳур. 20-а.нинг 20—30-й.ларида келиб тасвирий санъатда маҳаллий рассомлар ижоди устунлик қила бошлади. 60—90-й.ларда баъзи рассомлар реалистик мавзуда, айримлари эса абстракт

услубда ижод қилди. Қад. амалий безак санъати (кандакорлик, ўймакорлик, тўқимачилик, кулолчилик, заргарлик) анъаналари замонавий руҳда ривожланиётди. Маҳаллий меъморлар, рассом, ҳайкалтарош ва амалий санъат усталари Жазоир ш.даги Миллий меъморлик ва нафис санъат мактабида (1881 й. асос солинган) тарбияланади.

Муסיқаси араб муסיқасининг маҳаллий-худудий услубларидан бири бўлиб, 7—8-а.ларда умавийлар, 10-а.да Андалусия (араб Испанияси), 15—16-а.лардан бошлаб турк муסיқа анъаналари таъсирида шаклланган. Кўчманчи ва ўтроқ жазоирликлар муסיқа фольклоридида туя боқувчиларининг кўшиқлари — «худа», тўй маросим кўшиқларидан «зажал», лириқишқий — «лаяли», «маввал», диний айгимларидан «риса», «зикр» маросим туркуми, «ағани рамазон», «ағани мавлуд» кўшиқлари, мумтоз ашула — «муашшах» ва б. вокал жанрлар кенг тарқалган. Ж. анъанавий касбий муסיқанинг асосий жанри — нуба туркуми 8—9-а.лардан таркиб топган бўлиб (машҳур бастакор, хонанда ва созанда Зирёд мактаби), ҳар бир нуба 5 асосий қисм (Бтайхи, Мсаддар, Башраф, Дарж, Инсираф ёки Хлас)дан иборат. Ж. мумтоз муסיқасида 3 маҳаллий услуб фаркланади: Жазоир (пойтахт, марказий), Тлемсен ва Кустантаня (Константина). Кустантаня нуба туркуми энг қад. ҳисобланади ва яратилган жойига нисбатан «ал-Қарнатия» (Гренада) деб ҳам аталади. Нуба туркуми таркибида расд (рост), нава (наво), чарка (чоргоҳ), ирак (ирок), сика (сегоҳ), ҳсин (хусайний) каби ўзбек мақомларига номдош нубалар мавжуд. Нуба ижрочилигида торли чолғулардан уд, камонли рабоб, конун, пуфлама чолғулардан — най, урма чолғулардан — дарбукка, тор, дафф ва наққора, 20-а.дан бошлаб (турк маданияти таъсирида) европа созлари (скрипка, альт, виолончель, кларнет) ҳам кенг қўлланилади. Анъанавий мумтоз ва халқ муסיқа жанрлари ўзаро яқинлашуви туфайли 20-а.дан янги

оммабоп мусиқа услуби тараққий этди. Созанда ва бастакор Ҳожи Муҳаммад ал-Анко бу услубнинг ёрқин намоянда-сидир. Хонандалардан Зерок Муҳаммад, Муҳаммад Тобил, Марям Вафо, созандалардан Бин Ҳамза, Саад, Билкосим, Халфалар машхур. Жазоир ш.да Миллий мусиқа ин-ти мавжуд.

Театри. Ж. халқининг қад. ўйинлари, диний маросимларида театр санъати нишонлари бўлган. Биринчи Ж. театр труппаси (араб тилида) 20-а.нинг 20-й.ларида ташкил топган. Унинг асосчиси — 100 дан ортиқ пьеса ёзган драматург, актёр ва реж. Р. Ксентини. Унинг «Бу-Борма», «Истанбулдаги амаким», «Зед-Алех» ва б. пьесалари машхур. Ксентинининг издоши Б. Муҳиддиннинг «Хоинлар», «Хушомадгўйлар қабиласи» пьесаларида озодлик ғоялари кўтарилди. Муҳиддин труппаси А. Накли, Мольер, Софокл ва Ибсенларнинг асарларини сахналаштирди. Кўп актёрлар Миллий-демократик инқилоб (1954)да қатнашдилар ва кейинчалик чет эл (Тунис)га ўтиб кетишга мажбур бўлдилар. Улар Тунисда бадий даста туздилар. Мамлакат мустақилликка эришгач, 1962 й.да шу даста асосида актёр ва реж. М. Котиб бошчилигида Ж. миллий театри ташкил этилди.

Киноси. Миллий кинематография Миллий-демократик инқилоб даври (1954—62) да юзага келди. 1957 й. миллий озодлик fronti кинематографияга тайёрлов мактабини очди, 1961 й. эса муваққат инқилобий ҳукумат махсус кино бўлимини ташкил этди. Бу ташкилотлар озодлик учун курашга бағишланган бир қанча хужжатли ва ташвиқий фильмлар и.ч.га шароит яратди. 1962 й.дан Ж. кинематографияси анча кенгайиб, бадий фильмлар ҳам ишлаб чиқарила бошлади. 1967 й. Миллий кинематография савдо ва саноати бошқармаси (1974 й. Ж. хроника хизмати б-н бирлаштирилган) ташкил этилган. «Жазоир шаҳри учун кураш», «Ауресдан эсган шамол», «Оловли йиллар солномаси», «Декабрь»,

«Қочқин», «Сир калити», «Мерос», «Биринчи қадам», «Келин» каби ленталар Ж. кинематографиясининг энг яхши фильмларидир. Уларда озодлик ҳаракати тарихи, долзарб ижтимоий-сиёсий масалалар, хотин-қизлар озодлиги муаммолари кўтарилган.

Ўзбекистон — Ж. муносабатлари. Икки мамлакатнинг иқтисодий ҳамкорлиги ва савдо-сотик алоқалари эндигина йўлга қўйила бошлади. Икки давлат ўртасидаги товар айланмаси 2000 й.да 1,3 минг АҚШ долларини ташкил этди. ЎЗРда жазоирлик сармоядорлар иштирокидаги 2 корхона ташкил этилган. ЎЗР билан Ж. ўртасида имзоланган «Қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги хужжат»га қўшимча равишда савдо-иқтисодий ҳамкорлик, инвестицияларни ўзаро ҳимоялаш ва рағбатлантириш, иккиёклама солиқ солинишига йўл қўймаслик, бож иши соҳасида ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам ҳақида битимлар тайёрланаётир.

ЖАЗОИР — Жазоир Халқ Демократик Республикасининг пойтахти. Жазоир вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,5 млн. киши (1998).

Ўрта денгиз бўйида жойлашган. Иқлими субтропик, ўрта денгиз иқлими, киши илиқ, ёзи қуруқ ва иссиқ. Ўртача т-ра янв.да 12°, июлда 25°; йилига 700 мм ёгин ёғади.

Ж.га финикияликлар томонидан мил. ав. 9-а. охирида Эй-Қози бандаргоҳи сифатида асос солинган, кейинчалик римликлар томонидан Икозиум деб номланган. Икозиум вайроналари ўрнида 935 й.да барбар амири Бологгин ибн Зири янги шаҳар бунёд қилди ва кейинчалик бу шаҳар Ж. деб аталди. 11-а.дан Ж. Ўрта денгизнинг йирик савдо порти, 13-а.дан Испаниядан қувғин қилинган мавр муҳожирлари маркази бўлди. 16-а.гача турли давлатлар таркибида бўлиб келган. 16-а.дан Усмонли турклар салтанатига қарам бўлган Жазоирнинг маркази. 1830 й.да французлар босиб олгач, 130 йил да-

вомида Франциянинг Жазоир мустамлакасининг маъмурий маркази бўлди. Ж.да 2-жаҳон уруши даврида иттифокчи давлатлар қўмондонлигининг Ўрта денгиздаги штаб квартираси жойлашган. Ж. 1962 й.дан мустақил Жазоир давлатининг пойтахти.

Ж. — транспорт йўллари тугуни, халқаро аэропорт бор. Ўрта денгиз бўйидаги йирик порт (йиллик юк ортиб тушириш 5,8 млн. т). Мамлакатнинг иқтисодий, илмий ва маданий маркази. Машинасозлик (автомобиль ва қ. х. машиналари), металлсозлик, озик-овқат (виночилик, ёғ, тамаки, ун тортиш), кимё, нефтни қайта ишлаш, цемент, целлюлоза-қоғоз, тўқимачилик корхоналари, ойна з-ди, ёғочсозлик ф-калари, иссиқлик электр ст-ялари, метрополитен бор.

Ж. Жазоир қўлтиғи бўйлаб 15 км га чўзилган, боғ ва парклар кўп. Ж.нинг кад. қисмида қалъа, Катта масжид (1096), Сиди Абдурахмон масжид-мақбараси (1611), Жоме ул-Жаҳид масжиди (1660), Ж.нинг Европача услубда қурилган қисмида Ҳукумат уйи (1930) бор. 1960 й.лардан янги турар жой бинолари қурилган. Ун-т, ин-тлар, махсус ўрта олий ўқув юрглари, Саҳрои Кабир ин-ти, расадхона, ботаника боғи, Миллий драма театри ва б. бор. Ҳар йили халқаро ярмарка ўтказилади.

ЖАЗОИРЛАР, Жазоир араблари — халқ, Жазоир Халқ Демократик Республикасининг асосий аҳолиси. Умумий сони 22,2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Жазоирда 21,2 млн. киши, Францияда 820 минг киши яшайди. Араб тилида гаплашадилар. Диндорлари — сунний мусулмонлар.

ЖАЗОНИ ЕНГИЛЛАШТИРУВЧИ ҲОЛАТЛАР — содир этилган жиноятнинг ва жиноят содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасини камайтирувчи ҳамда енгилроқ жазо тайинлаш учун асос бўладиган ҳолатлар.

Ўзбекистон ЖК (55-модда)да Ж.е.х.нинг рўйхати берилган, у қатъий бўлмай, суд айбдорга жазо тайинлаш вақтида мазкур моддада кўрсатилмаган бошқа ҳолатларни ҳам енгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисоблаши мумкин. Мас. айбдорнинг қармоғида ёш болалари, қари ёки ногирон ота-оналари борлиги Ж.е.х. ҳисобланади. Ж.е.х. жиноят

таркибига кирувчи белги бўлмай, балки ундан ташқарида бўлган қолат ҳисобланади. Шу боисдан Ж.е.х. жиноятни квалификация қилишга таъсир этмайди, айбдорнинг қилмиши квалификация этилган моддада назарда тутилган жазонинг енгилроқ турини ёки камроқ қисмини тайинлашга асос бўлади.

ЖАЗОНИ ЕНГИЛРОҒИ БИЛАН АЛМАШТИРИШ — тайинланган жиноий жазонинг муайян қисми ўтаб бўлингандан кейин қолган қисмини енгилроқ турдаги бошқа жиноий жазо б-н алмаштириш. Ж.е.б.а. жиноят қонунининг инсонпарварлик принципига асосланган бўлиб, у озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланилади. Енгилроқ турдаги жазони танлаш масаласи иш ҳолатларига қараб ҳал қишнади. Ўзбекистон Республикасининг ЖК Ж.е.б.а.да ҳисобга олинандиган талаблар, қонун-қоидаларни белгилаб берган.

ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ МУАССАСАСИ — суд ҳукмига биноан белгиланган жазоларни ижро этувчи муассасалар ва органлар. Жазоларнинг турларига қараб бу жазоларни ижро этувчи орган ва муассасалар бир-бирдан фарқ қилади. Ўзбекистон Республикаси ЖКга биноан, жарима тариқасидаги жазо суд томонидан, озодликдан маҳрум қилиш, қамок, ахлоқ тузатиш ишлари, ўлим жазоси ички ишлар органлари томонидан ижро этилади. Озодликдан маҳрум қилиш — ички ишлар вазирилик қошидаги жазоларни ижро этишнинг бош бошқармаси ташкил қиладиган жазоларни ижро этиш

колониялари, турма қамоғи ва тарбия колониялари томонидан, қамоқ жазоси — қамоқ уйлари ва тергов изоляторлари томонидан, ахлоқ тузатиш ишлари — ички ишлар органларининг инспекциялари томонидан ижро этилади. Ахлоқ тузатиш ишларини ижро этишда корхона ва ташкилотлар маъмурияти ёрдам беради. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тўғрисидаги ҳукм талаби — маҳкумнинг иш жойидаги маъмурият томонидан, шунингдек, тегишли фаолият турлари б-н шуғулланишга берилган руҳсатномани бекор қилишга ваколатли органлар томонидан ижро этилади. Ҳарбий хизматчиларга нисбатан: хизмат бўйича чеклаш тарикасидаги жазо — улар хизматни ўтаётган жойдаги ҳарбий қисмлар (муассасалар)нинг қўмондонлиги томонидан; қамоқ тарикасидаги жазо — гарнизон гаупвахталари томонидан; интизомий қисмга жўнатиш тарикасидаги жазо — махсус ташкил этилган ҳарбий қисмлар томонидан; ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш — мазкур унвонни берган орган томонидан ижро этилади. Бундан ташқари тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини, шунингдек, вояга етмаганларга нисбатан мажбурлов чораларини қайси муассасалар қай йўсинда ижро этиши ҳам белгилаб қўйилган (Ўзбекистон Республикаси ЖИК, 15-модда).

Баҳром Аҳоров.

ЖАЗОНИ ОҒИРЛАШТИРУВЧИ ҲОЛАТЛАР — содир этилган жиноятнинг ва жиноят содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасини оширувчи ҳамда оғирроқ жазо тайинлашга асос бўладиган ҳолатлар. Ўзбекистон ЖК (56-модда)да Ж. о.х.нинг қатъий рўйхати берилган, суд жазо тайинлаш вақтида мазкур моддада кўрсатилган ҳолатлардан бошқа ҳолатларни Ж.о.х. деб ҳисоблашга ҳақли эмас, лекин жиноят хусусиятини эътиборга олиб, шу ҳолатларни Ж.о.х. деб топмаслиги ҳам мумкин. Ж.о.х. жиноят таркибига кирувчи белги бўлмай, жиноят таркибидан ташқаридаги

ҳолат ҳисобланади. Шу сабабли бундай ҳолатлар жиноятни квалификация қилишга таъсир этмайди, балки айбдор қилмиши квалификация қилинган моддада кўзда тутилган жазонинг оғирроқ турини ёки кўпроқ қисмини тайинлашга асос бўлади.

ЖАЙДАРИ ЗОТ — бирор мамлакат ёки ўлкада қадимдан боқиб келинаётган, шу жойнинг шароитига яхши мослашган маҳаллий мол зотлари. Мае, маҳаллий зебусимон қорамол зоти Ўзбекистоннинг иссиқ ва қуруқ иқлим шароитига яхши мослашган, кон паразита касалликларига чидамли; маҳаллий озуқаларни яхши ҳазм қилади. Ўзбекистонда бокиладиган ҳисори,

қорақўл, дағал жунли думбали қўй зотлари, қрабайир ва лақай от зотлари ҳам Ж. з. бўлиб, халқ селекционерлари томонидан яратилган ёки табиий популяциялардир. Ж.з.лар, одатда, бирорбир хўжалик белгиларига кўра унча маҳсулдор бўлмайди (мае, Ўзбекистон думбали жайдари ва ҳисори қўйлари яхши гўшт-ёғ беради, жун миқдори кам ва сифати замонавий талабларга жавоб бермайди; уларнинг жунидан наматлар тайёрланади), лекин уларнинг тоза наслари қимматли генофонд ҳисобланади ва селекция ишларида фойдаланилади. Сўнгги йилларда Ўзбекистонда жайдари қорамол сигирларини қўнғир ва қора-ола зот буқаларидан чаптиштириб маҳаллий қорамолнинг янги Ўзбекистон қўнғир ва қора-ола хили яратилмоқда.

Суендик Ҳожибеков.

ЖАЙДАРИ ҒЎЗА - Ўзбекистонда қадимдан экиб келинган ғўза. Маҳаллий шароитларга яхши мослашган. Кўсақлари майда ва ўртача, думалоқ, учи сўйри, яхши очилмайди, кўсақ бандида осилиб туради. Ж. ғ. жойнинг номи ёки бирор муҳим белгиси б-н аталган. Мас, «қўқон ғўзаси», «хоразм ғўзаси», «хива ғўзаси», «малла ғўза», «қизил ғўза» ва б. Кейинчалик серҳосил янги ғўза навлари

яратилганидан кейин Ж. ғ. 1929 й.дан бошлаб Ўзбекистонда бутунлай экил-майдиған бўлди (яна қ. Африка — Осиё ғўзаси, Ғўза).

ЖАЙЕВЕР (Живер) (Gjaever) Айвар (1929.5.6, Берген, Норвегия) — америкалик физик. Илмий ишлари туннель эффекти ва ўта ўтказувчанликка оид. 1960 й.да биринчи бўлиб ўта ўтказгичларда туннель эффектини, яъни электронлар бир ўта ўтказгичдан бошқасига ўта бошлашини кузатган. Б. Жозефсон номи б-н аталувчи ностационар эффектни кашф этган. Туннель эффекти ёрдамида т-рани ўлчаш мумкинлигини биринчи марта кўриб чиққан. 1965 й.да туннель ўтишининг бошқа ўтиш ёрдамида нурлашини қайд этган. Нобель мукофоти лауреата (1973, Б. Жозефсон ва Л. Эсаки б-н ҳамкорликда).

ЖАЙНИЗМ — 1) Ҳиндистонда тарқалган динлардан бири (қарийб 3 млн. киши эътиқод қилади). Мил. ав. 6-а.да пайдо бўлган. Ривоятларга кўра, Ж. асрлар оша 24 устоз-пайғамбар орқали етиб келган. Буларнинг энг сўнггиси Жинна (яъни ғолиб, диннинг номи шундан) ва Махавира тахаллусини олган Вардхамана бўлиб, шу дин асосчиси ҳисобланади. Ж. қад. хинд жамиятидаги қарбийлар (қшатрий) б-н рухоний — брахманлар ўртасидаги ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви оқибатида вужудга келган. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, Ж. буддизмнинг бир мазҳабидир. Ж. буддизм каби брахманизмнинг мураккаб расм-русумларига ва ташқи шаклига қарши чиқди. Ведаларнинг муқаддаслигини, қурбонликлар қилишни, рухонийлар ва худоларнинг инсон тақдирига ҳал қилувчи таъсирини инкор этди. Жайнлар ўз жамоасига кириш учун барча варна (каста)даги эркак ва аёлларга йўл очди. Ж.да марказий ўринни жон ҳақидаги таълимот эгаллайди. Бунга кўра, инсон жони барча қилмишлари учун жавобгар, чунки бу қилмишлар карма қонуни

асосида рўй беради, карма қонуни танни жон б-н боғлайди, инсонни ердаги ишларга занжирбанд этади ва унинг кейинги қайта туғилишларини белгилаб беради. Кишилار «ўз жонини ўзи халос қилиши», «қайта туғилишлардан озод бўлиши» мумкин. Бунга эришиш учун Жиннага эътиқод қилиш, Жинна таълимотига ишониш, Жинна белгилаган ахлоқ, меъёрларига риоя қилиши керак. Ж.да ахлоқий қамолатга етишишнинг ва карма қонунидан қутулишнинг бирдан-бир йўли зоҳидлик ҳисобланади. Жайнлар зоҳид-роҳиблар ва фуқаролар (савдо-судхурлик б-н шуғулланувчилар)га булинади. Ж. тарафдорлари ҳоз. кунда асосан банкдорлар, судхўрлар, саррофлар ва заргарлардан иборат. Улар жондорлар б-н савдо қиладилар, бошқа тижорат ишлари б-н ҳам шуғулланидилар; 2) фалсафий таълимотлардан бири. Мил. ав. 2— 1-а.ларда Ж. дини асосида шаклланган. Ж. фалсафасининг асосий манбаи «Жайна сутра» («Жайна афоризмлари») ҳисобланади. Ж. фалсафасига таттвалар — моҳиятлар ҳақидаги таълимот асос қилиб олинган. Икки асосий тағт-та бўлиб, бири — моҳияти онг бўлган рух (жива), иккинчиси — рух бўлмаган ҳамма нарса (ажива). Рух бўлмаган нарса (материя) сезиш, эшитиш, хид, ранг ва таъм сифатларига эгадир. У яратилмаган, ибтидоси ва интиҳоси йўқ, муайян ҳолатга эга бўлиши ва ўзгариши мумкин. Модда дағал нарса бўлиб, инсон аъзолари томонидан ҳис этиладиган ёки кармага ўхшаб нозик бўлиши мумкин. Модданинг зарраси — атом, у маконнинг бир нуқтасинигина ишғол этади, оғирликка эга, кагта тезлик б-н ҳаракат қила олади. Ж. фалсафасида икки замон хусусияти мавжуд: рухнинг айни ҳолатда мужас-самлашган муддати (ёки ҳаёт вақти) ва рухнинг шу берилган ҳолатда мужас-самлашган муддати (ёки ҳаёт миқдори, бошқа ҳолатга ўтиш учун айни шундай ҳаётда яшаши зарурлиги). Мае, инсон бир неча ўн йиллар яшайди, аммо унинг юқорироқ ҳолатга ўтиши бир неча ҳаётий

муддатни тақозо этади.

Ж.нинг ахлоқий таълимоти яқка шаҳенинг ўзигагина қаратилган. Инсон фақат ўзини озод қилиши мумкин; бошқа одамга ёрдам бериш мутлақо бўлмаган ва иложи йўқ нарсаси. Ж. фалсафий тизими ҳоз. вақтгача деярли илк кўринишида сақланиб қолган.

Муҳаммаджон Қодиров.

ЖАЙПУР — Ҳиндистоннинг шим.-ғарбидаги шаҳар, Аравали тоғлари этагида. Рожастқон штатининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Аҳолиси 1,5 млн.дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Ж.га 1728 й.да асос солинган. 18-а.да равақ топган рожпут маданиятининг маркази бўлган. Шаҳар марказидаги қўрғонда 18-а.да қурилган сарой комплекси бўлиб, унда Чандра Маҳал саройи, бадий музей, Жантар-Мантар расадхонаси, Ҳаво Маҳал (Шамоллар Саройи; 1751—68) ва б. меъморий ёдгорликлари сақланган. Шаҳар деворидан ташқарида, жан.да 19-а. ўрталари ва 20-а.да Ж.нинг янги қисми қурилган.

Ж.—савдо маркази, транспорт йўллари тугуни. Ип газлама, кўн пой-абзал, керамика, электротехника, озик-овқат саноати корхоналари, т. й. ва автомобиль таъмирлаш устахоналари бор. Қўлда фил суяги, мрамор, металлдан бадий буюмлар, заргарлик буюмлари тайёрланади, ҳар хил газлама тўқилади. Ун-т бор. Туризм ривожланган.

ЖАЙРАЛАР (Nystridae) — кемирувчи сут эмизувчилар туркумининг бир оиласи. Танасининг уз. 90 см гача, оғирлиги 15 кг га. Усти ва ёнлари уз. 40 см гача бўлган узун, қаттиқ жун, қорин томони қаттиқ қиллар б-н қопланган. 10 га яқин турни ўз ичига олган 4 уруғдан иборат. Африка, Жан. Европа, Жан. ва Ғарбий Осиёда учрайди. *Nystrix nirsutirostris* Кавказ, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда яшайди. Ж. тоғ ва тоғ этакларида, текисликлардаги сой ва жарликларда, аҳоли пунктларига яқин жойларда чуқур

уя қазиб яшайди. Баҳорда учрайди, 2—4 та бола туғади. Қишда ўсимликларнинг пиёзи, илдиэпоияси ва уруғи, кўкламда ўт, ёзда маккажўхори, тарвуз, қовун, узум, тўқилган мевалар б-н озикланади. Ж. экинлар зараркунандаси ҳисобланади. Ж.нинг гўшти ейилади.

ЖАЙРАН, кийик, оху (*Gazella subgutturosa*) — охулар (ғизоллар) уруғига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танасининг уз. 94—115 см, бўйи 60—65 см, оғирлиги 25—30 кг. Урғочиси шохсиз. Эрагининг шохи қора, йўғон ва бўғимли (уз. 40 см гача). Марказий Осиё ва Ғарбий Осиёда, жумладан Закавказье, Туркменистон, Ўзбекистон, Жан. Қозоғистоннинг чўл ва чалачўлларида тарқалган. Баҳор ва ёзда 4—7 тадан, қишда 15—20 тадан, баъзан бир неча юзтадан пода бўлиб ўтлайди. Кўкламда ғалласимонлар ва эфемер ўсимликлар, қузда шўрак ва шувоклар; қишда буталар новдаси ва меваси б-н озикланади. Ж.нинг оёқлари ингичка, тез (соатига 60 км гача) югуради. Апр.—майда 1—2 бола туғади. Тутқинликда яхши кўпаяди, лекин узок яшамайди. Гўшти ва териси учун кўплаб овланиши туфайли сони жуда камайиб кетган. Бухоро ва Сурхондарёда Ж.ни кўпайтириш учун махсус питомник (парваришхона)лар ташкил этилган. Халқаро ва Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ЖАЙРАНХОНА ҚИРИ - Сурхондарё вилоятидаги қир. Боботоғ тизмасининг жан.-ғарбида жойлашган. Энг баланд жойи 479 м (Қизилмозор чўққиси).

Нисбий бал. 40—100 м, қуруқ ўзанлар б-н парчаланган. Ж. қ. неогеннинг гил, карбонатли ва сульфатли жинсларидан ташкил топган. Ён бағирлари эол қумлари б-н қопланган. Этакларидаги пролювиал шлейфларда бўз кўнғир тупроқлар, айрим жойларда чўл кум тупроқлари ва қумликлар тарқалган. Бўзкўнғир тупроқларда шувок, қумликларда эфемер ва эфемероидлар, шунингдек, жузғун, селин, тароқбош, астрагал ўсади.

ЖАЙРАНЎТ (*Frankenia hirsutra*) — уччаноқдошлар (франкенядошлар)га мансуб чала бута. Бўйи 8—20 см. Барглари наштарсимон. Гуллари майда, тожбарги 5 та, кўнғир-пушти, косачаси 5 тишли. Кўсакчаси тухумсимон, уз. 3 мм, эни 163 мм ча. Май—сент.да гуллаб, уруғлайди. Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида тарқалган. Эрта баҳорда ёш новдалари ва барглари жайранлар хуш кўриб ейди, номи ҳам шундан.

ЖАЙХУН — 1) Лмударённт кад. номларидан бири; 2) ҳар қандай дарё; 3) машхур дарёлар — Амударё, Сирдарё, Фурот, Дажла ва б. Мае, Жайхуни Чочий — Сирдарё, Жайхуни Хоразм — Амударё.

ЖАЙҲОНИЙ, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад (10-а.) — олим, Сомонийар амири Наср ибн Аҳмадният (914—943) вазири. Фалсафа, астрология, астрономияни кунт б-н ўрганган, геогр. га оид бир қанча асар ёзган. «Китоб ал-масолик вал-мамолик» («Йиллар ва мамлакатлар ҳақида китоб») номли асари ҳақида маълумотлар бор, холос. Араб географи ал-Масъудийнинг ёзишича, бу асарда шаҳарлар, денгиз ва дарёлар, шунингдек, турли халқлар ҳақида маълумотлар берилган, турли-туман ривоятлар ва воқеалар ҳикоя қилинган. Бу асардан Шаркнинг кўп олимлари, жумладан Беруний ҳам фойдаланган.

ЖАКАРТА — Индонезиянинг пойтахти. Ява о.нинг шим.-ғарбий соҳилида, Чиливунг дарёсининг Ява денгизига қуйилиш жойида. Ибутими тропик экваториал; йиллик ўртача т-ра 27°. Йилига 1800 мм ёғин ёғади; ҳавонинг намлиги 80%. Аҳолиси 9,5 млн. киши (1996). 16-а. бошида ҳозирги Ж. ўрнида Тажаждаран князлигининг Сундакелапа порт шаҳри бўлган. 1527 й.да уни Бантам князлиги эгаллаган ва шаҳар Жаякерта (улкан

қалъа) деб аталган. 17-а.да голландларнинг Ост-Индия компанияси босиб олиб вайрон қилган. 1619 й.да голландлар шаҳар ўрнида Батавия қалъасини қурганлар. Кейинчалик унинг атрофида шаҳар вужудга келиб, 1945 й.гача генерал губернатор қароргоҳи ва мустамлака маркази бўлган. 1945 й. 17 авг.дан мустақил Индонезия давлатининг пойтахти. Голландия агрессияси вақтида (1946—49) пойтахт вақтинча Жокьякартага кўчирилди; 1949 й.дан Батавия яна Ж. деб атала бошлади.

Ж. — мамлакатнинг йирик иқтисодий маркази. Озиқ-овқат (чай, кофени қайта ишлаш, шоли оклаш, ун тортиш, ёғ, балиқ консервалаш ва б.), каучукка ишлов бериш, резина ва кўн пойабзал, тўқимачилик, металлсозлик ва машинасозлик корхоналари, механика устахоналари, кема верфи, автомобиль йигув з-ди ва б. бор. Хунармандчилик қадимдан ривожланган.

Ж. — халқаро денгиз ва ҳаво йўлларининг тугуни. Халқаро Кемайоран аэропорти бор. Ж. порти (Танжунгприок аванпорти) орқали четга каучук, чай, кофе, хинин, шакарқанд ва б. чиқарилади; четдан кўпроқ саноат ускуналари келтирилади. Меъморий ёдгорликлардан Пенанг дарвозаси (1671), черков (1695), шаҳар бошқармаси биноси (1710—12), 17—18-а.ларда қурилган бинолар, канал ва кўприклар ва б. сакланган. Замонавий бинолардан спорт мажмуаси (1956—62), марказий госпиталь (1962—63), Президент саройи (19—20-а.лар), Мустақиллик монумента (1964) Ж.нинг янги қурилган қисмида жойлашган. Ж.да давлат ун-ти, бир неча хусусий ун-тлар, Миллий техника ин-ти, Фанлар ин-ти, Маданият ин-ти, кутубхоналар, музейлар, Картиналар галереяси, театрлар ва б. бор.

ЖАКЕРИЯ (*Jacquerie*, «Jacques Vonthomme» сўзидан — «Жак Гўл» — дворянлар томонидан дехқонларга берилган камситувчи лақаб) — Францияда 1358 й. мулкдорларга қарши кўтарилган

деҳқонлар кўзғолони. Ж. Юз йиллик уруш (1337—1453) натижасида вужудга келган иқтисодий танглик, ёлланган аскарларнинг талон-торожи ва янги солиқлар солиниши туфайли келиб чиққан. Кўзғолон 28 майда Бовези вилоятидан бошланди. Ж. иштирокчилари, асосан, деҳқонлардан иборат бўлиб, аҳолининг бошқа табақалари ҳам қатнашган. Кўзғолончиларга Гильом Каль бошчилик қилган. Наварра қироли Карл 10 июнда Ж. раҳбарларини музокарага чакиради. Музокара пайтида Г. Каль хиёнаткорона қўлга олиниб, қаттиқ кийноқлардан сўнг боши танасидан жудо қилинади. Карл қўшинлари тўсатдан кўзғолончи деҳқонларга ҳужум қилиб уларни тор-мор келтиради. 20 мингдан зиёд деҳқонлар кириб ташланган. Раҳбарсиз, уюшмаган ва аниқ режаси бўлмаган Ж. енгилади. У деҳқонларни шахсий қарамликдан озод бўлишларига имкон яратган.

ЖАККАРД МАШИНАСИ - тўқув ста ногининг ҳомуза (зев) очиш механизми. Йирик гулли ва қатта рапортли газламалар (мае, дастурхон, адёл, чойшаб, дераза парда ва б.) тўқишда қўлланилади. Француз механиги Ж. М. Жаккард кашф этган(1808).Ж.м. асосан икки қисм: кўтариш механизми ва гул (нақш) механизмидан иборат. Ҳар қайси танда ипини ёки танда иплар дастасини алоҳида йўналтиришга имкон беради. Унда арқоқ ипи бир-биридан мустақил ҳаракатланадиган илмоқлар ёрдамида кўтарилади. Ж. м.нинг бошқа ҳомуза очиш машиналаридан фарқи шундаки, унинг ёрдамида танда иплари қисмлар бўйича эмас, балки ҳар бири алоҳида кўтарилади ва туширилади. Ж. м. бир кўтарилмали ва икки кўтарилмали бўлиши мумкин. Бир кўтарилмалисида очиқ ёки ёпиқ, икки кўтарилмалисида очиқ ёки ярим очиқ ҳомуза, яъни газлама тўқиш учун танда ипларининг бир қисми кўтарилиб, иккинчи қисми пастга тушиб турганда бўшлиқ ҳосил бўлади. Унга

моки ёрдамида арқоқ иплари ташланади. Кўтариш механизми асосан пичоқ ва илгаклардан иборат бўлади. Ж. м. асосан 400, 600, 800, 1320 ва ундан кўп илгакли бўлиши мумкин (қ. Тўқувчилик).

ЖАКО, бўз тўти (*Psittacus erithacus*) — тўтилар туркумига мансуб куш. Танасининг уз. 40 см гача. Тумшуғи бақувват, пастга қайрилган. Оёқлари дарахтда ўрмалаб юришга мослашган. Думи қизил, ҳар хил товланадиган пати бўз тусда, шунинг учун бўз тўти деб ҳам аталади. Африканинг тропик ўрмонларида тарқалган. Гвинеядан то Анголагача ва Ньяса қўлларигача учрайди. Уясини дарахт ковақларига солади. 2 та тухум қўяди. Кечаси 100—200 тадан бўлиб, баланд дарахтларда тунайди. Маккажўхори донини жуда яхши кўради. Ж. қафасда сақланади ва сўзлашга ўргатилади. Қўлда 70 йиддан ортиқ яшагани маълум. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқининг Қизил китобига киритилган.

ЖАКОБ (Jacob) Франсуа (1920.17.6, Нанси) — француз микробиологи, генетиги. Бактерия хужайраларида генетик ахборотнинг ташилиши ва оксил синтезининг бошқарилиши (оперон концепция) гипотезаси муаллифларидан бири. Асарлари лизогенияга (эписом концепция, 1958) оид, Нобель мукофоти лауреати (1965, А. Львов ва Ж. Моно б-н ҳамкорликда).

ЖАКСОН Сидней Львович (1886.14.4, Нью-Йорк — 1966.5.1, Тошкент) — боксчи, хизмат кўрсатган спорт устози (1938). 1-жаҳон урушидан олдин АҚШнинг кучли боксчиларидан бири саналган. Нью-Йорк терма жамоасининг аъзоси сифатида Россияга келди, уруш туфайли ватанига қайтиб боролмади. 1922 й.дан умрининг охиригача Тошкентда яшади. Бу ерда биринчи бокс тўгараги ташкил этди ва Ўзбекистонда спортнинг бу тури ривожланишига қатта

хисса қўшди. Республика терма жамоасининг доимий мураббийси сифатида бокс бўйича юзлаб спорт усталари тайёрлади. 1938—42 й.ларда Тошкент педагогика ин-тида ўқиди, сўнгра шу ерда инглиз тилидан даре берди. Ўзбекистонда Ж. хотирасига бағишлаб анъанавий халқаро бокс мусобақалари ўтказилади.

ЖАКУБЕК БАРЛОС, амир Жоку, тўлиқ исми Жакубек ибн Муборак ибн Тўғон ибн Қодон ибн Шаръа ибн Қарочор нуён (7—1384) — барлос уругининг йирик бекаридан. Амир Темурнинг кариндоши, сафдоши ва қайнотаси, хос кишиси. У 1371 й. Зинда Чашмнинг Амир Темурга қарши уюштирган фитнасини бостирган. Шу воқеадан бир оз кейин Амир Темур уни Қобул ш. ва вилоятининг ҳокими этиб тайинлайди. 1384 й. бошида у Қобулда вафот этганидан сўнг соҳибқирон унга тааллуқли Кобулистон мулкини ўғли Жаҳоншоҳ баҳодурга ва кейинги авлодларига мул қилиб беради.

ЖАЛА — шиддат б-н ёғадиган қисқа муддатли атмосфера ёғини; кучли ёмғир. Баъзан, хўл қор, қор учқунлари аралаш ёғади. Ж.нинг ёғиш жадаллиги ҳар соатда 100 мм гача етади. Ж. булутдан эмас, балки атмосферадаги совуқ фронтда (қ. Атмосфера фронтлари) жойлашган нобарқарор ҳаво массаларидан ёки конвекция натижасида ёғади. Халқ хўжалигига, айниқса қ. х.га зарар етказиши, сув тошқинларига сабаб бўлиши мумкин.

ЖАЛАНДҲАР, Жалландар — Ҳиндистоннинг шим.-ғарбидаги шаҳар. Панжоб штатида. Биас ва Сатлаж дарёлари оралиғида, Кичик Осиё я. о. ва Марказий Осиёдан Ҳиндистонга бориладиган муҳим қадимий қарвон йўлида вужудга келган. Аҳолиси 520 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллариининг муҳим тугуни. Штатнинг йирик савдо маркази. Тўқимачилик, озик-овқат, металлсозлик, кўнчилик корхона-

лари бор. Спорт буюмлари, ўйинчоқлар ва бадий хунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарилади.

Абдухафиз Жалилов. Калонтаров уйининг шифти (Самарқанд. ш.).

ЖАЛАТОРСОЙ - Самарқанд вилояти Кўшработ туманидаги сой. Қаламжарсой (Селсой)нинг ўнг ирмоғи. Нурота тоғ тизмасининг тармоғи — Қоранқўл тоғларининг жан. ён бағридаги булоқлардан бошланадиган 30га яқин майда ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Жалатор қишлоғи ёнида Ж.га чапдан уз. 9 км бўлган Ойдинсой қўшилади. Қўйи оқимда Жўшсой ҳам дейилади. Уз 21 км, ҳавзасининг майд. 71 км². Оқмачит қишлоғи ёнида Каттасой б-н қўшилиб, Қаламжарсойни ҳосил қилади. Ж. асосан мавсумий қор, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Йиллик оқимининг 60—70% фев.—апр.да оқиб ўтади, бошқа вақтларда суви жуда қамайиб кетади, баъзан қуриб қолади. Ўрғача йиллик сув сарфи 120—150 л/сек.

ЖАЛИЛОВ Абдухафиз (1869 — Самарқанд — 1954) — дурадгор, ёғочсоз уста, наққош. Самарқанд меъморлик мактабининг вакили. Дастлаб уста Нейматдан хунар ўрганган. Синчли уй қуриш, эшик, сандикларга безаклар ясаш, исломий нақшлар чизишга моҳир бўлган. Уста Файзулла б-н бирга ишлаган, уста Абдуқодир муҳандис Боқиев гуруҳида ишлаб, ундан муқарнас ва гуруҳ тузиш сирларини пухта эгаллаган. Самарқанддаги Калонтаров уйи (ҳоз. Ўзбекистон халқдари маданияти ва санъати тарихи музейи биноси), Хўжа Аҳрор масжидининг мураккаб шаклли шифтларини ишлаган, Хўжа Юсуф масжиди ва б. жамоат биноларини қурган, безаган.

ЖАЛИЛОВ Икром (1922.10.2, Чимкент) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), юридик фанлари д-ри (1972), проф. (1988). 2-жаҳонуруши қатнашчиси. Тош-

кент давлат юридик ин-тини (1946), шу ин-т аспирантурасини (1953) тугатган. Андижон вилоятида туман ва шаҳар прокурори (1947—50), Тошкент давлат юридик ин-тида ўқитувчи (1954—55). Адлия ва прокуратура соҳаларида ишлаган. 1958 й.дан Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тининг илмий ходими, сектор мудир, катта илмий ходим. Илмий ишлари ер ҳуқуқини ва аграр қрнунчилиқни такомиллаштириш масалаларига бағишланган. «Жасорат» медали б-н тақдирланган (1994).

ЖАЛИЛОВ Исмоил Тўлаганович (1948.29.1, Тошкент) — опера хонандаси (драматик тенор). Ўзбекистон халқ артисти (2000). Москва консерваториясида таълим олган (1976—80). «Яля» ансамбли (1975—76), Катта театр (1979—81), А. Навоий номидаги опера ва балет театри (1981—90), Россия радио ва телевидение қошидаги Эстрадасимфоник оркестри (1990—98) да яккахон хонанда. 1998 й.дан Ўзбекистон миллий симфоник оркестрининг директори ва бадий раҳбари. Нафис, кучли ва кенг диапазонли овоз соҳиби. Ўзбек ва Европа операларида асосий ролларни маҳорат б-н ижро этган: Чўпон (С. Юдаков, «Майсаранинг иши»), Розий (С. Жалил, «Зебуннисо»), Герцог, Альфред (Ж. Верди, «Риголетто»), «Травиата», Хозе (Ж. Бизе, «Кармен») ва б. Концерт репертуаридан ўзбек (С. Юдаков, Ҳ. Раҳимов, Ик. Акбаров, А. Эргашев ва б.) ва чет эл (С. Рахманинов, П. Чайковский, Э. Григ, Ж. Гершвин, А. Бабажаниян, Тости ва б.) композиторларининг асарлари, турли халқ (жумладан, италиян) кўшиқлари ўрин олган. АҚШ, Европа ва Осиё мамлакатларида гастролда бўлган. Риоде Жанейро халқаро танловига ғолиби (1979).

ЖАЛИЛОВ Обид (1896.10.11 - Тошкент — 1963.27.9) — Ўзбекистон халқ артисти (1939). Саводсизликни тугатиш мактабида ўқиган (1918—20). 1919 й.дан ўзбек драма группаси (1929 й.дан

Ҳамза театри)нинг етакчи актёри. Актёрлик маҳорати интеллектуал психологик йўсинда шаклланган. Ж. қаҳрамонлари кучли, ўз хиссиётларини бошқара оладиган кишилар образи бўлиб, актёр уларнинг ички дунёсини лўнда ва ифодали талқин этди. Ҳар қандай катта-кичик образнинг ғоявий-фалсафий йўналишининг ижтимоий моҳиятини очишга, қарама-қаршиликларни ҳал қилишдаги ўрнини аниқ белгилаб олишга, бутун диққат-эътиборини, ҳаракатларини қаҳрамоннинг мақсадини мантиқан исботлашга, образни психологик жиҳатдан чуқурлаштиришга интилган, уни воқеалар жараёнида муттасил, сахнамасахна ривожлантириб борган. Бемор («Туркистон табиби»), Подколёсин («Уйланиш») ва б. актёрнинг сахнадаги илк йирик образларидир. 30-й.лар Толипов («Никоб йиртилди»), Арслон, Пўлатов («Тор-мор», «Номус ва муҳаббат») каби роллари б-н танилди. Энг яхши роллари: Комилов («Навбахор»), Мавлон («Шоҳи сўзана»), Солихбой («Бой ила хизматчи»), Мажиддин («Алишер Навоий»), Клавдий («Ҳамлет»), Дикой («Момақалдирок») ва б. образларида актёр ижодининг янги кирралари намоён бўлиб, салбий образлар устаси сифатида шуҳрат қозонди. Ж. миллий кино равнақиға ҳам улкан ҳисса қўшди. Вазир («Тоҳир ва Зухра»), Мажиддин («Алишер Навоий»), Солихбой («Бой ила хизматчи»), Қодир («Гуллар очилганда»), Маҳкам ота («Сен етим эмассан») ва б. кинодаги энг яхши ролларидир. Бу образлар Ж. ижросида ўзининг бадий ифодасини тўлиғича топган ва улар ўзбек киноси тарихининг зарварларидан урин олган. Давлат мукофоти лауреата (1949).

ЖАЛИЛОВ Остон (1937.17.9, Нарпай тумани) — селекционер генетик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), Қ. х. фанлари д-ри (1981), проф. (1991). ТошДУ биол.-тупроқшунослик

ф-тини тамомлаган (1961). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида катта лаборант (1962-63), Ўсимликлар экспериментал биол.си ин-тида кичик илмий ходим (1963— 71), катта илмий ходим (1971—75), ғўза гетерозиси ва амалий селекцияси лаб.си мудири (1975 й.дан), Ўзбекистон ФА «Биолог» ИИБ бош директори (1991—97). 1997 й.дан Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси ин-тида селекция ва уруғчиликнинг генетик асослари бўлими бошлиғи.

Илмий ишлари радиацион нурланишнинг ғўза генетик аппаратида таъсири ва шу йўл б-н олинадиган фойдали йўналишдаги мутацияларнинг наслдан наслга ўтишини ўрганишга бағишланган. Ж. селекция ишларида нурланишдан фойдаланиш усулини таклиф этди. Бу усул кейинги авлодлардаги айрим белгиларни барқарорлаштириш, мутантларнинг қимматли хусусиятларини sanoat навларининг хўжалик потенциали б-н чагиштириш, селекция муддатини 2—3 йилга қисқартириш имконини берди. Ж. 15 дан ортик ғўза навларини яратди, улардан 5 тасирлаштирилган ва катта майдонларда экилади (АН-Самарқанд-2, Самарқанд-3, Фарҳод, Оқолтин, Юлдуз ва б.).

Ас: Использование радиомутантов в селекции хлопчатника, Т., 1979; Генетические аспекты фотосинтеза и адаптивности хлопчатника, Т., 1996 (С. М. Газиянц б-н ҳамкорликда).

ЖАЛИЛОВ Халил Мадёрович (1911.17.10, Олтиариқ тумани — 2001.26.12, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971), иқтисод фанлари д-ри (1971), проф. (1973). Саратов қишлоқ хўжалиги ин-тини тамомлаган (1939). 1939—41 й.ларда Андижон к. х. техникумида ўқитувчи. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—43). Урушдан қайтгач, Ўзбекистонда маъмурий ва к. х. соҳасида раҳбар лавозимларда ишлади. Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт ин-ти ди-

ректори ўринбосари (1956—57), Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ин-ти директори (1957-59), ЎзКП МК Қишлоқ хўжалиги бўлими мудири (1959— 61), Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти и. т. ин-ти директори (1961-65, 1967-76). 1976 й.дан Тошкент халқ хўжалиги ин-ти к. х. иқтисодиёти ва уни ташкил қилиш кафедраси проф. Илмий ишлари к.х. иқтисодиёти, жумладан пахтачиликнинг иқтисодий самарадорлигини кўтариш масалаларига бағишланган.

ЖАЛИЛОВ Қули (1890 — Самарқанд — 1960) — ганч ўймақори, бинокор. Отаси уста Абдужалил б-н бирга ишлаган. Бухорода яшаб амакиси уста Абдумаликдан хунар ўрганган, Амир мадрасаси қурилишида қатнашган (1900— 15). Самарқанд ва унинг атрофида бир қатор жамоат бинолари (Самарқандда ЎзДУ корпуслари, мактаб, касалхона, ҳаммомлар) қурган. Самарқанддаги меъморий обидалар (Улуғбек мадрасаси, Шердор Мадраса, Амир Темур макбараси ва б.)ни таъмирлашда қатнашган. Туркистондаги Хўжа Аҳмад Ясавий мажмуаси (1939— 40)ни таъмирлаш ва консервация қилиш ишларини бажарган. Навоий театрининг Самарқанд хонаси (1946—47), Муқимий театрининг томоша зали (1948)ни безаган. Ганч ўймақорлиги б-н безатилган намоёнлар яратган (1940, Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланади).

ЖАЛИЛОВЛАР — ўзбек санъаткорлар оиласи. Жалилов Тўхтасин (1895, Андижон — 1966.10.5, Тошкент) — ардоқли созанда (ғижжакчи) ва бастакор, ўзбек мусикали драма жанри асосчиларидан. Ўзбекистон халқ артисти (1937). Уста Офок Охун ва Муҳаммад Усмон танбурчидан таълим олган. 1918—20 й.ларда ташвиқот бригадасида хонанда ва созанда. Миллий мусика тўғараги (1923—26), Андижон мусикали драма театри (1929— 34), Тошкентдаги Ўзбек давлат мусикали театри (1934—36), Ўзбек давлат филармониясининг ашула ва раке ансамбли

(1937—40), Муқимий театрида бадиий раҳбар (1940—52), мусика раҳбари (1952—66).

1927—29 й.ларда Ф. Зафарийнинг «Ҳалима», К. Яшиннинг «Уртоқлар», С. Абдулланинг «Ойхон», 1935 й.да К. Яшин ва М. Муҳамедовнинг «Гулсара» пьесаларига, ўзбек санъати декадаси (Москва, 1937)да кўрсатилган «Сайил» ва «Колхоз тўйи» томошаларига ўзбек мусика мероси намуналарини мослаштирган ва мустақил мусика номерлари яратган. «Тоҳир ва Зухра» (С. Абдулла либреттоси, 1940), «Нурхон» (К. Яшин, 1942) каби асарлари мусикали драма жанрининг юксак намуналарига айланган. А. С. Пушкиннинг «Руслан ва Людмила» достонидаги «Бағишлов» матнига Ж. яратган романс бастакорлик ижодиётидаги камёб асардир. 2-жаҳон уруши йилларида Т. Содиков, М. Бурҳонов ва б. композиторлар ҳамда бастакор Н. Ҳасанов б-н биргаликда « Ўзбекистон киличи» (1942,29 апр.) концерт-спектаклига мусика яратган. Урушдан кейинги йилларида «Муқимий» (С. Абдулла, 1949), «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин, 1957) мусикали драмаларини Г. Мушель, «Алпомиш»ни (С. Абдулла, 1949) Б. Надеждин, «Ғунчалар»ни (З. Фатхуллин, 1945) Б. Бровцин, сўнгги мусикали драмаси — «Фарғона ҳикояси»ни (Х. Ғулум, 1962) Б. Зейдман б-н ҳамкорликда яратган. Б. Бровцин б-н «Тоҳир ва Зухра» мусикали драмаси асосида яратилган шу номдаги опера (1949, 2-тахрири 1955) ва операбалет ҳам муаллифи. Ж. жами 40 дан ортиқ мусикавий сахна асарлари яратишда қатнашган. «Ойхон», «Тоҳир ва Зухра», «Алпомиш» мусикали драмалари қатор республикаларда ва чет элларда сахналаштирилган. Ўзбек мумтоз шоирларидан Навоий, Фурқат («Баҳор айёмида»), Муқимий («Гулистоним менинг») ва б. ғазалларига басталаган ашуллари, «Сигнал» (халқ сўзи), «Довруқ» (К. Аҳмадий шеъри), «Азиз Ваганим» (Ҳабибий), «Кокилинг» (С. Зуннуова), «Ялла» ва «Уйнасин» (Уйғун) каби

қўшиқлари оммавийлашиб кетган. С. Абдулла шеърига басталаган «Тўйлар муборак!» кўшиғи никоҳ тўйларининг албат асарига айланган.

1925—27 й.ларда Ўзбек концерт-этнографик ансамблининг Қозон, Москва, Ленинград, Боку ш.лари бўйлаб ва чет эл (Париж, Берлин)да берган концертларида фаол қатнашган. Халқ рақслари жаҳон фестивали (Лондон, 1935)да иштирок этиб, Олтин медалга сазовор бўлган. Эронга гастролга борган концерт бригадасининг ўзбек группасига раҳбарлик қилган (1942). Шогирдлари: С. Калонов, К. Жабборов, Ф. Тошматов, М. Мирзаев, Д. Зокиров ва б. Катта қизи Ўйтибор Жалилова — Ўзбекистон халқ артисти, ўғиллари Дехқон Жалилов — Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби, оммавийлашган — «Айлагач» (Навоий) каби ашуллалар муаллифи Холхўжа (1919—71) ва моҳир созанда Салоҳиддин Тўхтасиновлар — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар, кичик қизи Холида Жалилова — хонанда-педагог. Ўзбек давлат филармониясининг ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестрига Тўхтасин Жалилов номи берилган (1967).

Ўйтибор Жалилова Офтобхон ролида («Офтобхон»).

Ас: Музикали драмалардан парчалар, Т., 1958; Танланган асарлар, Т., 1968; Қўшиқлар гулдастаси, Т., 1989.

Ад.: Акбаров И., Тўхтасин Жалилов, Т., 1978.

ЖАЛИЛОВА Ўйтибор (1924.15.3, Андижон — 1983.22.6, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1964). Москва консерваторияси қошида очилган ўзбек опера студиясида (1940—41), Тошкент консерваториясида (1944) ўқиган. 1941 й.дан Муқимий театрида ишлаган. Актёрлик ва хонандалик истеъдоди маҳаллий муаллифларнинг мусикали драма ва комедияларида, ўзбекчага таржима қилинган асарларда — эстетик тугал, реалистик чуқур, услубан тўлиқ ва ишонарли сахна характерлари ярати-

шига имкон берган. Роллари самимий, жўшқин, романтик ва юксаклиги б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Зухра («Тоҳир ва Зухра»), Гулчехра («Аршин мол олон»), Шохиста («Олтин кул»), Ширин («Фарход ва Ширин»), Лауренсия («Кўзибулоқ қишлоғи») ва б. Унинг ижросидаги Офтобхон («Офтобхон»), Нурхон («Нурхон»), Фазилат, Нигор («Кумуш туй»), «Гунчалар») образлари теран психологик характерлар намунасиدير.

ЖАЛИЛОВ ДЕҲҚОН (1930.2.6, Андижон — 1992.7.6, Фарғона) — ўзбек дирижёри, бастакор. Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1980). Москва ўзбек опера студиясининг симфоник оркестр дирижёрлиги булимини тугатган (1951), Тошкент консерваториясининг хор дирижёрлиги ф-тида сиртдан таълим олган (1953—56). Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқали театри (1941—47), Андижон (1954—55), Бухоро (1956—59), 1960 й.дан Фарғона мусиқали драма театрларида дирижёр. «Холисхон» (Ҳамза, 1950), «Номаълум киши» (И. Султон, 1965) каби мусиқали драмалар, «Янги ерда» (Т. Тула), «Санъатчи қизга», «Базми гул ёри булса» (П. Мўмин), «Ёр кутиб» (Т. Маҳмудов), «Замонам менинг» (Ҳ. Муҳаммад) ва б. кушиқлар муаллифи. Т. Жалиловнинг сайланма асарлари тўплами — «Кўшиқлар гулдастаси»ни нашр эттирган (1989).

Тўхтасин Ғафурбеков

ЖАЛЛОБ (араб.) — савдогар, олиб сотар. Асосан, чорва моллари, шунингдек, туя ва йилқи б-н савдо қилган. Улар Туркистон шаҳар ва вилоятларига бориб, чорва молларини арзонга олиб, мол кам ҳамда қиммат бўлган бозорларда фойдасига сотиб катта бойлик орттирганлар. Ж.лар қандай мол сотишига қараб «кўй Ж.», «от Ж.» каби номлар б-н аталган.

ЖАЛЛОД (араб. — дарра урувчи) — 1) тан жазоси ва қатлни ижро қилувчи шахе. Ж. атамаси Ўрта Осиёда ара-

блар келгандан сўнг пайдо бўлган. Ж. ҳукмдорларнинг гуноҳкор кишиларни дарра б-н уриш, бўғиб, бўғизлаб, бошини танасидан жудо қилиб ўлдириш каби фармонларини бажарган; 2) Кўчма маънода — каллақесар, қотил.

ЖАЛОЙИРИЙЛАР ДАВЛАТИ (1336—1411) — Ҳулоқуийлар давлати эмирилгач, Ироқ худудиди тузилган давлат. Унга жалойирлардан Шайх Ҳасан Бузург (1356 й. вафот этган) асос солган. Тахт учун курашда у чупонийларни енгиб, қокимиятни эгаллаган ва Бағдодни пойтахт қилган. Ж. д.да ҳукмронлик қилган сулола жалойирийлар деб номланган. Жалойирийлардан Увайс I даврида (1356—74) бу давлат жуда юксалган. У музаффарийлар, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш ва қора кўюнликлар б-н уруш олиб борган. Курдистон, Озарбайжон, Табриз (1358), Мавсил, Диёрбақр (1365) Ж. д.га қўшиб олинган. Пойтахт Табризга кўчирилган. Увайс I нинг ўғли Султон Аҳмад даврида (1382—1410) Амир Темур Шим. Эрон, Арманистон (1384—87), Бағдод, Месопотамия, Диёрбақр (1393) ни эгаллаган.

Амир Темур вафоти (1405) дан сўнг Султон Аҳмад Бағдодни қўлга киритган. Жалойирийлардан Шох Валад қора кўюнликлар Бағдодни эгаллагунларига қадар (1411) ҳокимият тепасида турган, Султон Аҳмаднинг кейинги авлодлари Шохрухга тобе бўлган ҳолда Восит, Шустар ва Басра мулкларига эгалик қилган. 1432 й. жалойирийлардан бўлган сўнгги ҳукмдор Ҳасан II қора кўюнликлар томонидан ўлдирилган.

ЖАЛОЙИРЛАР, жалоирлар — туркий халқлардан бири. Рашидуддиннинг ёзишига кўра, Ж. 12-а.да Онон ва Керулен дарёлари бўйида яшашган. Улар 10 бўлакка (қабиллага) бўлинган, ҳар бир қабиланинг ўз саркардаси (қабил бошлиғи) бўлган. Ж.нинг катта бир қисми кидонлар б-н бўлган урушда енгилгач, Чингизхон аждодларига тобе бўлган. Чингизхон

хукмронлиги даврида, Ж.дан бир қанча эътиборли беклар ва лашкарбошилар етишиб чикқан. 12-а.нинг охири ва 13-а.нинг бошларида Ж.нинг қатга қисми Еттисув ва Мовароуннахрнинг айрим вилоятлари (Охангарон водийси ва Хўжанд тумани) га кўчиб келиб ўрнашган. 1370 й.да Амир Темур бу гуруҳни ўзига тобе этади, аммо Ж. тез-тез қўзғолон кўтариб туришган. 1376 й.даги қўзғолон бостирилгач, улар бир қанча гуруҳларга ажратилиб, бир бўлаги Тошкент воҳасида қолдирилган, қолганлари Мовароуннахрнинг бир қанча туманларига (асосан, Зарафшон бўйларига) кўчирилган. Шу тарзда Амир Темур Ж.нинг Охангарон ва Хўжанд улусини тарқатиб юборади. Ўзбекистонда Жалойир номи б-н боғлиқ қишлоқлар бор.

13-а. давомида Ж.нинг қатга бир гуруҳи Озарбайжон ва Ироққа кўчиб ўз давлатини барпо этганлар (қ. Жалойирлийлар давлати).

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи Ж. кейинчалик ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз миллатлари таркибига кирган. Қозоқлар таркибидаги Ж. йирик уруғларга бўлинган: сирмонок, ориқтиним, бойчеғир, қайчили, сигирчи, болғали, кучук, қорачопон, андас, қалпс, мирза, ўроқли, оқбўйим. Қирғизлар таркибида Ж.нинг кучук, минғитай, супатай уруғлари бўлган. Ўзбеклар таркибида Ж.нинг икки йирик қайчили ва болғали уруғлари ҳамда бир қанча уруғ бўлинмалари бўлган (қарғали, бошқирд, қарабудал, қорақўли, қорачопон, чувулдоқ, жастабан ва б.).

ЖАЛОЛИДДИН ИМОДИЙ (? - ?)— тилшунос олим. «Таржамат ул-л-алфоз ил-латий варадат бил-хоразмийа фи аснои-л-китоби-л-мавсум би-«Қунятил-муня» («Тилакка эришиш» китобига кирган хоразмийча сўзларнинг таржимаси») китобининг муаллифи. Асарда қад. хоразмий тилига оид сўз ва ибораларнинг форсча ёки арабча изоҳи берилган. Хоразмий ёзувида битилган бошқа асар

ва ҳужжатлар ниҳоятда кам бўлганлиги учун бу асарнинг илмий аҳамияти катта. Ж. И. асарни устози Разиюддин Қисорийнинг таклифи б-н ёзганлигини айтади. Асар 1382 й. котиб Иброҳим бин Сулаймон Қаласоний томонидан кўчирилган. Қўлёзма Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 3246).

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ, Жалололидин (тўлиқ исми Жалололидин ибн Аловуддин Муҳаммад) (1198—1231) — Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдори (1220—31), моҳир саркарда. Ануштегинийлардан. Хоразмшоҳлардан Муҳаммадшоҳнинг қатга ўғли. Онаси — Ойчечак туркман канизаклардан бўлган. Жалололидин бурнида холи (манк) бўлгани учун Манкбурни номи б-н аталган. Кейинчалик бу ном талаффузда ўзгариб «Мангуберди» номи б-н машҳур бўлиб кетган.

Ж. М. вояга етгач, отаси уни Ғазна, Бомиён, Ғур, Буст, Такинобод, Заминдовар ва Ҳиндистон худудларигача бўлган ерларга ҳоким ва тахт вориси этиб тайинлаган (1215). Бироқ Туркон хотун ва кипчоқ амирларининг қатъий норозилиги сабабли Қутбиддин Ўзлокшоҳ фойдасига ворисликдан маҳрум этилган. Ж. М. отасининг ҳарбий юришларида иштирок этиб, ўзининг жасур жангчи, иқтидорли саркардалиқ қобилиятларини намоён қилган (қ. Ирғиз дарёси бўйидаги эканг). Чингизхон бошчилигидаги мўғул қўшинлари Мовароуннахрга бостириб кириб бирин-кетин шаҳарларни эгаллаб, Самарқандга яқинлашганларида хоразмшоҳ Муҳаммад Кашпий денгизи бўйида жойлашган Обескун ш. яқинидаги Ашур ада о.дан паноҳтопган. Оғир бемор бўлган Муҳаммад ўғилларини ёнига чорлаб, сўнгги дамба Ж. М.ни ўз ўрнига хоразмшоҳ этиб тайинлаган. Ж. М. укалари Оқшоҳ ва Қутбиддин Ўзлокшоҳлар б-н бирга Гурганж мудофаасига ошиқади. Лекин Гурганждаги кипчоқ амирлари Туркон хотуннинг акаси Хумортегинни

султон деб эълон қилиб, Ж. М.га қарши суиқасд уюштиромқчи бўлдилар. Бундан хабар топган Ж. М. Темур Малик бошчилигидаги 300 суворий б-н Гурганжни тарк этиб Хуросонга йўл олган. Нисо ш. яқинида уни 700 нафар мўғул суворийси кутарди. Ж. М. шиддатли жангдан сўнг уларни тор-мор келтириб, Нишопурга келди. Бу ердан у барча вилоят ҳокимларига номалар жўнатиб, мўғул босқинчиларига қарши бирлашишга даъват этди, бир ойдан сўнг Ғазни томон юрди. Йўлда унга Ҳирот волийси, қайноғаси Аминалмулк 10 минг кишилик қўшин б-н келиб қўшилди. Қандаҳорни камал қилиб турган мўғул қўшинлари б-н 3 кунлик жангда Ж. М. уларни тор-мор келтирган. У Ғазнига 1221 й. келди. Бу ерда унга халаж қабиласи бошлиғи Сайфуддин Иғрок, Балх волийси Аъзам малик, афғонлар сардори Музаффар малик, қарлуқлар бошлиғи Ҳасан Қарлуқ келиб қўшилдилар. Уларнинг ҳар бири ихтиёрида 30 минглик қўшин бор эди. Ж. М.нинг ўзидаги кучлар эса 60 минг суворий эди. Ж. М. Валиён қалъасини камал қилаётган Такажук ва Малғур бошчилигидаги мўғул қўшинига ҳужум қилиб, 3 кунлик жангдан сўнг уларни тор-мор келтирган, 1000 дан ортиқ мўғул аскарлари ўлдирилган, омон қолган қисми Панжшир дарёсидан ўтиб, кўприкни бузиб ташлашган. Бу Ж. М.нинг мўғуллар устидан қозонган дастлабки йирик ғалабаси эди.

Чингизхон Ж. М.га қарши Шиқи Хутуху нўёни 45 минглик қўшин б-н жўнатади. Ғазни яқинидаги Парвон жангит Ж. М. мўғуллар устидан ажойиб ғалабани қўлга киритади. Бироқ жангдан сўнг Ж. М.нинг лашкарбошилари ўлжа устида ўзаро жанжаллашиб қолиб, оқибатда Сайфуддин Иғрок, Аъзам малик ва Музаффар маликлар Ж. М.ни тарк этганлар. Ж. М.нинг ёнида фақат Аминалмулк ўз лашкари б-н қолган, холос.

Чингизхон катта қўшин тўплаб Ж. М.га қарши шахсан ўзи отланган. Ғардиз қалъаси яқинида Ж. М. Чингизхон

қўшинининг илғорини тор-мор келтиради ва кучи озлиги сабабли Синд (Ҳинд) дарёси томон чекинади. Чингизхон қўшини Ж. М.ни дарёдан утишига имкон бермай қуршаб олади. 1221 й. 25 нояб. да бўлган тенгсиз жангда (к. Синд дарёси бўйидаги жанг) мағлубиятга учраган Ж. М. 4000 жангчиси б-н Синднинг ўнг соҳилига сузиб ўтиб, чўл ичкарасига кириб кетди (Бу чўл ҳозирда ҳам Чўли Жалолоий деб аталади). Чингизхон Ж. М.нинг бу жасоратидан ҳайратда қолиб, ўз ўғилларига қараб: «Ота ўғил мана шундай бўлиши лозим!», деган. Орадан бир неча кун ўтгач, Ж. М. қўшини сони 7 мингга етди. Унга Қулбарс баҳодир, Кабқуҳ ва Саъдиддин Али аш-Шарабдор каби лашкарбошилари ўз кишилари б-н келиб қўшилди. Ж. М. Шим. Ҳиндистоннинг нотаниш чўлида оч, жулдур кийимли жангчилари б-н саргардонликда қолди. Унинг бу ҳолидан фойдаланмоқчи бўлган Шатра вилояти рана (шоҳ) си Ж. М.га ҳужум қилган. Ж. М.нинг мерганлик б-н отган камон ўқидан рана ҳалок бўлади, қўшини эса пароканда бўлиб қолади. Ж. М. катта ўлжани қўлга киритади.

Бу ғалабадан сўнг Синд, Учча, Мўлтон, Лоҳур ва Пешавор ҳокими Носириддин Қубача (1205—27)нинг Нандана ва Сакундаги ноибни Қамариддин Кармоний Ж. М.га ўзини хайрихоҳлигини изхор этиб, совға-саломлар жўнатган. Фиёсиддин Пиршоҳ ажралиб кетган амирлардан Санжоқонхон, Элчи паҳлавон, Ўрхон, Соийрча, Текжорук Хонкишилар ўз лашкарлари б-н келиб Ж. М.га қўшилдилар. Ж. М. Калор ш., Паросравар, Тарнуж қалъаларини қўлга киритди. Мулкларининг катта қисмидан ажралган Қубача 10 минг отлик қўшини ҳамда мамлуқлар сулоласидан бўлган Дехли султони Шамсуддин Элтутмишқан олган қўшимча куч б-н Ж. М.га қарши жанг қилган, бироқ мағлубиятга учраган, унинг хазинаси, қурол-яроғлари ўлжа тушган. 1222 й. Чингизхон Ж. М. изидан Тўрбай Тўқшин ва Бола нўёни 20 минглик қўшин б-н жўнатади. Лекин

улар Мўлтонга қадар бориб, шаҳарни ололмай, жазирама иссиққа дош беролмай қайтишади. Ж. М. ўзига қарши мўғул қўшинлари жўнатилгани хабарини Паросравар қалъасини олгандан сўнг эшитган. Ж. М. Мўлтон томон йўл олиб Қубача мулкларидан Учча, Садусан, Хатисор, Девал ва Дамрилларни камал қилади, қўшини учун туялар зарурлиги туфайли Гужарот вилояти маркази Наҳрвалга Хосхон бошчилигида қўшин жўнатади. Шамсуддин Элтутмиш Ж. М. устига катта қўшин (30 минг отлик, 100 минг пиёда, 300 та фил) тортади. Ж. М. мардонаворлик б-н рақибига қарши чиқади. Ж. М.нинг Ўзбек Той Жаҳон Пахлавон қўмондонлиги остидаги илгори Элтутмиш илғори б-н тўқнашиб рақибидан устун келади. Элтутмиш Ж. М. хузурига элчисини юбориб сулҳ сўрайди.

Ж. М. Ҳиндистонда ўз номидан қумуш ва мис тангалар зарб қилади, унга тобе ҳинд мулкларидан унинг номи хутбага қўшиб ўқилган. Бироқ вазият борган сари мураккаблашиб бормодка эди. Элтутмиш, Қубача, шунингдек, Ҳиндистоннинг бошқа вилоят ҳокимлари ўзаро тил бириктириб Ж.М.га қарши иттифоқ тузмोकчи эканликлари аён бўлиб қолди. Ж. М.нинг икки лашкарбошиси Язидак пахлавон ва Сункуржиқ Тойсилар хиёнат қилиб Элтутмиш томонига ўтганлар. Қийин вазиятдан қутулиш учун Ж. М. ҳарбий кенгаш чақирган. Амирларнинг кўпчилиги Ироқ томон юриш қилиб, уни Ғиёсиддин Пиршоҳдан тортиб олишни таклиф қилади. Ироқда сиёсий парокандалик ҳукм сурарди. Ироқ томон кетишга қарор қилинди. Ж. М. ўзининг Ҳиндистонда забт этган мулкларига Ўзбек Той Жаҳон Пахлавонни, Ғур ва Ғазни вилоятларига Ҳасан Қарлуқни ноиб сифатида қолдириб, Ироққа йўл олган. Чўлу биёбонларни кесиб ўтишда Ж. М.нинг кўп жангчилари нобуд бўлган, ниҳоят у 4 минг жангчиси б-н Кирмонга етиб келган. Ғиёсиддин Пиршоҳнинг Кирмондаги ноиби Бароқ хожиб Ж. М.га тобелик изҳор қилади. Шундан сўнг Ж.

М. Форс вилояти маркази Шерозга келган. Форс хркими отабек Саъд ибн Зангий ва Йазд хокими отабек Ал-уддавла ибн Тўғоншоҳ унга тобелик билдиришади. Ж. М. Исфахонга келганда аҳоли уни катта тантана б-н кутиб олади, қўшини қурол-аслақа б-н таъминланади. Бу ҳол Ғиёсиддин Пиршоҳга ёқмайди, у акасига қарши 30 минг отлик қўшин б-н йўлга чиқади. Бироқ Ж. М. унга совғасаломлар б-н мироҳур Одекни элчи сифатида жўнатган ва ўзаро низони тинчлик б-н ҳал этган. Қўшин бошлиқлари Ж. М. томонига ўтган. 1225 й. Ж. М. Озарбайжонга юриш қилади. Сўнг Бағдодга қарши юришга ҳозирлик кўради. Халифа Носирга элчи жўнатиб, мўғулларга қарши бирлашишга чақирди. Бунга жавобан Халифа Ж. М.га қарши ўзининг мамлуки амир Жамолиддин Қуштемур бошлиқ 20 минглик қўшин жўнатди. Басра яқинидаги жангда Халифа қўшинлари тор-мор келтирилди. Халифа Бағдод мудофааси б-н машғул бўлади. Ж. М. Бағдод атрофида 12 кун турган, Озарбайжон томон кетади. Озарбайжон ва Аррон отабеги Ўзбек ичкилик, маишатга берилиб давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйган эди, давлатни амалда унинг хотини Малика хотун бошқарарди. 1225 й. майда Ж. М. Мароға ш.ни жангсиз қўлга киритади. Дамашқ, Эр-бил ҳокимлари у б-н иттифоқ тузишга рози бўладилар. Отабек Ўзбек Табризни ташлаб Ганжага, сўнг Алинжо қалъасига қочиб ўша ерда вафот этади. Ж. М. Малика хотунга уйланади. Табризда бир неча кун тургандан сўнг ўз қўшинини Грузия томон бошлайди. 1225 й. авг.да Гарни қалъаси яқинида гуржиларнинг Иване Мхаргоздели бошлиқ 60 минглик қўшинини тор-мор келтиради ва Тифлисга қараб юради. Грузия маликаси Русудана Кутаисига қўчиб ўтган. Ж. М. Двин, Лори ш.ларини эгаллайди, Сурмари ш. ҳокимлари ўз тобеликларини билдиришган.

1227 й. сент.да Исфахондан 30 чақирим шарқдаги Син кишлоғи яқинида Ж. М. мўғулларнинг Тайнол нўён

бошлик қўшинини енган. Тайнол нўён Ж. М. ҳақида: «Замонасининг ҳақиқий баҳодири экан, ўз тенгқурларининг сарвари экан», деган. Ж. М.нинг Қўния султони Алоуддин Кайкубод, Жазира ҳокими ал-Малик ал-Ашраф Музаф фариддин Мусо, Дамашқ ҳокими ал-Малик ал-Муаззам Шарафиддин Исо ва Миср ҳокими ал-Малик ал-Комил Муҳаммадга номалар ёзиб, уларни мўғулларга қарши курашиш йўлида бирлаштириш йўлидаги хатти-ҳаракатлари беҳуда кетди. Устига устак Алоуддин Кайкубод муҳолиф кучларни Ж. М.га қарши бирлаштиришга муваффақ бўлди. 1230 й. 10 авгда Арзинжон яқинидаги жангда Ж. М. кучлари мағлубиятга учради. Ж. М.нинг кучсизланганидан фойдаланган мўғуллар қатта қўшин б-н Озарбайжонга бостириб кириб Мароға, Табризни эгаллаб (1231 й.) Ж. М.ни таъқиб этишган. Майофариқин вилоятидаги қишлоқлардан бирида мўғуллар тунги ҳужум натижасида Ж. М.нинг оз сонли қўшинини тор-мор келтирадилар, Ж. М.ни ўзи эса таъқибдан қутулиб Курдистон тоғларига чиқиб кетган. Бу ерда қароқчи қурдлар қўлига асир тушиб, фожиали равишда ҳалок бўлган. Ж. М. ҳақида унинг шахсий котиби, тарихчи Насавий шундай ёзади: «Жалолоиддин қорачадан келган, ўрта бўйли, турк лафзли одам эди. Форс тилини ҳам яхши биларди. Унинг ботирлигига келганда шуни айтиш керакки, султон арслонлар орасидаги энг кучли шер эди. Бир сўзли, кек сақламайдиган, очиқ кўнгил, тўғри одам эди. У жиддий шахс эди. Ҳеч қачон кулмасди. Жуда нари борса, жилмайиб кўярди. У адолатсизликларни ёмон кўрарди. Жалолоиддин ўта қатъиятли, ниҳоятда иродали, мураккаб вазиятларда, тақдирнинг қалтис синовларида ўзини йўқотиб қўймайдиган фавқуллодда мард ва ботир саркарда эди».

Ўзбекистон ҳукумати Ж. М.нинг мўғул боқинчиларига қарши курашда кўрсатган миелсиз жасорати, ватанга ва ўз халқига садоқат ва чексиз муҳаббатини кадрлаш ва унинг порлоқ руҳини аба-

дийлаштириш мақсадида «Жалолоиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш ҳақида» қарор қабул кидди (1998 й.). Қарорга кўра, унинг юрти Хоразмда Ж. М.га хайкал ўрнатилди, йирик кўча, майдон, жамоа корхоналари ва б.га унинг номи қўйилди. Ж. М. ҳақида видеофильм, дoston, пьеса ва б. яратилган. «Жалолоиддин Мангуберди» ордени таъсис этилган (2000 й. 30 авг.).

Ад.: Шаҳобиддин Муҳаммад ал-Насавий, Султон Жалолоиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти, Т., 1999; Жалолоиддин Мангуберди (ўзбек, инглиз, рус тилида), Т., 1999; Жалолоиддин Мангуберди, Ватан, юрт ҳимоячиси, Т., 1999; Буниётов З., Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998; Тошев Н., Жалолоиддин Мангуберди, Т., 1999; Бўриев О., Тошев Н., Жалолоиддин Мангуберди, Т., 1999; Хоразмшоҳ Жалолоиддин Мангуберди, Т., 1999; Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарида Жалолоиддин Мангуберди зикри, Т., 1999; Тонарий О., Жалолоиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври, Т., 1999.

Наим Норкулов.

«ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ» ОРДЕНИ — ЎЗРНИНГ давлат мукофотларидан бири, мамлакатнинг олий ҳарбий мукофоти. Бу орден б-н мамлакат мустақиллигини, Ватан сарҳадларини, она юрт гупроғини ҳимоя қилишда ҳамда уни кўз қорачиғидай асрашда юксак ҳарбий маҳорат, қахрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатган, давлатнинг муудофаа қудратини мустаҳкамлашга улкан ҳисса қўшган қўмондонлик таркибига кирувчи ҳарбий хизматчилар мукофотланадилар. 2000 й. 30 авг. да таъсис этилган. Орден 925 пробали кумушдан тайёрланади, киррадор кумушранг нурлар таралган бешбурчак шаклга эга. Орденнинг марказида, оқ айлана б-н хошияланган доирада таралаётган нурлар фониди Жалолоиддин Мангубердининг қабарик зарҳал тасвири жойлашган. «Ж. М.» о. кўкракнинг ўнг томонида, «Амир Темури» орденипзм кей-

ин тақилади.

ЖАЛОЛИЙЛАР — Усмонли турк салтанати (асосан, Кичик Осиё)да ҳукуматга қарши 16—17-а.ларда кўтарилган кўзғолонларнинг қатнашчилари. 1519 й. Тўқат ш.да бўлиб ўтган кўзғолон раҳбари Жалол номи б-н аталганлар. Ж.нинг кўпчилигини деҳқонлар, сипоҳийлар ташкил этган.

ЖАЛОЛОБОД — Афғонистоннинг жан.-шарқидagi шаҳар, Нангархор вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 65 минг киши чамасида. Кобул — Пешовар (Покистон) автомобиль йўлидаги муҳим транзит ва савдо тақсимот маркази. Кобул дарёси водийсидаги йирик воҳа (шакарқамиш, цитрус мевалар, хурмо, ғалла етиштирилади) маркази. Ж.да йирик ирригация системаси қурилган. Ун-т бор.

ЖАЛОЛОБОД — Қирғизистон Республикасидаги шаҳар, Жалолобод вилоятининг маъмурий маркази. Фарғона тизмасидаги Кўгарт водийсида, ўртача 764 м баландликда, Бишкек—Ўш автомобиль йўлида жойлашган. Бишкек ш.дан 550 км жан.да. Аҳолиси 78 минг киши

«Жалолобод» курорти корпусларидан бири. (2000). 1877 ва 1927 й.ларда шаҳар мақомини олган.

Республиканинг саноат ва маданият марказларидан. Металлсозлик, енгил, озиқ-овқат, машинасозлик, электроника саноатлари, қурилиш материаллари ва мебель и. ч. ривожланган. Йирик корхоналари: «Нур», «Оқ пахта», «Моможемиш», «Темиртош», «Мингбулок», «Аюббулок», «Жалолободтагтуусу», «Қурилиш материаллари» и. ч. бирлашмаси ва б. Уларда тикувчилик буюмлари, ип-газлама, пойабзал, мебель ишлаб чиқарилади. Металлсозлик корхоналарида насослар, электр иситиш приборлари, к. х. қуруллари, электроника саноати маҳсулотлари, «Нур» корхонасида автомобиллар чиқарилади. Озиқ-овқат сано-

ати корхоналари (ун тортиш, сут-гўшт, сабзавот ва мева консервалаш, минерал сув қадоклаш), нефтни қайта ишлаш з-ди (қуввати йилига 500 минг т) мавжуд. Т. й. орқали Бишкек, Ўш, Қорасув, Кўкёнок ш.лари; Ўзбекистон ва Тожикистоннинг саноат марказлари б-н боғланган. Аэропорт бор. Ж.да олий ўқув юрглари, мусиқа ва бадиий мактаблар, музей, театр, филармония, кутубхоналар мавжуд. Шаҳарда қирғиз, ўзбек ва рус тилларида 10 та газ. нашр қилинади. Шаҳар яқинида бальнеологик курорт жойлашган.

ЖАЛОЛОБОД ВИЛОЯТИ - Қирғизистон Республикаси таркибидаги вилоят. Мамлакатнинг жан. қисмида жойлашган. 1930 й. 21 нояб.да ташкил этилган (1958—89 й.ларда Ўш вилояти таркибида, 1990 й.дан алоҳида вилоят). Шим. ва шим.-ғарбдан Қирғизистоннинг Талас ва Чу; шарқ ва шим.-шарқдан Норин, жан.-шарқдан Ўш вилоятлари, жан ва жан.-ғарбдан ЎзР б-н чегарадош. Майд. 33,7 минг км². Ж. в. таркибида 8 туман, 5 шаҳар ва 8 шаҳарча бор. Маъмурий маркази — Жалолобод ш. Аҳолиси 880,8 минг киши (республика аҳолисининг 19%); шундан 668,5 минги кишлoқ аҳолиси (77,2%). Аҳоли зичлиги республика ўртача кўрсаткичидан бир қадар юқори бўлиб, 1 км² га 26 киши тўғри келади (2000).

Вилоятнинг катта қисмини Тяньшан тоғларининг жан.-ғарбий тармоқлари эгаллаган. Шим.-ғарбида Писком, Санда-далаш, Чатқол тизмалари; шим.да Талас Олатови, Сусамиртов, Мўлдатов ва б.; жанубида кенг тоғлараро тектоник ботиқлар — Кетмонтепа, Тўғузторо водийси жойлашган. Норин дарёсидан ғарбда — Отойнак тизмаси, шарқда Бобошота (бал. 4490 м гача, вилоятнинг энг баланд жойи), жан.-шарқда Олатов этакларида.

Фарғона тизмаси, жан.-ғарбда бир мунча текис ва камбар тоғ олди текисликлари бор. Даре водийларидаги текисликларда Жалолобод, Қораунгур,

Нанай ш.лари жойлашган. Фойдали қазилмалардан тош-кўмир, олтингургурт, нефть, газ, тош тузи ва б. учрайди.

Иклими континентал, илиқ ва қуруқ иқлим. Ўртача т-ра янв.да —2°, июлда 25—28°. Энг кўп ёғин Фарғона тизмасининг жан.-ғарбий ён бағирларига тушади. Қуйи қисмларида 400—500 мм, 2500 м баландликда — 1000 мм ва ундан кўп; вилоятнинг ўрта қисмларида 300—350 мм гача ёғади. Энг йирик дарёси — Норин. Унга чапдан Қорасув, ўнгдан Торкент, Узунаҳмат, Қорасув дарёлари қуйилади. Шарқда Сирдарё хавзасига мансуб Қорадарё (Кўғарт, Тентаксой, Мойлисув ирмоқлари б-н) оқади. Дарёлари гидроэнергия захирасига бой (Норин дарёсига ГЭС каскади қурилган). Суғоришда кенг фойдаланилади. Йирик қўллари: Саричелак, Кўкола, Ойкўл, Кутманкўл, Қорасув ва б.; улар асосан музликнинг эриши, тоғ қулаши натижасида ва тектоник йўл б-н ҳосил бўлган қўллар. Тоғларда 1200 м гача сур тупроқли қуруқ дашт ва эфемерли чала чўл ландшафти; 1200 м дан 2000 м гача бўлган тоғ ён бағирлари каштан тупроғли тоғ даштларидан иборат. Чатқол, Фарғона тизмалари ён бағирлари 1200—1300 м гача баландликда ёнғоқзор, мевазор ўрмонлар ва ўсимлик турларига бой тоғ даштлари; 2000—3000 м да аралаш ва игна баргли ўрмонлар, баландроқ жойлари субальп ва альп ўтлоқлари, энг баланд жойлари қояли чўкқилар, қор ва музликлардан иборат. Ҳайвонот дунёси турли туман: тоғларда тоғ эчкилари, буғу, қобон, оқ тирноқли айиқ, қор қоплони, турли-туман қуш ва судралувчилар учрайди.

Хўжалиги. Мавжуд саноат корхоналари 1990-й.лардаги иқтисодий ислохотлар натижасида хусусий и. ч. ва хизмат кўрсатиш корхоналарига, қ. х.да жамоа хўжаликлари деҳқон, фермер, шунингдек, хусусий деҳқон хўжаликларига айлантирилди. Саноатининг асосий тармоқлари: электр энергетика (саноат и. ч.нинг 63,4%), рангли металлургия (10%), озиқ-овқат (5,2%) саноати.

Ёқилғи, рангли металлургия са-^ ноати ривожланган. Асосий и. ч. маҳсулотлари: электр энергияси (1999 й.да 11905,7 млн. кВт/соат), нефть (76,9 минг т), электр лампалари (156,7 млн. дона) ва ярим ўтказувчи материаллардан иборат. Жалолобод, Тошкўмирда 1996 й. нефтни қайта ишлаш з-длари ишга туширилди. Қурилиш материаллари, кийим-кечак, ун, гўшт, сут, ичимликлар, сабзавот консервалари, тамаки, пойабзал, мебель ишлаб чиқарилади.

Умумий ер майд. 1922,1 минг га, шундан қ. х.га яроқли ерлар 154,2 минг га бўлиб, мевали дарахтзор, пичанзор ва яйловдан иборат (2000). Бошоқли донли экинлар, дон учун маккажўхори, пахта (23271 га), полиз экинлари, картошка (4874 га), мойли экинлар (21708 га), тамаки (4002 га) экилади. 1999 й.га келиб қ-з ва с-злар ўрнида янги хўжаликлар (хусусий хўжалик, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги, қ. х. кооперативлари, жамоа хўжалиги, акциядорлик жамиятлари) ташкил топди. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки, йилки, парранда боқилади.

Бишкек—Ўш автомобиль йўли, Қорасув — Жалолобод — Кўкёнғок ва Наманган — Учқўрғон — Тошкўмир т. й. ўтган. Ҳаво транспорти Жалолобод — Бишкек, Жалолобод — Қорақўл, Жалолобод — Чўлпонота йўналишларида қатнайди.

Ж. в.да 3 олий ўқув юрти (ун-т, тижорат ин-ти, Бишкек физкультура ин-ти факультети), 3 ўрта махсус (тиббиёт, маданий маориф ва қ. х.) ўқув муассасаси бор (2000). Театр, филармония, 117 маданият саройи ва клублари, 180 кутубхона мавжуд (2000). Вилоятда 303 даволаш-профилактика муассасаси, касалхоналар ва б. (қишлоқ амбулаториялари, фельдшер-акушерлик пунктлари) бор. Уларда 1664 врач, 7066 тиббий ходим ишлайди. Жалолобод ш. яқинида минерал булоқлар асосида ташкил этилган бальнеологик курорт жойлашган.

ЖАЛОЛОБОД ЗИЛЗИЛАСИ - 1959

й. 28 майда Фарғона водийсининг шарқий қисмида Жалолобод ш. ёнида содир бўлган. Зилзила кучи эпицентрда 7 балл, магнитудаси 5,3. Зилзила 18 км чуқурликда жойлашган гранит қатламлар орасидаги ёриқларнинг силжиши нагжасида рўй берган. Зилзила оқибатида Жалолобод ш. ва унга яқин бўлган аҳоли яшайдиган ерларда бир қанча иморатлар бузилган. Зилзила кучи Ўзбекистоннинг Хонобод, Андижон, Учкўрғон ва Наманган ш.ларида 3—4 балл атрофида сезилган.

ЖАЛОЛОВ Баходир Фазлиддинович (1948.27.5, Тошкент) — рангтасвир устаси, Ўзбекистон халқ рассоми (1992), Ўзбекистон (1997) ва Қирғизистон (1998) БААкад. И. Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик ин-тини тугатган (1974). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида ўқитувчи (1974—80); 1997 й.дан Миллий рассомлик ва дизайн ин-тида маҳобатли рангтасвир устахонаси раҳбари, проф. (2000). Ўзбекистон рассомлари уюшмаси бошқаруви раиси (1987—92). Ижодини портретлар яратиш б-н бошлаган. Портретларида кишиларнинг касби ҳақида тасаввур берувчи ҳолатлар акс эттирилган, ижодий меҳнат жараёни, чуқур психологик ҳолат маҳорат б-н кўрсатилган («Меъмор», 1972; «Масхарабоз Ақром Юсупов», 1974; «Автопортрет», 1975; «Кулол аёл. Халқ устаси Ҳамро Раҳимова», 1975; «Соня ва мангулик. Ўрол Тансиқбоев хотирасига», 1977; «Порлоқерта. Рассом Ш. Абдурашидов хотираси», 1980; «Тиклаш. Халқ устаси Муҳиддин Раҳимов», 1980). 70-й.ларнинг охири — 80-й.ларнинг бошларидан маҳобатли рассомлик соҳасида самарали ижод қилади: Қарши мусикали драма театри биносига, «Чимён» санаторийси ошхонаси фойесига (1981), Тошкентдаги Киночилар уйига (1982) ишлаган деворий расмлари рассомни бетиним изланаётган, ўзига хос услуб яратган рассом сифатида танитди. «Баҳор» кон-

церт зали фойесига ишланган «Рақснинг туғилиши» (1982), Қашқадарё вилояти Таллимаржон насос станцияси клуби деворига (1983), Кўкон театри фойеларига (1987), Тожикистоннинг Хўжанд ш.даги мактаб биносига (1988), Бельгиянинг Кортрейк ш.даги «Кортрейк 200» (1990), Тошкентдаги Туркистон саройига («Умар Хайём тушлари», 1993) ва б.га ишланган деворий расмлар, манзаралар («Исфарада баҳор», «Тоғ қишлоғи. Сўқмоқ», «Эски Гурзуф кўчаси» ва б.), китобларга яратилган иллюстрациялар (Навой, Т. Тула, У. Носир ва б. асарлари), дастгоҳ картиналари («Афғонистон — 83», «Афғонистон тонги» ва б.) муаллифидир.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1991).

ЖАЛОЛОВ Тўхтасин (1909.21.7, Фарғона тумани — 1984.13.4, Тошкент) — ёзувчи, адабиётшунос ва таржимон. Фарғонадаги пед. курсини тугатгач (1925), Шаҳрихонда ўқитувчилик қилган. Самарқанд пед. ин-тида ўқиган (1931—33). Тошкентдаги кечки педагогика ин-тини тугатиб (1938), шу ин-тда, «Қизил Ўзбекистон» газ.да (1938—41) ишлаган. Қатағон қилиниб, Сибирь ва Узоқ Шарқдаги қамоқ лагерларида ва сургунда бўлган (1941 й. июль — 1955 й. янв.). 1955 й.да оқлангач, Ўзбекистон давлат нашриётида ва Бадий адабиёт нашриётида (1955—61), Ўзбекистон ФА нинг Тил ва адабиёт ин-тида (1961), «Шарқ юлдузи» жур.да (1962—63) ишлаган. Адабиётшунослик фаолиятида Навоий ижодини таҳлил қилиш («Ҳамса талқинлари», 1960, 1968), ўзбек шоиралари меросини тўплаш ва тадқиқ этиш («Ўзбек шоиралари», 1959, 1970, 1980; «Бону» 1963; «Қизлар қасидаси», 1976) ҳамда ўзбек адабиёти, хусусан шеърини масалалари бўйича тадқиқотлар («Яшасин табассум», 1965; «Нафосат оламида», 1974) асосий ўрин тутади. «Паҳлавон Маҳмуд» (1961) илмий асарини ёзган, «Ўзбек

адабиёти тарихи» хрестоматияси 1-жилдини (1941) тузган. «Олтин қафас»

(1962) кассаси муҳаббат мавзуига бағишланган. Асарда моддий бой, аммо маънавий қашшоқ инсонлар оилавий ҳаётда ҳеч қачон бахтли бўлолмайдилар, деган фикр олға сурилган. Р. Тагор, С. Айний, Пахлавон Маҳмуд, Лохутий, В. Смирнова Ракитина ва б. ёзувчиларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ад.: Юнусов М., Сахий қаламлар, Т., 1975.

ЖАЛОЛОВ Ғиёсиддин (1903 — Тошкент — 1984.9.4) — биринчи ўзбек астрономларидан бири. Ўзбекистонда астрономиянинг ривожланишига самарали ҳисса қўшган. Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1937). Илмий ва амалий ишлари ўрта асрлар Ўрта Осиё астрономия тарихига оид. Ж. «Секстант — Улуғбек расадхонасининг асосий қуроли» (М., 1974), «Самарқанд расадхонасининг сайёралар жадвалини тузиш масаласига дойр» (М., 1955), «Қурагоний зижининг бошқа зижлардан фарқи» (М., 1955), «Ғиёсиддин Жамшид — 15-а.нинг йирик астрономи, математиги» (М., 1957) ва б. асарлар муаллифи.

ЖАЛОЛҚУДУҚ ТУМАНИ - Андижон вилояти тумани. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Хўжаобод тумани б-н бирлаштирилган. 1973 й. 12 апр.да қайта тузилди). Туман вилоятининг Кўрғонтепа, Хўжаобод, Андижон туманлари ҳамда қўшни Қирғизистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,37 минг км². Аҳолиси 132,6 минг киши (2000). Ж. т.да 1 шаҳар (Охунбобоев), 1 шаҳарча (Жанубий Оламушук), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Абдуллабий, Бештол, Ёрқишлоқ, Жалолқудук, Колхозқишлоқ, Ойим, Тешиктош, Қатортол) бор. Маркази — Охунбобоев ш.

Жалолқудук ва унга ёндош қишлоқлар ўрамида ёгингарчилик кўпроқ бул-

ганлигидан у ерлар илгари камишзор, тўқайзор булган. Туман номи «жела» ёки «желак» сўзидан келиб чиққан деган ривоятлар бор: утмишда маҳаллий аҳоли зовур, булоқ ва қудуқларга жела ташлаб балиқ овлаган экан. Жела қўйиладиган қудуқлар аста-секин «желакудук» деб аталадиган бўлганмиш. Кейинчалик бу ном талаффузда ўзгариб «жалақудук», «жалолқудук» шаклида қишлоқ, сўнгра туманга ном бўлиб қолган дейилади.

Табиати.Ж. т. вилоятининг шим.-шарқида жойлашган. Рельефи паст-текислик, қир ва адирлардан иборат. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 27°, янв.ники —3°. Вегетация даври 160—180кун. Йилига ўртача 250 мм ёғин ёғади. Туман ҳудудидан Андижонсой (3,5 км), Шахрихонсой, Савай каналлари, Қорадарё оқиб ўтади. Туман ерлари оч тусли ўтлоқи бўз тупроқдан иборат. Адирларда эфемер ўсимликлар, экин экилмайдиган ерларда шувок, шўра ўсади.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 358 киши. Қишлоқ аҳолиси 80% ни, шаҳарликлар 20% ни ташкил қилади.

Ж. т. ҳудудида 11 археологик тепалик, 5 меъморий ёдгорлик сақланиб қолган. Далварзинтепа, Қоратепа, Эшонтоға ва Қиличмозор тепаликлари энг қад. археологик ёдгорликлар, Тошмасжид эса миллий меъморлик намунасидир. Фарғоналиклар 8-а. бошида Фарғона водийсига бостириб келган Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Қутайба янги сайланган халифа Сулаймонга бўйсуншдан бош торганлиги учун хос аскарлари томонидан 715 й.да ҳозирги Ж. т. ҳудудида ўлдирилган. Тарихчи Наршайнинг ёзишича, Қутайбанинг қабри Коҳ қишлоғида. Бу қишлоқ ёнидаги қабристон «Работи сарханг» (ҳоз. «Мозорбува») деб аталади. Хўжалиги. Ж. т.да Сўфиқишлоқ пахта з-ди, Ойимда «Бунёд» момик и. ч. қорхонаси, дав-

лат подшипник 3-ди, паррандачилик ф-каси, Охунбобоев макка саралаш корхонаси, Ёркишлоқда ип йигирув-тўқув к-ти, Гурунчмозор нефть базаси, механизациялашган кўчма колонна фаолият кўрсатмоқда. «Ас-Ойимтекстил», «Топас», Ўзбекистон-Туркия, Ўзбекистон-Россия қўшма корхоналари ташкил этилган (1999). 200 дан зиёд кичик корхона ва фирма мавжуд.

Туман қ. х. асосан пахтачиликка ихтисослашган. Ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, чорвачилик б-н ҳам шуғулланилади. Қ. х.да фойдаланиладиган ер майд. 25,1 минг га. Пахта, ғалла экинлари, сабзавот-полиэ экинлари етиштирилади. Пилла етиштириш йўлга қўйилган. К., х.да корпорация, деҳқон-фермер хўжалиги уюшмалари, ширкатлар ташкил қилинган. Чорвачилик фермалари хусусийлаштирилган. Қ. х.даги ялпи маҳсулотнинг 99% мулкчиликнинг нодавлат секторига тўғри келади. Деҳқон-фермер хўжаликлари ва хусусийлаштирилган шахсий фермаларда 5,3 минг қорамол, 6,7 минг қўй-эчки, 391 йилки, 70 мингга яқин парранда боқилади.

Туман худудидан қарийб 25 км т. й. ўтган. Андижон—Ҳонобод т. й. электрлаштирилган.

30 га яқин умумий таълим мактабида 28 мингдан зиёд ўқувчи билим олмақда. 2 лицей, тиллар лицей-интернати, 3 гимназия, 3 мусика мактаби, 800 ўринли 6 касалхона, Жанубий Оламушукда физиотерапия санаторийси, «Пиллакор», «Андижон» дам олиш уйлари, Ёркишлоқда «Нефтчи» даволаш санаторийси, 34 жамоат кутубхонаси, 14 клуб, Охунбобоев ш.да ўлкашунослик музейи, маданият ва истироҳат боғи бор. 1931 й.дан «Учқун», сўнгра «Олга» туман газ. нашр этилган. 1999 й.дан «Жалолқудук ҳаёти» туман газ. чоп этилмоқда (адади 3000).

ЖАЛЮЗИ (франц. *jalousie*) — 1) хоналарни қуёш нури, ёгин-сочин ва б.дан муҳофаза қилиш учун деразаларнинг

ташки томонига ўрнатиладиган панжарасимон мослама. Темир-бетон, алюминий, пластмасса, ёғоч ва б. материаллардан бир-бирига параллел ўрнатиладиган пластинкалар тарзида ясалади. Ж. ёрдамида хонага тушадиган ёруғликни ва қирадиган хавони бир меъёрга тутиб туриш мумкин; 2) ички ёнув двигателининг совитиш тизимида радиатор олдига ўрнатиладиган металл пластинкалар. Ҳайдовчи кабинада ўтириб Ж. ёрдамида радиаторни совитадиган хаво оқимида ростлаб туриши мумкин. Ж. кўпинча, радиаторнинг юқори бақчасига ўрнатиладиган ва радиатордаги совитувчи суюқликнинг т-расига қараб пластинкаларнинг вазиятини ўзгартирадиган термостат ёрдамида ўз-ўзидан бошқарилади.

ЖАМ (араб. — мажмуа) — ўтмиш Шарқ мусика илмида жинслар мажмуасидан ҳосил бўладиган мураккаб лад (парда) тузилмаларининг умумий номи. Ж.ларнинг муайян турлари мақом, шўъба, ввоза, мураккаботлар деб юритилади. Ж.лар жинслар таркиби ва ўрнига кўра турли хилларга ажратилади. Форобий, Ибн Сино, Ибн Зайла, Сафиуддин Урмавий, Қутбиддин Шерозий, Абдуқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий, Зайнулобиддин ал-Ҳусайний, Дарвишали Чангийнинг мусиқий рисолаларида Ж.ларнинг таркибий ва бадий хусусиятлари хақида маълумот берилган. Ж.лар Ўн икки мақом тизими ўрганишда ҳамда Шашмақом лад асосларини аниқлашда катта аҳамиятга эга. Ж.лар орасида ҳозир ўзбек ва тожик мусикасининг асоси ҳисобланган Шашмақом шўъбаларидаги лад тузилмаларига мое келадиганлари ҳам мавжуд.

ЖАМАҚДОР (форс.) — Ануштегинийлар сулоласи даврида хоразмшоҳлар саройида, девон ул-хосда хизмат қилувчи шахе. Ж. асосан, султоннинг пахлавонлардан ташкил этилган хос навкарлари (гвардия)ни давлат томонидан белгиланган микдордаги маош б-н таъминлашга

масъул ҳисобланган (қ. Ориз, Хазиначи). 1996.

ЖАМБИЛ (*Satureja hortensis*) — лаб-гулдошлар оиласига мансуб бир йиллик хушбўй ўсимлик. Таркибида эфир мойи, алколоидлар, ошловчи моддалар, фитонцидлар бор. Ўзбекистонда суғориладиган ерларда зирavor ўсимлик сифатида экилади. Хонадонларда дастлаб уруғини сешиб, сўнгра ниҳолини кўчат қилиб етиштирилади. Бўйи 20—30 см, пояси юқори қисмидан шохлайди, барг четлари текис. Гуллари пушти, бошоқсимон тўпгулларга йиғилган, пая ва шохларининг учига жойлашган. Июль—окт.да гуллаб, уруғлайди. Пазандалиқда шўрва ва суюқ ошларга шохчаси б-н солинади. Меъда-ичак касалликларини даволашда ва йўтал, тиш оғригига қарши қўллаш мумкин.

ЖАМБУЛ, Жабоев Жамбул [1846. 16(28).2, Еттисув вилояти — 1945.22.6, Олмаота] — қозоқхалқ шоири ва оқини. 15 ёшидан ўлан айта бошлаган. Ўлан айтиш сирларини Суумбой оқиндан ўрганган. «Манас» эпоси, «Гўрўғли» ҳамда ўзи яратган «Ўтаган ботир», «Суранчи ботир» каби дostonларни, шунингдек, «Минг бир кеча», «Шохнома» асарларини қозоқ халқи орасида айтиб юрган. Қозоғистоннинг йирик оқинлари — Қулмамбет, Сағимбек, Сарбас, Дўстмағамбет, Шошубойлар б-н айтишувда ғолиб чиққан. Унинг «Шикоят», «Жанис оқинга», «Қувғин», «Камбағалнинг улуши», «Васият», «Хон ва оқин», «Ўғлимга хат», «Ўғлимнинг ўлими», «Отамга» ва б. асарларида қозоқ халқининг ўтмиши ва замонавий ҳаёти, туркий халқлар дўстлиги ва биродарлиги тасвирланган. Ж.га М. Шайхзода «Жамбул», Уйғун «Ўлан», Қ. Муҳаммадий «Дўмбира» шеърларини бағишлаганлар. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («Жамбул уланлари», 1946). Қозоғистондаги вилоят унинг номи б-н аталади.

Ас: Тандамалы, 2 томдқ, Алмааты,

ЖАМБУЛ ВИЛОЯТИ - Қозоғистон Республикаси жан.даги вилоят. 1939 й. 14 окт.да ташкил этилган. Қозоқ халқ оқини Жамбул номига қўйилган. Майд. 144,3 минг км². Аҳолиси 999,6 минг киши (1999), асосан қозоқлар, шунингдек, ўзбек, рус, немис, украин, татар, дунган ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази — Тароз ш.

Вилоят худуди асосан текислик. Шим. қисмини (вилоят худудининг уз) Бетпақдала чўли эгаллаган. Чу дарёси водийсидан жан.да Мўйинкум чўли жойлашган. Вилоят жан.-ғарбида Қоратов тизмаси (1600 м), шарқ ва жан.-шарқда Желтов ва Айтов тоғлари (1506 м), жан.да Қирғизистон тизмасининг шим. ён бағри (4000 м гача) бор. Шим. қисмида иқлим кескин континентал (янв. нинг ўртача т-раси —10° дан —14°

гача, июлнинг ўртача т-раси 25—27°). Йилига 100—200 мм ёгин ёғади. Тоғ олди қисмларида иқлим юмшоқроқ (ўртача т-ра январда —5° дан —8° гача, июлда 20—22°). Йилига 350 мм, тоғларда 500—600 мм дан 700—900 мм гача ёгин ёғади. Вегетация даври 200—225 кун. Асосий дарёлари: Чу, Талас, Асса. Йирик қўллари: Балхаш (жан.-ғарбий қисми), Бийли кўли, Оққўл. Текислик ва ён бағирлардаги сурқўнғир тупроқларда шувок-шўра ўсади; баъзан тақир ва шўрхоқлар учрайди. Қумларда саксовул, 800—1500 м баландликлардаги бўз тупроқларда шувок-бошоқлилар ва чалов-бетага, 1500—1700 м дан 2000 м гача баландликлардаги қаштан тупроқларда тоғ тераги ва тьяншан қорақарағайи ўсади. 2100 м дан баландда субальп ва альп ўтлоқлари бор. Чўлларда қум юмронқозиғи, қўшоёқ, жайран, елик, сайғоқ; тоғларда тоғ эчкиси, архар; йиртқичлардан бўри, тулки, бўрсик; судралувчилардан илон, тошбақа, калтакесак; умуртқасизлардан бий, қоракурт, чаён; кўл ва дарёларда окунь (олабуға), маринка (қорабалиқ), сазан, судак (оқ

марка), лешч (тўрта) каби балиқлар бор.

Ж. в.да обикор дехқончилик ва яйлов чорвачилиги б-н бирга ҳар хил саноат тармоқлари ривожланган. Фосфорит кон-кимё к-ти (Қоратовда), Тарозда суперфосфат, хром, резина буюмлари з-длари, чарм пойабзал корхонаси, жун, тикувчилик, атторлик ф-калари (Тарозда), сут ва пишлоқ з-длари (Тароз, Қоратов, Чу ва туман марказларида) бор. Металлсозлик — эҳтиёт қисмлар, коммунал асбоб-ускуналар, агрегат тузатиш, технологик металл конструкциялари, тузатиш-механика (Тароз, Чу, Луговаяда), автомобиль ремоти (Гранитогорскца) з-дларидан иборат. Ғишт, гипс, кўприк ва темирбетон буюмлари, уйсозлик з-длари, қурилиш деталлари ва конструкциялари к-тлари, мебель ф-каси (Тарозда), қурилиш материаллари к-тлари (Тароз, Қоратов) бор. Қ. х.да чорвачилик ҳамда дехқончилик етакчи тармоқ ҳисобланади. Донли экинлар, техника экинлари (шу жумладан қанд лавлаги), сабзавот-полиз ва картошка, емхашак экинлари экилади. Боғдорчилик, тоқчилик ривожланган. Чорвачиликда асосан майин жунли ва ярим майин жунли ҳамда қорақўл кўйлари боқилади.

Ж. в. худудидан Тароз— Қоратов—Жанатас, Луговая—Бишкек, Чу—Мўйинти т. й. тармоқлари ўтган. Автомобиль йўлининг асосий автомагистрали Тошкент— Бишкек—Олмаота. Ҳаво йўллари Тарозни Москва, Олмаота ва б. шаҳарлар, вилоятнинг туманлари б-н боғлайди. 3 олий ўқув юрти, ўлкашунослик музейи, 2 драма театри бор.

ЖАМБУЛ ЗИЛЗИЛАСИ - 1917 й. 10 майда соат 14 дан 51 мин. ўтганда Қозоғистоннинг Жамбул вилоятида рўй берган. Зилзила эпицентри Қирғизистон тизмаси (Қирғизистон Олатови)нинг ғарбий чеккасида қарийб 20 км чуқурликда жойлашган. Зилзила кучи эпицентрда (Жаллоқтепа ва Гродеково қишлоқлари) 7 баллга, магнитудаси 5,7 га етган. Бу жойлардаги биноларнинг

кўп қисми шикастланган. Ер қимирлаш зилзила ўчоғи атрофидаги 90 дан ортик шаҳар ва қишлоқларда қайд қилинган. Тебранишлар Бишкекдан тортиб Андижон ва Тошкентгача сезилган.

ЖАМИЛОВА Гулчехра (1946.2.7, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1992). Ўзбекистон хореография билим юртини (1964), Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини (1968) тугатган. Ижодий фаолиятини «Баҳор» давлат халқ рақс ансамблида раққосаликдан бошлаган. 1966 й.дан ҳоз. Ўзбекистон миллий академик драма театрининг актрисаси (1987—91 й.лар Аброр Ҳидоятлов номидаги драма театрида ишлаган). Ж. ижодининг бошланиш давридаёқ Сильвия («Вероналик икки йигит»), Ақиқа («Қонли сароб»), кинода Кумуш («Ўтган кунлар») ролларини ижро этиб, беғубор ёшликка хос мафтункор чирой, покиза орзу ва интилиш хиссиётларини, мушкул қисматнинг фожиали туғёнларини табиий ва таъсирчан воситалар б-н тасвирлади. Театрдаги энг яхши роллари: Феруза («Мирзо Улуғбек»), Гулсанам («Абу Райҳон Беруний»), Озода («Имон»), Шақунтала («Йўқолган узук»), Гулчехра («Кўрмайин босдим тиконни»), Камола («Ганг дарёсининг кизи»), Жамила («Бой ила хизматчи»), Зебуннисо («Зебуннисо»), Дездемона («Отелло»), Ойсара («Алла»), Нодирабегим («Фигон»), Бибиҳоним («Соҳибқирон») ва б. Актриса кинода ҳам бир қанча роллар ижро этган: Гулчехра («Қалбингда куёш»), Гири («Нур ва соялар»), Манзура («Шиддат»), Гулнора («Эҳтирос қурбонлари»), Малькане («Севги афсонаси»), Офтобойим («Ўтган кунлар») кабилар шулар жумласидан. Шунингдек, видеофильмлар (Азиза, «Имон»; Хадича, «Сўнги ўқ»; Манзура, «Шайтанат»), телефильмлар (Зулайхо, «Тўлқинлар»; Фарида, «Кунда изгирин» ва б.)да ҳам қисмати, табиати, ёши бир-бирига ўхшамаган бадий образлар оламини яратди.

ЖАМИЯТ — кишиларнинг тарихан қарор топган ҳамкорлик фаолиятлари мажмуи. Ж.даги ҳамма нарса (моддий ва маънавий бойликлар, инсонлар ҳаёти учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш ва б.) муайян фаолият жараёнида амалга ошади. Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар Ж.нинг асосий мазмунини ташкил этади. Булар и. ч., оилавий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, эстетик фаолиятлари ва уларга мие келувчи муносабатлардир. Ж. моддий и. ч.сиз бўлмайди. Унда инсонларнинг озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва б.ка бўлган эҳтиёжлари қондирилади. И. ч.да жамиятнинг табиат б-н ўзаро таъсири намоён бўлади. Одамлар ўзининг моддий и. ч. фаолиятида иродаси ва онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатларита киришади. Ж. тараққиёти табиий-тарихий, қонуний жараёндир. Моддий и. ч. Ж.нинг ижтимоии тузилиши, яъни муайян ижтимоии қатлам, тоифа ва гуруҳларнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Ж.да турли қатлам ва тоифаларнинг мавжудлиги меҳнат тақсимоги, шунингдек, и. ч. воситаларига бўлган мулкчилик муносабатлари, жамиятда яратилган моддий бойликлардан оладиган улушига боғлиқ. Булар Ж.даги кишиларнинг фаолияти ҳамда даромадига қараб турли касбий ва ижтимоии гуруҳларга ажралишининг негизидир. Ж. ҳаёти иқтисодий, ижтимоии, сиёсий, маданий-маънавий соҳаларга ажралади. Иқтисодий соҳа моддий бойликларни и. ч., тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишни ўз ичига олади. Унда мамлакатнинг хўжалик ҳаёти ташкил этилади, унинг турли тармоқларининг ўзаро боғлиқлиги ҳамда халқаро иқтисодий ҳамкорлик амалга оширилади Бу Ж. тараққиёти учун энг асосий соҳадир. Ижтимоий соҳа Ж.даги ижтимоий гуруҳлар, табақалар, тоифалар ҳамда миллий бирликлар, уларнинг ижтимоий ҳаёти ва фаолиятини уйғунлаштиради (қ. Ижтимоий гуруҳлар). Сиёсий соҳа турли ижтимоий тоифа ва гуруҳлар, миллий бирликлар,

сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, жамоат ташкилотларнинг ўз сиёсий фаолиятини амалга оширувчи макондир. Уларнинг фаолияти Ж.даги ўрнатилган сиёсий муносабатлар асосида ўз сиёсий манфатларини амалга оширишга қаратилади (қ. Жамиятнинг сиёсий тизими). Маънавий соҳада кишилар турли маънавий кадриятларни яратади, тарқатади ва Ж.нинг турли қатламлари томонидан ўзлаштирилади. Бу соҳага адабиёт, санъат, мусика асарлари б-н бир қаторда кишиларнинг билим савияси, фан, ахлоқий меъёр ва умуман олганда, Ж. ҳаётининг маънавий мазмунини ташкил қилувчи нарсалар киради (қ. Маънавият).

Ҳозир Ўзбекистонда Ж. тараққиётининг энг асосий муаммоси инсонларнинг, айниқса ёш авлоднинг маънавий дунёсини шакллантириш ва бойитиш, уларни истиқлол мафқураси асосида тарбиялаш, ўзбек халқининг бой маданий ва маънавий мероси, кадриятлари, анъаналари ва урф-одатларини эгаллашлари учун шарт-шароит яратишдир. Ўзбекистонда фуқаролик, ҳуқуқий, демократик, дунёвий Ж. барпо этилмоқда.

Абдулхай Валиев.

ЖАМИЯТ ОРОЛЛАРИ - Тинч океаннинг Полинезия о.лари гуруҳида. Франция мулки. Ж. о. — Шамолли ва Шамолсиз ороллар гуруҳидан иборат. Майд. 1,6 минг км². Маъмурий маркази Папееге (Таити о.да). Оролларнинг кўпи вулкон ороллар бўлиб, маржон рифлари б-н ўралган. Бал. 2241 м гача. Энг қатта ороли — Таити. Иқлими тропик иқлим. Ўртача т-ра мартада 26°, авг. да 20°. Йиллик ёғин 1500—2500 мм. Кокос пальмаси, сандал, ванил дарактлари, банан, шакарқамиш, пахта, ананас ва б. ўстирилади. Балиқ овланади, марварид йиғилади.

ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ ТИЗИМИ — давлат сифатида ташкил топган жамиятнинг муайян сиёсий вазифаларни амалга оширувчи ижтимоий муассасалари мажмуи. Давлат, партиялар, касаба

уюшмалари, диний ташкилотлар, шунингдек, сиёсий мақсадларни кўзловчи барча ташкилот ва ҳаракатларни ўз ичига олади. Ж. с.т.нинг бош бугини давлатямр. Давлат жамиятнинг ижтимоий муассасалари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратади. Сиёсий тизим — давлат ички тузилиши жиҳатларининг ўзаро алоқалари ва таъсирининг энг муҳим, доимий хусусиятларини ифодаловчи ижтимоий-сиёсий муносабатлар тизими ҳам бўлиб, сиёсий ҳокимиятни, умуман давлат муассасалари тизимини ва уларнинг асосий ташкилий шакллари белгилаб беради. Сиёсий тизим ҳар бир мамлакатнинг мавжуд шарт-шароитлари бағрида шаклланади, одатда, мамлакат конституциясида ва б. қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб кўйилади. Жамият демократлаша борган сари сиёсий тизимнинг хилма-хил кўринишлари ўз фаолиятини намоён эта боради. Халқнинг кенг қатлами ва турли ёш, касб ҳамда соҳа вакилларининг бу тизимда иштирок этиш имконияти кучаяди.

Ўзбекистоннинг сиёсий тизими Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, шу асосда қабул қилинган қонунлар ҳамда бошқа расмий ҳужжатларда ўз ифодасини топган, ҳокимиятни қонун чиқарувчи ҳокимият, иэкро этувчи ҳокимият ва суд ҳокимиятита тақсимлаш тамойили асосида тузилган. Ўзбекистонда қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар (Ўзбекистон Халқ демократик партияси (ХДП), Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси, Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси, Ўзбекистон «Адолат» социалдемократик партияси), «Халқ бирлиги» ҳаракати, Ёшларнинг «Камолот» ижтимоий ҳаракати, диний ташкилот ва бирлашмалар, ижтимоий жамғармалар фаолият кўрсатади. Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (омбуд-

сман), инсон ҳуқуқлари бўйича республика миллий марказининг фаолияти инсон ҳуқуқларига риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилган. Ўзбекистоннинг сиёсий тизими ҳоз. даврдаги илғор демократик давлатлар тажрибасини ўзида акс эттиради.

ЖАММУ — Ҳиндистоннинг шим. даги шаҳар. Жамму ва Кашмир штатида, Тави дарёси водийсида. Штатнинг иккинчи маъмурий маркази (кишки қароргоҳ). Аҳолиси 250 мингдан зиёд киши (1990-й. лар ўрталари). Ҳимолай тоғлари этагидаги муҳим транспорт йўллари тугуни. Савдо маркази. Кимё, тўқимачилик саноати, ҳунармандчилик ривожланган. Ипак йигириш, шоли оқлаш корхоналари бор. Кулолчилик буюмлари, дори-дармон, резина ва чармдан турли буюмлар ишлаб чиқарилади.

ЖАММУ ВА КАШМИР - Ҳиндистон штати (1947 й.дан). Майд. 222 минг км². Худуднинг бир қисмини Покистон ҳукумати назорат қилиб келмоқда. Маъмурий маркази — Сринагар ш., кишки қароргоҳи — Жамму ш. Ж. ва К. Ҳиндистоннинг шим.-ғарбидаги энг чеккасида жойлашган, ғарбда Покистон, шим. да Афғонистон, шим.-шарқда Хитой б-н чегарадош.

Мил. ав. 3-а.да император Ашока даврида Ж. ва К.га будда дини кириб келган, кейинчалик Кушонлар ҳукмронлик қилган даврда ҳам буддизмга эътиқод қилинган. У ерда ўша даврда ҳинду ва будда маданиятининг уйғунлашуви вужудга келди. 4—6-а.ларда Кашмир Гупталар давлати, сўнгра Ужжайн салтанати тасарруфига ўтди. 697—738 й. ларда Кашмир ҳинд ҳукмдорларининг энг машҳури бўлган Лалитадития тузган давлат таркибида бўлди. Ислом Ж. ва К.га 13—14-а.ларда кириб борган. 16-а. охирларида Ж. ва К. бобурийлар сулоласининг вакили Акбар давлати таркибига кирган.

Аҳолиси 10,1 млн. киши (2001). Асосий тиллари: кашмири, догри, гижри, урду, балти, пахари, дадри, ладакхи. Штат аҳолисининг 66% мусулмонлар бўлиб, Ҳиндистоннинг мусулмон аҳолиси энг кўп бўлган штати ҳисобланади. Аҳолининг 30% ни ҳиндулар, 4% ни сикхлар ва буддавийлар ташкил этади.

Табиати. Ж. ва К. ҳудудини шим.-ғарбдан жан.-шарққа Қорақурум ва Ғарбий Ҳимолай тоғларининг тизмалари кесиб ўтган. Жан.-ғарбида, Пир-Панжал ва Катта Ҳимолай тизмалари орасида Кашмир водийси жойлашган (ўртача бал. 1600 м). Тоғ ён бағирларида кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар, тоғ тепаларида уз. 60—70 км ли музликлар бор. Иклими тоғ субтропик иқлим, киши шим.-шарқида совуқ, қуруқ, жан.-ғарбида муссонли ва илик. Йирик дарёлари: Ҳинд дарёси ва унинг ирмоқлари — Гилгит ва Жалат. Гидроэнергия ресурсларига бой. Кашмир водийси Ж. ва К.нинг энг обод қилинган ва иқтисодий жиҳатдан ривожланган қисми.

Хўжалиги. Штат аҳолисининг 80% қ. х.да банд. Асосий экинлари: шоли, маккажўхори, буғдой. Сабзавотчилик, полизчилик ва боғдорчиликда (ёнғок, бодом, олма, нок, шафтоли ва б.) товар маҳсулот етиштирилади. Доривор ўсимликлар плантациялари бор. Яйлов чорвачилиги ривожланган: қўй, қорамол боқилади. Аҳоли пиллачилик б-н ҳам шуғулланади.

Штатда хунармандчилик ривожланган. 40 мингга яқин майда саноат корхонаси бор. Пиллакашлик ва жун газлама ф-калари, дурадгорлик ва механика устаноналари, қўн-чарм ва гилам корхоналари бор. Ёғоч ўймақорлиги буюмлари и. ч., гилам ва шол рўмол тўқиш, кашта тикиш, кумуш буюмлари и. ч., заргарлик буюмлари тайёрлаш қадимдан кенг тарқалган. Т. й. Жамму ш.гача қурилган. Автомобиль йўлларининг уз. 12,7 минг км. Штатда 3 та аэропорт бор: Сринагар, Жамму, Лех.

Ж. ва К.дан мамлакатнинг бошқа

р-нларига ёғоч-тахта чиқарилади. Ўрмонларда смола йиғиб олинади. Мўйнали хайвонлар овланади. Кашмир водийси иқлимнинг юмшоқлиги ва манзарали жойларнинг кўплигидан халқаро туризмнинг муҳим марказларидан.

ЖАМНА, Ямуна — Ҳиндистондаги дарё, Ганг дарёсининг энг узун ва серсув ўнг ирмоғи. Уз. 1384 км, ҳавзасининг майд. 351 минг км2. Аксар тизмасининг (Марказий Ҳимолай тоғлари) жан. ён бағридан бошланади. Юқори қисми аксар чуқур даралардан, ўрта ва куйи оқими Ҳинд-Ганг текислигидан оқади. Ўртача сув сарфи 2,5 минг м3/сек. Ёзги муссон ёмғирлари даврида айниқса серсув бўлиб, кўпинча тошади. Куйилиш еридан Дехли ш.гача кемалар қатнайди. Дарё сувидан сугоришда кенг фойдаланилади. Ж. бўйида Дехли, Агра, Илохобод ш.лари жойлашган.

ЖАМНАГАР, Наванагар— Ҳиндистоннинг ғарбидаги шаҳар. Гужарот штатида. Кач қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 345 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т. й. станцияси. Катхиявар я. о.даги муҳим савдо маркази. Ипак, жун, кўн, кимё, цемент, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қадимдан бўёқчилик ривожланган. Каштачилик, тикувчилик ва кулолчилик буюмлари тайёрланади. Ж. яқинидан боксит олинади.

ЖАМОА — кишиларнинг қад. уюшув шакли. Бунда и. ч. воситалари ҳамманинг мулки ҳисобланган. Ж. тамоман ёки қисман ўзини-ўзи бошқарган. Уруғ, оила, хонадон, қишлоқ (қўшничилик) Ж.лари мавжуд бўлганлиги маълум.

Россияда Ж. тор табақавий бирлик (1861 й.ги дехқонлар ислохотидан кейин ер эгаси) бўлиб, ўлпон йиғишда ундан восита сифатида фойдаланилган. Кенг маънода Ж. номи бошқа тарихий бирликларга нисбатан ҳам қўлланилади (мае, диний Ж., дехқончилик Ж.си).

ЖАМОА КЕЛИШУВИ - муайян касб, тармок, худуд ходимлари учун меҳнат шартлари, иш б-н таъминлаш ва ижтимоий кафолатлар белгилаш борасидаги мажбуриятларни ўз ичига оладиган меъёрий ҳужжат. Ходимлар б-н иш берувчиларнинг меҳнатга оид муносабатларини тартибга солиш, ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришга ёрдам бериш мақсадида тузилади. Ҳар қайси тараф Ж. к.ни тузиш ва ўзгартириш юзасидан музокаралар олиб бориш ташаббуси б-н чиқишга ҳақлидир. Касаба уюшмаси, ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўзларини вакил қилган ходимлар номидан музокара юритиш, Ж. к.га ўзларини вакил қилган ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи илова киритишни таклиф этиш ва уни имзолашга ҳақлидир. Ж. к.ни тузиш, ўзгартириш ва тўлдириш учун иш берувчи, иш берувчилар бирлашмаси (уларнинг вакиллари) б-н касаба уюшмалари ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасида музокара ўтказилади. Зарур ҳолларда унда ижрочи ҳокимият органи қатнашади. Музокара юритиш ва Ж. к. лойиҳасини тайёрлаш учун тарафлар тенг ҳуқуқлилиқ асосида тегишли ваколатларга эга бўлган вакиллардан иборат комиссия тузади. Ж. к.ни ишлаб чиқиш ва тузиш тартиби, муддатлари комиссия томонидан белгиланади ва унинг қарори б-н расмийлаштирилади, комиссия ишлаб чиққан лойиҳа келишув қатнашчиларининг ваколат берилган вакиллари томонидан имзоланади ва иловалари б-н 7 кунлик муддат ичида келишув ишторакчиларига, шунингдек, билдириш рўйхатидан ўтказиш учун ЎЗР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тегишли органларига юборилади.

Ж. к. мазмунини тарафлар белгилайди. Ж. к.да меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнат шартлари, уни муҳофаза қилиш, меҳнат ва дам олиш тартиби; ходимларнинг ишга жойлашишига, уларни қайта ўқитишга қўмаклашиш; ходимлар ҳамда

уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича махсус тадбирлар; давлат корхоналарини хусусийлаштириш чоғида ходимларнинг манфаатларига риоя қилиш; ногиронлар ва ёшлар (шу жумладан 18 ёшга тўлмаган шахслар) меҳнатидан фойдаланиш мақсадида улар учун қўшимча иш жойлари ташкил этувчи корхоналарга бериладиган имтиёзлар ва х. к. назарда тутилиши мумкин. Ж. к.га унинг ўзида белгиланган тартибда тарафларнинг ўзаро розилиги б-н ўзгартириш ва қўшимчалар киритилади, у имзоланган пайтдан ёки келишувда белгиланган вақтдан бошлаб кучга киради, унинг амал қилиш муддати тарафлар томонидан белгиланади ва уч йилдан ошиб кетмаслиги лозим. Барча поғонадаги жамоа келишувларининг бажарилиши бевосита тарафлар ёки улар ваколат берган вакиллар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг тегишли органи томонидан текшириб турилади. Тартибга солинадиган муносабатлар соҳаси, ҳал қилинадиган масалаларнинг хусусиятларига қараб, бош, тармок ва худудий (минтақавий) Ж. к. тузилиши мумкин.

ЖАМОА ХЎЖАЛИГИ - мулкый пай ва жамоавий меҳнат асосида ихтиёрий уюшган кишиларнинг ширкат (шериклик) ташкилоти; хўжалик юритиш шакли. Ж. х.нинг бир қанча турлари бор ва улар турли мамлакатларда турлича номланади. Шўролар ҳукуматининг дастлабки тикланиш даврида қ. х. ишлаб чиқаришини коллективлаштириш мақсадида (1-босқич) 1918—20 й.ларда ерларни ҳамкорликда ишловчи шерикчилик мақомидаги хўжалик юритиш шакллари (ширкатлар) ташкил этилган. Уларнинг аъзолари ўзларининг и. ч. буюм ва воситаларини фақат у ёки бу меҳнат жараёнини бажариш даврида жамоа ишига қўшган, бошқа пайтда эса ўз тасарруфларида сақлаган. Олинган даромад маҳсулот ҳолида и. ч. жараёнига жалб этилган воситаларга нисба-

тан тақсимланган. Аъзоларнинг бевосита меҳнатда иштироки ва улушининг ҳисобга олинмаслиги каби сабаблар мазкур и. ч.ни ташкил этиш шаклини такомиллаштиришни тақозо этди. Натижада коммуна шаклидаги хўжаликлар тузилди (уларнинг мол-мулки аъзолари ихтиёридаги и. ч. воситаларининг бирлаштирилиши асосида пайдо бўлди). Ҳар бир аъзо улуши кўшилган буюм ва воситаларнинг қийматларини аниқлаш асосида ҳар бир аъзога тегишли мулкий пай б-н белгиланган ҳамда шунга мувофиқ йил якуни бўйича олинган даромад тақсимланган. Кейинги босқичда ташкил этилган к. х. артелларида мулкий пай микдорини аниқлашда аъзолар мулки қийматидан ташқари уларнинг меҳнатдаги бевосита иштироклари ҳам эътиборга олинган бўлди. Кейинчалик ички и. ч. ва иқтисодий усул ҳамда тамойилларга тегишли ўзгартиришлар киритиш асосида к. х. артеллари колхозларда айлантирилди.

Ж. х.нинг кейинги ривожланиш босқичларида собиқ Иттифоқнинг номукамал иқтисодий сиёсати туфайли колхозларда пайчилик тамойилларига барҳам

берилди ва яратилган мол-мулклар умумжамоа мулки сифатида (ўша давр конунчилиқ ҳужжатларида) белгилаб қўйилди. Шунга асосан умумжамоа мулки Ж. х. юритишининг моддий, Намунавий устав эса ҳуқуқий асос бўлиб қолди.

Ўзбекистонда 1990-й.лар бошидан собиқ колхозлар ўрнида фаолият кўрсатаётган Ж. х.да аъзоларнинг умумий йиғилиши бошқарувнинг олий органи ҳисобланган. Бироқ умумий йиғилиш Ж. х. аъзоларининг иштирокида ўтказилсада, аслида алоҳида аъзо хўжалиқ фаолияти юзасидан қабул қилинадиган тегишли қарорлар бўйича ҳал этувчи овозга эга бўлмаган. Умумий йиғилишлар оралиғида хўжалиқни юритиш б-н боғлиқ масалаларни ҳал этиш Бошқарув томонидан амалга оширилган. Бошқарувга ва ҳамма ишга раис

раҳбарлик қилган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш босқичида Ўзбекистонда Ж. х. ҳам шаклан, ҳам мазмунан хўжалиқ юритишининг бозор усули ва тамойилларига мое эмаслиги маълум бўлиб қолди. 1998 й. 30 апр.да Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Республика ҳукуматининг 1998 й. 15 июлдаги 299-сонли «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга оид конун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тузиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига асосан барча Ж. х. ширкат хўжалиқларига айлантирила бошланди. Ўзбекистонда 1754 ширкат хўжалиги фаолият кўрсатади (2000).

Ж. х.ни ширкат хўжалиқларига ўзгартириш мулкий пай ва оила нудратига асосланган бўлиб, мақсад қишлоқда мулкдорлар синфини яратиш, уларнинг мулкий ҳуқуқларини қайта тиклаш ва ҳимоя қилиш, бозор иқтисодиёти талаб ва усулларига жавоб берадиган хўжалиқ юритиш шаклини ривожлантириш мақсадларини кўзлайди (яна қ. Қишлоқ хўжалиги ширкати).

Қурбон Чориев.

ЖАМОА ШАРТНОМАСИ - корхонада иш берувчи б-н ходимлар ўртасидаги меҳнат, ижтимоий-иқтисодий ва касбга оид муносабатларни тартибга соладиган меъёрий ҳужжат. Иш берувчи б-н Ж. ш. тузиш зарурлиги тўғрисидаги қарор қабул қилиш ҳуқуқига қасаба уюшмаси (ўз вакиллик органи орқали), ходимлар ваколат берган бошқа вакиллик органи ёки бевосита меҳнат жамоаси умумий йиғилиши (конференцияси) эга. Ж. ш. корхоналарда, уларнинг юридик шаҳе ҳуқуқи берилган таркибий бўлинмаларида бир тарафдан — қасаба уюшмалари ва ходимлар томонидан юқоридаги вакиллик органи орқали, 2-тарafdан — бевосита иш берувчи ёки у ваколат берган вакиллар ўртасида тузилади. Унинг мазмуни ва ту-

зилишини тарафлар белгилайди. Ж. ш.га иш берувчи ва ходимларнинг қуйидаги масалалар бўйича ўзаро мажбуриятлари киритилиши мумкин: меҳнатга ҳақ тўлаш шакли, тизими ва миқдори, пул мукофотлари, нафақалар, компенсациялар, кўшимча тўловлар; нархлар ўзгариб боришига, инфляция даражасига, Ж. ш.да белгиланган кўрсаткичлар бажарилишига қараб меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солиш механизми; ходимларни иш б-н таъминлаш, қайта ўқитиш, ишдан бўшатиш шартлари; иш вақти ва дам олиш вақти, меҳнат таътилларининг муддатлари; ходимлар, жумладан, аёллар ва 18 ёшга тўлмаган шахсларнинг меҳнат шароити ва меҳнат муҳофазасини яхшилаш, экология жиҳатидан хавфсизликни таъминлаш; қорхонани ва идорага қарашли турар жойни хусусийлаштириш вақтида ходимларнинг манфаатларига риоя қилиш; ишлаб туриб ўқийдиган ходимларнинг имтиёзлари; ихтиёрий ва мажбурий тарздаги тиббий ҳамда ижтимоий суғурта ва ҳ. к. Ж. ш. лойиҳаси қорхона бўлинмаларида ходимлар томонидан муҳокама қилиниб, фикр ва таклифлари ҳисобга олинган ҳолда тақомилга етказилади ва меҳнат жамоаси умумий йиғилиши (конференцияси)да муҳокамага қўйилади. Ж. ш. умумий йиғилиш (конференция)да маъқуллангандан кейин тарафларнинг вакиллари томонидан уч кун ичида имзоланади ва имзо чекилган вақтдан эътиборан ёки Ж. ш.да кўрсатилган кундан бошлаб кучга қиради ҳамда тарафлар белгиланган муддат давомида амал қилади. Ж. ш.га оид қонун-қодалар ЎзР Меҳнат кодексига белгилаб берилган (35—46-моддалар).

ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ - фуқароларнинг қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган бирлашмалари. ЎзРда Ж. б. сирасига қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, фахрийлар ва ёшларнинг ташкилотлари, ижодий уюшмалар, ом-

мавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари қиради. Ж. б. — халқташаббускорлиги, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишининг намоён бўлиши, демократия ва ҳуқуқий давлатнинг таркибий қисми, фуқаролик жамиятига хос турмуш шаклидир. Ж. б. қуйидаги мақсадларда тузилади: кишиларнинг фуқаролик, иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш, давлат ва жамоат ишларини бошқаришдаги иштирокини кучайтириш, касб ва ҳаваскорликка оид кизиқишларини қондириш, илмий-техник ва бадий ижодкорликни ривожлантириш, аҳоли саломатлигини сақлаш, хайрия ишларида қатнашиш, касб, маданият, соғломлаштириш, жисмоний тарбия ва спорт, табиатни, тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза этиш соҳасида тадбирлар ўтказиш, фуқароларни ватанпарварлик ва инсонпарварлик руҳида тарбиялаш, халқаро алоқаларни кенгайтириш ва қонун б-н тақиқланмаган бошқа соҳаларда фаолият юритиш. Ж. б. ҳақидаги қонун-қодалар ЎзР Конституцияси XIII бобида ва «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги (1991 й. 15 фев.) қонунда белгилаб берилган. Уларда таъкидланишича, давлат Ж. б.нинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, Ж. б.да иштирок этиш учун барчага тенг ҳуқуқий имкониятлар яратди. Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг Ж. б. фаолиятига, Ж. б.нинг эса давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди.

ЖАМОАТ ИШЛАРИ - ташкилотлар, хўжаликлар ва муассасаларда юқори малака талаб қилмайдиган ва мавсумий, вақтинчалик, ҳақ тўланадиган ишлар; бозор иқтисодиёти мамлакатларида ишсизларни тезкор тарзда ҳақ тўланадиган иш б-н таъминлаш усулларидан бири. Ж. и. мавсумий, ҳудудий ёки аҳолининг

алоҳида тоифаларини камраб олган ҳолда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ташкил этилади. Ж. и. аксарият ҳолларда вақт жиҳатдан қисқа муддат давом этиб, алоҳида ихтисосликни талаб этмайди. Одатда, Ж. и.ни кўпроқ жисмоний меҳнат талаб қилувчи ишлар (қишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш, майда ирригация ишларини бажариш, арзон мактаб ва уй-жойлар қуриш, ўрмончилик, шаҳарлардаги ободончилик ишлари ва б.) ва ижтимоий тавсифга эга ишлар (мае, ногиронлар, беморлар, етим болаларга қараш ва б. хизматлар) га ажратилади.

Дастлаб Ж. и. махсус умуммиллий дастурлар асосида 20-а.нинг 30-й. ларда АҚШда ташкил қилинган. Ҳоз. жаҳоннинг аксарият ривожланган мамлакатларида Ж. и.га ёшларни жалб қилиш анъанаси мавжуд (мае, Францияда 1984 й.дан 16—21 ёшдаги ўқишни ташлаган ишсизларни Ж. и.га жалб қилиш дастури жорий қилинган, Англияда эса ишсизлик даври узок, чўзилган ишсизлар учун шундай дастур амал қилади).

Ўзбекистонда Ж. и.ни ташкил қилиш Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» қонуни (1992 й.) қабул қилиниши б-н аҳолини иш б-н таъминлашнинг чора-тадбири сифатида амалга оширила бошланди. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти органлари Ж.и. ни меҳнат органларининг таклифи ва бевосита иштироки б-н ўз мулкидаги корхона, ташкилот ва муассасаларда ҳамда шартномалар асосида турли мулкчилик шаклидаги корхона, ташкилот ва муассасаларда ташкил этиди. Меҳнат органларида рўйхатга олинган ва ишсиз деб эътироф қилинган фуқаролар икки ойгача узайтириш ҳуқуқи б-н муддатли шартномалар асосида Ж. и.да иштирок этишлари мумкин. Уларга тўланадиган иш ҳақи бажарилаётган ишга қараб, лекин 15% оширилган ишсизлик нафақасидан кам бўлмаслиги, иш даврининг меҳнат стажига қўшилиши, пенсия таъминоти ва вақтинча ишга лаёқатсизлик юзасидан

нафақалар олиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ўзбекистонда Ж. и.га жалб қилинган фуқароларга тўланадиган иш ҳақининг камида 50% корхона, ташкилот ва муассасалар маблағлари ҳисобидан, қолган қисми эса маҳаллий бюджетлар ёки аҳолини иш б-н таъминлашга қўмақлашувчи Давлат жамғармаси ҳисобидан қопланади.

Фазлиддин Мамарасулов.

«ЖАМОАТИ ИСЛОМИЙ» («Ислом жамоати») — Ҳиндистонда 1941 й. барпо бўлган умумҳиндистон партияси. 1948 й. унинг асосида мустақил «Жамоати исломии ҳинд» («Ҳиндистон мусулмонлари жамоати») таркиб топди. Сўл ислом оқимларининг умумий ғоявий уюшмаси сифатида Покистон, Ҳиндистон ва Бангладешда (1971 й.дан) фаолият олиб боради. «Ж. и.»нинг назарий дастурини покистонлик Абул Аъло Мавдудий (1981 й. в. э.) ишлаб чиққан. Партиянинг низомига кўра, раҳбарият таркиби исломий тамойил — мушовара (маслаҳат) асосида тузилади. Ташкилотни барча аъзолар томонидан сайланган амир бошқаради. Партияга аъзолик чекланган. Унга шахсий ва ижтимоий ҳаётда шариат қонунларига қатъий риоя қиладиган, синов муддатини ўтаган ҳамда қасамёд қилган шахслар қабул этилади. Абул Аъло Мавдудий Покистоннинг атиги 4—5% аҳолисинигина ҳақиқий мусулмон деб ҳисоблайди. Шу боисдан партиянинг тўла ҳуқуқли аъзолари сони унча катта эмас (2500—3000), аммо унинг асосий кучини беҳисоб «тарafdорлар» ва «хайрихоҳлар» ташкил этиди. «Ж. и.» ижтимоий жиҳатдан зиёлилар, талабалар, кичик мулкдорлар ва шаҳар куйи табақалари ҳамда ҳарбийларнинг консерватив тоифаларидан таркиб топган. Партиянинг асосий мақсади — ислом давлатини тузишдир. Бундай давлат тузумини Мавдудий «теодемократия» деб атади ва у «янги типдаги (яъни ўзига ўхшаган) уламолар томонидан бошқарилиши керак». А. Мавдудий вафот этгач, партияга

Миан Моҳаммад, Ғафур Аҳмад ва Мавдудийнинг ўғли — Мавлоно Фаруқий Мавдудийлар раҳбарлик қилмоқдалар.
Аҳаджон Ҳасанов.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ - ижтимоий воқеаларга, турли гуруҳлар, ташкилотлар ва айрим шахслар фаолиятига бўлган яширин ёки ошқора муносабатларни ўз ичига олувчи оммавий онг шакли; муайян ижтимоий масалаларни маъқуллаш ёки қоралашда намён бўлади, индивидлар, ижтимоий гуруҳлар хатти-ҳаракатини ва ижтимоий муносабатларда муайян меъёрларни белгилайди; умуман жамият доирасида ҳам, турли ижтимоий гуруҳлар доирасида ҳам амал қилади. Ж. ф.нинг фаоллиги ва аҳамияти жамиятнинг структуравий характери, ишлаб чиқарувчи кучларнинг, маданиятнинг, демократик ҳуқуқий меъёрлар ва эркинликларнинг тараққиёт даражаси б-н белгиланади. Ж. ф. ҳокимият органларини сайлашда, оммавий коммуникация воситаларида, аҳоли сўровлари ва б.да ўз ифодасини топади.

Ўзбекистонда «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази тузилган (1997). Марказ мамлакат ижтимоий, иқтисодий ҳаёти, давлат сиёсати ва ҳукумат фаолияти тўғрисидаги Ж. ф.ни таҳлил қилади ва умумлаштиради.

ЖАМОЛ АБДУЛ НОСИР - қ. Носир.

ЖАМОЛ КАМОЛ (Камолов Жамол; 1938.26.4, Шофиркон тумани) — Ўзбекистон халқ шоири (1992). Бухоро педагогика ин-тининг филология ф-тини тугатган (1959). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Бухоро вилояти бўлимида масъул котиб (1970—72), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида аспирант ва илмий ходим (1972—86). Лирик шеър тузилиши бўйича и. т. олиб борган. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир (1986—88), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1991—96). Ж. К.нинг илк шеърий тўплами «Олам

кирар юрагимга» 1968 й.да нашр этилган. «Чўққиларга ёғилди ёғду» (1970), «Тош туғёни» (1972), «Ҳасан ва ой» (1974), «Қуёш чашмаси» (1975), «Қадах» (1978), «Достонлар» (1980), «Сувайдо» (1982), «Умидли дунё» (1988) каби шеърий тўпламларига кирган шеърларида мумтоз шеърий анъаналар б-н замонавий шеърий жараён ўзаро уйғунлаштирилган. Ж. К. француз мумтоз адабиётининг намояндаси Буалонинг «Шеърий санъат» асарини, озарбайжон шоири Бахтиёр Вахобзоданинг Муҳаммад Фузулий ҳақидаги «Шабихжрон» достонини, Шекспир, А. С. Пушкин, Я. Райнис асарларини, Жалолиддин Румий, Сотим Улуғзода сингари адибларнинг сара асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

ЖАМОЛ ПОШО (1872, Истанбул -1922.21.7, Тбилиси) — Ёш турклар инқилобининг фаол иштирокчиси, «Иттиҳод ва тараққий» партияси раҳбарларидан бири. 1908 й.дан Туркияда муҳим ҳарбий лавозимларда ишлади. 1913 й. 10 январьда бўлган ҳарбий давлат тўнтаришидан сўнг Анвар пошо ва Талъат пошо б-н биргаликда мамлакатни бошқаришга киришди. Туркия ҳарбий денгиз кучлари вазири (1913—18). Биринчи жаҳон уруши даврида Туркия сиёсатида муҳим роль ўйнади. Урушда Туркиянинг энгилиши натижасида иттиҳодчилар ҳукумати истеъфoga чиккач, сафдошлари Анвар пошо ва Талъат пошо б-н биргаликда Туркияни тарк этди (1918 й. 3 нояб.). Ж. п. Берлиндан 1920 й. майда Москвага келди. Совет режими унинг ёрдамида Туркистондаги «босмачилар» (истиклолчилар)га таъинланган холда Афғонистон орқали Ҳиндистонда турган инглизларга қарши кураш олиб бормоқчи бўлди. Халил пошо б-н биргаликда Туркистонга келгач, ўзининг ёрдамчиси Рағиббей ва фарғоналик Қори Камолни кўрбошилар ҳузурига жўнатди. Туркистон матбуотида ёзилишича, Бухоро босқини даври — 1920 й. 1 сент. да у Туркистон fronti қўмондони М. В.

Фрунзе ўрнашган Самарқандда эди. 1920 й. кузида у Тошкент ва Бухоро орқали Кобулга жўнатилди. БХСР Афғонистон томонидан тан олинмишида сезиларли ҳисса кўшди.

1921 й. сент.да советларнинг талаби б-н Кобулдан орқага қайтди. Бу пайтда Бухорода бўлган Анвар пошо б-н учрашишга Россиянинг БХСРдаги вакили К. К. Юренев йўл кўймади ва Ж. п. Чоржўй орқали Москвага жўнайди. РСФСР ташқи ишлар комиссари ўринбосари Л. М. Карахан б-н учрашгач, у большевиклар б-н ҳамкорликни тўхтатди. 1922 й. юртга қайтаётганда Тифлис (Тбилиси) да Карапет бошлиқ арман террорчилари (совет чекистлари) (к. Дашноқцутюн) томонидан сирли равишда ўлдирилди.

Ад.: Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997.

Қаҳрамон Ражабов.

ЖАМОЛ ҚАРШИЙ (тахаллуси; асл исми Абулфазл Муҳаммад ибн Умар ибн Холид) (13—14-а.лар) — тилшунос олим. «Ас-Саҳох мин ас-Саҳох» («Ас-Саҳохдан олинган аниқ сўзлар») арабча-форсча луғат муаллифи. Луғат ўша давр тили лексикасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Луғатнинг қўлёзма нусхалари Париж, Берлин, Лондон қўлёзмалар фондида сақланади. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида бу асарнинг 1511 й.да котиб Хусом Муҳаммад Баҳорий (инв. № 2723) ва 1703—04 й.ларда Мулла Феруз кўчирган нусхалари мавжуд (инв. № 2400).

ЖАМОЛЗОДА, Саид Муҳаммад Али (1890, Исфаҳон ш., Эрон, — 1992, Женева, Швейцария) — ёзувчи. Исфаҳон, Техрон ва Францияда ўқиган. Ҳуқуқшунослик д-ри. Адабий фаолияти 20-й.лардан бошланган. Биринчи ҳажвий ҳикоялар тўплами — «Бир бор экан, бир йўқ экан» (1921) б-н ҳозирги Эрон ҳажвий прозасини бошлаб берган. Ҳикояларида Эрондаги турли табақа вакиллари киёфаси

тасвирланган. Ж. «Хусайн Али амаки» (1942), «Аччиқ ва ширин» (1955) каби ҳикоялар тўпламлари ва «Жиннихона» (1942), «Маҳшар саҳроси» (1944), «Қул-ташандевон» (1945), «Сув йўли» (1947), «Унги-чапи бир хил мато» (1955) каби киссалар, шунингдек, қатор пьесалар ва мақолалар муаллифи. У Шиллер, Мольер ва б. ёзувчиларнинг асарларини форсчага таржима қилган. Ж.нинг бир қанча асарлари ўзбек тилида нашр қилинган.

ЖАМОЛИДДИН ал-АФҒОНИЙ, Муҳаммад бин Сафдор Жамолиддин (1839, Шаркий Афғонистоннинг Асадобод ш. — 1897, Истанбул ш.) — диний ва сиёсий арбоб, исломчилик назариясининг асосчиси. Кобулда диний, Ҳиндистонда дунёвий билим олди. 1869 й.гача афғон амирлари хизматида бўлди, уларнинг ҳокимият учун ўзаро курашларида қатнашди. Ҳаётининг кўп қисми Ҳиндистон, Миср, Ироқ, Россия, Франция, Англия, Туркия каби давлатларда муҳожириликда кечди. Исломи динини ислоҳ қилиш ва мусулмон оламини ислом байроғи остида бирлаштишга қилган даъватлари б-н танилди. 1871—79 й.ларда Миср ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашди. Истибодни танқид қилиб, конституциявий тузум ўрнатиш учун курашда ислом динининг маънавий-ахлоқий ақидаларига асосланган ижтимоий тенглик ва адолат ғояларини тарғиб қилди. 1879 й. у Искандарияда Ёш мисрликлар жамиятини тузди. Фаол сиёсий фаолияти учун Мисрдан чиқариб юборилди. Полиция назорати остида Калькутта ва Ҳайдаробод (Ҳиндистон) да яшади. 1883 й.дан Европа (Лондон, Париж)да истиқомат қилди. Парижда шайх Муҳаммад Абду б-н бирга «Ал-урват ал-вусқа» («Мустаҳкам бирлик») яширин жамиятини тузди ва шу номдаги газ.ни нашр этди. Москва ва Петербургда ҳам бўлди. Россия мусулмонлари б-н учрашган чоғида (1888) ислом динини ислоҳ қилиш ва янгилаш б-н бир қаторда мусулмонлар олдига фан ва тех-

ника ютуқларини эгаллаш вазифасини кўйди. Унинг фикрича, бу ҳолат Европа маданияти унсурларини Шарқ муҳитига юзаки жорий этишни англамай, балки Шарқнинг ғоят бой маънавий маданиятини ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, уларни бир-бирига уйғунлаштириш эди. Шарқ халқлари маданий ва илмий меросини камситишга қарши қаратилган европоцентризм назариясига қарши фаол курашган. Инкилобий миллатпарвар доиралар б-н ҳамкорлик ўрнатди. 1892 й. Туркияга қайтди ва шу ерда вафот этди. 1944 й. хоки Қобулга олиб келинди ва дафн этилди. Қабри устида макбара ўрнатилган. Ж. А. араб, форс ва француз тилларида ислом тарихи ва шариат бўйича кўплаб асарлар ёзди. Улардан асосийлари: «Материалистларни инкор қилиш», «Ренанга ал-Афғонийнинг жавоби», «Ўқитиш ва таълимнинг фойдаси ҳақида», «Экзегетни экзегези» ва б.

Ж. А. Мисрда шайх Муҳаммад Абду, Татаристонда Ризоуддин ибн Фахруддин (1859—1936), Туркияда шоир Меҳмед Эмин қабиларни тарбиялаб етиштирган ислом мужтаҳиди ҳисобланади. Унинг таълимоти вафотидан сўнг ҳам кенг тарқалди. Туркистон минтақасида Россияга қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракатларида унинг ғоялари муайян даражада ижобий роль ўйнади. Шарқ мамлакатлари (Эрон, Туркия ва б.) да бўлган инкилобларда бу ғоя мусулмон халқларини бирлаштирувчи таълимот бўлиб майдонга чиқди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Шарқда мустамлакачилик тизимининг емирилишида Ж. А. таълимотининг ҳам ўз ҳиссаси бор.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

ЖАМОЛИДДИН ТУРКИЙ (?-?) —ўзбек тилшунос олими. Миср ва Сурияда яшаб, ижод қилган. Араб ва туркий тилларнинг диалектларини мукамал билган. Бизгача фақат бир асари — «Ки-

тоби луғат ул-муштоқ фи-л-луғат ит-турк ва-л-кифчоқ» («Туркий ва қипчоқ тилларида муштоқларни қониктирувчи китоб») етиб келган.

ЖАМОЛОВ Камол Давлатович (1920.15.7 — Бухоро тумани — 1977.8.11) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1940 й.дан армияда, 1943 й. мартдан фронтда. Дастлаб 8-танк дивизияси, 8-понтон батальонида понтончи, сўнгра 123-алоҳида инженерсапёрлар батальони (Дашт fronti 7-гвардиячи армиянинг 8-инженерсапёрлар бригадаси)да сапёр. Ж. Полтава вилояти Кременчуг ш.нинг жан.-шарқида Днепр дарёсидан понтонда жангчиларни соҳилга олиб ўтишда жасорат кўрсатганлиги учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1943.26.10).

ЖАМОЛОВ Ўнер Боимбетович (1912, Жанубий Қозоғистон вилояти Сембе қишлоғи — 1975.8.8, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФАнинг муҳбир аъзоси (1966), иқтисод фанлари д-ри (1958), проф. (1959). Тошкент молия-иқтисод ин-тини тугатган (1939). 1940—53 й.ларда Тошкент ш.даги олий ўқув юртларида сиёсий иқтисод ўқитувчиси. Ўрта Осиё ун-тида доцент (1955—58), Ўзбекистон ФА Иқтисод ин-тининг директори (1958—71), Ўзбекистон ФА Фалсафа, иқтисод ва ҳуқуқ бўлимининг акад. котиби (1971—75). Илмий ишлари қ. х. ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, бошқариш, ривожлантириш, иқтисодиёт назарияси масалаларига бағишланган.

ЖАМОЛУДДИН АТОУЛЛОҲ, Жамол ал-Хусайний (?—1511) — хуросонлик тарихчи. Ҳиротда яшаб ижод этган. Бирмунча вақт Хусайн Бойқаронт вазири ҳам бўлган (лақаби Атоуллоҳ Шерозий). Тарихий асарлар ёзган. Улардан энг муҳими «Китоб ал-аҳбоб фий сияри ан-Набий вал-ол вал-асҳоб» («Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ул зотнинг хонадонлари ва саҳобаи киромлари хусусида дўстлар китоби») номли

асаридир. Бу асар Туркияда қайта-қайта нашр этилган, қўлёзма нусхаси Лондонда сақланади.

ЖАМОЛУДДИН ҲУСАЙН ИНЖУ (16-а.) — йирик тилшунос олим. Бобурийлардан Жаҳонгиршоҳга атаб «Фарханги Жаҳонгирий» («Жаҳонгир луғати»)ни ёзган. Ж. Ҳ. И. аждоди асли Шероз саййидларидан бўлиб, отаси Кашмирга келиб ўша ерда муқим яшаб қолганди. 1584 й. Ж. Ҳ. И. Акбар хизматига кириб, унинг энг яқин надимларидан бирига айланган, Жаҳонгир даврида эса «Азд уд-давля» («Давлат таянчи») деган фахрий унвонга сазовор бўлган.

ЖАМУК (туркийча — «жавоҳир» маъносини билдирган) — илк ўрта асрларда Турк хоқонлигида аслзодалар унвони. Ж. Бухорода зодагон деҳқон маъносида ҳам қўлланилган. Русча «жемчуг» (марварид) Ж. сўзидан келиб чиққан деган фикр ҳам бор.

ЖАМУКАТ, Ҳамукат — Етгисувда, Талас дарёсининг сўл томонида суғдлар қурган шаҳар (6-а.). Наршахийнит «Бухоро тарихи»да: «Бухороликлар... Туркистон ва Тароз яқинида бир шаҳар бино қилиб, уни Ҳамукат деб атадилар, чунки Бухородан қочиб кетган тоифанинг раиси бўлмиш бир катта деҳқоннинг номи Ҳамук эди; «Ҳамук» деб, Бухоро тилида гавҳарга айтилади, «кет» эса — шаҳар, яъни Ҳамукат «Ҳамук — гавҳарнинг шаҳари» демакдир. Бухоро тилида катта одамни «хамук», яъни фалончи гавҳар дейдилар», деб ёзилган. Кейинги асрларда шаҳар янада тараққий этган. Араб географи Муқаддасий Ж.ни Исфижоб (Сайрам) вилояти шаҳарлари рўйхатида кўрсатиб: «Ж. қалъаси ва жоме масжиди, девор б-н ўралган рабодиди бозорлари бўлган каттагина шаҳар эди», деб ёзади.

ЖАМШИД — қад. афсоналарга кўра, Эронда энг аввал хукмдорлик қилган пешдодийлар сулоласининг тўртинчи ва

энг буюк хукмдори. Шох Тахмурадсан сўнг 700 йил подшоҳлик қилган Ж. Истахр ш.ни бунёд этиб, мамлакатда беҳад фаровонлик вужудга келтирган, шаробни ихтиро қилиб, Наврўзни янги йил байрами сифатида нишонлашни жорий этган эмиш. У ҳатто Зардуштдан илгари Эронда мавжуд бўлган бир диний мазҳабга асос солган, ойна (Ойини жам) ихтиро қилган ҳамда одамларни ҳайвон терисига ўраниш ўрнига газламадан тикилган кийим кийишга ўрнатган, давлат тузумини ташкил этиб, аҳолини табақаларга бўлган. Бу мазҳаб ва ойна қуёшу табиатга боғлиқ ва айшу ишрат б-н уйғунлашган бир суратда таърифланади. Гўёки Ж. ўз шону шавкати ва салтанатидан мағрурланиб кетиб, худолик даъвосини қилган эмиш. Оқибатда Арабистон я. одан, эҳтимол Ямандаги од қавмидан Заххок исмли бир хукмдор бостириб келиб, Эронни Ж.дан тортиб олган экан. Сўнг, Заххок икки елкасидаги икки илонга маҳаллий аҳолининг навқирон ўғиллари миясини едира бошлади. Шунда ўғилларидан ажраган бир Кова исмли темирчи бош кўтариб, Заххокни ўлдирибдида, тахтни Ж. наслидан бўлмиш Фаридунга олиб берибди. Фаридун адолат б-н давлатни идора қилиб, кексайгач уч ўғлига мамлакатни бўлиб бериш б-н Ҳазрат Нухнинг мақомларига эришибди.

Ж.ни баъзилар Ҳазрат Сулаймоннинг айнан ўзлари, деб таъкидлашади. Ж., шаробни ихтиро этганлиги боисидан, шоирлар ўртасида «Қадахий» (Жоми Жам) номи б-н ҳам машҳурдир. Кейинчалик топилган қад. хинд брахманлари афсоналарига кўра, бу ҳикоянинг хинд афсоналаридан нақл этилгани маълум бўлади. Ҳақиқатан, Зардушт брахманийлар динидан ажралиб чиқиб, алоҳида бир мазҳаб таъсис этгани учун ватанидан бадарға қилиниб, Эронга келиб қолган. Шунга биноан эронийлар қад. хинд афсоналарини ўрганишган. Қад. Эроннинг тарихи Зардуштнинг китоби бўлмиш Зандовастодан олингандир. Қад. хинд афсоналарида Ж. ёки Жомо Шайдо қуёшни англа-

тувчи бир маъбуд исми бўлиб, бу исмни ташкил килувчи сўзларнинг биринчиси — «хукмдор» ва иккинчиси — «куёш» маъносидадир, яъни «куёш подшоҳ» демакдир.

Ж. ҳақида Навоий, Фирдавсий, Табарий, Беруний асарларида ҳам эслатиб ўтилган.

ЖАМШИДЛАР — қ. Чораймоқлар.

ЖАМШИДПУР, Татанагар — Ҳиндистоннинг шим.-шарқидаги шаҳар, Бихар штатида. Аҳолиси 500 минг киши чамасида. Т. й. тугуни. Ж. 20-а. бошида Гхота-Нагпур ясситоғлигидаги чангалзор ўрнида йирик ҳинд монополистик бирлашмаси — «Тата» томонидан ишчилар шаҳарчаси сифатида қурилган. Қора металлургиянинг маркази. Шаҳар атрофидан юкори сифатли темир рудаси, коксланадиган кумир, флюслар, ўтга чидамли материаллар қазиб чиқарилади. «Тата» компаниясига қарашли йирик 3-длар бор. Оғир машинасозлик (кувур, қ. х. инвентарлари ва б.) ва кимё саноатлари ривожланган. Йирик электр станция бор.

ЖАМҒАРМАЛАР — 1) харажатлардан, чикимлардан орттириб, тежаб тўпланган пул; 2) келгусидаги эҳтиёжлар учун даромаднинг бир қисмини ажратиб қўйиш; 3) доимий бадаллар ва реинвестиция йўли б-н капитал қўйилмаларни пул кўринишида жамлаш; 4) пул ва моддий воситаларни маълум бир мақсад йўлида фойдаланиш учун жалб этиш (мае, пенсия жамғармаси, инвестиция жамғармаси); 5) маълум бир фаолият турига, кишиларнинг муайян ижтимоий гуруҳига қўмаклашиш мақсадида тузилган ташкилот (қ. Ижтимоий жамғармалар); 6) акциялар назорат пакетини қўлга киритиш мақсадида, нархига таъсир этмаган ҳолда уларни доимий равишда сотиб олиш.

ЖАНАТАЕВА Жумагул (1953.12.3, Гегайли тумани) — Ўзбекистон Респу-

бликаси халқ ўқитувчиси (1995). Чимбой пед. билим юртини (1974), Нукус ун-тини (1983) тугатган. 1974 й.дан Қораўзақ туманидаги 7-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, 1976 й.дан 10-мактабда қорақалпоқ тили ва адабиёти ўқитувчиси. Мактабда намунали қорақалпоқ тили ва адабиёти хонасини ташкил этиб, уни замонавий кўргазмали куруллар ва б. техник воситалар б-н жиҳозлади.

ЖАНАТАС — Қозоғистон Республикасининг Жамбул вилоятидаги шаҳар (1969 й.дан). Жамбул т. й. шохобчасининг охирги ст-яси. Аҳолиси 53 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Фосфорит («Қоратов» и. ч. бирлашмаси), кварцит қазиб олинади. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

ЖАНГ — ҳарбий бўлинмалар, қисмлар (кемалар), қўшилмаларнинг уюшган тўқнашуви, ерда (умумқўшин Ж.и) ҳавода (ҳаво Ж.и) ва денгизда (денгиз Ж.и) олиб борилади. Ж.лар мудофаа Ж.и, хужумкорлик Ж.и, муқобил Ж.и каби турларга бўлинади. 2-жаҳон урушида ўзаро боғлиқ бир неча йирик стратегик операциялар Ж. деб аталган (мае, Сталинград Ж.и, Курск Ж.и). Ж.лар жанг бўлаётган пайтдаги муҳим воқеа-ҳодиса ёки жой, дарё ва б. номлар б-н боғланиб тарихга киради (мае, Жанги лой, Анқара жанги).

ЖАНГГОҲ — жанг майдони. Бу маъно ўтмишда маъракагоҳ, дорулҳарб каби истилоҳлар б-н ҳам ифодаланган. Бўлажақ жангдан олдин ҳар бир саркарда Ж.ни бевосита ўзи танлаган, кўздан кечирган. Ж.нинг текис, кенг ва қўшин қисмларини жойлаштиришга қулай бўлиши талаб қилинган. Айниқса, Ж.нинг ичимлик сув манбаига яқин бўлиши ҳамда жанг пайтида қуёш нурининг аскарлар кўзига тушмаслиги мақсадга мувофиқ ҳисобланган. Ж. танлаш — товочи зиммасида бўлган. Ж.нинг ноқулайлиги баъзан мағлубиятга ҳам са-

баб бўлган. Мае: Анқара жангида Амир Темурнинг усталик б-н Ж.ни танлаши ва бу б-н рақиби турк султони Боязидни ўзи учун ноқулай Ж.да жанг қилишга мажбур қилиши туркларнинг бу жангда мағлубиятга учраш сабабларидан бири бўлган.

ЖАНГИ ЛОЙ, Лой жанги — Амир Темур ва амир Хусайн ибн Мусаллабнинг Жета (Мўғулистон) хони Илёсхўжага қарши жанги (Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сига кўра 1360 й. 16 июнда, Шарафиддин Али Яздийнит «Зафар-нома»сига биноан эса 1365 й. 22 майда бўлиб ўтган). 1361 й. Амир Темур ва амир Хусайн мўғуллар истилосига қарши бош кўтариб, 3 йил давом этган жанглардан сўнг, ниҳоят 1364 й. охирида уларни Мовароуннахр худудидан қувиб чиқаришга муваффақ бўлишади. Бироқ, 1364 й. баҳорида Илёсхўжа Мовароуннахрга катта қўшин б-н юриш қилади. Шунда Амир Темур ва амир Хусайн Тошкент б-н Чинос оралиғида, Чирчик дарёси бўйида унга қарши лашкар тўплайди. Илёсхўжа Конибодом томонидан уларга яқинлашиб келгач, икки тараф лашкарлари карама-қарши саф тортади. Амир Хусайн қўшиннинг баранғаршта, унинг кунбулига эса арлот қабиласидан Тилончи, ҳировулига Ўлжайту қўмондонлик қилади. Жуванғарта Амир Темур, унинг кунбулига кипчоқ қавмидан Сори Буғо, ҳировулига Темир Хўжа Ўғлон бош бўлади. Ғуля Жоку, Сайфуддин, Мурод, Аббос Баҳодир каби атоқли амир ва беклар жангга ҳозир туради. Амир Темур ва амир Хусайннинг бирлашган бу қўшини сон жиҳатдан душман лашкаридан анча кўп эди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, шунда Илёсхўжа ҳалол жангда ғолиб келолмаслигини пайқаб, бир ҳийла ишлатади: ядачи яда тоши ёрдамида кучли жала ёғдиради. Натижада жанг майдони лойланиб, Амир Темур ва амир Хусайн қўшини мушкул аҳволда қолади, кийим-кечак, қурол-яроғлар шу

даражада намиқиб кетадики, отликнинг ҳам, пиёданнинг ҳам қимирлашга мажболи етмайди (шу боис бу жанг тарихда Ж. л. номи б-н машхур). Илёсхўжа лашкари эса кигиз ёпиниб, ўзларини ёмғирдан пана қиладилар. Шундай оғир шароитга қарамай, Амир Темур душманнинг баранғарига қаттиқ зарба беради. Лекин, шу аснода душман қўшинининг кунбули Тилончи етакчилигидаги кунбулдан устун келиб, уни амир Хусайн бошчилигидаги жуванғаргача қувиб боради. Амир Хусайн аскарлари саросимага тушиб, қоча бошлайди. Қўшиннинг ўнг қанотидаги бу хатарли вазиятни кўрган Амир Темур ўз қўл остидаги навкарлар б-н душманнинг амир Шамсуддин бошчилигидаги жуванғарига кучли зарба бериб, уни тўзитиб юборади. Сўнг, у амир Хусайнга чопар юбориб, қўлга киритилган ғалабани мустаҳкамлаш учун душманнинг асосий кучларига биргаликда ҳужум қилиш лозимлигини маълум қилади. Аммо, амир Хусайн бунга кўнмайди. Эртаси эрталаб яна жанг бошланиб, Илёсхўжа қўшини енгилади. Амир Темур ва амир Хусайн уни қувиб кетаётиб, амир Шамсуддин бошчилигидаги жуванғардан ажралиб қолган мўғуллар тўдасига дуч келиб, улар б-н жанг қилишга мажбур бўлади. Шунда душман пароканда навкарларини тўплаб, қайта тартибга келтиришга муваффақ бўладида, ташаббусни ўз қўлига олиб, кучли зарба б-н Амир Темур ва амир Хусайн қўшинини иккига ажратиб юборади ва ғалаба қозонади. 10 мингдан ортик аскардан айрилган Амир Темур ва амир Хусайн Кеш томон чекинади.

Ад.: Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1994; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Дадабоев Х., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидулла Дадабоев.

ЖАНГЛИШ — Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманидаги қуриб қолган қўл. Орол денгизининг жан.даги Оққалба овули ёнида. Сувга тўлган пайт-

ларида майд. 2,24 км² бўлган. Саёз, кўп жойларида қамиш ва қўға ўсган. Ж.га Амударё тармоқларидан тошган сувлар ва сизот сувлари қуйилган. Кичик ўзанлар орқали Амударё ва Думалокқўл б-н тутшиб турган. Ж.да ондатра урчилган ва овланган, ҳар хил балиқ ва сув паррандалари яшаган.

ЖАНГНОМА — эпик жанр. Бунда тарихий ва афсонавий жанрлар, айрим афсонавий ва тарихий шахслар кўрсатган мардлик ва қахрамонликлар муболағали ҳамда кўтаринки рух б-н баён қилинади. Мустақил жанр сифатида у қад. қахрамонлик дostonлари таъсирида шаклланган. Ж.ларда қахрамонларнинг, хусусан, бош қахрамоннинг куч-қудрати, қурол-яроқлари, жанги ва жасорати ғоят бўрттириб тасвирланади. Ж.лар насрий ҳамда шеърий шаклларда бўлиши мумкин. Кўпгина Ж.лар насрда ёзилиб, баъзан асар таркибига шеърий парчалар ҳам киритилади. Ж.нинг қад. кўринишларига қад. мифик қахрамонлар ҳақидаги «Жангномаи Жамшид», «Қахрамон Қотил», «Хўшанг», «Искандар пошшо» каби асарлар қиради.

Ўрта асрларда эса Ж.лар («Жангномаи Амир Ҳамза», «Абу Муслим жангномаси», «Жангномаи Саййид Баттоли Ғозий», «Аҳмад Замжий», «Мусайбнома», «Етмиш ғазот» ва б.) халқ орасида кенг тарқалган. Ўзбек халқининг маданий ҳаётида жангномахонлик анъанаси кенг ўрин тутган. Чунки бундай асарларнинг яхши намуналари кишиларни юртпарварлик, қахрамонлик ва элга фидойилик каби юксак ғоялар руҳида тарбиялашда қатта аҳамият касб этган.

ЖАНГОВАР БУЙРУҚ - жанговар вазифани бажариш учун қўмондон томонидан қўшин (армия, флот, қўшилма, қисм, бўлинма ва ҳ. к.)ларга бериладиган буйруқ. Ж. б. оғзаки ёки ёзма тарзда бўлиб, унда душман гуруҳи ва унинг ҳаракатига баҳо берилади, қисм (бўлинма)ларнинг жанг пайтидаги

ҳаракат тартиби ва вазифалари, қўшин қисмларнинг вазифалари, итоатда бўлган қисмларнинг вазифалари ва тайёргарлик вақти, бошқариш гуруҳининг ўрни ва б. зарур маълумотлар кўрсатилади. Ж. б. қисқа, содда ва тушунарли бўлади.

ЖАНГОВАР ВАЗИЯТ — муайян жойда, маълум даврда жанговар ҳаракатларга таъсир кўрсатадиган омил ва шароитларнинг мажмуи. Ж. в. душман кучларининг ҳолати (таркиби, ишғол қилган ўрни, кўзда тутаётган мақсади), ўз қўшинларининг ҳолати (таъминланиш даражаси, жанговар имкониятлари) ва қўшин қисмларнинг ҳолати, радиацион, кимёвий ва бактериологик вазиятнинг характери; ер шароити, жой — р-ннинг иқтисоди, ерлик аҳолининг ижтимоий-сиёсий таркиби ва кайфияти; метеорологик ва иқлимга оид маълумотлар, жанговар топшириқ бажарилиши лозим бўлган муддат ва б.ни ўз ичига олади. Ж. в. ҳамма турдаги разведка маълумотлари, кичик қўмондонларнинг ҳисоботлари, қўмондон (штаб) ахборотлари; асирларни ва қочиб ўтганларни сўроқ қилиш ва б.га қараб белгиланади.

ЖАНГОВАРТАРТИБ-қўшинларнинг жанг қилиш учун жойланиш тартиби. Бўлинма, қисм ва қўшилмалар жанговар топширини бажариш учун тактик ҳамда техник имкониятлар ва қуролланиш даражасига қараб жойлаштирилади. Муайян р-н (доира)да жанговар топшириқни биргалликда адо этадиган қўшинлар куч ва воситалари, қоидага биноан, биргалликда ҳаракат қилувчи барча бўлинма, қисм, қўшилмаларни ўз ичига оладиган ягона Ж. т.га уюшади. Жанговар ҳаракатнинг ҳар бир тури ўзига мос Ж. т. қўллашни талаб этади. Қўшинларнинг Ж. т.и бўлажак

жанг талабларини куч ва воситаларнинг ҳолати ҳамда жанговар имкониятларини, душман қўшинларининг жойланиши ва ҳаракатини, жойнинг шартшароитларини ҳисобга олган ҳолда тузи-

лади.

Армия махсус ҳарбий ташкилот сифатида таркиб топмаган ибтидоий жамоа тузумида қабилалар орасидаги тўқнашувларда одамлар тўда-тўда бўлиб, меҳнат ва ов қуроли бўлган тош, сўйил ва б. б-н жанг қилардилар. Ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ва синфий жамият пайдо бўлиши б-н уруғнинг қуролланган ҳамма аъзолари қаторида уруғ зодагон (аслзода)ларининг дўжиналари ҳам вужудга келиб, кейинчалик улар доимий армиянинг негизи бўлиб қолди. Қураш қуроллари ҳам бирмунча такомиллашиб, найза, қилич, камон ва б. пайдо бўлди. Бу қуроллардан самарали фойдаланиш учун жангчиларни сафга тизиш зарурати туғилди. Шу йўсинда қўшинларни жанговар сафга тизишнинг дастлабки шакллари пайдо бўлди. Кейин тигли ва ўт отувчи, 20-а.нинг 40—50-й. ларидан бошлаб эса ядро қуроллари юзага кела бошлади.

Қад. Шарқ қулдорлик давлатлари (Қад. Миср, Оссурия, Эрон, Қад. Хитой, Ҳиндистон ва б.)нинг қўшини пиёда аскарлар, отликдар ҳамда жанг аравалари, туя ва фил минган жангчи қисмларга бўлинган. Улар найза, ойболта, қилич, камон ва б. б-н қуролланган. Бу уруш воситаларининг душманга таъсир этиш даражаси жангчиларнинг жисмоний жихатдан бақувватлигига ва уларнинг миққорига боғлиқ бўлган. Қўшинларни сафга тизиш ҳам шунга қараб белгиланган. Мае, Мисрнинг оғир қуролланган пиёда аскарлари дастлаб кўп қаторли зич устун тарзида сафлантирилган. Кейинчалик қуролларнинг такомиллашуви ва жанговар тажрибаларнинг ортиши, жанг араваларининг пайдо бўлиши б-н уларнинг ҳаракат тезлигидан самарали фойдаланиш кўзда тутилган; жанг аравалари биринчи қаторга жойлаштирилган.

Юнонистон, Қад. Рим ва Карфагеннинг ҳарбий санъати Ж. т.нинг янада такомиллашган шакллари яратди. Юнонистоннинг қулдорлик давлатлари Афина ва Спартада (мил. ав. 6—4-

а.лар) қўшиннинг асосий тури оғир қуролли пиёда аскарлар ҳисобланган. Улар найза ва қилич б-н қуролланган ҳамда ҳимоя сифатида совут, дубулға кийиб, қалқон туттишган. Мил. ав. 6-а. дан бошлаб юнон қўшинлари фалангалар (пиёда аскарларнинг жипс саф тортиб турган бир неча қатори) ва қанотлардан ташкил этилган. Олдинда ва ўнг-сўл қанотларда енгил қуролланган пиёда ва отлик аскарлар жойлаштирилган. Пекин фалангалар эпчил ҳаракат қилиш имконига эга бўлмагани сабабли фақат текис жойлардагина жанг қилолган. Шундай бўлсада, у душманга дастлабки кучли зарба бериш қудратига эга бўлган. Фалангаларнинг бу имкониятидан юнон лашкарбошилари мохирона фойдаланган. Мае, Левктра ёнида бўлган жангда (мил. ав. 371 й.) Эпаминонд янгича Ж. т. қўллади. У чап қанотга сараланган жангчилардан 50 қатор жойлаштирган ва бу б-н душманнинг кучли ўнг қанотига оғир зарба бериш учун қўшинларни фронт бўйлаб нотекис тақсимлаш тактик усули майдонга келди. Кейинчалик бу усул Искандар Зулқарнайн армиясида янада такомиллашди (мил. ав. 4-а.). Искандер Зулқарнайн қўшинлари Ж. т. и асосини оғир ва ўрта қуролли пиёда фалангалар ташкил этган. Қанотларга эса отлик аскарлар жойлаштирилган, улар фалангаларнинг тўғридан беражак зарбалари б-н биргаликда душманга асосий зарба берган. Ўрта пиёда аскарлар ёриб кириш эҳтимоли бўлган душманга қарши орқарокка — иккинчи чизикка жойлаштирилган. Захира қисм сақлаш ғояси шу тарика келиб чиққан. Бундай Ж. т. мил. ав. 331 й.да Гавгамела ёнидаги жангда бўлган.

Ўрта Осиёда қўшинлар Ж. т.ининг энг яхши шакллари Амир Темур армиясида мавжуд эди. Темур шароитга қараб Ж. т. белгилаган. Душман кучларининг хусусияти ва вазиятига қараб Ж. т.га тузилишнинг махсус 12 қойдаси қўлланган ҳамда бу қойдаларни ҳар бир аскар яхши билиши талаб қилинган.

Амир Темур душман кучи қанча бўлса, унга қарши шунча куч ташлаган. Мае, ўн икки минг отлиқ аскардан иборат қўшин тўққиз бўлукка, бу бўлуқларнинг ҳар бири яна бўлуқларга бўлиниб, саф тортишган. Ғўл (марказ) — бир бўлуқ, баранғар (ўнг қанот) — бир бўлуқ, жуванғар (сўл қанот) — уч бўлуқ, хировул (қўшиннинг илғор қисми) — бир бўлуқ, қоровул (илғор соқчилар) — бир бўлуқ. Ҳар бир қанотнинг бир бўлуғи — хировул, иккинчи бўлуғи чоповул, учинчи бўлуғи шоковул (эхтиёт тўда). Қўшиннинг сони кўпайиши б-н бу Ж. т. ҳам шу асосда мураккаблаша борган.

Ж. т. шакллариининг ривожланишига Ғарбий Европа ва Россияга порох ва ўточар қуролларнинг тарқалиши (14-а.) катта таъсир кўрсатди. 15—16-а.ларда Россияда бўлган урушларда Ж. т., асосан, 3 қатор 1-авангард полк, 2-катта полк (пиёда аскарлар) 3-захира полкдан иборат бўлган. Пиёда аскарлар 4—5 қатордан, икки чизик бўлиб сафланишарди. Кейинчалик 18-а.даги рус саркардалари — П. А. Румянцев, А. В. Суворовлар рус жангчиларининг жанговар фазилатларини ўрганиб, чизикли Ж. т.ни бирмунча такомиллаштирдилар.

18-а. охиридаги инқилобий урушлар Ж. т. шакллариининг тараккий этишида янги босқич бўлди. Шим. Америкадаги мустақиллик учун олиб борилган уруш даврида (1775—83) оломон тарзидаги инқилобий қўшинлар учун жангчидан катта малака талаб қиладиган чизикли Ж. т. мое келмай қолди ва ёйилиб жанговар сафда туриш тартиби ву-жудга келди. Бу ёйилган саф Буюк Француз инқилоби (1789—94) ва Наполеон урушлари (19-а. бошлари) даврида устун тарзида уйғунлаштирилиб, бирмунча тараккий топди.

Биринчи ва иккинчи жаҳон урушларида жаҳоннинг ҳамма армияларида Ж. т. шакллариининг ўзгариши янгича жанговар техникаартиллерия, танк, автомат қуроллар ва б. киргин қуролларнинг қўлланиши ва уларнинг бундан кей-

инги тараккийети заминида рўй берди. 1941—45 й.лар уруши даврида собик Иттифок армиясининг Ж. т.и янада ривожланди. 1942 й. кузида қўшилма, қисм ва бўлинмаларда куч ва воситаларни ҳаддан ташқари эшелонлаштириш бе-кор қилинди. Рота, батальон, полк ва дивизияларнинг Ж. т.и 1 эшелонли қилиб тузилди, ўқчи взвод ва бўлинмалар эса занжирсимон ёйилди. Бу — биринчи эшелонда пиёда аскарлар ўт очиш воситаларининг кўп бўлишига ва талафотларнинг қандайишига имкон берди. 1943 й. немис-фашист армиясининг мудофаага ўтиб, траншеяли чуқур мудофаа доирасидан фойдаланиш қўшилма ва қисмлар Ж. т.ининг янада такомиллаштириш за-руратини туғдирди.

Урушдан кейинги даврда ядро қуролларининг пайдо бўлиши, ракета, товушдан тез учадиган самолёт ва ҳ. к. қуролларнинг пайдо бўлиши, зирхли машина, танклар миқдорининг ортиши, қурол-яроғларнинг жанговар хусусияти ўсганлиги, алоқа воситалари, муҳандислик техникаси ва б.нинг ривожланганлиги қўшинларнинг Ж. т.ига янги-ча замонавий тус берди. Қуруқликдаги қўшинлардан фарқли ўлароқ авиация Ж. т.и 3 ўлчамда бўлади: оралик (дистанция), ўртадаги масофа (интервал), баландлик. Мана шу ўлчамларга қараб, ҳар хил турдаги

авиация қисм ва бўлинмаларининг Ж. т.и зич, ёйик ҳамда тарқоқ бўлиши мумкин. Зич Ж. т.да — экипажлар (бўлинмалар) жанговар учишни аниқ масофа ва ораликда авиация хавфсизлигини сақлаган ҳолда; ёйик Ж. т.да — узун оралик ва ўрта масофада, кўз б-н кўра оладиган узокликда; тарқоқ Ж. т.да эса кўз б-н илғаб бўлмас узокликда бажаради.

Самолётлар звеноси (ҳар звенода 3 та самолёт бўлади) ёки жуфти жанговар топширикни бажариш вақтида, одатда, зич ёки ёйик Ж. т.да ҳаракат қилади. Эскадрильялар — ёйик ва тарқоқ Ж. т. б-н деворсимон, устунсимон, илон изи,

пона, дойра, сингари шаклларда ҳаракат қиладиган самолётлар звеноси (жуфти) сифатида жанговар топширикни адо этади.

Ҳарбий денгиз флоти кемаларининг Ж. т.и, аввало, кемаларнинг ва улардаги курул-яроғнинг ривожланиши б-н боғлиқ суратда ўзгариб келмоқда. Эшакли кемалар ёки икки катор тизилган, ёки ён томонлари олға туртиб чиққан ярим дойра шаклдаги Ж. т.лардан фойдаланишган. Жанговар елканли кемалар 17-а.да ўзлари учун Ж. т. сифатида кильватер («Кулфкалит») шаклини танладилар. Буг б-н юрадиган кемалар вужудга келиши, кейинроқ сув ости кемаларининг яратилиши б-н (19-а. охири) флотнинг Ж. т.и ҳам ўзгарди. Бу соҳадаги янада катта ўзгаришлар алоқанинг техник воситалари, айниқса, радио алоқанинг пайдо бўлиши, денгиз авиацияси ва уларни олиб юрадиган авиаташувчилар майдонга келиши б-н рўй берди. Ҳоз. замон шароитида Ҳарбий денгиз флоти қўшилмалари зарбдор гуруҳлар таркибида ёки алоҳида илғор кемалар гуруҳи сифатида ҳамда ёлғиз ўзи жанговар ҳаракатлар қилади.

Ад.: Строчков А. А., История военного искусства, т. 1—3, М., 1955—1967; Тактика, М., 1966.

ЖАНГОВАР ТРЕВОГА - қўшинларни қисқа муддатда жанговар ҳолатга келтириш. Ж. т. катта бошлиқ кўрсатмасига биноан оғзаки, алоқа воситалари, белгиланган шартли сигналлар ёрдамида ва буйруқ бериш йўли б-н эълон қилинади. Ж. т. умумий ва қисман бўлиши мумкин: агар маълум гарнизоннинг барча қўшинларини жанговар шайлик ҳолатига келтирса — умумий, айрим бўлинмаларгагина тааллуқли бўлса — қисман дейилади. Ж. т. сигнали берилиши б-н қўшин жуда қисқа муддатда йиғилиб, жанговар (ўт очиш, старт олиш) ҳолатини эгаллайди. Ж. т. бўйича қўшинларга хабар бериш, уларни тўплаш ва жанговар ҳаракат бошлаш, одатда, яширинча амалга оширилади.

ЖАНД — Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган ўрта аср шаҳри. Хоразмшоҳлар давлатининг шарқий истехкоми ҳисобланган. Бу ерларни Салжук босиб олмасдан олдин ҳам, Сирдарё этаги кипчоқлар қўлида мустақил ўлка (мулк) бўлган. 12-а. ўртасига келиб, Ж. б-н Фороб оралиғи бутунлай Хоразмшоҳлар (Такаш) қўлига ўтган. Хоразмшоҳлар Ж.дан туриб кипчоқлар ерига ҳарбий юришлар қилган. Ўша даврда Орол денгизи ҳам Жанд қўли деб аталган. 1220 й. Ж.ни Жўжихон эгаллаган. С. П. Толстое тадқиқотлари Ж. Қозоғистоннинг Қизилўрда ш. яқинидаги Жанқалъа харобалари ўрнида бўлганлигини кўрсатади.

ЖАНДА (форс. — кўҳна, эски) — 1) устки кийим. Мато бўлақларидан (қурок усулида) узун ва кенг қилиб тикилган. Асосан қаландар ва шайхлар кийган (хирқа). Ҳоз. маънода — жулдур чопон, яктак; 2) қўлда тўқилган ип мато тури. Асосан қўлда, кейинроқ ф-када йигирилган ипдан йўл-йўл қатак гулли қилиб ўзига хос тарзда қалин қилиб тўқилган. Накш мужассамоти ингичка йўллар майда катаклардан иборат кенг йўллар б-н бир маромда алмашилиб келишига асосланган, ҳар бир рангли ип ўз йўғонлигига эга бўлган (мае, қизил ранг 2 ва қора ранг 6 ипдан иборат бўлган). Ж. матоси ўта пишиқлиги ва рангининг одмилиги б-н ажралиб турган. Туркистон (Тожикистон, Ўзбекистон)да Ж.дан тўн тайёрланган. 20-а. 20-й.ларидан Ж. тўқиш деярли барҳам топган.

ЖАНДАРМЕРИЯ (франц. gendarmerie) — ҳарбий ташкилотга эга бўлиб мамлакат ичкарисиди ва армияда (дала Ж.) соқчилик вазифаларини бажарган полиция. Дастлаб 1791 й. Францияда вужудга келган. 1815 й.да рус армиясида жандарм қисмлари тузилган. 1827—1917 й.ларда Россияда сиёсий полиция вазифасини бажарувчи Алоҳида жандарм корпуси мав-

жуд бўлган.

ЖАНДАРМЛАР (франц. *gens d'armes*, айнан — қуролланган кишилар) — 1) жандармериянинг шахсий таркиби; 2) 13—17-а.ларда Францияда оғир кавалерия тури.

ЖАНКЕНТ — қад. шаҳар харобаси (мил. 1-а. — 16-а. боши). Орол денгизининг шим.-шарқий қирғоғида, ҳоз. Казалинск ш. яқинида жойлашган. 9—13-а. манбаларида Янгикент номи б-н машхур бўлган. 10-а. манбаларида айтилишича, Ж. ўғузлар мамлакатининг асосий шахри ҳисобланган. Ж. мўтуллар истилоси (13-а.)га қадар Сирдарёнинг куйи оқимида яшаган аҳолининг сиёсий қароргоҳи, савдо ва хунармандчилик маркази бўлган. Волга бўйи, Киев ва Новгород б-н алоқа қилиб турган. 16-а. бошларида, шайбонийлар даврида Ж. хароба ҳолга келган.

ЖАННА Д'АРК (*Jeanne d'Arc*), Орлеан қизи, (тахм. 1412, Домреми қишлоғи — 1431.30.5, Руан) — Франциянинг миллий қахрамони. Оддий деҳқон оиласида туғилган, ёшлигидан такводор бўлиб ўсган. Юз йиллик уруш (1337—1453) даврида инглиз босқинчиларига қарши француз халқининг умумхалқ курашига раҳбарлик қилиб, урушда тубдан бурилиш ясалишига сабабчи бўлган. Орлеан қамалини эшитгач, у Вокулер ш.га келиб, қалъа бошлиғини ўзининг зиммасига Францияни инглизлардан халос этиш вазифаси юклатилганлигига ишонтира олди. Эраккача қийинган ва қуролланган Жанна қатта қийинчиликлар б-н валиахд шахзода Карл қабулига кириб (1429 й. фев.) уни кескин ҳарбий ҳаракатларни бошлашга даъват эта олган. Ёшгина кизалокқа француз қўшинига қўмондонлик қилиш топширилгач, Ж.д'А. илоҳий муждалар ёрдамида бирин-кетин ажойиб ғалабаларни қўлга кирита бошлаган. Ж.д'А. қамалдаги Орлеанни халос қилгач (1429 й. 8 май), унга Орлеан қизи номи берилган. Патэ ёни-

даги жангдаги ғалаба (1429 й. 18 июнь), Шампань графлигини озод қилиниши унинг обрўсини янада ошишига сабаб бўлган. Жанна Реймсни озод қилиб валиахд Карл VII ни Франция қироли деб эълон қилган ва унга тож кийдириш маросимини ўтказган (1429 й. 17 июль). Ж.д'А. нинг оддий халқ ва аскарлар ўртасида обрўси ошиб кетиши қирол ва сарой аристократиясига ёқмаган. Уни ҳарбий ҳаракатларга раҳбарлик қилишдан четлатганлар. Компьен остоналарида бўлган жангда Ж.д'А. инглизларга иттифоқчи бўлган бургундлар томонидан асир олинган (1430 й. 24 май) ва Бургундия герцоги уни 10000 ливрга инглизларга сотган. 1430 й. охирида инглизлар Ж.д'А. ни Руан ш.га келтириб, черков судига топширганлар. Черков суди уни даҳрийлик ва жодугарликда айблаган. Ж.д'А.ни Руаннинг марказий майдонида ёқишган.

Юз йиллик уруш тугагач, Францияда чақирилган Оклов жараёнида Ж.д'А. нинг айбсизлиги тула исботланган (1456). Рим папаси кейинчалик уни авлиёлар қаторига қўшган (1920). Ҳоз. кунда Жанна қатл этилган жой оқ бут чекилган мартартош б-н белгиланган. У ҳақида жуда кўп илмий ва бадий асарлар яратилган. Ф. Шиллер «Орлеан қизи», А. Франс «Жанна д'Арк тарихи», Б. Шоу «Авлиё Жанна» пьесахроникаларини ёзишган. М. Твеннинг «Жанна д'Арк» тарихий романи ўзбек тилида нашр қилинган (Т., 1965).

Қаҳрамон Ражабов.

ЖАННАТ — кўпчилик диний таълимотларга кўра, такводор диндорлар нариги дунёда роҳат ва фароғатда яшайдиган жой. Яҳудийлик, христианлик, ислом динларидаги асосий тушунчалардан бири. Барча динларда Ж. дўзахга қарама-қарши қўйилади. Библия (Қадимги аҳа) да Ж. гўзал боғ сифатида тасвирланади, унда Одамато б-н Момоҳаво яшагани, улар гуноҳ иш қилиб қўйганларидан кейин Ж.дан қувилгани ҳақида ёзилган. Қуръонда Ж. ҳақида бир неча ерда баён

қилинган (47: 15; 55: 46-78; 76: 11-22). Диний ақида бўйича, бу дунёдаги ҳаёти даврида имонли ҳолида эзгу ишлар б-н шуғулланган кишиларга Аллоҳ томонидан Ж.дан жой берилади. Ж.даги ҳаёт абадий, безаволдир. Ж.дагиларни Аллоҳ турли неъматлар б-н таъминлайди. У ерда ғам-ғусса ва ташвиш йўқ. Одамларнинг яхши кўрган барча нарсаси муҳайё этилади. Қуръонда Ж. дарахтзор, ариқларда зилол сувлар оқиб туради, деб таърифланади. У ерда инсонлар қаримайди ва касал ҳам бўлмайдди. Диний таълимотда таъкидланишича, Ж.да ҳавзи Кавсар мавжуд бўлиб, унинг суви оқ ва муздайлиги ҳамда хислатлари таърифланади. Ҳавзи Кавсардан Ж. ахли сув ичади.

Ислом динига кўра, Ж.нинг 8 та дарвозаси бор. Булар: 1) Пайгамбарлар, шаҳидлар, сиддик бандалар ва саҳийлар; 2) намозхонлар; 3) закот берувчилар; 4) амри маъруф, наҳйи мункар қилган мўминлар; 5) нафсу шаҳватини жиловлаб юрганлар; 6) ҳаж ва умра қилганлар; 7) Аллоҳ йўлида жидду жаҳд қилганлар; 8) такводорлар ва ота-онасини рози қилганлар қирадиган дарвозалардир. Ж.ни кўриқловчи фаришта «Ризвони жаннат» деб аталади. Ж.да энг олий неъмат Аллоҳнинг дийдорини кўришлик ҳисобланади.

Ғани Абдуллаев,
Абдулазиз Мансур.

ЖАННАТ ПАШШАХҲҶРЛАРИ, жаннат чивинхўрлари (Terpsiphone) — пашшахўр (чивинхўр)лар оиласи уруғига мансуб қуш. Нарисиниғ бошида кокили бўлади, думидаги патларидан бир жуфти жуда узун. 10 га яқин тури бор, тропик Африка, Австралия, Жан. ва Шарқий Осиёда учрайди. Ўзбекистонда думпараст (T. paradisi) тоғли ўрмонларда яшайди.

ЖАННАТҚУШЛАР (Paradiseidae) -чумчуксимонлар туркумининг оиласи. Пати жуда чиройли, ялтирок. Нариларининг «безатувчи» пати узун бўлади.

43 тури маълум. Молукка я. одан то Луизиада архипелагигача бўлган жойларда ва Шарқий Австралияда яшайди. Ж. қораялоққан кузгунгача катталиқда бўлади. Баъзиларининг думи жуда узун. Тропик ўрмонларда, бутазорларда, айрим турлари тоғларда яшайди. Косасимон уя қуриб, 1—2 та тухум босади. Ўсимлик уруғлари, мевалари, хашаротлар ва уларнинг личинкалари, ўргимчаклар, моллюскалар, калтакесаклар, қурбақалар, баъзилари нектар б-н озиқланади. Пати бош кийим ва кийим-кечакларни безашда ишлатилади. Табиатино муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига 9 тури киритилган.

Жаннатқушлар: 1 — катта жаннатқуш; 2 — пашшатутар жаннатқуш; 3 — бокира жаннатқуш.

ЖАНОЗА — кенг маънода — исломдаги дафн этиш маросими (қ. Дафн маросими); майит; тобут. Тор маънода — вафот этган мусулмон эркак ва аёл жасадини кўмиш олдидан ўқиладиган намоз (салоти Ж.). Ж. маросимлари турли мусулмон мамлакатларида турлича бўлиб, улар тегишли урф-одатлар б-н боғлангандир. Шариат кўрсатмаларига қараганда, Ж. намози тирик туғилган бегуноҳ чақалоқдан тортиб, гуноҳ қилган, қилмаганлигидан қатъи назар барча марҳум ва марҳумаларга ўқилади. Қуръон оятлари ва ҳадиси шарифларда ифода этилган қоидаларга кўра, мурдани ювиб, кафанга ўраб, тобутга жойлагач мусулмонлар жамоати иштирокида имом бошчилигида адо этилади. Ж. намозини қиблага юзланган ҳолда, саф-саф бўлиб ўқийдилар. «Азобда ўлганлар», шаҳид бўлганлар ювилмайди ва Ж. ўқилмай кўмилаверади. Бирор сабаб б-н Ж.сиз кўмилган бўлса, мурда айнамай туриб, қабр устида Ж. намози ўқилиши мумкин. Ж. намозини ўқиш тириқлар зиммасидаги фарзи кифоя амаллардан бўлиб, уни бир гуруҳ мусулмонлар ўқиши б-н бошқа кишилар зиммасидан соқит бўлади. Ислом динига кўра, марҳум

Ж.сиз кўмилган тақдирда имконият бўла туриб Ж. ўқимаган кишилар гунохкор ҳисобланадилар. Ж. намози 5 вақт ўқиладиган намоздан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Мае, Ж. намозида тўрт такбир, сано, саловат, дуо ва салом б-н кифояланади. Унда руку, сажда, кироат, қаъда, ташаххуд каби амаллар йўқ.

Абдулазиз Мансур.

ЖАНПИҚҚАЛЪА, Жампик қалъа — Хоразм воҳасида қад. шаҳарқалъа харобаси (мил. 3—4—12—14-а.лар). Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани шим.-ғарбида, Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Ж.қ. дастлаб С. П. Толстое томонидан аниқланган (1940), қазилма ишлари Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиалининг археологик отряди томонидан илк бор 1965 й. (сўнгра 1968—71, 1979—86) олиб борилган. Ж.қ.нинг майдони тахм. 12 га. Ж.қ.га антик даврда асос солинган. Ж.қ.нинг устки маданий қатлами Амударё суви ювиб кетиши натижасида яхши сақланмаган. Ж.қ.дан мудофаа деворлари, кўчалар, ҳаммомлар, турар жойлар, хунармандлар яшайдиган маҳалла қолдиқлари очилган. Сув қувурлари, хўжалик ўралари; турар жойлардан тандир, ўчоқ, ташноб; хунармандлар маҳалласидан заргарлик буюмлари, шунингдек, кичик шиша идишлар, дераза ойна, сопол ва темир буюмлар яшайдиган, газламаларга, кўнтерига ишлов берадиган устахоналар қолдиқлари топилган. Олтин Ўрда тангалари, береста ўрамлари, чавандозлар тасвири туширилган эроний сопол идишлар, кўплаб қошин, ички ва ташқи томони феруза ранг б-н сирланган идишларнинг топиллиши, Ж.қ.ликларнинг 13—14-а.ларда Олтин Ўрда, Шарқий Европа ва Яқин Шарқ мамлакатлари б-н савдо муносабатларида фаол иштирок этганлигидан гувоҳлик беради. Ж.қ.ликлар ҳаётида чорвачилик ҳам муҳим ўрин тутган. Бу Ж.қ.да хўжалик ва маиший ҳаёт анча ривожланганини кўрсатади.

Ад.: Кдырниязов М., Материальная

культура городов Хорезма в XIII—XIV веках, Нукус, 1989; Алиакбарова А. А., Аршавская З. А., Жампыккала. Жилая архитектура пограничного города правобережного Хорезма, Т., 1990.

ЖАНР (франц. genre — жинс, тур) — санъат турларида тарихан шаклланган ички бўлиниш ҳамда мазкур бўлинишни ифодаловчи тушунча; шакл ва мазмун бирлигидаги ўзига хос хусусиятларига эга бўлган санъат асарининг алоҳида тури. Жанъат асарларининг Ж. гуруҳларига бўлиниши турли (танланган мавзу, бадийий-ғоявий мазмун, шакл жиҳатлари ва б.) мезонларга таяниб амалга оширилади; ҳар бир санъат турида Ж. таснифи ўзига хос тизимни ташкил этади.

Адабиёт (бадийий-адабий ижод) да Ж. асарнинг қайси адабий турга тааллуқлилиги, ҳажми ва образларининг қурилиши усули (рамзийлиги, мажозийлиги, хужжатлилиги) б-н белгиланади. Ж.нинг 3 асосий тури мавжуд: эпик Ж. (қаҳрамонлик достонлар, роман ва ҳикоя), лирик Ж. (қасида, элегия, шеър, кўшик, ва б.), драматик Ж. (трагедия, драма, комедия). Мазкур Ж.лар асар мавзуга кўра янада майдароқ қисмларга ҳам бўлинади (мае, маиший, психологик мавзудаги романлар; ҳажвий, лирик комедиялар ва водевиль ва б.).

Тасвирий санъатда, аввало, тасвирланаётган нарсага, баъзан тасвир хусусиятига кўра асосий Ж.лар белгиланади (мае. портрет, манзара ва б.). Кейинги (янада майда) бўлинишлар бадийий ижодда билиш, ғоявий баҳолаш, бадийий образ бўлақлари аралашуви б-н аниқланади. Шунга кўра, портретчи расмном нуктаи назари умумий (портрет)гина бўлиб қолмай, шунингдек, истехзоли (шарж) ва қаҳрли фош этувчи (карикатура) шаклига эга бўлиши мумкин. Асосий Ж.ларнинг жанрчалари тасвир соҳасини хусусийни янада хусусийларга бўлишларда ҳосил бўлади (мае, денгиз кўриниши марина — манзаранинг бир тури ва ш. к.).

Муסיқада асарларнинг ҳаётдаги

ўрни, ижро этилиш жойи ва шароитига кўра, маиший, маросим, базм ва байрам, ҳарбий мусика, концерт, камер мусикаси каби; ижро хусусиятларига қараб, вокал ва чолғу мусикаси, шунингдек, якка, ансамбль, хор, оркестр мусикаси ва б. ғуруҳлар ажратилади. Мазмун ва бадиий моҳияти нуктаи назаридан мусикада ҳам эпик (мае, китобхонлик йўллари, дoston термаларн, баллада ва б.), лирик (ашула, ария, мадҳия, поэма ва б.) ҳамда драматик (муסיқий томоша, муסיқали драма, опера ва симфония каби) турларини белгилаш мумкин.

Кад., ўрта асрлар ва Уйғониш даври санъатларида Ж.лар орасида аниқ, чегара кўйилмаган. Классицизм даври (Франция) дагина қатъий Ж. тизими яратилди. 19-а.да Ж.лар орасига қатъий чегара кўйилиши б-н айрим Ж.лар ўз аҳамияти ва етакчилигини йўқотди, айримлари (портрет, манзара, концерт, симфония ва б.)нинг ўзаро таъсирда, янги турларининг пайдо бўлиши каби мураккаб жараёнлар юзага келди. Санъатшуносликда Ж. тушунчаси 17-а.да пайдо бўлиб, жаҳон санъати тарихининг барча даврларига нисбатан асарларнинг ифодавий ва мазмун хусусиятларини таҳлил қилишда қўлланилади.

ЖАНУБ, жануб нуктаси — математик (ҳақиқий) уфқ б-н осмон меридиани кесишган нукта. Уфқда дунёнинг жан. кутбига энг яқин жойлашган. Ж. уфқнинг асосий нукталаридан бўлиб, шимол нуктасига қарама-қарши жойлашган (қ. Осмон гумбази). Ўзбек тилидаги хариталарда Ж. ёки халқаро хариталарда S ҳарфлари б-н белгиланади.

ЖАНУБ ТУНЛАМИ - қ, Ёввойи тунлам.

ЖАНУБИЙ АВСТРАЛИЯ - Австралия Иттифоқидаги штат. Ҳинд океанининг Катта Австралия қўлтиғи соҳилида. Майд. 984 минг км². Аҳолиси 1,5 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Аделаида ш.

Штат худудининг рельефи асосан, текислик, тоғ массивлари ҳам учрайди (Стюарт, Масгрейв ва б.). Қуруқ ўзанлар ва қўллар (Эйр, Гэрднер, Торренс) бор. Энг катта дарёси — Муррей. Штат худудининг чўл ва чала чўлдан иборат шим. ва шим.-ғарбида йилгига 100—200 мм ёғин тушади. Жан. ва жан.-шарқида иқлим мўътадил, 500—1000 мм ёғин ёғади, тупроғи унумдор. Йиллик ўртacha т-ра 20°, янв.ники — 30°.

Штат экин майдонининг қарийб 25% ига бугдой экилади. Боғ кўп. Мевачилик ва тоқчилик ривожланган. Хўжалигининг асосий тармоғи — яйлов чорвачилиги (қўй, қорамол, от, чўчка боқилади).

Кончилик (мис ва темир рудалари, тошкўмир, табиий газ олинади) ривожланган. Саноатда қора ва рангли металлургия етакчи ўринда. Кемасозлик, машинасозлик (қ. х. машиналари, автомобилсозлик, ракетасозлик), нефть кимёси саноати корхоналари бор. Штатнинг жан. қисмида қ. х. маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналари жойлашган. Вино ишлаб чиқариш яхши йўлга кўйилган. Йирик саноат марказлари: Аделаида ва Порт-Агаста.

ЖАНУБИЙ АЛИЧУР ТИЗМАСИ - Помирнинг жан.даги баланд тоғ тизмаси (Тожикистонда). Уз. 150 км. Аличур водийси ва Яшилкўл ҳавзаси б-н Помир водийси ҳамда Зўркўл ҳавзаси орасидаги сувайирғич. Тизманинг тепалари қоялар, киррали чўккилар ва музлик водийларидан иборат бўлиб, доимий қор ва музликлар б-н қопланган. Энг баланд чўкқиси 5706 м. Ж. А. т. гранит, гнейс, кристалли сланецлардан таркиб топган. Ўсимлик сийрак, ён бағирларида шўра-шувоқ типли баланд тоғ-чўл ўсимликлари ўсади. Музликлар бор.

ЖАНУБИЙ АМЕРИКА - Ғарбий ярим шарқнинг жан. қисмидаги материк, Америка қитъасининг жан. ярми. Шарқдан Атлантика океани, ғарбдан

Тинч океан ўраб туради. 12°25' ш. к. (Галынас бурни) б-н 53°54' ж. к. (Фроуэрд бурни) ва 8Г20' ғ. у. (Париньяс бурни) б-н 34°46' ғ. у. (Кабу-Бранку бурни) оралигида. Шим.да Панама бўйни орқали Шим. Америка б-н туташ, жан. да Дрейк бўғози орқали Антарктидадан ажралиб туради. Материкнинг энг узун жойи 7150 км, энг кенг жойи 5100 км. Ж. А. таркибига Шамолсиз о.лар, Тринидад о., Фолкленд, Оловли Ер ва Чили архипелаглари, Галлапагос о.лари қиради. Майд. (ороллар б-н бирга) 18,28 млн. км2.

Табиати. Ж. А.нинг қирғоқлари кам парчаланган. Шим.да Венесуэла қўлтиғи, ғарбида Гуаякиль, жан.-ғарбида фьордлар, жан.-шарқида Ла-Плата, Сан-Хорхе ва б. қўлтиқлари бор.

Рельефи ва геологик тузилиши. Ж. А.нинг шарқида ўртача баландликдаги ясситоғлиқлар, баланд текислиқлар, паёт текислиқлар, ғарбида материкни ғарб ва шимол томондан ўраб турган Анд тоғлари (ўртача бал. 5000—6000 м, энг баланд жойи — 6960 м, Аконкагуа тоғи) жойлашган. Анд тоғлари шарқида Жан. Америка платформасининг Гвиана ясситоғлиғи (Неблин тоғи, 3014 м) ва Бразилия ясситоғлиғи (Бандейра тоғи, 2200 м) бор. Анд тоғлари ва ясситоғлиқлар ораларида учламчи ва тўртламчи давр ётқизиқлари б-н тўлган Ориноко, Амазонка, Ла-Плата паёттекислиқлари ва Ички текислиқлар (Пампа, Гран-Чако, Икки дарё оралиги ва б.) жойлашган. Материкнинг чекка жан.-шарқида мезокайнозой чўқинди жинслари ва муз келтирган ётқизиқлар б-н қопланган қад. Патагония платформаси бор.

Ж. А. материғи 2 асосий структурали бўлак — марказий қисмидаги Жан. Америка платформаси ва материкни шим., ғарб ва жан.дан ўраб турган Анд бурмали тоғ минтақасидан иборат.

Жан. Америка платформаси архей, протерозой эраларида ва қисман кембрий даврида бирлашган турли ёшдаги блоклардан тузилган. Фундаментининг энг йирик кўтарилмалари — Гвиана,

Ғарбий Бразилия ва Шарқий Бразилия қалқонларидир. Гвиана ва Ғарбий Бразилия қалқонлари архей ва қуйи протерозойнинг чуқур метаморфиклашиб ўзгарган (деформациялашган) қатламларидан, шунингдек, ўрта ва юқори протерозой гранитларидан ташкил топган. Шарқий Бразилия қалқони кембрийгача даврда хреил бўлган алоҳида блоклардан иборат бўлиб, юқори протерозойнинг геосинклиналь бурмали системаси б-н ўраб олинган. Кенг Амазонка ботиғи протерозой охири — палеозой бошларида вужудга келиб, Гвиана ва Ғарбий Бразилия қалқонларини ажратиб турувчи катта синиқ зона бўйлаб жойлашган. Меридиан бўйлаб чўзилган бошқа ботиқ Шарқий Бразилия қалқонини Ғарбий Бразилия қалқонидан ажратиб туради;

унинг ўрта қисми — Сан-Франсиску ботиғи, асосан, протерозой охирида шаклланган. Шим. ва жан. ботиқлар — Мараньян (Паранаиба) ва Парана синеклизалари ўрта ва юқори палеозой ва мезозойда вужудга келган. Жан. Америка платформасининг жан. қисмида қуйи палеозой фундаменти ўз ичига олган Патагония платформаси анча ёш. Унда иккита кўтарилма — Шим. Патагония ва Жан. Патагония, иккита букилма: Неукен-Сан-Матиас ва Чубут-Сан-Хорхе мавжуд.

Ж. А.нинг ғарбидаги 9000 км га чўзилган Анд тоғлари ўзининг геологик тарихи ва тузилиши б-н фарқ қилувчи бир неча системадан иборат. Улар альп бурмаланиши (мезо-кайнозой) даврида шаклланган, шу б-н бирга, тоғ асоси мезо-кайнозойдан олдин вужудга келган шарқий тоғ тизмаларини ҳам ўз ичига олади. Ғарбий тизмалар мезозойпалеоген ётқизиқлари ва калин вулқон жинсларидан ҳосил бўлган. Бу жойларда тез-тез ҳалокатли зилзилалар бўлиб туради [мае, Чили (1960) ва Перу (1970) зилзилалари]. Анд тоғларининг кўпгина чўққилари ҳаракатдаги ва сўнган вулқонлардир (Мисти, Чимборасо, Котопахи, Сакама ва б.). Кўпгина тизмаларда доимий қор ва музликлар (майд. 25 минг км2 чамаси-

да) учрайди. Анд тоғларининг марказий қисмидаги тизмалари орасида, 3500—4600 м баландликда чўл иқлимли плато — пуналар бор.

Фойдали қазилмалари. Гвиана ва Бразилия ясситоғларида темир, марганец, боксит, нодир металлларнинг йирик конлари, Анд тоғларининг этаклари ва тоғ ораликларидаги ботикларда нефть, юкорироғида мис, полиметаллар, кўрғошин, молибден, вольфрам, платина конлари бор. Селитра, йод ва бромнинг йирик конлари топилган.

Иқлими . Ж. А.ни экватор кесиб ўтган, унинг катта қисми экваторга яқин. Материкда 6 иқлим минтақаси (экваториал, шим. субэкваториал, жан. субэкваториал, тропик, субтропик ва мўътадил минтақалар) мавжуд. Амазония ва Колумбиянинг ғарбида доим сернам ва иссиқ, Экваториал Анд тоғларининг Эквадор ва Колумбия жан. даги қисмида тоғэкваториал иқлим. Материкнинг чекка шим. ва маркази, Ички текисликлар шим. ва Эквадор ғарби ёз сернам, қиш курук бўладиган субэкваториал иссиқ минтақада. Тропик иссиқ минтақадаги Бразилия ясситоғлигининг шарқида йил бўйи сернам. Гран-Чакода ўрточа континентал, Марказий Анд тоғлари ва 5°—28° ж. к.

Риоде-Жанейро шаҳридаги Панди Асукар тоғи орасидаги сохилда чўл иқлими. Субтропик минтақанинг шарқи (Уругвай, Икки дарё оралиги ва Пампанинг шарқи)да иқлим доим сернам, ёз иссиқ, қиш илиқ, маркази (Пампанинг ғарби, Кордильера тоғлари этаги) да континентал, ёзда тез-тез жала ёғиб туради, ғарби (Чилининг ўрта қисми) да Ўрта денгизга хос, ёз курук, қиш серёғин. Мўътадил минтақанинг ғарби (Патагония, Анд тоғлари)да йил бўйи сернам, салқин; шарқи (Патагония)да мўътадил континентал иқлим. Энг кўп ёғин Анд тоғларининг Колумбия ғарби ва Чили жан.даги шамолга рўпара ён бағирларига ёғади (йилига 5000 мм гача). Амазония ғарби, Гвиана ва Бразилия

ясситоғларининг шарқий ён бағри ва Парана платосида йилига 2000—3000 мм, материк шарқининг 35° ж. к.гача бўлган қисмида 1000—2000 мм, Патагония ва Кордильера этакларида 150—250 мм ёғин ёғади. Тинч океан соҳилининг 22—27° ж. к.лар орасида Атакама чўли бор. Субтропик ва ўрта кенгликлар ҳамда тоғ тропик иқлимли ўлкаларда ҳарорат мавсумга қараб ўзгариб туради. Материкнинг жан. тропикчага бўлган ҳамма шим. текислик қисмида ўрточа ойлик т-ра 20—28°. Энг юкори т-ра Гран-Чакода кузатилган (47°). Қиши (июль) ўрточа ойлик т-ра Бразилия ясситоғлигида 12—16°, Пам-пада 6—10°, Патагония платоларида 0° (энг паст т-ра —35°).

Ички сувлари. Йирик дарёлари — Амазонка (ҳавзасининг катталиги ва серсувлиги б-н Ер юзида 1-ўринда), Парана, Ориноко, Уругвай, Магдалена, Сан-Франсиско ва б. Атлантика океани ҳавзасига мансуб. Анд тоғлари икки океан ўртасидаги асосий сувайиргичдир. Дарёлар, асосан, ёмғирдан, тоғлардан бошланадиганлари эса қор ва музликлардан сув олади. Анд тоғларининг йил бўйи сернам жойларидан оқиб тушувчи дарёлар катта гидроэнергия ресурсларига эга. Анд тоғларидаги дарёлар серостона, шаршара (дунёдаги энг баланд — Анхель шаршараси, 1054 м) кўп. Ички ўлкаларда дарёларнинг транспорт аҳамияти катта. Йирик кўллари Патагония, Анд тоғлари ва Чилининг ўрта қисмидадир. Марказий Анд тоғларида дунёда энг баланд йирик тектоник кўл — Титикака жойлашган. Материкнинг шим. ва жан.-шарқида лагунакўллар (Лагоа-Мирин, Патус, Маракайбо) бор.

Тупроқ ва ўсимликлари.Ж. А.нинг 40° ж. к.гача бўлган катта қисми неотропик области, жан. қисми Антарктика областига мансуб. Материкнинг шим.да доим яшил ўрмонлар, саванна ва буталар ҳамда латерит тупроқлар катта майдонни эгаллаган. Анд тоғларида баландлик минтақалари аниқ сезилиб туради. Экваториал сернам ўрмон — гилеялар,

асосан, Амазония ва Колумбия ғарбида жойлашган, уларнинг тупроғи подзоллашган латерит тупроқ. Анд тоғларининг текисликларга туташган ён бағирларида тоғ гилеялари, юкорирокда дарахтсимон папоротник ва бамбуқлар, хин ва кока дарахтлари, тоғ теласида бўталар ўсади, 3200 м баландликдан тоғ экваториал ўтлоқлари бошланади. Экваториал ўрмонлардан жан. ва шим. да субэкваториал ўрмонлар жойлашган.

Льяносо-Ориноко текислигининг жан., Магдалена паёттеклиги, Бразилия ясситоғлигининг шим.даги қизил тупроқли ерларда сернам саванналар, материкнинг шим. чеккаси ва Бразилия ясситоғлигининг шим.-шарқидаги қизил-жигаранг ва қизил-қўнғир тупроқли ерларда суккулент ва бутазор қуруқ саванналар бор. Бўз жигаранг тупроқли Гран-Чакода сийрак дарахтли қуруқ ўрмонлар кўпроқ. Субтропикларнинг тупроқ-ўсимлик зоналари, худди Шим. Америкадаги каби, асосан меридионал йўналишда. Субтропик ўрмонли дашт зонасидаги қизғиш-қора тупроқли ерларда қарағай ўрмонлари, саванналар, Кордильера тоғлари этагидаги бўз тупроқли чала чўл ва чўлларда тиканакли бўта ва кактуслар ўсади. Патагониядаги бўз тупроқли чала чўлларда буталар, Жан. Анд тоғларидаги қўнғир тупроқларда аралаш қалин ўрмонлар бор. Ж. А. озик-овқат маҳсулотлари, дори-дармон, саноат хом ашёси ва қимматбаҳо ёғоч берадиган ўсимликлар (шоколад дарахти, какао, хин ва қизил дарахтлар, гевея, кебрачо ва б.)га бой.

Ҳайвонот дунёси неотропик областга мансуб. Бу область Ж. А.да материкнинг шим. катта қисмини ўз ичига олган Гвиана-Бразилия кичик области ва жан. текисликлар ҳамда Анд тоғларини (Экваторга-ча) ўз ичига олган Патагония-Анд кичик областига бўлинади. Эндемик ҳайвонлар (нанду туяқуши ва б.) кўп. Қалин ўрмонларда кенг бурунли маймунлар, ялқов, чумолихўр, дарахт жайраси (коэнду), халтали каламуш (опоссум), кинка-

жу айиғи, кўршапалаклар ва б. яшайди. Ерда яшовчи ҳайвонлардан қалқондор, тапир, ягуар, қора чўчка, ўрмон ити, ҳоз. замондаги энг йирик кемирувчи — сув чўчкаси (капибара) бор. Дарёларида даре дельфини (иния), тимсох, балиқларнинг 2000 тача тури ва дарахт бақалари яшайди. Қушлар (тўтилар, қолибри, қондор ва б.) ҳамда судралиб юрувчилар (заҳарли ва бўғма илонлар, қалтақесаклар) кўп. Эндемик хашаротлар (улкан қапалаклар, чумолилар), саванналарда қийик, нанду туяқуши, кемирувчилар бор. Материкнинг жан. қисмидаги очик дашт ва чала чўлларда пума, қийик, пампа мушуги ва тулкиси, магеллан ити, ёлдор бўри; кемирувчилардан видра, ботқоқ нутрияси, мара, туко-туко, қушлардан бургут, паламедея ва б. яшайди.

Географик тадқиқотлар тарихи. 11-а. да Абу Райҳон Беруний Ғарбий ярим шарда, яъни Атлантика океанининг ортида катта қуруқлик бўлиши керак деб башорат қилган. Американинг европаликларга расман кашф қилиниши Ҳиндистонга, яъни Шарқий ва Жан. Осиёга ғарбдан сув йўли орқали боришни мақсад қилган Х. Колумб экспедициясидан бошланди. 1498 й.да Х. Колумб Тринидад о. ва Ж. А.нинг Ориноко дарёси дельтаси атрофидаги соҳилини, 1499—1501 й.ларда А. Ниньо (А. Охеда ва А. Веспуччи б-н бирга) ва Р. Бастидас бошчилигидаги испан экспедициялари материкнинг бутун шим. соҳилларини, 1500 й.да испанлардан В. Я. Пинсон ва Д. Лепе бошлиқ экспедициялар ҳамда португал П. Я. Кабрал экспедицияси шарқий соҳилини кашф этди. 1507 й.да лотарингиялик хариташунос М. Вальдземюллер жан. материкни флоренциялик Америго Веспуччи шарафига Америка деб аташни таклиф қилди. 1541 й.дан кейин бу ном Шим. Америка учун ҳам раам бўлди.

1516 й.да испан денгизчиси Х. Д. Соллис Уругвай ва Парана дарёларининг қуйи оқимидаги ерларни ўрганди. 1520 й.да Ф. Магеллан бошлиқ испан экспедицияси яна ҳам жануброққа сузиб

борди ва Патагония (ҳоз. Магеллан) бўғози орқали ўтиб Тинч океанга чиқди. Бўғознинг жан. соҳилини Магеллан Оловли Ер деб атади. Ж. А.нинг Тинч океан соҳилларини ҳам 1522—58 й.ларда испан денгиз экспедициялари ўрганди. 1578 й.да инглиз Ф. Дрейк Оловли Ернинг архипелаг эканлигини аниқлади. 1592 й.да инглиз Д. Дейвис Атлантика океанининг 52° ж. к.да «Дева Ери» ни тадқиқ қилди. Д. Стронг «Янги ер» ни ўрганиб, уни Фолкленд о.лари деб атади (1690). Ж. А. соҳилларини мустамлакага айлантириш ва ички қисмларини босиб олиш индейсларни кўплаб ўлдириш ва плантацияларда кул қилиб ишлатиш б-н бирга давом этди. Мустамлакачилар бойлик қидириш мақсадида материкни турли йўналишларда кесиб ўтдилар.

Ж. А.нинг Шим.-ғарбий ва Экваториал Анд тоғларини ҳамда Ориноко дарёси ҳавзасини олимлардан А. Гумбольдт ва француз Э. Бонплан комплекс ўргандилар (1799—1802). Материк асосан 19-а. 1-ярмидан ҳар томонлама тадқиқ қилина бошланди. Ж. А.да рус сайёҳларидан А. С. Ионин (1889—92), Н. М. Албов (1895—96), Г. Г. Манизер (1914—15) ва Н. И. Вавилов (1932—33) бўлган.

Аҳолиси. Америка европаликларга маълум бўлгунга қадар Ж. А. аҳолиси индейс қабилалари ва халқларидан иборат эди. Улар бундан 17—20 минг йил илгари Осиёдан Беринг бўғози, Шим. Америка орқали кириб борган деб ҳисобланади. Ж. А.га европаликлар келгач, маҳаллий аҳолининг кўпчилиги юқумли касалликлар, шафқатсиз эксплуатация ва б. сабаблар туфайли қирилиб кетган. Ж. А.нинг ҳоз. аҳолиси Европадан кўчиб борганларнинг авлодлари ва метислардан (Африкадан келтирилган куллар б-н маҳаллий индейсларнинг аралашувидан) ташкил топган.

Антропологик жиҳатдан Ж. А. аҳолиси ҳар хил: унда европоид, монголоид, экваториал (негравстралоид) ирқлар аралашиб кетган. Креол, метис, мулат ва самбо аҳоли гуруҳлари пайдо

бўлган.

Ж. А. аҳолисининг кўпчилиги, асосан, португал ва испан тилларида гаплашади. Пекин йирик маҳаллий халқ (кечуа, айма-ра ва ацтеклар) ўз она тилларини сақлаб келмоқда. Африкадан келтирилган негр авлодлари ўз она тилини сақламаган.

Ж. А. аҳолисини этник хусусиятлари ва тарқалишига кўра шартли равишда учга булиш мумкин: 1. Боливия, Перу, Парагвай ва Чилида, асосан, метис, индейс, европаликлар авлоди яшайди. 2. Уругвай ва Аргентина аҳолисининг кўпчилигини европаликлар ташкил этади. 3. Индейс, метис, европаликлар авлодидан ташқари сони ва этногенези жиҳатдан кўпчиликни ташкил қилган негрлар Бразилия, Колумбия, Венесуэла ва Эквадорда яшайди. Ж. А. аҳолисининг кўпчилиги, асосан, христиан динига эътиқод қилади. Негрлар ва мулатлар ўртасида католицизм б-н бирга африкаликларнинг анъанавий динлари ва одатлари сақланиб келмоқда. Тоғлик жойларда яшовчи индейсларнинг айрим қабилаларигина ибтидоий динига эътиқод қилади.

Сиёсий бўлиниши. Ж. А.нинг ҳоз. сиёсий харитаси, асосан, кўпгина давлатларнинг мустақиллик учун олиб борган кураши ва 2-жаҳон урушидан кейинги сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар натижа-сида вужудга келди.

ЖАНУБИЙ АМЕРИКА КОРДИЛЬЕРА ТОҒЛАРИ — қ. Анд тоғлари.

ЖАНУБИЙ АМЕРИКА ҒЎЗАСИ — қ. Перу ғўзаси.

ЖАНУБИЙ АФРИКА - Африкалати табиий область. Конго-Замбези сувайирғич платосидан жан.да. Майд. 5 млн. км² атрофида. Ғарбдан Атлантика, шарқдан Ҳинд океанлари ўраб туради. Ж. А.да Африканинг деярли ҳамма ландшафт типлари кичрайтирилган масштабда такрорланади, шунинг учун уни баъзан Кичик Африка деб ҳам аташади. Геологик жиҳатдан Африка платформасининг

бир қисми. Баланд ерларида кембрийгача пайдо бўлган кристалл ва палеозой интрузив жинслари ер юзасига чиқиб ётади. Калахари ботиғи палеоген жинслари б-н қопланган. Жан. қисми герцин бурмаланишида вуждуга келган. Ж. А. заминида қазилма бойлик кўп, улардан олтин, уран, калай, марганец, мис, хромит, асбест, олмос ва б. саноат аҳамиятига эга. Пермь даври ётқизикларида катта тошқўмир қонлари бор. Ж. А.нинг марказий қисми 900—1000 м ли баланд текислик, чеккалари асосан 1500—2800 м ли плато б-н ўралган, океанга томон тик тушган ва анча баланд (Табана-Нтленьяна тоғи, 3482 м). Энг жан. Кап тоғларидан иборат. Йирик дарёлари: Замбези, Лимпопо, Оранж ва Кунене. Ж. А. экваториал, тропик, субтропик иқлим минтақаларида жойлашган. Ёгин кам ёғадиган барг тўқувчи сийрак ўрмонлар, турли типдаги саванна ва чўллар, энг жан. қисмида субтропик доим яшил ўрмонлар бор. Ж. А.да қуйидаги давлатлар жойлашган: Ботсвана, Зимбабве, Лесото, Намибия, Свазиленд, ЖАР, қисман — Ангола, Замбия, Малави ва Мозамбик; ороллардан — Комор ороллари, Мадагаскар, Маврикий, Сейшель о.лари, Франция мулки бўлган — Реюньон.

ЖАНУБИЙ АФРИКА РЕСПУБЛИКАСИ (ЖАР) (африкаансча *Republiek van Suid-Africa*; инг. *Republic of South Africa*) — Африка жан.даги мамлакат. Майд. 1221 минг км². Аҳолиси 43 млн. кишидан ортиқ (2001). Пойтахти—Претория ш. Маъмурий жиҳатдан 9 вилоят (провинция)га бўлинади.

Давлат тузуми. ЖАР — федерализм нишонлари бўлган унитар республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. 1997 й. 4 фев.дан кучга кирган конституция амал қилади. Давлат бошлиғи — президент. Миллий ассамблея томонидан унинг аъзолари орасидан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият — 2 палатали парламент. У вилоятларнинг Миллий

кенгаши (юқори палата) ва Миллий ассамблея (қуйи палата)дан иборат. Ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. ЖАР ҳудудининг ер юзаси, асосан, плато ва ясситоғлиқлардан иборат. Қирғоқлари деярли текис, сохил бўйлаб тоғ тизмалари жойлашган. Оранж дарёсидан шим.да Калахари текислиги бор. Платоларнинг шарқий соҳилидаги камбар пасттекисликка, жан.да Катта Карру сойлигига тик тушган қисми Катта Жарлик деб аталади. Дракон тоғлари унинг шарқий қисмидир. Дракон тоғларидаги Табана-Нтленьяна чўққиси (3482 м) Жан. Африкадаги энг баланд нуқтадир. Катта Карру сойлигидан жан.да Кап тоғлари (бал. 2326 м гача) бор. Иқлими, асосан, тропик, 30° ж. к.дан жан.да субтропик. Катта Жарлик Ҳинд океанидан эсувчи нам шамолларни тусиб, ички ҳудудларга ўтказмайди. Шарқий соҳилда ва Катта Жарликнинг шарқий ён бағрида денгиз иклими, йиллик ёгин 1000—2000 мм, энг иссиқ ойнинг ўртача т-раси 25°, совуқ ойники 18°. Континентал иқлими ички платоларда йиллик ёгин шарқда 750 мм гача, ғарбда 150 мм гача. Ёз ойларининг ўртача т-раси 27°, жан.-ғарбида 18°. Субтропик иқлими жан.-шарқда йиллик ёгин 600—1000 мм, ёз ойларининг ўртача т-раси 21 — 24°, қиш ойлариники 14—17°. Чўл ва чала чул иқлими ғарбий соҳили совуқ Бенгела оқими таъсирида, йиллик ёгин 60—100 мм, ёз ойларининг ўртача т-раси 15°, қиш ойлариники 11°.

Энг йирик дарёси — Оранж (Валль ва Каледон ирмоқлари б-н). Шим.-шарада Лимпопо дарёси бор. Ҳинд океанига қуйилувчи бошқа дарёлари қисқа, серсув ва серостона. Ички платолардаги дарёлар йилнинг кўп вақтида қуриб ётади. Мамлакат ҳудудининг 2% ўрмон. Мамлакатнинг шарқий соҳилида шим. чегарадан 30° ж. к.гача қизил ва қизил-қўнғир тупроқли ерларда саванна, дарё водийларида пальма ўрмонлари бор. Тоғ водийларида тропик сернам ўрмонлар учрайди. Дурбандан Мосселбай ш.гача бўлган

сохилдаги кўнғир тупроқли ерларда субтропик ўрмонлар, Кап тоғлари ён бағрида доим яшил бутазорлар, платолардаги кизил-кўнғир ва қора тупроқли ерларда баобаб ва бутали саванналар бор. Калахари текислигида чул ўсимликлари ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан арслон, қоплон, ёввойи мушук, қашқир, кийик, зебра, жирафа, фил, каркидон, ҳашаротлардан термитлар, цеце пашшаси, безгак чивини ва б. бор.

Йирик ҳайвонлари кам қолган. Коюгер, Калахари-Гемсбок миллий боғлари ва кўриқхоналар бор.

Аҳолисининг 3/4 қисми африкалик банту халқлари (шу жумладан 38,5% зулулар, 27,5% сотолар, 11,6% косалар, 6,6% шангаантсонга ва тсваналар). Европаликлар 5,1 млн. (шундан голланд, француз, немис келгиндиларининг авлодлари бўлмиш африканербурлартаҳм. 57,5%), хиндилар 1 млн.га яқин, қора танлилар 3,4 млн. Расмий тиллари — африкаанс (бур), инглиз, исиндебеле, сесото са лебоа, сесото, савати, хитсонга, сетсвана, тшивенда, исикоса ва исизулу тиллари. Динлари: христианлик (аҳолининг 77%), анъ-анавий динлар (18%), хиндулик, муслмонлик, яхудийлик (3,2%) ва б. Аҳолининг 60% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Йоханнесбург, Кейптаун (Капстад), Дурбан, Претория ва б.

Тарихи. ЖАР аҳолисининг қад. ва ўрта асрларга оид тарихи кам ўрганилган. ЖАРнинг қад. аҳолиси готтентот (қойқоин)лар, бушмен (сан)лар ва кейинчалик бу ерга келиб ўрнашган банту халқларидир. Археологик қазилар (топилган олтин ва б. буюмлар)дан маълум бўлишича, Трансвааль ҳудуди (мил. 1-минг йиллик) да маданият юқори бўлган, темир, мис ва б. металллар эритилган.

17-а. 50-й.ларида Голландиянинг Ост-Индия компанияси ЖАРда Кап манзилгоҳини тузди. Манзилгоҳ ҳудуди секин-аста кенгая борди. Голланд ва француз келгиндилари — бурлар (кейинчалик ўзларини африканерлар деб аташган) маҳаллий аҳолини бўш ерларга сиқиб

чиқариб, қулдорлик хўжаликларини тузди. Бу хўжаликларда маҳаллий аҳоли ва Ғарбий Африка, Мадагаскар, Осиёнинг турли давлатларидан келтирилган қуллар меҳнат қилди. ЖАР маҳаллий аҳолисининг мустамлакачилик зулмига қарши кураши 17-а.даёқ бошланиб, 1870—80 й.ларда кучайди. 1838, 1879 ва 1906 й.лардаги зулу халқининг уруши ва кўзғолонлари, басутолларнинг 1880 й.гача давом этган қуроли ҳаракатлари Африка халқининг мустамлакачиликка қарши курашида энг муҳим тарихий воқеалардан ҳисобланади. 18-а. охири ва 19-а. бошларида Буюк Британия Кап манзилгоҳини босиб олди. Инглиз ҳукуматининг зулми бурларни Кап манзилгоҳидан шим.га — коса, зулу, басуто, ботсван ва б. банту халқлари ерларига кириб боришга мажбур қилди. 19-а. 50-й.ларида бур республикалари — Жан. Африка Республикаси (Трансвааль) ва Озод Оранж давлати тузилди.

19-а. 60-й.лари охири ва 80-й.лари ўрталарида Жан. Африкада олмос конлари топилгач, инглизлар банту халқларининг мустақил қудудларини шафқатсизлик б-н тортиб ола бошлади. 1899—1902 й.лардаги инглизбурлар урушидан кейин бур республикалари Англия қўл остига ўтди. 1910 й.да эса Британия империясининг доминиони бўлган Жан. Африка Иттифоқи (ЖАИ) тузилди.

Жан. Африкада олмос ва олтин конларининг очилиши б-н жамиятнинг ижтимоий таркиби кескин ўзгарди: ишчилар ва социалистик ҳаракатлар пайдо бўлди. 19-а.нинг 40—50-й.ларида касаба уюшмаларининг биринчи ташкилотлари тузилди. 80-й.ларга келиб, улар европалик ишчиларнинг йирик касаба уюшмаларига айланди.

1912 й. ҳукуматнинг апартеид сиёсатига қарши Африка миллий конгресси (Сахрои Кабирдан жан.да яшовчи африкаликларнинг энг йирик ташкилоти) тузилди. 1-жаорт-Шепетов ҲИНД ОКЕАНИ хон урушида ЖАИ Буюк Британия томонида иштирок этди. Урушдан сўнг

Германия Жан.-Ғарбий Африка (Намибия)ни бошқариш учун Миллатлар Иттифоқи мандатини олди.

ЖАИда ишчи ва миллий озодлик ҳаракати авж олди. Оқ танли ишчилар ва африкаликларнинг йирик иш ташлашлари бошланди. 1920 й. бошларида африкалик кончиларнинг биринчи умумий иш ташлаши (70 мингдан ошиқ киши), 1922 й. мартда оқ танли кончиларнинг куролли кўзғолони бўлиб ўтди.

2-жаҳон урушида ЖАИ гитлерчиларга қарши коалиция томонида қатнашди, аммо африканерларнинг ашадий миллатчилари фашист Германияси б-н ҳамкорлик қилишди.

Урушдан сўнг ЖАРнинг Европадаги давлатлар б-н алоқаси кучайди. Ҳокимият Миллат партияси қўлига ўтгач (1948), мамлакатда реакция кучайди. Бу партия раҳбарларидан Д. Ф. Малан (1948-54), И. Г. Стрейдом (1954-58), Х. Ф. Фервурд (1958—66), Б. Форстер (1966—79) ва П. Бота (1980—89) даврида террор ва ирқий камситиш кучайди. Партиянинг апартеид сиёсати туфайли африкаликлар, метислар, индейслар ҳаёти янада оғирлашди. 1961 й. 31 майда ЖАИ ҳукумати «оқ танли»лар ўртасида референдум ўтказиб, мамлакатни Жанубий Африка Республикаси деб эълон қилди.

Апартеид сиёсатига қарши кураш 1980-й.ларда айниқса кучайди. Хукмрон Миллат партияси ҳукумати ирқчилик қонунларини бекор қилишга мажбур бўлди, сиёсий партияларнинг, шу жумладан Африкаликлар Миллий Конгресси фаолиятига рухсат берилди. 1991 й.да парламент турар жойларда ва ер эгалигида ирқий айримчиликни бекор қилди. 1994 й.да муваққат конституция кучга кирди. Шу йил апр.да Миллий ассамблеяга кўп ирқли сайлов бўлди. Африкаликлар Миллий Конфесси раиси Н. Мандела ЖАР президенти этиб сайланди. 1999 й.дан президент Т. Мбеки.

ЖАР — 1945 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 27 апр. — Озодлик куни (1994). ЎЗР б-н дипломатия муносабатла-

рини 1992 й. 12 авг.да ўрнатган.

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Жан. Африка Африкаликлар Миллий Конгресси, хукмрон партия, 1912 й.да асос солинган; Янги миллат партияси, 1914 й.да ташкил этилган; Демократик партия, 1989 й. ташкил этилган; Жан. Африка консерватив партияси, 1982 й. тузилган; Миллий халқ партияси; Панафрика конгресси, 1959 й. тузилган; Жан. Африка Коммунистик партияси, 1921 й. тузилган. Жан. Африка қасаба уюшмалари конгресси, 1985 й. ташкил этилган.

ЖАР — хўжалиги юксак даражада ривожланган индустриалаграр мамлакат, Африкада иқтисодий жиҳатдан энг таракқий этган давлат. Унда саноати ривож топган мамлакатларга хос кўрсаткичлар ҳам, учинчи дунё мамлакатлари учун хос бўлган айрим иқтисодий белгилар ҳам учрайди. Саноат и. ч. ҳажми жиҳатидан ЖАР дунёдаги 20 етакчи индустриал мамлакат қаторига қиради. Бутун Африка худудининг 5% ни ва аҳолисининг 9% ни эгалловчи ЖАР улushiга қитъа ялпи ички маҳсулотининг 27%, саноат маҳсулотининг 40%, қ. х. маҳсулотининг 30% тўғри келади.

Иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари — ишлаб чиқарувчи саноат (ялпи ички маҳсулотнинг 22,6%), қончилик саноати (13%), молия (15,21%), савдо ва сайёҳлик индустрияси (11,52%), транспорт ва алоқа (9,11%), қ. х. (5%) ва балиқчилик (4,7%). Хизмат кўрсатиш соҳаси, нефть ва газ қазиб олиш ҳамда қайта ишлашни истикболли соҳалар қаторига қўшиш мумкин.

Саноати . ЖАР олтин (йилига ўртача 530 т дан кўпроқ), платина металлари гуруҳи (100 т га яқин), ванадий, хром ва марганец рудалари, сурма, олмақ қазиб олишда дунёда олдинги ўринларда, кўмир қазиб чиқаришда 5-ўрин, уран қазиб чиқаришда 7-ўринда туради. Темир рудаси, мис, асбест ва б. ҳам қазиб олинади. Йилига ўртача 170 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Қора ме-

таллургия, машинасозлик, кимё, нефтни кайта ишлаш, цемент, тўкимачилик, озиқ-овқат саноати ривожланган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг деярли ҳаммаси оқ танлиларга қарашли фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади. Асосий экинлари: маккажўхори (7,7 млн. тонна, 1999), шакарқамиш (21 млн. тонна), буғдой (1,5 млн. тонна), картошка, тамаки, цитрус ва б. мевалар. Мамлакат ҳудудининг тахм. 80% (98 млн. гектар)дан қ. х. мақсадлари учун фойдаланилади. Қарийб 1,4 млн. гектар ер сугорилади. Экинларни сугориш учун Вааль, Улифантс, Крокодайл, Грейт-Фиш ва б. дарёлардан сув олинади. Чорвачиликда қорамол, қўй, эчки, чўчка боқилади. Қўй жунни етиштиришда мамлакат фақат Австралия, Янги Зеландия, Аргентинадан кейинги ўринда туради. Сут чорвачилиги асосан йирик шахарлар атрофида.

Транспорти. Т.й.ларнинг уз. — 33,8 минг км, шундан 5 минг км га яқини электрлаштирилган. Қаттиққопламали автомобиль йўлларининг уз. — 56,4 минг км. Нефть ва нефть маҳсулотлари портлардан асосий саноат марказларига қувурлар орқали оқизилади. Денгиз флоти ривожланган. Энг муҳим портлари: Дурбан, Кейптаун, Порт-Элизабет, Ист-Лондон. 3 та халқаро аэропорт бор.

Ташқи савдо айланмаси йилига 40 млрд. АҚШ долларидан ошади. Четдан асосан машина ва асбоб-ускуналар сотиб олади, четга минерал ва қ. х. хом ашёси, олмос ва металллар, кимё ва қ. х. маҳсулотлари чиқаради. ЖАР жун экспорт қилишда дунёда 4-ўринда туради. Йилига салкам 70 млн. литр вино экспорт қилади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: АҚШ, Буюк Британия, Германия, Япония, Швейцария, Пул бирлиги — ранд.

Тиббий хизмати. ЖАРда апартеидга барҳам берилгунга қадар соғлиқни сақлаш соҳасида оқ танли ва қора танли аҳоли орасида катта айирмачилик ҳукм сурар эди. Ўртача умр кўриш, болалар-

нинг нобуд бўлиши, касалхоналардаги ўринлар каби кўрсаткичлар кескин фарқ қиларди. Кўпчиликни ташкил этувчи қора танлилар вакиллари ҳокимиятни қўлга олгач, тиббиёт соҳасида ҳам тенгликка эришиш чоралари курила бошлади. Соғлиқни сақлашга ажратиладиган маблағ кўпайди. Шифокорлар 7 та унтининг тиббиёт ф-тларида тайёрланади.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. Ҳоз. ЖАР ҳудудига европаликлар келгунга қадар (17-а. ўрталаригача) африкалик ёшларга таълим бериш анъанавий африкача йўлдан борган: кексалар ёш авлодга турмуш кўникмалари ва ҳаёт фалсафасини ўргатар эди. Европаликларнинг дастлабки манзилгоҳлари барпо этилгач, уларнинг фарзандлари черков рухонийсидан диний китоб ўқишни ўрганарди. Сўнг «сайёҳ ўқитувчилар» пайдо бўлди. Христиан дини тарғиботчилари (миссионерлар) 18-а. охири — 19-а. бошларида дастлабки мактабларни очишди. Инглизлар аввал бошданок бу мактабларда европаликлар ва маҳаллий миллат болаларининг алоҳида-алоҳида ўқишини жорий этдилар. Апартеид тугатилгунча маориф катъий иркий тамойилга асосланган ва оқ танлилар, қора танлилар, бантулар, индларнинг фарзандлари турли мактабларда, ҳар хил дастур асосида ўқитиб келинди, улардаги таълим даражаси, моддий шароит бир-биридан мутлақо фарқ қилар эди. Апартеидга барҳам берилгандан сўнг маориф соҳасида ҳам айирмачиликни тугатиш чоралари кўрилди. 1995/96 ўқув йилида маориф эҳтиёжлари учун 8,9 млрд. АҚШ доллари миқдоридидаги маблағ, яъни давлат бюджетининг 21,2% сарфланди. Жами ўқувчилар 9,3 млн. кишига етди. Бошланғич мактаб ўқитувчилари коллежларда, ўрта мактаб ўқитувчилари 17 ун

т ва 3 политехника ин-тида тайёрланади. Йирик ун-тлар: Претория, Витватерсранд, Стелленбош, Кейптаун ун-тлари. Йирик кутубхоналари: Блумфонтейндаги оммавий кутубхона (1875 й.да

ташқил этилган), Кейптаундаги шахар (1952), Парламент (1857), Жан. Африка оммавий (1818) кутубхоналари, Кейптаун ун-тининг кутубхонаси (1829). Асосий музейлари: Блумфонтейндаги Миллий музей, Жан. Африка табиат тарихи музейи, Жан. Африка маданият тарихи музейи, Кейптаундаги Миллий галерея.

Илмий ишларни уюштириш ва мувофиқлаштириш давлат маркази — Илмий ва sanoat тадқиқотлар кенгаши 1945 й.да ташқил этилган. Унинг қарамоғида электротехника, мат., ўрмончилик ва б. ин-тлар, Космик нуруларни тадқиқ қилиш бирлашмаси, бир қанчалаб., расадхона ва илмий ст-ялар бор. Атом энергияси комиссияси (1948 й.да тузилган), ЖАР илмий ва техникавий жамиятлари уюшмаси (1920), Жан. Африка фан ва санъат академияси (1909), Ижтимоий тадқиқотлар кенгаши (1969), Жан. Африка қироллик жамияти (1877) ва б. энг йирик илмий ташкилотлардир.

Матбуоти, радио эшиттириши ва телекўрсатуви. ЖАРда 20 дан кўпроқ умуммиллий (хаммаси бўлиб 220 дан зиёд) газ. ва 700 га яқин жур. нашр этилади. Энг йирик газлари: «Санди тайме» («Якшанба вақти», 1906 й.дан), «Рап-порт» (1970 й.дан), «Соузтан» («Соуэтоликлар», 1981 й.дан), «Стар» («Юлдуз», 1887 й.дан). Жан. Африка радиоэшиттириш корпорацияси 1936 й.да ташқил этилган. Телекўрсатувлар 1976 й.дан олиб борилади. Жан. Африка матбуот уюшмаси (Саут Африкэн Пресс Ассошиэйшн — САПА) акциядорлик ахборот агентлиги 1938 й. ташқил этилган.

Адабиёти банту халқлари (зулу, сото, коса, тсвана), шунингдек, инглиз ва африкаанс тилларида ривожланмоқда. Фольклори илк мустамлакачилик даврида вужудга келган қахрамонлик дostonларини, афсоналарни, зулу афсона эрта-кларини, жониворлар ҳақидаги бушмен ва готтентот ривоятларини, ҳикматли мақоллар ва маталларини ўз ичига олади. Африкаликларнинг ёзма адабиёти 19-а. нинг 2-ярмида маҳаллий тилларда лотин

графикаси асосидаги алифбо жорий этилиши б-н бошланди.

Христиан даъваткорлари назоратидаги африкалик адиблар европача жанр шаклларида фойдаланиб, азалий маҳаллий анъана ва кадриятларнинг европача кадриятлар б-н тўқнашувини тасвирлашга ҳамда уларни бир-бири б-н мурасага келтиришга уриндилар. 19-а. охирида мустамлакачиликка, иркчиликка қарши норозилик адабиёти вужудга келди.

19-а. охири — 20-а. бошларида публицистика, ҳикоя, романлар пайдо бўлди. Атоқли демократ адиба О. Шрейнернинг «Африка фермаси» асари қахрамонлари буржуа жамияти иллатларини фош қилдилар. Биринчи басуто ёзувчиси Т. Мофолонинг зулулар дохийиси ҳақидаги «Чака» романи диққатга сазовор. ЖАР адабиётида ирқий муносабат асосий мавзу бўлиб қолди. 20-а.нинг 20—30-й.ларида Ж. Дубе, М. Фузе, Р. Зломо ва б.нинг тарихий ва публицистик романлари пайдо бўлди.

2-жаҳон урушидан кейин «норозилик адабиёти» тез суръатлар б-н ривожланди. А. Пейтоннинг «Йиғла, севимли юртим», «Лойхўрак, жуда кечикдинг», Н. Гордимернинг «Келгиндилар ери», «Матбуот учун эмас» ва б. асарлари иркчилик ва ирқий хурофотни қоралаш руҳида ёзилган. И. Абрахамснинг «Кончи», Ж. Коупнинг «Ажойиб уй», Ж. Гордоннинг «Бу кунга лаънат» ва Э. Мпахлеленинг «Иккинчи кўча бўйлаб» романлари, шунингдек, Г. Блумнинг «Трансваалдаги воқеа», Ф. Альтманнинг «Кузғунлар қонуни» романлари ва б. асарларда ишчиларнинг бирдамлиги, зулуларнинг талончиларга қарши қахрамонона кураши ва б. воқеалар акс эттирилган, иркчилик фош этилган.

ЖАР адабиётининг энг яхши намуналари (Ж. Коупнинг «Дарз кетган осмон» ҳикоялар тўплами ва б.) ўзбек тилига таржима қилинган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Мил. ав. 7-минг йилликка ва мил.нинг

охирги асрларига мансуб қоятошларга йўниб ва уйиб ишланган расмлар (фил, каркидон, бегемот, жирафа, зебра, кийик ва б.) сақланган. Африкаликларнинг турар жойлари асосан тахта, тунука ва б.лардан қурилган кулба-чайлалардан иборат. Претория, Кейптаун, Йоханнесбург каби йирик шаҳарларда 17—18-а.ларда қурилган голланд меъморлигига хос бинолар бор. 1666—72 й.ларда тархи 5 бурчакли тош қўрғон қурилган (меъмор П. Домбаер). 18-а. охирларида меъмор Л. М. Тибо Кап манзилгоҳи меъморлигига француз классицизми услубини олиб кирди. 19-адан Порт-Элизабет, Дурбан, Блумфонтейн, Претория, Йоханнесбург ва б.

шаҳарлардаги кўплаб иморатлар тўғри чизикли режага биноан ва қоришиқ услубда қурилди. Кейптаунда янги готика, Йоханнесбургда янги классика услублари устунлик қилган бўлса, Преторияда «Кап меъморлиги анъаналари»га риоя қилинди. Шаҳарларнинг чеккаларида африкаликлар яшайдиган пасткам кулбалар пайдо бўлди. ЖАР меъморлигига 20-а.нинг 20-й.ларида Р. Мартинсен, У. Макинтош каби меъморлар янгилик киритишди, ҳашаматли жамоат биноларининг лойиҳаларини туза бошлашди. 30-й.ларда Европа ва Америка машҳур меъморлари (Ле Корбюзье, Л. Кан, О. Нимейер ва б.) самарали таъсир ўтказдилар. 60—70-й.лар Претория маркази қайта қурилди, Йоханнесбургда маҳобатли театр (меъмор Д. Росс) ва 50 қаватли Карлтон марказ (меъморлар Родс-Харрисон, Мэллоус, Хоффе) ва б. иншоотлар барпо этилди. Жамоат ва маъмурий бинолар юксак бадиий дид, мураккаб меъморий ечимлар б-н қурилганлиги, уларда ҳайкалтарошлик, рассомлик, мозаика унсурларидан фойдаланилганлиги кўзга ташланади. Шаҳар ташқарисидаги боғларда бадавлат оилалар учун шинам қошоналар барпо этилди. Зулу, коса, ндебеле, басуто каби маҳаллий аҳоли вакиллари ҳамон лой, бўйра ва хашакдан қурилиб, турли нақшлар б-н безатилган

кулбаларда яшашни афзал кўрадилар. Шаҳарлардаги замонавий меъморликда темирбетон, ойна ва пластмассадан кенг фойдаланилади. Пойтахтда расмий муассасалар, банк, дўкон, меҳмонхоналар, уларнинг атрофида турар жойлар қурилган.

ЖАР миллий бадиий санъат мактаби 17-а. ўрталарида узоқ вақтдан бери шу ерда истикомат қилувчи европаликлар санъати таъсирида вужудга келди. Жан. Африканинг биринчи ҳайкалтароши А. Анрейтнинг немис барокко услубидаги асарлари Кейптаун ва б. баъзи шаҳарлар йирик меъморий ёдгорликларини безаган. 19-а. ўрталаридаги европалик рассомлардан Т. У. Боулер ва Д. У. Ангас африкаликлар қиёфасини меҳр б-н тасвирлаган. Африкалик рассомлардан Ж. Секотонинг қитъа табиати ва ҳаётини тасвирловчи асарлари биринчи бўлиб европаликлар эътирофига сазовор бўлди. Ёғоч ўймақори Ж. Кекан, рассом С. Мвуси, ҳайкалтарош С. Кумало, тош ўймақори Ж. Кубхек ва б. кўпгина жамоат биноларини барпо этишда ўз санъати б-н ҳисса қўшдилар. Мамлакат амалий санъатида металлсозлик (темир болта, пичок, мис билагузук, мунчок), кулоллик, ўймакорлик, кўнчилик, тўқимачилик, ёғоч буюмлар ишлаш кадимдан ривожланган. 20-а. ўрталарида Кейптаунда Жан. Африка рассомлари уюшмаси тузилди. И. Стерн (рассом аёл), график ва ёғоч ўймақори Л. Липшиц, манзарачи рассомлардан С. Седибане, С. Зонди, М. Зване ва б.ларнинг Жан. Африка воқелиги ва манзараларини акс эттирувчи асарлари машҳур.

Муסיқий маданияти мамлакат туб жой аҳолиси ва оқ танлилар муסיқасидан иборат. Бушмен ва готтентотларнинг қад. муסיқий шакллари б-н бир қаторда зулу, коса, венда ва б.нинг ривожланган бадиий ижодиёти мавжуд. Мае., матебеле ва шона халқларининг оммавий кўшиқларида кўп овозли усуллардан кенг фойдаланилади. 20-а.датуб жой аҳолисининг ижоди гуркираб ривожлана бошлади. Миллий,

европа (христиан диний кўшиқлари) ҳамда америка (жаз, Лотин Америка ракс усуллари ва б.) мусиқа анъаналарининг уйғунлашуви негизда 1930—50 й.лари анъанавий кўшиқчиликнинг янги — «квела», «мбубе», кейинчалик — «жайв» услублари юзага келди. ЖАРнинг шаҳар ва қишлоқларида яшовчи оқ танли аҳолининг кўшиқ ва ракслари ҳам ўзига хос. Инглиз мусиқачиси У. Г. Белл 1912 й. Кейптаундаги Жан. Африка коллежига директор бўлган пайтдан мусиқий маданиятни ривожлантириш йўлида кўп иш қилди. 20-а.нинг 1-ярмида П. Рей-нир, Г. Фаган, Б. Герстман, А. ван Вейк ва б.нинг композиторлик мактаби юзага келди. 20-а.нинг 2-ярмида миллий опера жанри яратилди. Унинг энг яхши намуна-ларидан бири — «Кинг-Конг» (муалли-фи Т. Матчикиза, 1959) Европа ва АҚШ сахналарида ҳам ижро этилди. Г. Скосан ва Б. Лешоайнинг долзарб мавзудаги опе-раларига халқ кўшиқчилиги анъаналари сингдириб юборилган. Кўшиқчилардан М. Макеба, Ж. Моготон, Н. Мдледле, П. Ванго, Т. Кумалолар машхур. ЖАР ун-тларининг мусиқа фтлари мусиқа таълими ва бу соҳадаги илмий фаолият марказларидир. Йоханнесбург, Претория ва б. йирик шаҳарлардаги санъат ишлари кенгашлари ва мусиқа жамиятлари катта ташкилотчилик ишларини олиб боради.

Театри қишлоқларда қад. маиший ва диний маросимлар, мусиқа, ракс, кўшиқдар асосида шаклланган. Евро-паликтруппалар 18-а. охирларида даст-лабки театр томошаларини кўрсатишди. 1801 й.да Кейптаунда театр биноси қурилди. Унда четдан келган труппалар б-н бир қаторда Буюк Британия, Нидер-ландия, Германия, Франциядан кўчиб келиб ўрнашиб қолганларнинг маҳаллий ҳаваскорлик жамоалари ҳам томоша кўрсата бошлади. Драматург, бастакор, сахналаштирувчи Ш. Э. Бонифас ва Л. А. Мёраннынг фаолияти 19-а. бошларида те-атрни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. 19-а. 2-ярмида Европадан, асосан Буюк Британиядан профессионал

жамоалар кўплаб келиб, бутун мамлакат-да инглизча томошалар кўрсата бошлади. Африкаанс тилидаги театр 20-а. бош-ларида ривожланди. Драматурглардан М. Бринк ва Я. Х. де Ваалнинг хизмати катта булди. 20-й.ларда африкаанс тили-да дастлабки профессионал театрлар ву-жудга келди. Театр арбоблари иркчилик ва апартеидга қарши курашга, қора тан-ли аҳолининг сиёсий онгини ўстиришга ва унинг инсоний кадр-қимматини қарор топтиришга ҳисса қўшилар. «Кинг-конг», «Қонли тугун», «Яшаш учун ку-раш», «Вука» каби спектаклларда иркий айирмачиликка қарши кураш акс этган.

ЖАРда қора танли артистлар феде-рацияси, Претория театр ташкилоти ту-зилган. Улар африкаликлардан артист ва драматурглар тайёрлайди. Зулуленд ун-тида драма кафедраси бор. Турли миллат ва ирк намояндалари иштирокидаги те-атр труппалари вужудга келган.

Киноси. ЖАР ҳудудидаги дастлабки хужжатли фильмлар 1898 й.да яратилган. 1912 й.дан кинохроникалар чиўарила бошлаган. 1915 й.дан «Киларни филм» студиясида бадиий фильмлар и. ч. мун-тазам тус олди. Товушли кино пайдо бўлгач, африкаанс ва инглиз тилларида фильмлар суратга олишга киришилди. 1964 й.да тузилган Миллий кинемато-графия кенгаши хроника фильмлари чиқарилишига раҳбарлик қилди. Ихти-ёрида катта кино жамғармаси мавжуд бўлган Жан. Африка кино ин-ти мамла-кат сайёхдик фильмларини чет элларда тарғиб қилиш б-н ҳам шуғулланади. Та-рихий эпопеялар («Шангандаги сокчи», реж. Д. Миллин), турли комедия, мелодра-ма, мусиқий ленталар яратилди. 70—80-й.лардаги айрим фильмларда («Босман ва Лена», «Меҳмон» — реж. Р. Девени-ша, «Бехуда гап»

— реж. В. Кентриж, «Бобожон, ўнг оёгингиздан ажрадингиз» — реж. Ю. Эшмед) иркчиликни танкид қилишга ҳаракат қилинган. Бироқ ЖАРдаги апар-теид тартиботини айбловчи фильмлар — «Аслингга қайт, Африка», «Ўйғон,

вулкан», «Мулоқотнинг интихоси», «Димбаздаги сўнги қабр», «Қаршилиқ авлоди», «Беш тақдир» яширин тарзда суратга олинди ва ўша вақтда мамлакат экранларига чиқмади.

Ирқчилик кишанларидан кутулган ЖАР киночилари эндигина эркин ижод йўлига чикиб олдилар.

ЖАНУБИЙ БАЛИҚ (лот. *Piscis Austri-nus*) — осмоннинг Жан. ярим шаригаги юлдузлар туркуми. Белгиси Ps A. Дале, Жадий, Микроскоп, Жаннат Қуши ва Ҳайкалгарош юлдуз туркумлари орала-рида жойлашган. Ўзбекистон ҳудудида ёз ва кузда яхши кўринади. Энг ёруғ юлдузи — Фомальгаут (1-катталиқда).

ЖАНУБИЙ БУГ — Украинанинг жан.-ғарбидаги дарё. Уз. 806 км. Ҳавзасининг майд. 63,7 минг км². Волинь-Подолия қирларидан бошланиб, Қора денгизининг Буг лиманига куйилади. Мавсумий қор ва ёмғирлардан сув олади. Ўртача сув сарфи куйилиш жойида 90 м³/сек. Суви сугоришга сарфланади. Нояб.нинг бошидан янв.нинг ўрталаригача музлай-ди. Асосий ирмоқлари: ўнгда — Бакша-ла, Волк, Згар, Ров, Кодима, Савранка, Чичиклея, чапда — Соб, Синюха, Мерт-вовод, Ингул. Винница ш. яқинида ва Вознесенск ш.дан кема қатнайди. Ж. б. соҳилида Николаев, Первомайск, Винни-ца, Гайворон, Хмельницкий ш.лари бор. ГЭС қурилган.

ЖАНУБИЙ БУТ (лот. *Styx*) - осмон-нинг Жан. ярим шаригаги юлдузлар туркуми. Белгиси Sш. Центавр ва Пашша юлдуз туркумлари орала-рида жойлаш-ган. Тўртта энг ёруғ юлдузи ромб ҳосил қилади; улардан бири 1-катталиқда. Ж. б., баъзан, Бут деб аталади. Ўзбекистон ҳудудида кўринмайди.

ЖАНУБИЙ ГИДРА (лот. *Hudrus*) - осмоннинг Жан. ярим шаригаги юлдузлар туркуми. Белгиси Нυι. Эридан, Туқан, Октант, Стол Тепа, Олтин балиқ,

Тўр ва Соат юлдуз туркумлари орала-рида жойлашган. Ўзбекистон ҳудудида кўринмайди.

ЖАНУБИЙ ДАКОТА - АҚШнинг шим. қисмидаги штат. Майд. 199,7 минг км². Аҳолиси 756,6 минг киши (2001). Маъмурий маркази — Пирр ш. Ж. Д. ҳудудининг жан.-шарқи Марказий те-кисликларда, ғарби Буюк текисликларда. Ғарбий қисмида чуқур водий ва жарлик кўп. Ер юзасининг баландлиги шарқиди, асосан, 330 м дан ғарбиди 1000 м гача (Блэк-Хилс тоғ массиви). Янв. нинг ўртача т-раси —10°, —12°; июлники 20—22°. Йиллик ўртача ёғин 400— 500 мм. Энг катта дарёси — Миссури.

Хўжалигининг асоси — қ. х. Гўшт-суг чорвачилиги ривожланган. Қорамол ва чўчка боқилади. Бугдой, сули, арпа, зиғир, ем-хашак экинлари, мақсажўхори экилади. Кончилик саноати ривожлан-ган. Олтин, кумуш, уран рудалари қазиб чиқарилади. Озик-овқат (гўшт консер-валаш, ун тортиш, ёғ, пишлок) корхо-налари бор. Қ. х. иш қуроллари ишлаб чиқарилади.

ЖАНУБИЙ КАРОЛИНА - АҚШнинг жан.-шарқидаги штат. Атлантика океани соҳилида. Майд. 80,5 минг км². Аҳолиси 4,06 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Колумбия ш. Штатнинг жан.-шарқи Атлантика бўйи паст-текислигида, шим.-ғарбида Пидмонт платоси ва Аппалачи тоғининг тармоқлари бор. Энг баланд жойи 1087 м. Дарё кўп. Иклими суб-тропик, янв.нинг ўртача т-раси 4—10°, июлники 24—26°. Ўртача йиллик ёғин 1000—1200 мм. Йирик дарёларида кема қатнайди. Ғарбида аралаш ўрмонлар бор.

Ж. К. хўжалигида саноат етакчи ўринда. Тўқимачилик саноати ривож-ланган. Штатдаги ишчиларнинг ярмига яқини шу саноатда банд. Йирик марказ-лари: Огаста, Колумбия, Гринвилл ва б. Металлсозлик, кемасозлик, трикотаж, ти-кувчилик, ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз, кимё, озик-овқат саноати корхоналари

бор. Атом саноати марказларидан бири. Дехқончилик қ. х. товар маҳсулотининг қарийб 70%ини беради. Асосий экинлари — пахта, тамаки, маккажўхори. Бугдой, шולי, ер ёнғоқ ҳам экилади. Боғдорчилик ва полизчилик ривожланган. Чорвачиликда қорамол ва чўчка боқилади. Энг катта порти — Чарлстон.

ЖАНУБИЙ КАСПИЙ НЕФТЬ-ГАЗЛИ ПРОВИНЦИЯ — Озарбайжон, Туркменистоннинг ғарби ва Грузиянинг шарқий қисми ҳамда Каспий денгизининг жан. соҳилини эгаллаган. Ж.к.н.-г.п. тоғ оралиғи ботиғидан иборат бўлиб, жан.да Эльбурс ва ғарбда Копетдоғ тизмаларига туташган. Майд. қарийб 200 минг км². Турли даражада дислокациялашган, антиклиналь структуралар ҳосил қилган юқори плиоцендан қуйи бўргача бўлган ётқизиклардан ташкил топган.

Ботиқнинг жан. қисми Каспий денгизининг жан. соҳилида — Эроннинг шим.да жойлашган бўлиб, шу ердаги кайнозой ётқизикларининг кўп қисмида нефть-газ белгилари мавжуд. Нефть, газ ва асфальт маҳсулотлари Озарбайжонда — Намин, Шакарли, Мирдкамир, Харванеси кишлоклари, Эронда — Сероб ш. яқинида, Гилон ва Мозандарон остоналарида, Гўргон атрофида. Саноат аҳамиятига молик биринчи газ қони Каспий денгизининг жан.-шарқий соҳилида топилган. Газ уюми 2000 м чуқурда жойлашган. Ж.к.н.-г.п.да 80 дан ортиқ нефть ва газ қонлари топилган. Асосий нефть қонлари: Болхон-Сабунчи-Романин, Нефть Дошлари, Кюровдоғ, Қўтиртепа, Қамишлижа, Окарам ва б.

ЖАНУБИЙ КАСПИЙ ПАСТ-ТЕКИСЛИГИ — Эрон шим.даги пасттекислик, Каспий денгизининг жан. соҳилида Эльбурс тоғи этагига туташган. Уз. қарийб 500 км, эни 40 км гача. Иқлими субтропик иқлим, ўртача йиллик ёгин 1000 мм. Нам субтропик ўрмонлар, ботқоқлик кўп. Соҳил бўйларида бир қанча қўриқхоналар бор. Мамлакатнинг

муҳим қ. х. районларидан (шоли, цитрус ўсимликлар, боғлар) бири. Нефть ва газ қонлари топилган. Йирик шаҳарлари: Рашт, Энзели.

ЖАНУБИЙ МИРЗАЧЎЛ КАНАЛИ (ЖМК), А. А. Саркисов номидаги Жанубий Мирзаҷўл канали — Ўзбекистондаги йирик каналлардан бири. Сирдарё ва Жиззах вилоятлари худудидан ўтади. Фарҳод гидроузелининг ўловчи каналидан бошланади (Бекобод ш.дан 7 км берида). ЖМК ва унинг йирик тармоқлари 1957—62 й.ларда қурилган. Мирзаҷўлнинг жан. да шарқдан ғарбга оқади. Уз. 127,7 км. Бош қисмида сув ўтказиш имконияти 545 м³/с.

А.А.САРКИСОВ НОМИДАГИ ЖАНУБИЙ МИРЗАЧЎЛ КАНАЛИ - Каналнинг 35 км да Янгиер ш. жойлашган, қуйи қисми Жиззах ш.дан 10—20 км шимолроқдан ўтади ва бир қанча майда каналларга бўлиниб кетади. 345 минг га дан ортиқ ерларни суғоради (Сирдарё вилоятида 153,6 мингга, Жиззах вилоятида 191,8 мингга).

Каналда 80дан зиёд гидротехника иншооти, бошқариш шлюзлари, 6 автомобиль ва 4 т. й. кўприги, 9 сув тўсгич иншоот, 44 қулок, 6 дюкер, 12 сел ўтказгичлар қурилган. 1954—71 й.ларда Мирзаҷўлни ўзлаштириш ишларига раҳбарлик қилган А. А. Саркисов (1907— 1971) номи берилган.

ЖАНУБИЙ ОКЕАН - Дунё океани (Атлантика, Ҳинд, Тинч океанлари)нинг Антарктидани ўраб турган қисмининг шартли номи. Дастлаб голланд географи Б. Варениус 1650 й.да мустақил океан сифатида ажратган. Океаннинг чегараси Жан. Америка, Африка, Австралия материкларининг ва Тасмания ҳамда Янги Зеландия о.ларининг жан. чеккалари орқали ўтказилган шартли чизик ва жан. кутбий дойра, 35—60° ж. к.лар орқали ўтказилган. Антарктика атласида Ж. о.нинг шартли чегараси қилиб Антаркти-

ка конвергенция зонаси (55° ж. к. яқинида) ҳисобланади. Ж. о.ни алоҳида океан қилиб ажратишда иқлимнинг совуқлиги, гидрологик шароитлар асос қилиб олинган. Аммо кейинги тадқиқотлар натижасида Ж. о.нинг Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанларга ёндош секторларида унинг иқлимий ва гидрологик шароитлари ўша океанларникига ўхшашлиги маълум бўлди. Денгизчилик амалиётида Ж. о. термини қўлланилмайди, чунки денгизчиликка оид ўқув қўлланмаларида бу тushuncha учрамайди.

ЖАНУБИЙ ОЛАМУШУК - Андижон вилояти Жалолқудуқ туманидаги шаҳарча (1947 й.дан). Туманнинг шим. даги адирда жойлашган. Яқин т. й. станцияси — Гурунчмозордан 6 км. Аҳолиси 6,7 минг киши (2000), асосан ўзбеклар. Ж. О. 1943 й. нефть қонининг топилиши муносабати б-н вужудга келган. Аҳолининг кўпчилиги нефть қонида ишлайди. Ж. О.да 2 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, тикувчилик ф-қаси, автокорхона, маданий-маиший хизмат к-ти, савдо шохобчалари, физиотерапия санаторийси бор. Ўрта осиелик тарихчи Наршахий (10-а. 1-ярми) ҳозирги Ж. О. яқинида Коҳ қишлоғи бўлганлиги, унинг ёнида «Работи сарҳанг» қабристонини борлигини ёзган.

ЖАНУБИЙ ОЛАМУШУК НЕФТЬ КОНИ — Андижон ш.дан 27 км шарқда Хўжаобод туманида жойлашган нефть қони. Қонда геологик съёмка ишлари

1933 й.да бошланган, қон структураси ҳам 1933 й.да аниқланган. Қидирув ишлари 1943 й.да бошланиб, 1944 й. биринчи бурғи қудуғида палеоген ётқизикларидан нефть топилган. 1945 й. қон фойдаланишга топширилган. Қонда чуқур бурғи қудуғи қовланиб неоген, палеоген, бўр, юра даври ва палеозой эраси ётқизиклари очилган. Неоген даври жинслари оч жигаранг, оч пушти, қўнғир рангли гилтош ва конгломерат қатламларидан иборат. Уларнинг ўртача қалинлиги 665 м.

Палеоген даври ётқизиклари орасида оҳақтош, қумтош ва б. жинс қатламлари бўлиб, ўртача қалинлиги 450 м. Бўр даври ётқизикларининг қалинлиги 1400 м бўлиб, ўзаро такрорланган қумтош, гилтош, оҳақтош, гипс қатламларидан иборат. Юра даври ётқизиклари ҳам ўзаро такрорланувчи қумтош ва гил қатламларидан ташкил топган, умумий қалинлиги 120—130 м. Тектоник жиҳатдан Жан. Оламушук структураси Андижон гуруҳи тепаликларига мансуб бўлиб, Фарғона ботиғининг жан.да.

Қон жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган, уз. 13 км, эни 5 км ли антиклиналь бурмада. Ж. О. н. к.да нефтьга бой горизонтлар неоген, палеоген ва юра ётқизикларида жойлашган. Айрим бурғи қудуқларидан суткада 25 т гача нефть олинган (1969). Ж. О. н. к.да 3-, 5-, 6-, 7-горизонтлар нефтьга бой. Ҳар бир горизонтнинг қалинлиги 25—30 м. Юра ётқизикларидаги асосий маҳсулдор горизонтлардан бири 26-горизонтдир. Бу горизонт қумтошлардан ташкил топган. Бўр ётқизикларида нефть бошқа ётқизикларга нисбатан кам. Қоннинг нефти енгил, с. оғ. 0,823—0,833, олтингургурт 0,013—0,27%, қўп смолали (10—16%), парафиннинг миқдори 1,76 дан 8,2% гача. Асфальтенлар 0,2 дан 0,7% гача, кокс 0,25—2,1%. Газнинг миқдори 5,4 дан 24% гача, зичлиги 0,632—0,823, олтингургурт кам (0—0,04%), азот қўп (10—52,3%), метаннинг миқдори 38—68%. Ж. О. н. к. 1996 й.гача ишлаган. 2 та қудуқдан техник сув, 6 та қудуқдан артезиан суви олинмоқда.

ЖАНУБИЙ ОРКНИ ОРОЛЛАРИ - Атлантика океанининг жан. қисмидаги бир туд (4та қатта ва 40тача майда) орол, Антарктикада. Майд. 621 км². Ер юзаси тоғлик (бал. 1266 м гача), қор ва музлар б-н қопланган. Ўсимлиги мох ва лишайниклардан иборат. Денгиз қушлари ва тюленлар яшайди. Доимий аҳолиси йўқ. Британия ва Аргентина давлатларига қарашли илмий ст-ялар ишлаб турибди.

Орол 1821 й.да инглиз ва америкалик са-ноатчилар Ж. Поуэлл ва Н. Палмер томонидан кашф қилинган.

ЖАНУБИЙ ОРОЛ - Янги Зеландиянинг катта ороли. Шимолий о.дан Кук бўғози, Стьюарт о.дан Фаво бўғози орқали ажралган. Майд. 150,5 минг км². Аҳолиси 880 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Рельефи тоғли, худудининг кўп қисми Жан. Альп тоғларидан (Кук тоғи, 3764 м, мамлакатдаги энг баланд чўққи) иборат. Иқлими субтропик денгиз, жан.да мўътадил клим. Тоғ ўрмонлари, яйловлар, тоғларнинг юқори қисми қор ва музликлар б-н қопланган. Фьордленд, Маунт-Кук миллий парклари ташкил этилган. Оролнинг шарқий қисмидаги Кентерберги текислиги — мамлакатнинг асосий деҳқончилик р-ни. Бош шаҳри — Крайстчерч.

ЖАНУБИЙ ОСЕТИЯ (Жанубий Осетия мухтор вилояти) — Грузия Республикаси таркибида 1922 й. 20 апр.да ташкил этилган. 1990 й. дек.да Грузия Олий Кенгаши томонидан бекор қилинган. 1990-й. лар бошида Ж. О. ўзини республика деб эълон қилди, лекин у ҳеч ким томонидан тан олинмаган.

ЖАНУБИЙ ОСИЁ - Осиё китъаси даги табиий область. Унга Ҳиндистон ва Ҳиндхитой я. о.лари, Ҳимолай тоғлари, Ҳинд-Ганг текислиги, Малай архипелаги, шунингдек, Ҳинд океанининг шарқий қисмидаги вулкан ва маржон ороллари киради. Майд. 5,1 млн. км². Ж. О.нинг геологик тузилиши ва рельефи ҳар хил. Бутун ўлка иклими муссон циркуляцияси таъсирида. Тропик, субэкваториал, экваториал икдим ва ландшафт типлари мавжуд. Ғарбий қисми чўллардан иборат. Ҳайвонот дунёси асосан Ҳиндистон-Малай фауна областига киради. Қ. х.да (асосан текислик қисмида) тропик экинлар ва шоли етиштириш етакчи ўринда. Ж. О. худудида Бангладеш, Бутан, Непал, Ҳиндистон, Мальдив, Покистон, Шри

Ланка давлатлари жойлашган. Баъзан Жан.-Шарқий Осиё давлатларини ҳам Ж. О. таркибига киритадилар.

ЖАНУБИЙ ПАССАТ ОҚИМЛАРИ -Дунё океанининг жан. тропик кенгликларидаги шарқдан ғарбга йўналган илик юза оқимлар. Пассат шамоллари таъсирида вужудга келади. Тинч океанда Перу оқими, Атлантика океанида Бенгалия оқими, Ҳинд океанида Ғарбий Австралия оқимининг давоми бўлиб, улар экваторга яқинлашган сари ҳамда ғарбга бурилгач исийди ва Ж. п. о.га айланади.

ЖАНУБИЙ РОДЕЗИЯ (Southern Rhodesia) — 19-а.нинг 80-й.лари — 1980 й.да Буюк Британиянинг Жан. Африкадаги мустамлакаси (1953—63 й.ларда Буюк Британия томонидан тузилган Родезия ва Ньясаленд федерацияси таркибида). 1965 й. озчиликни ташкил этган европаликлар ҳукумати томонидан эълон қилинган Ж. Р. мустақиллиги расмий тан олинмади.

ЖАНУБИЙ САНДВИЧ ОРОЛЛАРИ -Атлантика океанининг жан. қисмидаги вулкан ороллари, Антарктикада. 8 та йирик ва бир неча майда орол ва қоялардан иборат. Майд. 300 км². Ер юзаси тоғлик (бал. 1372 м гача), вулкан жинсларидан тузилган (базальт, туф ва б.), қор ва муз б-н қопланган. Сўнмаган вулканлар бор. Ҳар хил қуш, тюлень кўп. Қирғоқ яқинидаги сувларда китлар учрайди. Домимий аҳолиси йўқ. 1775 й. инглиз денгизчи сайёҳи Ж. Кук экспедицияси кашф қилган.

ЖАНУБИЙ СУРХОН СУВ ОМБОРИ, Мирзааҳмад Қорабоев номидаги Жанубий Сурхон сув омбори — Ўзбекистондаги йирик сув омбори. Сурхондарё вилояти Қумқўрғон тумани худудида, Сурхондарёнинг ўрта оқимида, Заркамар ва Хўжамулки тўқайи ўрнида 1958—67 й.ларда бунёд этилган. Дарё хавзасининг энг тор ерида тўғон қурилган. Дарё сувини мавсумий тартиб-

га солади. Уз. 20 км, максимал эни 6,2 км, ўртача эни 2,96 км, максимал чуқурлиги 27 м, ўртача чуқ. 12 м. Тўла сув сифими 800 млн. м³, фойдали сув сифими 610 млн. м³. Сув сатҳи юзаси 65 км². Ж. С. с. о. дарёнинг кайири ва уч террасасида жойлашган. Асосий иншоотлар таркибига тупроқ тўғон, эҳтиёт ташлама ва Шеробод магистрал каналига сув берадиган ўнгкирғоқ сув чиқаргич (сув сарфи 150 м³/с) киради. Сув омбори Шеробод чўлидаги 71 мингга ерни ўзлаштириш ҳамда илгаридан суғориладиган 52 мингга ернинг сув таъминотини яхшилаш имконини берди. Сув омборида кўпгина балиқ турлари урчитиб кўпайтирилади ва овланади. 1969 й.да Ж.с.с.о. қурилишга раҳбарлик қилган Мирзааҳмад Қорабоев (1931—1969) номи берилган.

ЖАНУБИЙ ТИНЧ ОКЕАН ҚИРИ -Тинч океаннинг жан. қисмидаги сув ости тизмаси. Австралия-Антарктида сув ости тизмасининг шарқий давоми. Шим.-шарққа томон 4100 км масофага чўзилган, эни 500—1000 км. Устини кумоқ жинслар, органик қолдиқлар қоплаган. Тизманинг устида океан чуқ. 878 м дан 2500—3000 м гача. Бошка сув ости тизмаларидан энининг кенглиги ва рифт зонасининг яққол акс этмаслиги б-н фарқ қилади.

ЖАНУБИЙ ТОЖ (лот. *Сорона Australis*) — осмоннинг Жан. ярим шаригадаги юлдузлар туркуми. Белгиси СгА. Қавс, Ақраб, Қурбонгоҳ ва Телескоп юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Ўзбекистон худудида езда кўринади.

ЖАНУБИЙ ТУРКМАНИСТОН АРХЕОЛОГИК КОМПЛЕКС ЭКСПЕДИЦИЯСИ (ЖТАКЭ) - Туркменистон ФА Президиуми қошида проф. М. Е. Массой бошчилигида ташкил қилинган (1945).

ЖТАКЭ тош даври (Жабал мақони), неолит (Жойтун маданияти), энеолит (Анов, Намозгоҳ тепа, Гўксур),

жез (Олгинтепа) ва илк темир (Ёзтепа, Дахистон) даврлари, айниқса Парфия маданияти бўйича муҳим археологик тадқиқотлар олиб бориб, янги ва эски Яисодаги қазималар вақтида жаҳон тарих фани учун ўта муҳим ашёвий далиллар топди, улардан ритонлар (фил суягидан ишланган) хусусидаги маълумотлар (М. Е. Массой, Г. А. Пугаченкова) Италияда, Парфия ёзма ҳужжатлари (В. А. Лившиц, И. М. Дьяконов) эса Англияда нашр этилди. ЖТАКЭ шаҳарлар тарихий топографияси ва қад. қарвон йўлларини ўрганиш борасида ҳам муҳим и. тлар олиб борди: Эрк қалъа, Габр қалъа ҳамда Султон қалъа харобаларидан топилган идиш ва буюмларга таяниб, Марв тарихи даврларга бўлинди (З. И. Усмонова, М. И. Филанович), Марв воҳасида 11 — 12-а. да хунармандчилик тараққий этганлиги аниқланди. ЖТАКЭ томонидан Ислондан аввалги давр (маздакийлик, буддизм, христианлик)га оид ёдгорликлар ўрганилди (Г. Я. Дресвянская). Жумладан Габр қалъа ва Харобақошудаги черков харобаси ҳамда Туркменистон ФАнинг 50-й.ларда бошланган (С. А. Ершова) ва айниқса, ЖТАКЭ томонидан 60-й.ларда Марв атрофидаги некрополь тўла текширилди. Марвда Ислонга дойр археологик ёдгорликлар (Марвдаги дастлабки масжид, Номозгоҳ тепа) харобаларини қазиб ўрганмоқда (Т. Хўжаниёзов, Б. Д. Кочнев), туркман қабилалари этногенези (Д. И. Овезов), қад. меъморлик услублари ва антик ўрта аср санъати бўйича и. тлар (Г. А. Пугаченкова) олиб бормоқда. ЖТАКЭнинг 860 дан зиёд илмий ишлари, «Труды ЮТАКЭ»нинг 19 жилди, «ЖТАКЭ материаллари»нинг 2 нашри ва бир қанча монографиялар нашр этилган.

ЖАНУБИЙ УРАЛ - Урал тоғларининг Уфа дарёси б-н Урал дарёси ораллигидаги қисми. Уз. 550 км. Бал. 1640 м гача (Ёмонтов тоғи). Эни 250 км гача. Кенг ва баланд қисми кварцит, гнейс, кристалли сланецлардан тузилган. Шарқий ён бағирларида тоғ дашти ўсимликлари, ун-

дан юқорида игнабаргли ўрмонлар ўсади (яна қ. Урал).

ЖАНУБИЙ УЧБУРЧАК (лот. *Triangulum Australe*) — осмоннинг Жан. ярим шаригадаги кичик юлдузлар туркуми. Белгиси ТгА. Бурчак чизиги, Циркуль, Жаннат Қуши ва Қурбонгоҳ юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Энг ёруғ юлдузлари 2—3 катталиқда. Ўзбекистон ҳудудига кўринмайди.

ЖАНУБИЙ ФАРҒОНА КАНАЛИ - Фарғона водийсидаги йирик ирригация канали. Ўзбекистон ва Қирғизистон ҳудудидан ўтади. Олай тоғларидан оқиб тушадиган сойлар сувини тартибга солиш ва Фарғона водийсининг шарқий ва жан. қисмида сув таъминотини яхшилаш мақсадида ҳашар йўли б-н қазилган (1940). Шаҳрихонсой каналининг (Қорадарё чап соҳилида) йирик шохобчаси. Дастлаб Исфайрамсойдаги Бешолиш узоғлигига қазилган, кейинчалик Марғилонсойга етказилди. 1946 й.да Олтиариқсойга давом эттирилди. Уз. 120 км, эни бошланишида 12 м, қуёи қисмида 2 м. Бош қисмида сув сарфи 85 м³/с. Полвонтош коллекторининг суви қўшилгандан сўнг 30 м³/с сув оқади. Шаҳрихонсойда бош тақсимлагичи бўлган тўсувчи иншоот қурилган. Марҳамат кишлоғидан 6 км юқорирокда Каркидон сув омборидан сув олади (18 м³/с). Каналда 3 тезоқар, 35 сув туширгич, 52 кулоқ бор. 75,8 минг га ерни суғоради (25,2 минг га Андижон вилоятида, 48 минг га Фарғона вилоятида, 2,6 минг га Қирғизистоннинг Аравон туманида).

ЖАНУБИЙ ХИТОЙ ДЕНГИЗИ - Тинч океан ғарбидаги ярим ёпиқ денгиз. Жан.-Шарқий Осиё соҳили б-н Тайвань, Лусон, Палаван ва Калимантан о.лари ораллиғида. Майд. 3537 минг км²; ҳажми 3622 минг км³. Чуқурлиги жан.-ғарбида 200 м, шим.-шарқда 5560 м гача, ўртача чуқ. 1140 м. Ж. Х.д.га Синцзян, Хонгха,

Меконг, Менам ва б. дарёлар қуйилади. Қирғоғи анча текис. Йирик қўлтиқлари: Бакбо (Тонкий) ва Сиём. Энг йирик ороли — Хайнань. Майда оролларнинг кўпчилиги маржон ороллардир. Сув ости зилзилалари ва вулқон отилишлари бўлиб туради. Иқлими субэкваториал иқлим. Қишда шим.-шарқий, ёзда жан. ва жан.-ғарбий шамоллар эсади. Ёз ва кузда тез-тез тайфунлар бўлиб туради. Денгиз сувининг ўртача т-раси февралда 20—28°, авг.да 28—29°. Шўрлиги 32—34‰/00. Ёғингарчилик йилга 2000—2500 мм. Сув қалқши 5,9 м гача. Балиқ ва б. денгиз ҳайвонлари овланади. Йирик портлари: Бангкок, Хошимин, Сянган, Гуанчжоу, Шаньтоу, Хайфон, Манила. Ж. Х. д.дан муҳим халқаро денгиз йўллари ўтган.

ЖАНУБИЙ ХИТОЙ ПЛАТФОРМА-СИ — токембрий даври платформаси, Янцзи дарёсининг қуёи оқими ҳавзасида жойлашган. Платформадаги антеклизаларда палеозой ётқиқларининг ғилофи сақланган. Мезозой эрасида кучли тектономагматик фаоллашиш бўлган. Ж. Х. п. Хитой-Корея платформасидан Циньлин тоғининг бурмаланган минтақаси орқали ажралган. Ж. Х. п.нинг токембрий кристалли замини (гнейслар, метаморфик сланецлар) Янцзи дарёсининг жан.даги Хунань ва Цзянси провинцияларида ер юзасига чиқиб қолган. Ж. Х. п.нинг кўп қисми кечки протерозой (синий ётқиқлар), палеозой ва триас (денгиз ётқиқлари: оҳақтошлар, қумтош, гилли ва карбонатли қатламлар), шунингдек, пермь, юра, бўр даври континентал кўмирли ётқиқлардан иборат чўкиндилар ғилофидан ташкил топган. Ж. Х. п. бўр даврида шиддатли деформацияланган. Платформанинг шарқий қисмидаги гранитларда вольфрам, қалай, сурма, симоб ва б. конлар, унинг чўкинди ғилофида эса боксит, темир, марганец, тошкўмир, ёнғувчи сланец, нефть ва туз конлари мавжуд.

ЖАНУБИЙ ШЕТЛЕНД ОРОЛЛАРИ — Атлантика океанининг жан.даги вулкон ороллари. Жан. Американинг жан.да, Дрейк бўғозида. 11 та йирик ва бир қанча майда орол ҳамда қоялардан иборат. Майд. 4300 км². Ер юзаси тоғлик, бал. 2300 м гача, кўп қисми қор ва муз б-н қопланган. Январнинг ўртача т-раси 7°, июлники —10°. Мох ва лишайниклар ўсади. Росс тюлени, денгиз мушуги, денгиз фили бор. Доимий аҳолиси йўқ. Аргентина, Буюк Британия, Чили давлатларига қарашли илмий ст-ялар жойлашган. Орол 1819 й.да инглиз денгизчи сайёҳи У. Смит томонидан кашф қилинган.

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ТАЖ-РИБА СТАНЦИЯСИ — боғдорчилик, узумчилик ва субтропик экинлар бўйича и. т. ишлари олиб борадиган муассаса. Сўрхондарё вилоятининг Денов ш.да жойлашган. Ст-я Бутуниттифоқ селекция и. т. ин-тининг Денов таянч пункти (1932) асосида 1945 йили ташкил этилган. 1956 й.дан Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и. т. ин-ти таркибида. Асосий вазифаси боғдорчилик, узумчилик ва субтропик мевалар (анор, анжир, хурмо)нинг агро-техникаси услубларини ишлаб чиқиш, энг яхши маҳаллий ва четдан келтирилган мева, узум, субтропик экинлар навларини ўрганиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилишдан иборат. Ст-яда узумчилик ва боғдорчилик, субтропик экинлар бўлимлари, агрокимё лаб. бор. Ст-я худудида Давлат нав синаш тармоғининг субтропик экинлар нав участкаси, Ўзбекистонда ягона бўлган субтропик ва ўрмон дарахтларининг 200 дан ортиқ турини ўз ичига олган ноёб дендрарий бор. Экспериментал базасининг умумий майдони 136 га, шу жумладан боғ ва узумзорларнинг экспериментал ва коллекцион экинлари майд. 42,1 га. Ст-я коллекциясида анорнинг 140, анжирнинг 92, шарқ хурмосининг 62, уруғли (олма, нок, беҳи ва б.) меваларнинг 46, данакли (ўрик, олхўри, шафтоли ва б.) мевалар-

нинг 55, узумнинг 125 нави тўпланган. Ст-я кўчатзорларида ҳар йили энг яхши субтропик мевали экинлар ва узум навларининг 500 мингдан ортиқ кўчатлари етиштирилади. Юкори ҳосилдор анор (Десерт), хурмо (Денов қандаги, Ўзбекистон пионери) навлари яратилган, анжирнинг истиқболли навлари ажратиб олинган.

ЖАНУБИЙ ҚОЗОҒИСТОН ВИЛОЯТИ — Қозоғистон Республикаси жан.даги вилоят. 1932 й. 10 мартда ташкил этилган (1962—64 й.ларда Жанубий Қозоғистон ўлкасининг бир қисми, 1964 й.дан 1992 й. 6 майгача Чимкент вилояти). Майд. 117,3 минг км². Аҳолиси 2018 минг киши (2000), асосан қозоқлар ва ўзбеклар, шунингдек, рус, украин, татар, озарбайжон, тожик ва б. миллат вакиллари яшайди. Маркази — Чимкент ш.

Ж. Қ. в. Турон паст-текислигининг шарқий қисми ва Тяньшаннинг ғарбий тармоқларида жойлашган. Худудининг кўп қисми текислик (бал. 200—300 м). Чекка жан.да Мирзачўлнинг шим. қисми, шим.да Бетпақдала чўли бор. Вилоятнинг марказий қисмида Қоратов тизмаси (энг баланд жойи 2176 м), жан.-шарқида Талас Олатовининг ғарбий чеккалари, Қоржонтов (2824 м) ва Угом (4238 м) тизмалари қад кўтарган. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ ва қуруқ, киши қисқа, илиқ, қор кам ёғади. Июлнинг ўртача т-раси шим. ва жан.-ғарбида 28°, жан.-шарқида 16—24°. Январнинг ўртача т-раси шим.да —9°, жан.да —2°. Йилига 100—400 мм дан 1000 мм гача ёғин тушади. Вегетация даври 230—290 кун. Йирик дарёси — Сирдарё ва унинг ирмоқлари Келес, Қуруқкелес, Арис. Шим.да Чу дарёси оқиб ўтади. Сирдарёда Чордара сув омбори қурилган. Дўстлик, Арис ва Туркистон магистрал ирригация каналлари мавжуд. Сирдарё қайирида чучук сувли қўллар, Чу дарёси куйи оқимида шўр қўл кўп. Текисликларда қумли ва қумоқ-қўнғир ва бўз-қўнғир тупроқларда бошоқли шuvoқ ҳамда шўра, қора ва оқ

саксовул, юлғун ўсади. Сирдарё ва Чу дарёлари қайрида ўтлоқ, шўрланган тупроқларда қамиш ўсади. Тоғларда вертикал минтақалар — чўл зонасидан альп ўтлоқлари ва музликларгача учрайди. Чўлда кемирувчилар (юмронқозик, кумсичкон, қўшоёк), тоғларда тоғ тақаси ва тоғ қўйи (архар), қоллон, айик, кушлардан тасқара, тўқайларда бўри, тулки, оқ сичкон, сассиққўзан, қобон, кирғовул, қўлларда ғоз, ўрдак, чўлда судралувчилардан илон, тошбақа, калтаке-сак яшайди.

Вилоят иқтисодидида кон саноати ва қ. х. хом ашёларини қайта ишлаш саноати б-н бирга интенсив обикор деҳқончилик ва чорвачилик ривожланган. Энергетикаси асосан табиий газ (Ўзбекистон), тошқўмир (Қарағанда), маҳаллий қўнғир қўмир (Лангар) ва мазутда ишлайди. Кон саноати (Кентов ш. ва Ачисой ҳамда Байжонсой шахарчаларида полиметалл конлари ва бойитиш ф-калари), рангли металлургия (Чимкентда кўрғошин эритиш ф-каси), машинасозлик (прес-автоматлар, кардан валлари, автотрактор деталлари и. ч., экскаватор з-длари), кимё ва фармацевтика (чорва молларига бериладиган антибиотиклар, фосфорли тузлар з-длари), енгил (ип газлама к-ти, пахта тозалаш ва қорақўл тери з-длари, пайпоқ-трикотаж, тикувчилик, пойабзал ф-калари), озиқ-овқат (мой экстракция, сут ва мева консерва, вино з-длари) саноати тармоқлари ривожланган. Цемент, ғишт, керамзит, нефтни қайта ишлаш з-длари бор. Ж. Қ. в. обикор деҳқончилик, пахтачилик, тоқчилик ва боғдорчилик р-ни. Қ. х.да галла экинлари, техника экинлари, ем-хашак экинлари, сабзавот, полиз экинлари экилади. Тоқчилик ва боғдорчилик ривожланган. Чорвачилиқда яйлов қорақўлчилиги, майин жунли ва гўшт-мой қўйчилиги, гўшт-сут қорамолчилиги ривожланган. Қўй, эчки, қорамол, йилки, туя ва парранда боқилади. Тошкент—Арис — Оренбург, Олмаота—Арис—Оренбург т. й. магистралининг бир қисми ўтган.

Муҳим автомобиль йўллари: Чимкент—Тошкент, Чимкент—Тароз, Чимкент—Туркистон—Қизилўрда, Авиалиниялар Чимкентни Тошкент, Москва, Бишкек, Олмаота, шунингдек, вилоят туманлари б-н боғлайди. Ж. Қ. в.да олий ўқув юрталари, 2-театр, ўлкашунослик музейи, Сари-оғоч бальнеологик курорта бор.

ЖАНУБИЙ ҚУТБ - Ер айланишининг фараз қилинадиган ўқи, Жан. ярим шарда ер юзаси б-н кесишган нуқта. Ж. қ. Антарктиданинг Тинч океан қирғоғига яқин қисмида 280 м баландлиқда жойлашган. Бу ерда музнинг қалинлиги 2810 м га етади. Ер юзасидаги ҳар қандай нуқта Ж. қ.га нисбатан жойлашган бўлиб, ҳар доим шим. йўналишда бўлади. Ж. қ. атрофида иқлим жуда ҳам совуқ, мутгасил шамол ва изғирин, бўрон бўлиб туради. Ҳавонинг ўртача т-раси 1957—61 й.ларда —48,6°, энг паст т-ра —78,9° бўлган. Қутб куни қарийб 179 сутка давом этади (23 сент. дан 20—21 мартгача). (яна қ. Географик купгблар). Р. Амундсен бошчилигидаги норвег экспедицияси 1911 й. 14 дек.да биринчи бўлиб Ж. қ.га етиб борган.

ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ - Осиёнинг жан.-шарқидаги табиий географик область. Ҳиндихитой я. о., Малай архипелаги ва унга ёндош ҳудудларни ўз ичига олади. Майд. 4,5 млн. км². Аҳолиси 463 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Рельефи ўртача баландлиқдаги тоғ ва текисликлардан иборат. Тропик ўрмон ва саванналар кенг тарқалган. Иқлими нам экваториал ва субэкваториал муссонли иқлим. Ж.-Ш. О.да Бруней, Вьетнам, Индонезия, Камбожа, Лаос, Малайзия, Мьянма, Сингапур, Таиланд, Филиппин давлатлари жойлашган. Баъзан Ж.-Ш.О.да жойлашган давлатларни Жан. Осиё таркибига ҳам киритадилар.

ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ УЮШМАСИ (АСЭАН) -регионал сиёсий-иқтисодий ташкилот. Ин-

донезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд ва Филиппин давлатлари таркибида тузилган (1967). Кейинчалик унга Бруней ва Вьетнам қабул қилинган. Мақсади — мазкур давлатларнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий ҳамкорлигини ривожлантириш, Жануби-Шарқий Осиёда тинчлик ва барқарорликни ўрнатишга кўмаклашиш. Ташкилот сўнгги йилларда регионда тинчлик ва бетарафлик зонаси, шунингдек, ядросиз зона вужудга келтириш йўлида ҳаракат қилмоқда. Қароргоҳи — Жакарта (Индонезия)да.

ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ ОСИЁ - Ғарбий Осиёнинг жан. қисмидаги табиий область. Арабистон я. о. ва унга ёндош худудлар қиради. Майд. 3 млн. км² дан зиёд. Ж.-Ғ. О. заминининг кўп қисми қад. Гондвана материгининг бир бўлаги. Текисликлар, супасимон қирлар, куэ-стали плато шакллари кенг тарқалган. Яман, Ҳижоз, Асир, Ливан, Антиливан тоғларида ҳозир ҳам зилзила бўлиб туради. Месопотамия пасттекислиги (букилмаси) аллювиал чўкиндилар б-н тўлган. Ж.-Ғ. О.да фойдали қазилма (айниқса нефть) кўп. Иқлими иссиқ ва қуруқ. Ўртача т-раси шим.да январда 5°, июлда 3Г, жан.да январда 24°, июлда 34°. Йиллик ёғин 100—150 мм, Ливан, Антиливан, Уммон ва Яман тоғларида ўртача 500—760 мм. Иқлими қуруқлигидан аксар қисмининг ландшафти чўл ва чала чўл. Месопотамиядан Фурот ва Дажла дарёлари оқиб ўтади. Ер ости сувлари аҳоли учун асосий сув манбаидир. Қудуқ кўп. Тупроқлари кўнғир, жигарранг, қизил чўл тупроқлардир. Ўрта денгиз бўйидаги тоғларда ливан кедр, ҳалаб қарагайи, яшил бутазорлар, чўлларда сийрак ёстиқсимон бўталар, шўра ўсади, Яман ва Уммон тоғларида саванналар бор. Ҳайвонот дунёси шим.да Палеарктика области ва жан.-ғар.бда Эфиопия областига мансуб. Ж.-Ғ. О.да Саудия Арабистони, Кувайт, Баҳрайн, КатаР, БАА, Уммон, Яман, Ироқ ва Йорданиянинг жан. қисми жойлашган.

ЖАПАРҚЎЛ — Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманидаги қуриб қолган қўл. Амударё дельтасидаги Тахтақайир овулидан 5 км жан.да, ботқоқлашган тўқайзорлар орасида жойлашган. Сувга тўлган 50—60-й.ларда майд. 1,42 км², ўртача чуқ. қарийб 1 м бўлган, қамиш, қўға ва б. сув ўсимликлари б-н қопланган. Амударёнинг ён тармоқларидан тошган сувлар ва қисман сизот сувлар ҳисобига тўйинган. Ўша пайтларда ҳам қўл тўлиб сув даврида қатталшиб, тошқин тугагач, саёзлашиб кичрая берган. Ж.да ҳар хил балик ва сув паррандалари бўлган, ондатра боқилган ва овланган.

ЖАПАҚ БАХШИ (аслида Жаббор берган) Шомуратов (1893, ҳоз. Амударё тумани, Назархон овули — 1973, Нукус) — қорақалпоқ бахшиси ва бастакор. Оролик ўзбеклардан. Қорақалпоғистон (1940) ва Ўзбекистон (1944) халқ артисти. Ёшлигида Суяв баҳши, Отажон баҳши, Жума бахшилардан дoston ва термалар ўрганган. 1911 й.дан қўшиқ айта бошлаган. «Ғариб ошиқ», «Хирмондали», «Юсуф Аҳмад», «Гўрўғли», «Саётхон Ҳамро», «Бозиргон» дostonларини маҳорат б-н куйлаган. Тўртқўл радиосида (1932 й.дан), Қорақалпоқтеатри (1936—52), Қорақалпоқ филармонияси ва радио қўмитасида (1952 й.дан) ишлаган. 200 га яқин қуй ва қўшиқ муаллифи, айникса «Амударё», «Тўлқин», «Туғишган ўзбек халқига», «Боғлар», «Ботир қизлар», «Чўпонлар» ва б. машҳур. Композитор О. Ҳалимов б-н ҳамкорликда «Суймаганга суйканма» (С. Хўжаниёзов, 1945), «Ойгул Обод», «Орол кизи», «Зиёда», «Бердак» (Ж. Оймирзаев, 1946, 1947, 1948, 1950) мусикали драма ва комедиялар муаллифи. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

ЖАПАҚОВ Навруз (1914.16.5 - Тахтақўприктумани—1975.13.3)—қорақалпоқ шоири ва адабиётшуноси. Ўзбекистонда

(1974) ва Қорақалпоғистонда (1964) хизмат кўрсатган фан арбоби. Филлол. фанлари д-ри (1967). Кўп йиллар юқори раҳбарлик идораларида ишлаган. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти (1961—67) ва Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлими Н. Довқорасев номидаги тарих, тил ва адабиёт ин-тида (1967—75) катта илмий ходим. Илк шеърлар тўплами — «Қуёш» (1940). «Шоир сўзи» достони (1949, Ж. Оймурзаев б-н ҳамкорликда) Навоийга бағишланган. «Узоқдаги яйловлар» (1955, Х. Сеитов б-н ҳамкорликда), «Сувчи» (1958) достонларида қорақалпоқ халқининг турмуши ва яратувчилик меҳнати акс этган. «Орол балиқчилари» киносценарийси (М. Мелкумов б-н ҳамкорликда) ва адабиётшуносликка оид бир қанча асарлар муаллифи («Қорақалпоқ адабиётида реализм масаласига дойр», 1972; «Адабиётимиз ҳақида ўйлар», 1974 ва б.).

Ас: Аму бўйларида, Т., 1956; Тириклар билан бирга: Поэма ва шеърлар, Т., 1962; Танламалы шығармалари, 3 томлик, Нокис, 1978-80.

ЖАР — вақтинчалик оқар сувлар ерни ўйиб ювиб кетишидан ҳосил бўладиган турли катталиқдаги чуқурлик. Ж. асосан, юмшоқ жинслар (лэсс, лэссимон қумок) дан тузилган баланд текисликларда, тоғ этаги қияликларида кўп учрайди. Ж. оқова ва ташлама сувни оқизиб қўйиш, ўрмонларни кесиб юбориш, агротехника коидаларига хилоф ер ҳайдаш, тартибсиз мол боқиш натижасида ҳам вужудга келади. Ж.нинг узунлиги бир неча ўн км гача, кенлиги ва чуқурлиги бир неча ўн м. гача бўлади. Ж.лар, одатда, юқори қисмининг ўйилиши ҳисобига ўсади, таги ер ости сувига етгандан кейин чуқурлашишдан тўхтайдди. Ж.лар Ўрта Осиёда (Фарғона водийси), Волга бўйининг ўрмон-дашт ва дашт зоналарида, Хитойнинг лэссели вилоятларида, АҚШ ва тропик мамлакатларда кўпроқ тарқалган. Улар экинзорларни парчалаб катта зарар келтиради. Ж. кўпайиб кетмаслиги учун дарахтлар

ўтказилади, тўғоғ ва тўсиқлар, тарновлар, сув омборлари қурилади.

«ЖАР» — спорт-соғломлаштириш мажмуи. Меъморлар С. Ф. Хўжаев, Л. А. Мухамедшин раҳбарлигида Т. К. Матёкубова, С. Е. Цой, А. И. Надиришин ва б. томонидан қурилган (1997). Тошкент ш. Шайхонтохур тумани «Чорсу» майдони яқинидаги жарликда бунёд этилган. Ж. кўп тармоқли спорт иншооти бўлиб, республика ва халқаро аҳамиятга эга бўлган мусобақаларни ўтказишга мўлжалланган. Унда спорт заллари ва 1000 ўриндиқли сув ҳавзаси ва яна 2 та кичик ёпик сув ҳавзаси, сауна, 10000 ўриндиқли футбол майдони, очиқ теннис кортлари (5 та ёзги ва 2 та қишки, 1000 ўриндиқли), енгил атлетика майдони (2000 ўриндиқли), соғломлаштириш, тиббиёт, машқ қилиш ва умумий овқатланиш хоналари мавжуд. Томоша заллари: теннис зали, бокс зали (760 ўриндиқли), кураш (ҳар хил турлари) зали (850 ўриндиқли), мажлислар зали (200 ўриндиқли) ва б. Касса, буфет, гардеробхона, санузеллар (пастки қавадга), шунингдек, меҳмонлар учун хоналар, матбуот маркази, маъмурий хоналар аралаш жойлашган.

Спорт б-н шуғулланувчилар учун 5 та машқ ва тренаж заллари (24x12 м), кийим алмаштириш хоналари бор. Мураббийлар, ҳакам, маъмурият хоналари турли қавадларда жойлашган. Усти очиқ, қишда суви иссиқ сув ҳавзасига сакрайдиган минора ўрнатилган. Дзюдо, каратэ, таэквандо, таэк-жунри, таэк-субхарге каби 13 та спорт тўғараги ишлаб турибди (2001). Тиббий назорат хоналарида турли соҳадаги врачлар қабули, диагностика, физиотерапевтик муолажалар ўтказилади. Вестибюль ва ҳовли боғида умумий овқатланиш хонаси, қаҳвахона, буфет, бар ташкил қилинган.

Томошабин ўриндиқлари поғонали, майдон икки томонидан соябон б-н тўсилган. Минбар остида кўшимча хоналар бор. Мажмуа майдони 15 га, боғ зонаси 4 га ни ташкил қилади.

3600 кв. газ.

ЖАРАЁН — 1) бирон нарсанинг ривожланишида ходиса, ҳолатларнинг бирин-кетин алмашинуви; 2) бирон-бир натижага эришиш учун бўладиган кетма-кет ҳаракатларнинг мажмуи (мае, ишлаб чиқариш Ж.и); 3) судда ишни кўриш тартиби, суд ишини юритиш; суд мажлиси, муҳокама.

ЖАРГОН (франц. jargon. — сафсата) — бирон ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос лексикаси, фонетикаси ва грамматикаси б-н умум сўзлашув тили ва маҳаллий диалектлардан фарқ қиладиган тили. Ж. муайян ижтимоий муҳитда юзага келади ва шулар манфаатига хизмат қилади (мае, талабалар, ҳарбий хизматчилар, турли касб, машғулот эгалари орасидаги Ж.). Бундай Ж.ларни кучли ривожланган ва аниқ терминларга эга бирор касб тили б-н аралаштирмаслик лозим. Ж. ҳам лексик, ҳам услубий жиҳатдан турли-туман, тезда ўзгарувчан, барқарор бўлмайди. Мас, ёшлар орасида «кетдим» ўрнида «сирпандим», «пул» ўрнида «соққа», «доллар» ўрнида «кўки»; санъаткорлар орасида «хизмат учун ҳақ олмаслик» ўрнида «том сувок», «пул» ўрнида «якан» ва х. к. Ж.лар учрайди. Ж. бадиий ижодда асар қаҳрамони хусусияти, табиатини очиб бериш учун хизмат қилади. Ж.лар турли тилларда сўзлашувчи халқлар вакиллари бир-бирлари б-н алоқа қилишида ёки турли халқ вакиллари йиғиладиган жойлар (мае, чегара, портлар)да ҳам пайдо бўлади. Ж.лар қайси ижтимоий гуруҳ орасида юзага келган бўлса, деярли фақат шу гуруҳ вакиллари учун тушунарли бўлади, шу тоифадагиларнинг вазият, шароит тақозасига кўра бошқалардан яширин тутиладиган мақсадларига хизмат қилади.

ЖАРИБ (араб.) — юза, ҳажм ва оғирлик ўлчов бирлиги; шарқ мамлакатларида, жумладан Марказий Осиёда 7-а. дан бошлаб қўлланилган. Юза ўлчов бирлиги, айнан танобта тент: 1Ж.=1 таноб =

Баъзи адабиётларда Ж. 1 газ = 66,5 см бўйича аниқланган, яъни 1Ж. = 1592 м². Ж. илк ўрта асрда 1592 м² (кичик жариб), 5837 м² (катта жариб) бўлган. 15-а. дан бошлаб 960 м². Ҳоз. вақтда Эронда 1Ж. расман 1 гектарга тенг бўлсада, Ж.нинг тахм. 400 м² дан 1450 м² гача ўзгариб турувчи маҳаллий турлари ҳам мавжуд: жариби шоҳий 1200 м² га, жариби расмий 760 м² га тенг. Ўрта Осиёнинг ҳукукий хужжатларида Ж. б-н таноб бир хил юза ўлчовини ифода этган. Ер ўлчовчи мансабдор жарибқаш ёки жариб амин деб аталган; оғирлик ўлчов бирлиги: қиймати ишлатилиш вақти ва жойига қараб ҳар хил бўлган. Мадинада 7—9-а.да 22,825 кг, Эроннинг турли ерларида 10-а.да 32,5 кг дан 108,3 кг (138 л) гача, 14-а.да эса 1Ж. 100 кг бўлган; ҳажм ўлчов бирлиги: қиймати ишлатилиш жойига қараб ҳар хил бўлган. 7-а.да Мадинада Умар халифалиги даврида 1Ж. 3,245 кг буғдой сиғадиган 4,2125 л ҳажмга тенг бўлган. Эрон ва Ўрта Осиёнинг турли ерларида 1Ж. 100 кг буғдой сиғадиغان 130 л ҳажмга тенг бўлган (1Ж.=130 л).

ЖАРИБИ РАСМИЙ - кад. юза ўлчов бирлиги; жарибштт бир тури; қиймати 760 кв. м га тенг.

ЖАРИБИ ШОҲИЙ - кад. юза ўлчов бирлиги; жарибиинт бир тури; қиймати 1200 кв. м га тенг.

ЖАРИБКАШ — кад. ер ўлчовчи мансабдорларга нисбатан ишлатилган ибора (к. Жариб).

ЖАРИД, жерид, жид — қамиш найза тури. Турк-мўғул халқларида, шунингдек, арабларда муомалада бўлган. Мўғуллар орқали русларга ўтган. Ўрта Осиё халқларида ҳарбий машқ пайтида жангчи йигитларни бир-бирига улоқтирадиган қамиш пояси ҳам баъзан Ж. деб аталган.

ЖАРИМА — 1) қонунда белгиланган ҳолларда ундириладиган маблағ. Ж. жиноий жазо, маъмурий ва жамоатчилик таъсири чораси сифатида қўлланилади. Фуқаролик ҳуқуқида Ж. шартномани бажармаган ёки унинг бажариш муддатини ўтказиб юборган корхона, ташкилот, муассасаларга, жиноят ҳуқуқида жиноятчига (суд томонидан асосий ёки қўшимча жазо сифатида), маъмурий ҳуқуқда жамоат тартиби, транспортдан фойдаланиш, ов қилиш ва б. тартибларни бузганларга солинади. Ўзбекистон МЖКга мувофиқ, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этишда айбдор жисмоний ва юридик шахсдан давлат ҳисобига пул ундирилади. Фуқароларга солинадиган Ж.нинг энг кам миқдори энг кам иш ҳақининг 50 дан бир қисмидан, мансабдор шахсларга эса — 10 дан бир қисмидан кам бўлмаслиги, энг кўп миқдори энг кам иш ҳақининг 5 бараваридан, мансабдор шахсларга эса 10 бараваридан ошмаслиги керак (қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда баъзи ҳуқуқбузарликлар учун Ж. миқдори оширилиши мумкин). Ж. маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, қонун б-н ваколат берилган бошқа органлар ёки мансабдор шахслар томонидан солинади; 2) спортда — қонидани бузганлик учун бериладиган жазо (мае, Ж. тўпи).

ЖАРИНҚУДУҚ БОТИҒИ - Устюрт платосининг шим.-ғарбидаги ботик. Бир қисми Ўзбекистон Республикаси, қолгани Қозоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган. Ж. б. неоген (сармат)нинг оқактош, мергел жинсларидан таркиб топган. Мутлак бал. шим.-шарқда 72—73 м. Нисбий чуқ. 3—5 м. Уз. 60—65 км, эни 12—14 км. Туби ясси текислик, марзасимон баландлик ва дўнгликлар мавжуд, қатқалоқ ва пўрсилдоқ шўрхоқлар б-н банд. Ер ости сувлари Ж. б.да юқорига кўтарилиши туфайли буғланиш жараёнида туз тўпланади. Грунт сувларининг шўрлиги ҳол да 80—100 г ва ундан кўп, сульфат-хлорид турига оид. Шўр жойларда ўсимлик ўсмайди,

фақат ботикнинг чеккаларида бир йиллик шўралар, сарисазан, қорабароқ, онда-сонда саксовул ўсади.

ЖАРМИШҚЎЛ - Хоразм вилояти Урганч туманидаги қўл. Урганч ш.дан 12 км, Гулистон қишлоғидан эса 2 км жан.да, Полвонёп каналининг чап соҳилида жойлашган. 1960-й.ларда майд. 4,8 км², ўртача чуқ. 1,0—1,2 м бўлган. Кейинчалик майдони анча кичрайган. Ж.га ташлама ва сизот сувлари қуйилади, турли балиқлар (зоғора балиқ, чўртан, лаққа) бор.

ЖАРМО МАНЗИЛГОҶИ - Месопотамиядаги илк неолит даври (мил. ав. 7-минг йиллик)га оид манзилгоҳ. Киркук ш.нинг яқинида, 1948 й.да америкалик археолог Р. Брейвуд топиб текширган. Унинг 3 га яқин майдони кавлаб очилган. Маданий қатламнинг қалинлиги 7 м га етади. Р. Брейвуднинг тахминича, Ж. м.да 25 га яқин алоҳида хонадон бўлиб, уларда 150 га яқин киши истиқомат қилган. Деворлари сомонли, хом ғиштдан қурилган. Сопол ва мраммасимон тошлардан ясалган идиш бўлақлари, одам ва ҳайвон ҳайкалчалари топилган. Сопол идишлар қизил бўёқ б-н содда безатилган. Чақмоқтошдан ясалган мотиға, ёрғучоқ, ўроқ кадамаси, кирғич, суяқдан ясалган игна, арпа-буғдой қолдиғи, уй ва ёввойи ҳайвон суяқлари ва б. нарсалар топилиши Ж. м.ликлар ҳаётида овчилик ва ибтидоий дехқончилик катта роль ўйнаганини кўрсатади.

Ад.: Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.

ЖАРОҶАТ — гавда тўқималарининг механик шикастланган жойи (тери, шиллик парда, кўпинча мускул, нерв, йирик томир, суяк, бўғим, ички аъзо ва гавда бўшлиқларининг бутунлигига путур етиши). Тўқиманинг оғриши, қонаши ва очилиб қолиши Ж.нинг асосий белгиларидир. Пайдо бўлиш шароитига қараб хирургик (операцион) Ж., жангда

яраланиш ва тасодифий Ж. ажратилади; жароҳатловчи қурол қандай шикаст етказганлигига қараб, кесилган, санчилган, чопилган, йиртилган (юлинган), лат еган, эзилган, тишланган ва ўқ (снаряд парчаси) теккан Ж. фарқ қилинади. Захарловчи моддалар Ж.га тушганда, захарли жониворлар (қоракурт, илон) чакқанда захарланган Ж. пайдо бўлади. Қутурган ҳайвонларнинг тишлаши (қопиши) дан вужудга келган Ж. айникса хавфли. Ж.лар танадан айрим бўшлиқларга (мия, кўкрак, қорин, бўғин) нисбатан уларнинг деворидан ўтган ва ўтмаган турларга ҳам бўлинади. Мас, кўкрак бўшлиғидаги Ж. ўтувчи характерда бўлса, у ҳолда кўкрак бўшлиғидаги аъзолар (юрак, ўпка, кўкрак бўшлиғи аъзолари, трахея, қизилўнғач, аорта ва ҳ. к.) шикастланиши ёки шикастланмаслиги мумкин. Аъзолар шикастланганда бемор зудлик б-н хирургик бўлимларнинг мураккаб шикастларга ихтисослашган марказларида (нейрохирургия, кардиохирургия ва ҳ. к.) даволаниши керак. У ерда нозик аъзолар (мия, кўз, юрак ва б.) микроскоп орқали ниҳоятда такомиллашган асбоблар б-н операция қилинади.

Тасодифий Ж.га микроблар (асосан, йиринг туғдирувчи микроблар) тушган бўлади. Тасодифий ёки жанговар Ж. жароҳатланиш пайтида ёки кейин (боғлаб қўйилмаса) ифлосланиши мумкин. Микроблар (стрептококк, стафилококк ва б.) Ж.га жароҳатловчи қуролдан, теварак атрофдаги тери, кийим, тупроқ ва б.дан ўтиб, томирдан чиққан қонда, мажакланган тўқималарда ривожланади ва уни яллиғлантиради, сепсис, қоқшол, газли гангрена каби инфекцияцион касалликларга сабаб бўлади. Жароҳатланган кишига ўз вақтида ёрдам бериб, микроблар ривожланишининг олдини олса бўлади.

Ж.нинг битиши мураккаб жараён бўлиб, организмнинг умумий ва маҳаллий реакциясига боғлиқ. Организмнинг ҳолдан тойиши, авитаминозлар, диабет, камқонлик, моддалар алмашинувининг бузилиши Ж.нинг битиши-

ни қийинлаштиради. Жароҳатланган аъзонинг қон б-н қанчалик таъминланиши, тўқималарнинг шикастланиш характери ҳам муҳим. Аъзонинг қон б-н яхшироқ таъминланиши Ж.нинг битишини тезлатади. Мае, бош ва юздаги Ж. болдирнинг олдинги юзасидаги Ж.га нисбатан тезроқ, мажакланган, юлинган Ж. силлик кесилган Ж.га қараганда секин битади. Ж. йирингламаган, четлари бир-бирига тегиб турган (мае, чокланган) бўлса, 5—7 кунда битади. Бу бирламчи тортишиб (тарангланиб) битиш дейилади. Инфекция тушган (йиринглаган) Ж., шунингдек, четлари бир-биридан «қочган» Ж. иккиламчи тортишиб (тарангланиб) битади. Бунинг ўзига хослиги шуки, бириктирувчи тўқима (грануляциян тўқима) ривожланиб, жароҳат юзини тўлдиради. Шу тарика пастроқдаги (ичкаридаги) тўқималарни ташқи таъсирлардан сақлайди ва Ж.нинг битишига ёрдам беради. Ж. грануляциялар б-н тўлишидан ташқари, тери четларидан янги ҳосил бўлган эпителий қоплами ўсади. Бирламчи тортишиб битган Ж. билинчи-билинмас чандиқ (ямоқ), иккиламчи тортишиб битган Ж. эса катта чандиқ ҳосил қилади.

Биринчи ёрдам: кетаётган қон тўхтатилади, Ж. атрофидаги терида спиртли йод (йод настойкаси) суртгач, асептика қондаларига риоя қилган ҳолда ва антисептика воситаларидан фойдаланиб, Ж.ни ифлосланишдан сақлаш, жароҳатланган аъзони қимирламайдиган қилиб қўйиш (қ. Иммунизация), шундан кейин беморни даволаш муассасасига етказиб бориш керак.

Ҳайвон тишлаган (мае, ит қопган) кишини яқин орадаги санитария-эпидемиология станциясига ёки Пастер пунктига дарҳол юбориб, қутуришга қарши эмланади; тишлаган ит ёки бошқа ҳайвон ветеринария пунктларига олиб борилади.

Бадан тирналганда, чақаланганда, зирапча кирганда, пичоқ кесганда тери ифлосланмаган бўлса, Ж. ва атрофидаги терида спиртли йод эритмаси суртиб, қуруқ асептик материал (мае, бинт) б-н

боғлаб қўйилади. Бойламни намиқиш ва ифлосланишдан сақлаб, 6—7 кунгача ечмай туриш керак. Узок, турган гўшти бўлиш ёки балиқни тозалаш вақтида салгина бўлса-да жаро-хатланган, баданига игна ва б. нарсалар кирган, шунингдек, Ж.га тупрок тушган кишини ҳам врачга кўрсатиш керак.

Ж.ни инфекциядан сақлаш ва қон тўхтатиш учун биринчи ёрдам боғлов пакети ва индивидуал боғлов пакети ишлатилади.

Биринчи ёрдам боғлов пакети тайёр асептик ва антисептик боғлов бўлиб, ўрови бор. Сиртки ўрови резина югиртирилган, сув ўтказмайдиган матодан, ичкаридагиси қоғоз (пергамент)дан иборат бўлиб, ичида стерилланган бойлам — дока бинт б-н 1—2 та пахта-дока ёстиқча бор. Ёстиқчалардан бири бинт охирига чағиб қўйилган, иккинчисини бинт бўйлаб суриш мумкин. Пакетдан фойдаланишда сиртки ўрови четидан йиртилади. Ичкаридаги (пергамент) қоғози ичига ёпиштирилган ипдан тортиб очилади. Бинтни пича очиб, битта ёки иккала ёстиқча Ж.га ёпилади, бунда ёстиқчанинг Ж.га қараган томонига қўл тегизилмайди. Боғловни Ж.га ёпишдан олдин унинг четларига йод сурилади.

Ж. ўқ тешиб ўтишдан вужудга келган бўлса, иккинчи ёстиқча бинт бўйлаб Ж.нинг чиқиш тешигигача суриб борилади ва унга ёпилади. Ёстиқчалар устидан бинт ўраб, унинг учи боғлов пакетига қўшалок тўғноғич б-н маҳкамлаб қўйилади.

Индивидуал боғлов пакети — жанговар шароитда Ж.ларга ва куйган юзаларга ёпиладиган стерил боғлов. Биринчи ёрдам боғлов пакетига ўхшайди: пахта вискоза бинти ва иккита пахта-дока ёстиқчаси бор. Ёстиқчалар сирти рангли ип б-н қавилган. Боғлов пергамент қоғозга ўралган. Фойдаланиш тартиби: пакет шокиласидаги кертик бўйлаб сиртки ўрови йиртилади, пергамент қоғозга ўралган боғлов, бурмасидан эса хавфеиз тўғноғич олинади; қоғоз парда-

ни олиб ташланади; бинтнинг ёстиқча чағиб қўйилган эркин учини чағ қўл, юмалоқланган учини эса ўнг қўл б-н ушланади. Куйган юза қатта бўлса, ёстиқчалар бир-бирига яқинлаштирилиб, умумий компресс ҳосил қилинади, куйган юза кичкина бўлса, ёстиқчалар устма-уст қўйилади. Сўнгра бинтни гир айлан-тириб ўраб, учига тўғноғич қадалади.

Ад.: Орипов Ў. О., Каримов Ш. И., Умумий хирургия, Т., 1994.

Раҳматилла Раҳмонов.

ЖАРРА — қад. оғирлик ўлчов бирлиги; Шарқ мамлакатларида қўлланилган. Қиймати икки хил бўлган: а) 1Ж. = 12240 г = 12,240 кг; б) 1 кичик Ж. = 2040 г = 2,040 кг (Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»да).

ЖАРРОҲ БАЛИҚЛАР (*Acanthuri- dae*) — оқунсимонлар туркумига мансуб балиқлар оиласи. Танаси ён томондан яссилашган, майда тангачалар б-н қопланган, уз. 15—60 см. Думининг икки ёнида ҳаракатчан ўткир пихи бўлади. Пихлар теридаги чуқурчага кириб туради, хавф туғилганида бир зумда тўғриланиб чиқади. 300 га яқин тури тропик денгизларда тарқалган. Ранги чиройли, корал рифлари ва сув ости қоялари орасида учрайди. Увилдириғи сувда қалқиб туради. Чавоклари планктон б-н, вояга етган балиқлар сув ўтлари б-н озикланади. Сузғичлардаги тиканлари ва думидаги пихлари санчилганида оғритади.

ЖАРСОЙ — Тошкент вилоятидаги илк ва ўрта палеолит даври ёдгорлиги. Қўлбулоқ маконицан 1 км шим.-шарқда жойлашган. Охангарон водийсида, 1994—95 й.ларда Ў. Исломов раҳбарлигида олиб борилган экспедиция текширишлари натижасида аниқланган. Ж.дан кўплаб тош қуроллар, жумладан нуклеуслар, леваллуа техникаси б-н ишланган қирғичлар, чопқилар ва б. топилган.

ЖАРСОЙ — Қашқадарё вилояти

Китоб ва Чирокчи туманларидаги сой. Қашқадарёнинг ўнг ирмоғи. Қоратепа тоғларининг жан. ва жан.-ғарбий ён бағирларидан оқиб тушадиган юздан ортиқ майда ирмоқдан ташкил топган, энг йирик ирмоғи Елсой. Юқори Фемида Оёқчисой, ўрта қисмида Кичик Ж. номи б-н аталади. Чирокчи ш. яқинида Қашқадарёга қуйилади. Уз. 64 км, хавзасининг майд. 348 км². Ж. ёмғир, қор ва булоқ сувларидан тўйинади. Ж.нинг ўртгача йиллик сув сарфи Чирокчи ш. ёнида 1,08 м³/сек. бўлиб, у йилдан бу йилга 0,42—5,30 м³/сек. ўртасида ўзгариб туради. Сувининг асосий қисми (75—80%) март—май ойларида оқиб ўтади, ёзда камсув, қуйи оқимида баъзан куриб қолади. Баҳорги жалалардан сўнг Ж.да тез-тез сел тошқинлари бўлиб туради, сув сарфи ва унинг лойқалиги кескин ортади: 1969 й. 24 мартдаги сел вақтида Ж.нинг сув сарфи 91,8 м³/сек. бўлган, 1978 й. 14 мартдаги селда 96 м³/сек.га етган, лойқалиги эса 11 кг/м³ бўлган. Ж.нинг суви асосан Китоб ва Чирокчи туманлари ерларини суғоришга сарфланади.

ЖАРЧИ — 1) ўтмишда ҳукмдорнинг эл-улусга қарата чиқарган фармони, ҳарбий юришга чиқиш, ҳарбий сафардан қайтиш, бирор тантанали маросим ўтказиш, баъзи номдор шахсларни тақдирлаш ёки жиноятчиларни жазолаш ҳақидаги олий буйруқни ва шунга ўхшаш хабарларни бозор майдони ёки

кишилар кўп йиғиладиган жойларда баланд овоз б-н эълон қиладиган шахс; 2) кўчма маънода — бирон нарсани эълон қилувчи, қарор топтирувчи (мае, ҳақиқат Ж.си). Бухоро хонлигида Ж. ўз мавқеига кўра чухра оқиси б-н ёнма-ён турган.

ЖАРҚАЛДИРҒОЧЛАР (Apodes) - узун қанотлилар туркумига мансуб қушларнинг кенжа туркуми. 86 тури бор. Чекка шимол б-н чет жанубдан бошқа ҳамма жойда, текислик ва тоғ ялангликларида учрайди. Дарахт ковакларига,

уйларга, тик қоялардаги ёриқлар ва б. жойларга уя солади. Қора Ж. Ҳиндистон ва Африкада кишлайди. Ўзбекистонда 5 тури яшайди, шундан 3 тури уя қуради. Қора Ж. мартнинг ўрталарида учиб келади, 2—3 ҳафта ўтгандан кейин уя қуришга киришади. 4 тагача тухум қўяди. 11—16 кунда тухумдан жўжа чиқади. Жўжаси 38—40 кунда учирма бўлади. Об-хаво ноқулай йиллари уяда 56 кунгача қолиб кетади. Ж. хашаротлар, ўргимчаклар б-н озикланади. Ҳашоратларни кириб, хўжаликка фойда келтиради.

ЖАРҚАНОТЛАР, кизилқанотлар (*Tichodroma muraria*)— чумчуқсимонлар туркумининг бир тури. Жан. ва Ўрта Европа ҳамда Осиёнинг жан.даги тоғларда учрайди. Ўзбекистон тоғларининг ўрмонсиз тик жарликлари ва қояларида узоқ яшайди. 3—4 та тухум қўяди. Қишда водийларга тушади. Майда хашаротлар, уларнинг личинка ва ғумбаклари б-н озикланади.

ЖАРҚОҚ НЕФТЬҒАЗ КОНИ - Бухоро вилоятидаги Қоровулбозор ш. нинг шим.-шарқида жойлашган кон. Нефть ва газ Жарқоқ структурасида тўпланган. 1955 й.да бурғи қудуғи қазилган. 1956 й.да қуйи бур ётқизикларининг 12-горизонтдан газ олинган. Коннинг геологик тузилишида палеозой, юра, бўр ва палеоген ётқизиклари иштирок этган. Тектоник жиҳатдан Жарқоқ структураси Когон тепалигининг жан.-шарқ қисмида жойлашган, уз. 17 км, кенглиги 7 км, бал. 100 м.

Структура 3 гумбаздан иборат. Уларнинг ўлчами минус 570 м изогипси бўйича: шим. гумбаз 2,6 км х 0,7 км, бал. 10 м, марказий гумбаз — 6,7 км х 3,3 км, бал. 50 м, жан. гумбаз 2,3 км х 1,0 км, бал. 20 м. 1955—57 й.ларда конда 13 бурғи қудуғи қавланган. Уларнинг биттасида нефть, 6 тасида газ, 1 тасида газ б-н нефть, 1 тасида сув б-н нефть, 4 тасида сув б-н газ, қолганларида сув борлиги аниқланган.

12-, 13-, 15-горизонтда газ, 13-, 15-ва 15а-горизонтда нефть ва газ бор. Кондаги газнинг ҳавога нисбатан зичлиги 0,580—0,612 кг/м³, карбонат ангидриди 0,09—1,08%, азот ва камёб газлар 0,24—0,5%, метан 94-96%, нефти енгил (0,823 г/см³), олтингурут миқдори 0,7%, парафин 1,42%, қатрон 10%. Кондан нефть ва газ олинади.

ЖАРҚОҚ ПЛАТОСИ - Бухоро вилоятидаги плато. Аму-Бухоро машина каналининг ўнг соҳилида жойлашган. Энг баланд жойи 393 м, уз. 12 км, эни 3—4 км. Плато атрофдаги текисликка нисбатан гумбазеимон кўтарилган. Ён бағирлари, айниқса, жан.-шарқи ва шим.-ғарби анча тик. Шим.-ғарбий ён бари текисликка зинапоясимон пасайиб боради, сувайирғич қисми ясси. Ён бағирлари туб жинслар (оҳақтош, қумтош, конгломерат)дан иборат қатламлардан ташкил топган. Этакларида майда шағал ва қум аралаш дағал жинслардан иборат пролювиал шлейф бор. Бўзқўнғир тупроқларда асосан шувок, биюргун, боялич, кейреук тарқалган.

ЖАРҚУДУҚСОЙ - Самарқанд вилояти Нуробод туманидаги сой. Зирабулоқ тоғларидаги булоқлардан бошланиб, шим-шарқий йўналишда оқади. Уз. 23 км. Ҳавзаси ёгин кам ёғадиган паст тоғларда жойлашганидан факат эрта баҳорда ва жала ёққанда сув оқади.

ЖАРҚЎРҒОН — Сурхондарё вилояти Жарқўрғон туманидаги шаҳар (1973). Туман маркази. 1951 й.да шаҳарча сифатида ташкил этилган. Вилоят маркази — Термиздан 42 км шим.да. Яқин т. й. станцияси — Жарқўрғондан 2 км. Сурхон дарёсининг ўнг соҳилида, 350 м баландликда жойлашган. Шаҳар орқали Занг канали оқиб ўтади. Аҳолиси 20,5 минг киши (2000). Ж. номи қадимда жар ёқасида жойлашган қўрғон номидан келиб чиққан. 8—12-а.ларда Ж. ўрнида Чарманган (Сарманган) ш. бўлиб, араб-форс

географик адабиётларида кўп тилга олинган. 8-а.да араблар, 10-а.да ғазнавийлар, 11-а.да салжукийлар, 12-а. 1-ярмида Бомиён ғурийлари, 13-а. бошларида хоразмшоҳлар кўлида, 13-а. ўрталарида Чигатой улусига кирган. Ўша даврларда Ж. (Чарманган) мавқеи жиҳатидан Термиз ш.дан кейин 2-ўринда бўлган. Географик ўрнининг қулайлигидан Ж. қадимдан муҳим хўжалик маркази бўлиб келган. 1929 й.дат. й. ўтказилиши, 30-й.ларда бир неча нефть конининг очирилиши Ж. хўжалигининг тез ўсишига сабаб бўлди. Шаҳар атрофидан нефть қазиб олинади. Пахта тозалаш, қурилиш материаллари з-длари, «Жарқўрғон-нефть» кон бошқармаси, нефть-кон машиналарини таъмирлаш устахоналари, тикувчилик ф-қаси, автотранспорт корхонаси, ёқилғи сақлаш, қ. х. маҳсулотларини қабул қилиш омборхоналари мавжуд. Ж.да маъмурий, савдо ва маданий муассасалар, касалхона, амбулатория, ўрта мактаблар, халқ театри, кутубхона, алоқа бўлими, стадион, истироҳат ва маданият боғи фаолият кўрсатади.

ЖАРҚЎРҒОН МИНОРАСИ - Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани Минор қишлоғида жойлашган меъморий ёдгорлик (1108—09). Хуросон меъморлик мактаби анъаналари асосида барпо этилган. Ёнида бир вақтлар пишиқ ғиштдан қурилган Жоме масжид бўлган (сақланмаган). Ж. м. 8 қиррали пойдевор устига ғиштдан мавж шаклида терилган 16 плитавор қобирғадан иборат. 20 м баландликда ғишттин панжарали равоқлар ишланиб, унинг устида қуфий ёзувли белбоғ хошия бор. Белбоғ устида яна қирралар давом эттирилган, лекин минора тепаси сақланмаган. Н. Н. Каразин расмида масжид ва минора харобаси акс эттирилган (1879 й.). Миноранинг ҳозирги бал. 21,6 м, асоси (диаметри — 5,4 м)нинг китобасида меъмор номи Али ибн Муҳаммад Сарахсий ва қурилган санаси ёзилган (В. А. Шишкин томонидан ўқилган). Ж. м. таъмирланган, давлат то-

монидан муҳофаза қилинади.

ЖАРҚЎРҒОН ТУМАНИ - Сурхондарё вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек. да Шўрчи тумани б-н бирлаштирилган, 1964 й. 31 дек.да қайта тузилган). Шим. да вилоятнинг Қизириқ ва Бандихон туманлари, шарқда Қумқўрғон тумани, жан.-ғарбда Термиз ва Ангор туманлари, шарқда Тожикистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 1,14 минг км². Ах-рлиси 142,2 минг киши (2000). Яқин т. й. станцияси — Жарқўрғон. Ж. т.да 1 шаҳар (Жарқўрғон), 1 шаҳарча (Какайди) ва 7 кишлоқ фуқаролари йиғини (Дехқонобод, Жарқўрғон, Минор, Оққўрғон, Сурхон, Чоржўй, Шарқ Юлдузи) бор. Маркази — Жарқўрғон ш.

Табиати. Рельефи, асосан текислик бўлиб, Сурхондарё водийси бўйлаб жан. га томон пасайиб боради. Киши қисқа ва илиқ, ёгин нисбатан кам, ёзи узоқ, қуруқ ва иссиқ. Июлнинг ўртача т-раси 28—32°, янв.ники 2,8—3,6°. Йилига ўртача 130—140 мм ёгин тушади, асосан киш ва баҳорда ёғади. Ғарбий, жан.-ғарбий, шим.-шарқий шамоллар кўп эсади. Ту-маннинг жан. ва шарқидан бир неча кун давом этадиган қуюқ чангтўзонли Афғон шамоли эсади. Сурхондарёдан ва Аму-Занг, Боботоғ каналларидан суғоришда фойдаланилади. Ж.т.нинг шарқий қисмида доимий сув танқислигига барҳам бериш учун «Октепа» сув ом-бори, Жарқўрғон гидроузели ва б. ир-ригация иншоотлари қурилган; ер ости сувларидан ҳам фойдаланилади. Ж. т.да оқ саксовул, черкез, қандим, терескен, янтоқ, дарё бўйларида юлғун, жийда, туранғил, терак, киёқ, камиш, тол, ёнғоқ, бодом ўсади. Қир-адирларда жайран, жайра, силовсин, бўри, чиябўри, тул-ки, қушлардан қирғовул, каклик, майна, чуғурчиқ, чумчуқлар яшайди. Дарё ва каналларда оқ амур, зогора балиқ, лаққа балиқлар бор.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар (90,2%), шунингдек, тожик, рус, татар, туркман,

қозоқ, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1км² га ўртача 124 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туманда пахта тозалаш, қурилиш материаллари з-длари, ремонт устахоналари, ҳунармандчилик к-тлари, «Сурхонтўқимачи» каби 10 дан ортик саноат корхонаси фаолият кўрсатмоқда. Кичик ва ўрта тадбиркорлик б-н шуғулланувчи корхоналар ва қ. х. кор-хоналарининг ёрдамчи хўжаликлариди саноат маҳсулотлари и. ч. кўпаймоқда. Туман худудидан нефть конлари (Какай-ди, Лалмикор, Учқизил) топилган. Лал-микорда газ кони бор.

Қ. х.нинг асосий тармоқлари: пах-тачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, ток-чилик. Суғориладиган ерлар 114,2 минг га. 11,2 минг га ерда пахта, 9,6 минг га ерда ғалла етиштирилади. Яйловларда қорамол, қўй боқилади. Туманда ширкат, фермер хўжаликлари, бўрдокичилик кор-хонаси бор.

1999/2000 ўқув йилида 56 умумий таълим мактаби, шу жумладан болалар санъат мактаби, болалар мусиқа макта-би, лицей, касб-хунар мактабларида 37,5 минг ўқувчи таълим олди. Туманда 31 жамоат кутубхонаси (337 мингдан зиёд китоб), 14 клуб, 2 маданият ва истироҳат боғи, 3 халқ ансамбли, халқ театри бор. 4 касалхона, 9 кишлоқ врачлик амбулатори-яси, 3 кишлоқ врачлик пункта, 4 поли-клиника, 4 фельдшер-акушерлик пункти, 2 диспансерда аҳолига 1400 дан зиёд тиб-биёт ходимлари хизмат кўрсатади. 1932 й.дан «Жарқўрғон ҳақиқати» газ. чиқади (адади 2000). Бароттепа кишлоқ хароба-си, Жарқўрғон минораси (12-а.) бор.

ЖАРҚЎТОН — қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 2-минг йилликнинг иккинчи ярми). Шеробод тумани (Шеробод дарё ирмоғи Бўстонсой ўзанининг чап соҳили) да жойлашган. Сополли маданиятига мансуб қабилаларнинг жез даври ёдгор-лиги. Ж. аҳолиси суғорма деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг А. Аскарлов

рахбарлигидаги экспедицияси қазиб олиб борган (1973 й.дан). Ж. (майд. 100 га) мудофаа девори б-н ўралган марказий кўрғон, оташпарастлар ибодатхонаси (қ. Жарқўтон оташкадаси), қабристон (майд. 20 га), бир неча даҳалардан иборат бўлган. Ж.да турар жой қолдиқлари, ибодатхона, кулолчилик маҳалласи, металл эритиладиган устахоналар, 1000 дан ортиқ қабрлар очиб ўрганилди. Турар жой бинолари катта бичимли хом гиштдан (55x29x9 см) бир ёки бир неча хонали қилиб қурилган. Хоналар саҳни ва девори сомонли лой б-н сувалган. Кўчалар тор, даҳа ибодатхонасига борувчи йўлга шағал ётқизилган. Эраклар ўнг ёнбоши, аёллар чап ёнбоши б-н ғужанак ҳолда кўмилган. Ж.дан тошдан ясалган омовчи тиши, кўплаб сопол идиш (хумча, кўзача, тоғора, коса, пиёла, тоғорача, лаган) лар жез игна, бигиз, ханжар, сопол андава, чакмоқтошдан ишланган пайконлар, жез тақинчоқлар (рангли тошлар қадалган кўплаб тўғноғич, билагузук, зирак, ойна) қимматбаҳо тошлар ва суякдан ясалган мунчоқлар, жез сурмадон, қабила муҳр тамғалари, ип мато қолдиғи ва б. топилган.

Ж. ашёларига ўхшаш ёдгорликлар Сурхондарё вилоятидан ташқари Жан. Тожикистон, Туркменистон ва Шим. Афғонистон, Эрон ҳудудларида учрайди.

ЖАРҚЎТОН ОТАШКАДАСИ - Сурхондарё вилояти Жарқўтон ш. харобасидаги оташпарастлар ибодатхонаси. Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқдаги энг қад. оташкада ҳисобланади. Ж. о.да А. Асқаров раҳбарлигидаги археологик экспедиция тадқиқот ишлари олиб борган (1973 й.дан). Ж. о.нинг тархи тўғри тўртбурчак (44x64 м) бўлиб, девор (қалинлиги 4,5 м) б-н ўралган. Унда доира шаклидаги 6 саждагоҳ, 5 муқаддас қудук, табаррук ашёлар сақланадиган махсус хона ва б. хўжалик хоналари бўлган. Ибодатхона марказида катта сула (очиқ платформ) бўлиб, унинг марказида чор минор қолдиқлари ва катта саждагоҳ топилган.

Қоҳинлар яшайдиган супали хоналар, муқаддас олов ва қул сақланадиган оташгоҳлар, муқаддас ичимлик (саома — хаома) тайёрланадиган хоналар очилган. Ж. о.дан сирланган, безакли сопол идишлар, лойдан ишланган одам ҳайкалчалари, афсонавий қуш Геруда — Хумо тасвирланган идиш, сопол қувурлар ва б. топилган.

ЖАСЛИҚ (Ёшлик) — Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот туманидаги шаҳарча (1975 й.дан). Аҳолиси 4,1 минг киши (2000), қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, рус, татар, туркман ва б. миллат вакиллари яшайди. Т. й. станцияси. Ж.да «Тулей» газ компрессор ст-яси, локомотив депоси, т. й.ни таъмирлаш корхонаси мавжуд. Ж. орқали йўловчилар ташувчи халқаро поездлар қатнайди. Умумий таълим мактаби, клуб, маданий спорт мажмуаси, кутубхона, касалхона, дорихона, ҳаммом, нонвойхона бор. Ж. ёнида қад. ипак йўли бўйидаги «Белевли» қарвонсаройининг қолдиқлари сақланган.

ЖАТЛАР — милоннинг бошларида Панжобнинг ғарбий туманларида яшаган қабилаларнинг йирик гуруҳи. Кейинчалик улар Шим. Ҳиндистонга тарқалиб кетиб, панжобиларнинг этник асосини ташкил қилганлар ва сикхлар жамоаси таркибига кирганлар. Ҳиндистонда Ж.нинг кўпчилиги Ж. деб аталувчи дехқонлар табақасига айланган. Дехли султонлиги ва Бобурийлар давлатида Ж.дан ёлланма аскар сифатида ҳам фойдаланилган. 17-а. охирида Ж. бобурийларга қарши бир неча марта (1669, 1672, 1686—91) кўзғолон кўтарган. Мас, 1669 й. Матхура вилоятида Гокла раҳбарлигида кўтарилган кўзғолон тарихда айниқса машхур. Уларнинг шундан кейинги (18-а. даги) кўзғолонлари натижасида мустақил Ж. султонлиги тузилди. 1763 й. бобурийлар армияси зарбасидан сўнг султонлик парчаланиб кетиб, ундан фақат кичик Бхаратпур князлигини сақлаб қолган.

Ҳоз. Ж. (10 минг киши, 1990-й.лар

ўрталари) Ҳиндистон республикаси шим. да ва Покистонда яшайди.

ЖАУС — Ўрта Осиёда кенг тарқалган ўртапишар узум нави (қ. Султоний).

ЖАФНА, Вапаная, Япаная — Шри Ланкадаги шаҳар ва порт, Жафна я. о.да. Шимолий провинциянинг маъмурий маркази. Қад. Тамил давлатининг пойтахти бўлган. Аҳолиси 130 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари; аҳолисининг сони хижаатидан мамлакатда 2-ўринда). Савдо маркази. Ждан мамлакат жанубига борувчи т. й. ва автомобиль магистрал йўли бошланади. Мамлакатнинг Ҳиндистон ва Мьянма б-н иқтисодий алоқаларининг анча қисми Ж. орқали олиб борилади. Тўқимачилик, озиқ-овқат саноати ҳамда қ. х. хом ашёсини қайта ишлайдиган корхоналар бор. Балиқ овланади.

ЖАЪФАР ас-СОДИҚ, Жаъфар ибн Муҳаммад Абу Абдуллоҳ (тахм. 700—Мадина — 765) — шиаликдаги жаъфарийлик мазҳаби асосчиси, шиаларнинг б-имоми. «Содиқ» лақабини тўғри сўз бўлганлиги учун олган. Ж. С шажараси ота томондан ҳазрат Алига, она томондан ҳазрат Абу Бакр Сиддиққа бориб такалади. Ж. С. сиёсий фаолиятда мутлақо қатнашмади, имомликка даъвогарлик ҳам қилмади. У ҳокимият учун қуролли кураш олиб боришнинг душмани эди, ўз қариндошларининг чиқишларини (739—740 й.ларда Зайд ибн Алининг Қуфада, 762 й. Муҳаммад ан-Нафс аз-Закийнинг Хижозда) қоралади. Лекин диний фанлар (ҳадислар, тафсир, фикх)ни ўрганишда оилавий анъанани давом эттирди ва «мўътадил» шиаларнинг маънавий раҳбари бўлиб қолди. У фикх ва илоҳиёт масалалари муҳокама қилинадиган мажлислар ташкил этарди. Расулуллоҳ авлодлари (ахли байт)нинг энг кўзга кўринган олимларидан бирига айланади.

Ж. С. дин усулларини ишлаб чиққан, унинг кимёга оид бир неча рисоалари

бўлган.

Ҳоз. баъзи мусулмон уламолари Ж. С. «араб илмий анъанасининг отаси» деган фикр билдирадилар.

ЖАЪФАР ибн МУҲАММАД ал-Хусайний (15-а.) — хуросонлик тарихчи. Темурийлардан Бойсунгурта бағишлаб «Мунтахаб ут-таворих» («Танланган солномалар китоби») номли асар ёзган (1416). У форс тилида битилган бўлиб, дастлабки одамнинг яратилишидан то Шохрух хукмдорлиги давригача бўлган воқеаларни баён қилади.

ЖАЪФАРИЙ Али Сардор (1913.29.2, Балрамपुर, Ганда округи) — хинд ёзувчиси, жамоат арбоби. Урду тилида ижод қилади. Дехлидаги ун-тни тамомлаган. «Ҳинд халқ театрлари Ассоциацияси»нинг асосчиларидан бири. «Янги дунёга салом!» (1947), «Оламнинг қуёши» (1950), «Осиё уйғонди» (1950), «Яна битта орзу» (1965), «Қон даъвати» (1978) каби шеъррий тўпламлар ва дostonлар муаллифи. «Бу кимнинг қони?» (1943) пьесаси фашизмга қарши руҳда ёзилган. Урду адабиёти учун янгилик бўлган «оқ шеър» ва б. услубий йўналишларда самарали ижод қилган. «Тараққийпарвар адабиёт» (1951) номли китобида хинд адабиёти тарихини илгор ижтимоий-эстетик нуқтаи назардан таҳлил этган. Мирзо Ғолиб, Мир Токи Мир каби урду адабиётининг йирик намояндalари асарларини тўплаб, нашр эттирган.

ЖАЪФАРИЙЛИК — шиаликаат диний-ҳуқуқий тизим. Унга Жаъфар ас-Содиқ асос солган деб ҳисобласаларда, аслида 9— 10-а.ларда бир қатор мужтаҳид ва илоҳиётчилар томонидан ишлаб чиқилган. Ж. суннийликдаги 4 мазҳаб (ҳанафийлик, моликийлик, шофиийлик ва ханбалийлик) қатори исломда 5-диний-ҳуқуқий мазҳаб (имомийлар) деб тан олинган. Ж. мазҳабининг суннийликдаги мазҳаблардан асосий

фарки: жаъфариёлар қиёсни Куръон, сунна, ижмоъдан кейинги шариат манбаи эканлигини рад қиладилар. Шиалиқдаги имомлар нақлларинигина тан оладилар, вақтинчалик никоҳ (мутъа)га йўл қўядилар, хавф пайдо бўлган чоғда ўз эътиқодларини яширадилар, ижтиҳодга имкон яратадилар. Ж. 16-а. бошларида Эронда ҳукмрон диний-ҳуқуқий тизимга айланган.

ЖАЪФАРОВА Турсунхон Йўлдошевна (1915.15.8, Наманган - 1997.17.3, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1952). 1931—40 й.ларда Наманган вилоят мусикали драма ва комедия театрида, 1941 й.дан Муқимий театрида актриса. Энг яхши роллари: Ҳалима («Ҳалима»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Гулсара («Гулсара»), Нурхон («Нурхон»), Офтобхон («Офтобхон»), Ин Сен («38-параллел жануброғида»), Рисолат («Тошболта ошиқ»), Нодира («Нодира»), Тўлғаной («Момо ер»), Лутфи хода («Она кизим»), Зухра, Мастура сатан г («Паранжи сирлари»), Биби («Гули сиёҳ») ва б. Ж. ижоди кучли драматизм, аниқ сахна ҳаракати, ёрқин ифодавийлик, бадий тугал талқини б-н, қахрамонларининг маънан бойлиги, аёллик назокати-ю, фикру мулоҳазасининг теранлиги, ўзига хослиги б-н ажралиб туради. Ж. бир қанча фильмларда ҳам суратга тушган: Хола («Учрашув»), она («Ўн уч терак кўчаси»), Буви («Шашмақом»; «Бувимни қайтаринг»), Фармонбиби («Келинлар кўзғолони») ва б. шулар жумласидан.

ЖАҒ — 1) ҳайвонларда озикни тугиб туриш ва майдалаш функциясини бажарадиган аъзо. Бўғимоёқлиларда Ж. функциясини шаклан ўзгарган бош ўсимталари: оёқжағлар, мандибулалар, максилалар, хемицералар, педипалпалар (оёқпайпаслагичлар) бажаради. 2) Жағоғизли ҳайвонлар ва одамда — юз скелетининг бир қисми. Ж. эволюция жараёнида дастлаб балиқларда ҳосил бўлган. Тоғайли балиқларнинг тоғайдан иборат

бирламчи Ж.и плакоид тангачалардан вужудга келади. Суякли балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, судралиб юрвчилар ҳамда қушларда юқори ва пастки Ж.нинг кейинги қисмида иккиламчи Ж. ҳосил бўлади. Суякли балиқлардан бошлаб юқори Ж. иккиламчи ҳисобланади. Бирламчи юқори Ж. бош скелетининг танглай қисмига силжийди; судралиб юрвчилар, қушлар ва сут эмизувчиларда тишларини йўқотади. Айрим ҳайвонлар Ж.ида тишлар бўлмайди; улар ўрнига муғуз тумшук ҳосил бўлади (қушлар). Одамда юз скелетидаги энг йирик суяк. Юқори ва пастки Ж.ларга бўлинади. Юқори Ж.нинг альвеоляр ўсиғида ва пастки Ж. танасининг тепа қирраларида тишлар турадиган катакчалар бор. Юқори Ж. (бир жуфт) мураккаб тузилган бурун, кўз косаси ва оғиз бўшлиқларини ҳосил қилишда фаол қатнашади. Унинг танаси ва 4 та ўсиғи бор, чакка ости ва каноттанглай чуқурларининг тузилишида иштирок этиб, юзнинг ҳамма суяклари б-н бирлашади.

Пастки Ж. (тоқ) — жуда қаттиқ ва йўғон суяк. У чакка суяги б-н бўғим тугиб бирлашади, оғизни очиб-юмиш ва ён томонга ҳаракат шу бўғимда бажарилади. Пастки Ж. суяги бағрида канал бўлиб, ундан томир ва нервлар ўтади. Юқори Ж. касалликларидан гайморит, пастки Ж.да эса остеомиелит ва суяк синиши кўпроқ учрайди (яна қ. Тиш).

ЖАҒ ОСТИ БЕЗИ — сўлак безлари системасига қирадиган жуфт без, пастки жағда. Без йўли тил юганчаси яқинидаги оғиз бўшлиғига очилади. Секрети (сўлак) да птиалин ферменти бор, у углеводларни парчалашда қатнашади. Сўлак овқатни ҳўллаб, ютишни осонлаштиради.

ЖАҒАЛБАЙЛИ, жағалбой - 1) ўзбек уруғларидан бири. 19-а.нинг бошида ўзбекларнинг қипчоқлар, найман, қурама ва б. қабилалари таркибида учрайди. Ўрта асрларда аслида қабила бўлган. Ж. ўзаро қурашлар натижасида емирилиб,

кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб кетган. Кейинчалик Ж.га мансуб кишилар бир қанча қабила ва халқлар таркибига қўшилиб, ўз номини сақлаб келганлар. Ж.нинг катта бир қисми қипчоқлар таркибида қолиб, Амир Темур ва унинг ворислари даврида (14—15-а.лар) Дашти Хипчоқдан Мовароуннахрга ва Шим. Афғонистонга кўчиб келиб ўрнашган. 19-а.нинг 70-й.ларида Ж.нинг катта бир гуруҳи Афғонистондан Самарқанд вилоятининг ҳоз. Пастдарғом туманига келиб ўрнашди. Ўзбекистон ҳудудидаги Ж.лар ўзбек халқи таркибига сингир кетган; 2) козокларнинг Кичик жуз таркибига кирган уруғ номи.

ЖАҒ-ЖАҒ, оддий жағ-жағ, очамбити [Capsella bursa pastories (L.) Medic] — қарамдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. 6 тури маълум. Ўзбекистонда 1 тури — *C. bursa pastoris* учрайди. Тукли, баъзан туксиз пояси оддий ёки шохланган, бўйи 10—50 см. Тупбаргдаги барглари бандли, оддий, кўпчилиги патсимон. Гуллари майда, сийрак шингилга тўпланган. Тожбарги ок. Меваси тескари юраксимон учбурчак шаклли ёки понасимон кўзук. Бир ўсимлик 70 минггача яшовчан уруғ беради. Ўсимлик эрта баҳорда уна бошлайди ва кеч кузгача ривожланиши давом этади. Майсалари ер бетида тўпбарг ҳосил қилади. Ж.-ж. қор остида кишлаб, эрта баҳорда яна ривожланиши давом эттиради. Ҳамма ерда тарқалган. Кўпгина экинзорларда, бегона ўт сифатида ўсади. Шунингдек, йўл ёкалари, ариқ бўйларида ўсади.

Қураш чоралари: кузги шудгор, экишдан олдин тупроққа ишлов бериш, қатор ораларини культивация қилиш. Бороналашдан аввал трэфланнинг (4—6 кг/га) сувли эмульсиясини пуркаш ва тезда борона қилиш. Шунингдек, қоторан (1,0—1,6 кг/га), котофор (0,8—1,3 кг/га), прометрин (1,3—2,5 кг/га) сепилади.

ЖАҲМ ибн САФВОН, Абу Муҳриз (?-745, Марв) — машхур илоҳиётчи, жа-

барийлар вакили ва воиз. Умавийларнинг Хуросондаги ноиб Наср ибн Сайёрга қарши қаратилган қўзғолонда қатнашиб асирликка тушган ва қатл этилган; Ж.и.С. мусулмонлар анъаналарида Куръоннинг яратилганлиги ғоясини биринчи бўлиб айтган Жоид ибн Дирҳамнинг шоғирди. У қазо ва қадарга ишониш тарафдори бўлиб, антропоморфизм (худони инсонга ўхшаш қиёфада деб билиш)нинг душмани эди. Ж. и. С. таъкидлашчи, инсоннинг ихтиёри ўзида эмас, унинг хоҳиши ва орзулари амалга ошмайди, у мустақил ҳаракат қилишдан маҳрумдир. Имон — Аллоҳ ҳақидаги билимдир, имонсизлик — Аллоҳ ҳақида ҳеч нарса билмасликдир. Агар инсон Аллоҳни таниган-у, сўнгра сўзда ундан юз угирган бўлса ҳам, у имонли бўлиб қолаверади. Имон (Аллоҳ ҳақидаги билим) пайғамбардан оддий мусулмонгача — ҳаммада бир хилдир. Муътазиллийлар қаби Ж. и. С. ҳам худони кўз б-н кўриш имкониятини рад қилди. У Аллоҳ имкониятларининг ҳам чегараси борлиги ҳақида мулоҳаза юритди. Вафотидан кейин унинг номи б-н аталувчи жаҳмия илоҳиёт мактаби шаклланди.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» - адабий-бадий, ижтимоий-публицистик журнал. Муассислари: Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат кенгаши. Тошкент ш.да ҳар ойда 1 марта чиқади. «Ж. а.» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 й. 27 фев.даги қарорига асосан ташкил этилган. Унда жаҳон адабиётидаги истиқлол мафқурасига мое ватанпарварлик, инсонпарварлик қаби юксак ғояларни улуғловчи, турли миллатларнинг серқирра қаётини теран образларда акс эттирувчи бадий баркамол асарлар ўзбек тилида чоп қилинади. Мухаррири Озод Шарафиддинов. Адади 1500 га яқин (2002).

«ЖАҲОН» АХБОРОТ АГЕНТЛИ-

ГИ Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигининг ахборот агентлиги. 1995 й. 8 нояб.да тузилган. Асосий вазифаси — хорижий мамлакатларни Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тўғрисида ўз вақтида, малакали хабардор қилиш учун миллий ахборот агентликлари ва халқаро ахборот марказлари б-н доимий алоқани таъминлаш; республика ҳаётига оид ахборот бюллетенлари, маълумот-номалар, каталоглар, буклетлар, газ. ва журналлар нашр этиш, компьютер, фото ҳамда аудио-визуал маҳсулотлари тайёрлаш ва чет элларда тарқатиш; хорижий мамлакатлар иқтисодиёти, жаҳон бозори конъюнктураси, халқаро ташкилотлар, Ўзбекистон б-н ҳамкорлик қилишдан манфаатдор бўлган етакчи хорижий компаниялар ва фирмаларнинг фаолияти тўғрисида ахборот тўплаш ва уни республикада оммалаштиришдан иборат. «Ж.»а. а. Россия, Бельгия, Хитой, Миср, Туркия, Буюк Британия, Франция, АҚШ, Ҳиндистон, Германия мамлакатларида ўз ходимларига эга. Улар элчихоналарда матбуот котиби вазифасини бажариш б-н бирга «Ж.» а. а.нинг ўз муҳбири ҳисобланади. Барча минтақаларда «Ж.» а. а.нинг ҳамкорлари бор. Улардан олинган хабарлар Ўзбекистон матбуоти саҳифаларида мунтазам ёритилади. «Ж.»а. а.нинг таркибига тезкор ахборот агентликлари ва халқаро ахборот марказлари б-н алоқа, реклама ва маркетинг, таржима хизматлари (бўлимлари) киради.

ЖАҲОН БАНКИ — халқаро молия муассасаси. Таркибига БМТнинг ихтисослашган муассасаси мақомига эга булган 3 мустақил халқаро молия ин-ти {Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси ҳамда Халқаро тараққиёт уюшмаси} киради. Баъзи адабиётларда Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки норасмий ҳолда Ж. б. деб ҳам аталади.

ЖАҲОН БОЗОРИ — халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш б-н ўзаро боғланган мамлакатлар ўртасидаги барқарор товар-пул муносабатлари тизими. Халқаро савдо муносабатлари қадимда ҳам мавжуд бўлган, мамлакатлар ўртасида иқтисодий ва сиёсий алоқалар миллий давлатларнинг пайдо бўлиши б-н юзага келган, аммо кўпгина мамлакатлар, сўнгра жаҳондаги барча мамлакатлар савдосини қамрайдиган Ж. б. (унинг негизида жаҳон хўжалиги) фақат йирик машиналашган индустрияга ўтиш б-н шакллана бошлади ва 20-а. бошига келиб қарор топди. Йирик машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш миллий бозор чегараларини кенгайтди, ташқи савдо у ёки бу мамлакатнинг ички тараққиётини тўлдирадиган омилдан мамлакат хўжалиги тараққиётининг зарурий шартига айланди. Ихтисослашув бир мамлакатда муайян товарни арзон ва сифатли и. ч. имконини берса, товарларни и. ч.да ресурслардан самарали фойдаланишни таъминласа, шу товарлар кўплаб яратилади ва Ж. б.ига етказиб берилади. Бирор мамлакатда ресурсларни сарфлаш қулай бўлмаган ёки и. ч. имкони булмаган товарлар Ж. б.дан сотиб олинади. Ж. б.да алоҳида нархлар — жаҳон нархлари амал қилади; айирбошлаш улгуржи шаклда ва халқаро биржалар воситасида олиб борилади.

Ж. б. товар, меҳнат, капитал ва валюта бозорлари мажмуидан ташкил топади (қ. Меҳнат бозори, Ишчи кучи бозори). Ж. б.да барча мамлакатлар ташқи савдосининг мажмуини ифода этадиган халқаро савдо амалга оширилади. Бу таркибан жаҳон миқёсидаги экспорт ва импортдан иборат, уларнинг қиймат бўйича нисбати савдо баланси деб юритилади.

Ж. б. халқаро биржалар, савдо уйлари, банклар, суғурта компанияларидан иборат булган ўз инфратузилмасига эга. Ж. б. тўловлар ва ҳисоб-китоблар халқаро пул вазифасини ўтовчи барқарор, эркин алмаштириладиган валюталар, мае, АҚШ доллари, Япония иенаси ва еврода олиб

борилади. Ж. б. ихтисослашган халқаро биржалардан иборат йирик сегментларига эга. Мае, Чикаго дон биржаси, Ливерпул пахта биржаси ва Лондон рангли металл биржаси ва б. Ж. б.да савдо-сотик халқаро биржа битимлари, икки томонлама ёки кўп томонлама биржадан ташқари битимлар йўналишларида боради.

Ж. б.даги савдо-сотикни махсус ташкилот — Жаҳон савдо ташқишюти бошқариб боради, давлатлараро савдо тартиби ва қондаларини белгилаб беради, унга аъзо бўлганлар ўзлари учун қулай савдо қилиш ҳуқуқини оладилар.

Ж. б.да инвестиция ҳаракати ҳам юз беради, бу чет элда янги корхоналарни куриш, эски корхоналарни сотиб олиш ёки ўзига бирлаштириш шаклларига эга. Бу ишни асосан трансмиллий халқаро корпорациялар олиб боради. 2000 й. жаҳондаги бевосита хориж инвестициялари 865 млрд. АҚШ доллариға тенг бўлди. Улар амалға оширган олди-сотди операциялари 1999 й.да 14 трлн. долларни ташкил этди.

Ж. б.нинг улкан салоҳияти миллий бозорларға жуда катта таъсир ўтказади, бу таъсир мамлакатларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ж. б. сиғими жами мамлакатлар бозор талабининг импорт ҳисобига қондириладиган қисмлари йиғиндисига тенг.

Ж. б.да саноати ривожланган мамлакатлар иштироки устунлик қилади ва улар тайёр маҳсулот б-н (жаҳон товар экспортининг 70% дан кўпроғи) қатнашадилар, ривожланаётган мамлакатлар асосан хом ашё ва ишчи кучи экспорти б-н иштирок этадилар.

Ж. б.да иштирок этадиган жами мамлакатларнинг экспорти 6,48 трлн. долларни, импорти 6,41 трлн. долларни ташкил қилди (1996; 1980 й.да тегишлича 2,44 ва 2,42 трлн. доллар).

Ўзбекистон Ж. б.да хом ашё, энергия, рангли металл ва б. экспорти б-н қатнашади, аксарият технология, кимё маҳсулотлари, озик-овқат товарларини

импорт қилади (яна қ. Халқаро савдо).

Аҳмаджон Ўлмасов.

ЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛҚ ТАШКИЛОТИ — халқаро ҳукуматлараро ташкилот, БМТнинг ихтисослашган муассасаси (1974 й.дан). Саноат мулкани муҳофаза қилиш Париж уюшмасига аъзо давлатлар, Адабиёт ва санъат асарларини муҳофаза қилиш Берн уюшмаси ва б. айрим ихтисослашган уюшмаларнинг дипломатик конференцияси (Стокгольм, 1967)да қабул қилинган конвенцияға мувофиқ тузилган. Ж. и. м. тнинг мақсади давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг ҳамкорлиги орқали интеллектуал мулкани муҳофаза қилишға кўмаклашиш, юқоридаги уюшмаларнинг самарали фаолият олиб боришини таъминлашдан иборат. Ж. и. м. тға 147 мамлакат (2000 й), шу жумладан Ўзбекистон Республикаси (1991 й. 25 дек.дан) аъзо. Ташкилотнинг олий органи — Бош ассамблея; маъмурий органи — Халқаро бюро. Қароргоҳи — Женева ш.да.

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

- халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро ҳуқуқ, халқаро муносабатлар соҳасида мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти ва йирик илмий марказ. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигига қарайди. Тошкент ш.да жойлашган. 1992 й. 23 сент. ташкил этилган. Таркибида халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро ҳуқуқ, халқаро муносабатлар ф-тлари, 25 кафедра, Тил маркази (жаҳон тиллари, француз тили, немис тили, ўзбек тили кафедралари б-н), компьютер; тестлар; «Манъавият ва маърифат» марказлари; Бошқарув ин-ти; таҳрир ва нашриёт бўлими; «Бизнес олами» ва «Зиёкор» ўқув марказлари, «Интернет» клуби ва юридик клиника фаолият юритади. Жаҳон иқтисодиёти, халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро ҳуқуқ соҳалари, сиёсий ва ижтимоий муаммолар, дипломатия ва б. ихтисосликлар

бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 2001—2002 ўқув йилида 1300 талаба ўқиди, 200 дан ортиқ проф. ўқитувчилар, шу жумладан 20 фан д-ри, 80 фан номзоди ва доц. ишлади. Ташкил этилгандан бери 1300 га яқин мутахассис тайёрлади. Ун-т илмий кутубхонага эга (300 минг асар). Ун-тда ўқув ишларига хорижий мамлакатлардан проф. лар, мамлакатимиздаги амалиётчи мутахассислар тақлиф қилинади, замонавий компьютер технологиясидан кенг фойдаланилади. Халқаро Интернет тизимига уланган. Ун-тда БМТ, ЮНЕСКО, ТАСИСнинг Тошкентдаги ваколатхонаси ходимлари, хорижий давлат арбоблари, дипломатлари, Ўзбекистондаги чет мамлакатлар элчихоналари вакиллари б-н учрашувлар ўтказилади.

Д-рлик ва номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган илмий кенгаш ишлайди. Аспирантура, докторантура бор. Ўқув қўлланмалари, дастурлар, илмий ва услубий қўлланмалар чоп этади, «Халқаро муносабатлар» журнали нашр этилади.

Адхам Бекмуродов.

ЖАҲОН МЕРОСИ - бутун инсоният мулкани ташкил этувчи буюк маданий ва табиий ёдгорлик (бойлик)лар. 1972 й. ЮНЕСКО Жаҳон маданий ва табиий ёдгорликларини сақлаш тўғрисидаги конвенцияни қабул қилган (1975 й.дан кучга кирган). Конвенцияни ратификация қилиш (1992 й. бошлари)да 123 мамлакат қатнашган. Ж. м. рўйхатида 80 мамлакатнинг 358 қурилиш майдони (1992 й. бошлари): алоҳида меъморий иншоот ва ансамбллар — Акрополь, Амьен ва Шартр (Франция)даги соборлар, Миср эҳромлари, Тожмахал, Боробудур қасри, Варшаванинг тарихий маркази, Москва Кремли ва Қизил майдони (Россия) ва б.; шаҳарлар — Бразилия, Венеция (қўлтиклари б-н бирга) ва б.; археологик қўриқхоналар — Дельфа ва б.; миллий боғлари ва б. Худудларида Ж. м. жойлашган давлат ёдгорликларни сақлашга

жавобгардир. Ж. м. ўз нишони (эмблема, 1978 й. тасдиқланган) ва жамғармасига эга. ЮНЕСКОнинг Ж. м. рўйхатига дунё бўйича 721 та маданий ва табиий ёдгорликлар киритилган (2002). Булар ичида Ўзбекистон (1993)дан Хивада Ичан қалъа (1990). Бухоро, Шахрисабз (2000) ва Самарқанд (2001)нинг тарихий марказлари бор.

ЖАҲОН МЕТЕОРОЛОГИЯ ТАШКИЛОТИ (ЖМТ) — халқаро ташкилот, метеорологик тадқиқотлар ва кузатишлар бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш ҳамда миллий метеорологик ва гидрометеорологик хизматлар ишини мувофиқлаштириш ишларини олиб боради. 1947 й. сент.да БМТ ҳузурида ташкил этилган. ЖМТ тузилишига қадар бу ишларни 1871 й.да ташкил этилган Халқаро метеорология ташкилоти олиб борган. ЖМТга 150 дан ортиқ, давлат аъзо (2002), Ўзбекистон Республикаси 1992 й. 23 декабрда аъзоликка қабул қилинган. ЖМТнинг олий органи Жаҳон метеорология Конгресси бўлиб, 4 йилда бир марта чиқарилади. Ижроия қўмитаси 24 миллий хизмат директорларидан ташкил топган ва ҳар йили камида бир марта йиғилиш ўтказиши. ЖМТнинг 6 минтакавий уюшмаси (Африка, Осиё, Жан. Америка, Шим. ва Марказий Америка, Тинч океаннинг жан.-ғарби, Европа) йирик географик минтақалардаги хизматлар фаолиятини мувофиқлаштиради. ЖМТнинг доимий ишлайдиган органи — котибият Женева (Швейцария)да жойлашган.

Метеорологик кузатишларни олиб бориш ва стандартлаш, метеорологик ахборотларни айирбошлаш, об-ҳавони прогнозлаш, метеорологик тадқиқотлар ва амалий метеорология муаммолари б-н боғлиқ махсус техникавий масалаларни ҳал қилиш учун бир неча комиссиялар ташкил этилган. ЖМТ миллий гидрометеорология хизматлари фаолиятини яхшилаш, Ер қурраси аҳолисини озик-овқат б-н таъминлаш муаммоси-

ни хал этишда қатнашиш, БМТнинг ташқи муҳитни кузатиш ва муҳофаза қилиш туғрисидаги Конвенцияга қатъий амал қилиш ва б.да фаол иштирок этади. Айниқса ЖМТнинг Жаҳон об-ҳаво хизмати дастурлари (Жаҳон миқёсида кузатиш тизими, телеалоқа тизими, метеорологик маълумотларни қайта ишлаш тизими) катта амалий аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси гидрометеорология бош бошқармаси («Бошгидромет») ЖМТнинг Жаҳон об-ҳаво хизмати дастурида фаол қатнашади. Тошкентда Жаҳон об-ҳаво хизматининг жаҳон миқёсидаги телеалоқа тизими минтақавий телеалоқа тармоғи, метеорологик маълумотларни қайта ишлаш тизимининг минтақавий ихтисослаштирилган метеорологик маркази (Жаҳондаги шундай 20 та марказдан бири) иш олиб боради. Тошкент гидрометеорология техникуми негизда ЖМТнинг минтақавий ўқув маркази ташкил этилган. «Бошгидромет» ҳар йили ЖМТ Котибиятига ўз фаолияти ҳақида ҳисобот юборади.

Ҳамидулла Абдуллаев.

ЖАҲОН ОБ-ҲАВО ХИЗМАТИ - ер шари миқёсида об-ҳаво ўзгаришларини кузатиб туриш б-н шуғулланадиган тизим. Дунё аҳамиятига молик марказлар ҳамда ҳудудий аҳамиятга молик метеорология марказларидан иборат. Ж. о-х. х. режаси 1967 й.да қабул қилинган. Бу марказлар ўзаро тезкор алоқа каналлари орқали ўзаро боғланган. Дунё аҳамиятига молик марказлар Вашингтон, Мельбурн ва Москвада жойлашган. Ҳудудий аҳамиятга молик метеорология марказлари 20 дан ортиқ ҳудудда, шу жумладан Ўрта Осиё ҳудудида ҳам мавжуд. Бундан ташқари, ҳар қайси мамлакатда, шу жумладан, Ўзбекистонда об-ҳаво хизматлари фаолият кўрсатади. Буларнинг фаолиятини Жаҳон метеорология ташкилоти уйғунлаштириб туради. Ж. о-х. х. марказлари бутун ер шаридаги об-ҳавонинг ҳолати ҳақидаги маълумотларни марказлашган усулда тўплайди, уларни автома-

тик тарзда ишлаб чиқади, узлуксиз ишлаб турадиган метеорология ва аэрология тармоқлари, об-ҳавони кузатиш кемалари ва метеорология сунъий йўлдошлари кузатувларидан фойдаланади, тайёр маълумотларни, об-ҳаво хариталарини, об-ҳавони олдиндан айтишга дойр материалларни тарқатади.

ЖАҲОН ПОЧТА ИТТИФОҚИ - халқаро давлатлараро ташкилот; БМТнинг ихтисослашган муассасаси (1947 й.дан). I Халқаро почта конгрессида ташкил этилган (1875). 1878 й. гача Умумий почта иттифоқи деб аталган. Вазифаси почта хизматини яхшилаш, шу соҳада ҳамкорликни тараққий эттириш, ривожланаётган мамлакатларда почта хизматини ташкил этиш ва такомиллаштиришда техника ёрдами кўрсатишдан иборат. 2002 й. 1 янв.даунда 189 давлат аъзо бўлган. Ўзбекистон Республикаси 1994 й.дан аъзо. Асосий органлари: Жаҳон почта конгресси, Ижроия кенгаши, Почта эксплуатацияси кенгаши ва Халқаро бюро. Олий органи — конгресс, 5 йилда I марта чақирилади. Ж. п. и.нинг расмий тили француз тили, иш жараёнидаги тили — инглиз, испан, рус тиллари. «Почта иттифоқи» журнали, конгресслар ҳисоботи ва б.ни нашр қилади. Ўзбекистон вакиллари 21-конгресс (1994 й. Сеул ш.), 22-конгресс (1999 й. Пекин ш.) да қатнашган. Ж. п. и. идораси Берн ш.да жойлашган.

ЖАҲОН ПУЛЛАРИ - умумий универсал тўлов воситаси сифатида тан олинган, халқаро миқёсда ҳамма учун харид воситаси, бойликларнинг умумий ўлчов бирлиги, қийматнинг халқаро ифодаси бўлган пуллар; жаҳон бозорида амал қилувчи юксак ликвидли пуллар. Ж. п. миллий пуллардан барча мамлакатларнинг халқаро муомаласида ишлатилиши б-н фарқ қилади. Ж. п. қадимда халқаро савдо пайдо бўлиши б-н вужудга келган. Дастлаб Ж. п. вазифасини бой, давлатлараро савдода фаол қатнашадиган

мамлакатнинг олтин ва қумуш тангалари, кейинчалик олтин қуймалар, ёмбилар бажарган (улар тангаларга нисбатан катта вазнга эга бўлиб, савдо айланмаси катта бўлган, бир йўла кўп пул талаб қилинадиган муомалада қўлланилган). 20-а. нинг 1-чорагидан олтин пуллар муомаладан чиқарилиб, улар ўрнини бир пул бирлигига тўғри келадиган соф олтин миқдори (г) б-н таъминланган қоғоз пуллар эгаллади. Шу пайтдан бошлаб, иктисодиёти кучли мамлакатларнинг барқадор деб тан олинган қоғоз пуллари Ж. п. вазифасини ўтай бошлади (2-жаҳон урушидан сўнг Ж. п. вазифасини АҚШ доллари ўз зиммасига олди). 20-а.нинг 70-й.ларига келиб кўпгина мамлакатларда қоғоз пул birlikларининг олтин таъминоти бекор қилинди. Лекин шунга қарамай қоғоз Ж. п. доираси кенгайди ва улар қаторига эркин алмаштириладиган инглиз фунт стерлинги, Германия маркаси, Япония иенаси, Швейцария франки қўшилди. Кейинги йилларда бу миллий пуллар ичида рақобат кучайиб, дунё миқёсида АҚШ доллари ва Япония иенасининг мавқеи кўтарилди, натижада жаҳон бозори асосан икки зона — АҚШ доллари ва Япония иенаси зоналарига ажралди. 1999 й. 1 янв.да Европа Иттифоқининг 11 мамлакати учун умумий бўлган янги пул — евро давлатлараро ҳисоб-китобларда муомалага киритилди (2002 й. 1 янв.дан Е. банкнотлари ва тангалари муомалага чиқарилди). Бундан кўзланган мақсад Европада АҚШ долларининг тазйиқига қарши курашиш, унинг ҳукмронлигига барҳам беришдир. Ж. п. сифатида евро АҚШ долларининг жиддий рақобатчиси (1 АҚШ доллари =1,13 евро; 2002, фев.). Халқаро иктисодий интеграция кучайиши б-н Ж. п.нинг турлари қисқариб, унинг вазифасини озчилик валюта бажаради.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ЖАҲОН САВДО ТАШКИЛОТИ (ЖСТ) — жаҳон мамлакатларининг ўзаро савдо ҳамда савдо сиёсати режимини

бошқарувчи халқаро ташкилот. Халқаро савдода ташкилотга аъзо ва иштирокчи мамлакатлар учун мажбурий бўлган таъминотлар ва қоидалар белгиланган ҳуқуматлараро кўп томонлама шартномалар асосида фаолият олиб боради. 1995 й.да 1948—94 й.ларда иш олиб борган Тарифлар ва савдо бўйича Бош келишув (General Agreement on Tariffs and Trade — ГАТТ) негизда ташкил қилинган. БМТга таъин қилинади. Идораси Швейцария (Женева)да. ЖСТ жаҳон савдоси қоидаларини ишлаб чиқиш йўли б-н давлатлар савдо сиёсати таъсир кўрсатиш, савдо муносабатларини эркинлаштирадиган ва қатъий тартиб-қоидага соладиган музокаралар учун йиғилишлар ўтказиш, давлатлараро савдода юзага келадиган низоларни ҳал қилиш ва б. вазифаларни бажаради. ЖСТнинг олий органи — барча аъзо мамлакатлар Вазирлар Конференцияси бўлиб, камида 2 йилда бир марта ўтказилади. Жорий ишларга Бош кенгаш (товарлар савдоси бўйича кенгаш, хизматлар савдоси бўйича кенгаш, интеллектуал мулк масалалари бўйича кенгаш), секретариат, доимий қўмиталар раҳбарлик қилади. ЖСТ фаолияти аъзо мамлакатларнинг ўзаро манфаатларини турли тadbирлар (асосан бож имтиёзлари, тўсиқлари ва б.)ни қўллаш б-н ҳимоя қилишга қаратилган. Аъзо мамлакатлар ЖСТ талабларини бажариш б-н бирга ташкилотнинг бошқа аъзоларига савдода мумкин қадар қулайлик бериш режимини (биринчи навбатда бож тарифларини пасайтириш) қўллади, ўз ички бозорини чет эл корпорациялари учун очик қилиш мажбуриятини олади.

133 мамлакат тўла ҳуқуқли аъзо, 30 мамлакат, шу жумладан Россия, Ўзбекистон, Қозоғистон ЖСТ да қузатувчи мақомига эга ва 1992—93 й.ларда ташкилотга аъзо бўлиш учун ариза берган.

Шоҳия Тўлаганова.

ЖАҲОН СОБОРЛАРИ - христиан черкови олий руҳонийлари йиғилишлари.

Уларда диний таълимот ва диний маросим тизими ишлаб чиқилган ва тасдиқланган, каноник меъёрлар ҳамда ибодат қилиш қоидалари шакллантирилган, илоҳиётдаги турли концепцияларга баҳо берилган, бидъатчиликка қарши кураш усуллари белгиланган. Православ черкови дастлабки 7 та Ж. с.ни (4—8-а.лар) ваколатли бўлган деб ҳисоблайди. Христианлик черкови православие ва католицизмга ажралган (1054 й.)дан кейин Рим папалари 12-а.дан бошлаб католик черкови олий руҳонийлари йиғилишларини қайтадан тиклади ва уларни яна Ж. с. номи б-н атай бошлади.

ЖАҲОН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ — халқаро тиббий ташкилот; Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг ихтисослашган махсус муассасаси. 1945 й. февралда БМТ конференциясида Ж. с. с. т.ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. 1946 й.да соғлиқни сақлаш бўйича Нью-Йоркда ўтказилган Халқаро конференцияда БМТга аъзо 26 та мамлакат ташкилот уставини ратификация қилгач, Ж. с. с. т. тузилди (1948.7.4). Шу кун бутун дунёда сиҳат-саломатлик куни сифатида нишонланади. Ташкилот ўз олдида «хамма халқларнинг иложи борича соғ-саломат бўлишига эришиш»ни мақсад қилиб қўйган. Ж. с. с. т. касалликларга қарши кураш олиб боради, уларни тугатиш тадбирларини кўради; атроф муҳит муҳофазаси, юкумли ва юкумсиз (сил, венерик ва паразитар касалликлар, юрак томир касалликлари, хавфли ўсмалар ва б.)га қарши кураш учун халқаро стандартлар белгилаш, дори моддалар сифати ва қўшимча таъсири ҳамда наркотик моддалар устидан халқаро назорат ўрнатиш; тиббиёт фанининг энг муҳим масалалари (токсикология, фармакология, атроф муҳит гигиенаси ва б.) бўйича ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасидаги тадқиқотларни координациялаш ва уларни ўтказишга кўмаклашиш ҳам Ж. с. с. т.нинг вазифаси. Ж. с. с. т. халқаро каран-

тин соҳасида қатор тадбирларни амалга оширади: чечак, вабо ва б. б-н касалланиш холлари тўғрисида мамлакатларга ўз вақтида хабар беради.

Ташкилот таркибига 6 регионал ташкилот киради. Улар ҳар бирининг ўз ижроия органлари ва регионал бюrolари бор. Ж. с. с. т.нинг олий органи — Жаҳон соғлиқни сақлаш ассамблеясини мамлакатлар сайлайди, унинг сессияси йил сайин қақриб турилади. Ж. с. с. т.нинг марказий маъмурий органи

— Секретариатга (штаб квартираси Женевада) генерал директор раҳбарлик қилади. Ташкилот маблагининг асосий манбаи унга аъзо бўлган давлатлардан тушадиган бадал пулидир. Ж. с. с. т. журналлар, бюллетенлар, номунтазам нашрлар чоп этади. Ж. с. с. т.нинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги биносида фаолият кўрсатади (1995 й.дан).

Парахат Менлиқулов.

ЖАҲОН ТИЛЛАРИ - ер юзиде ҳоз. яшаётган ва қад. яшаб ўтган халқларнинг тиллари. Ж. т. умумий сони турли манбаларда 2500 дан 5000 ва ундан ортиқ деб кўрсатилади (буларнинг аниқ сонини белгилаш жуда мураккаб, чунки тиллар ўртасидаги ва бир тилнинг диалектлари орасидаги фарқлар ниҳоятда шартлидир). Ж. т. ичида кенг тарқалганлари (сўзлашувчилар сонига кўра) куйидагилар: хитой, инглиз, рус, испан, ҳинд ва урду, индонез, араб, бенгал, португал, япон, немис, француз, италиян, панжоб, телугу, корейс, маратха, тамиль, украин ва б. Қардошлигига кўра Ж. т. тиллар оиясига бирлашади. Булардан энг кенг тарқалгани ҳинд-еуропа тиллари оиласига мансуб тиллардир. Мазкур тиллар тараккиёти тарихида қад. ҳинд даври — ведалар, санскрит тили, ўрта ҳинд даври

— пали ва пракрити тили, сўнгги ҳинд даври — ҳоз. ҳинд ва унга яқин бўлган урду, бенгал, маратха, панжоб, гужорат,

орий синдхи, непал, сингал ва б. алоҳида ажралиб туради. Эрон тиллари генетик жиҳатдан ҳинд тилларига энг яқин тиллар ҳисобланади. Булар орасида қад. эрон тили — қад. форс, ораста, скиф тиллари; ўрта эрон — ўрта форс (пахлавий), парфия, суғд, хоразм ва б.; сўнги эрон — форс, пушту (афғон), курд, осетин, помир, тожик ва б. тиллар алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу тиллар вакиллари мил. ав. 3-минг йилликда Ғарбий Осиё ва Шим. Қора денгиз ва Каспий бўйи ҳудудларига тарқай бошлайди. Қад. хинд тилидаги матнларнинг дастлабкилари мил. ав. 1-минг йилликда ёзилган бўлиб, пракрити тиллари улардан ривожланиб, ажралиб чиққан, ўз навбатида бу тиллардан сўнги ҳинд тиллари — ҳинд, урду, бенгал, маратха, панжоб, ражастхон, гужорат, орий ва б. тиллар вужудга келган. Мил. ав. 1-минг йилликдан бошлаб Европада ҳинд-европа тилларининг ғарбий гуруҳига мансуб тиллардаги ёзув ёдгорликлар маълум. Булар улик италий тиллар бўлиб, лотин, фалисий, оск, умбарс ва б. шу гуруҳга мансуб. Лотин тилининг маҳаллий туридан роман тиллари таркиб топади: булар — испан, португал, француз, каталон, провансал, итальян, сардин, рето-ро-ман, румин, молдован ва б. тиллардир. Кельт тиллари ҳам италий тилларига яқин туради ва ҳинд-европа тиллари оиласининг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Бунинг таркибига ҳоз. бретон, вал (уэльс-бретон), ирланд, шотланд, гэль, мена, шунингдек, улик галла ва корнуэл (корн) тиллари қиради. Қад. ҳинд-европа тиллари оиласи гуруҳига герман тиллари ҳам қиради. Ҳоз. герман тиллари қуйидаги гуруҳчаларга бўлинади: 1) шим. герман (ёки Скандинавия) гуруҳчаси. Бунинг таркибига швед, норвег, дан, исланд ва фарерия тиллари қиради; 2) ғарбий герман гуруҳчаси. Бунинг таркибига инглиз, немис, нидерланд (голланд), фриз, идиш ва африка тиллари қиради. Собик шарқий герман гуруҳчасига кирган тиллар (гот ва б.) улик тилга айланган. Ҳинд-европа тил-

лари оиласига кирувчи балтлар ва славян тиллари гуруҳлари бир-бирига яқин туради. Болтик, тиллари таркибига ҳоз. латиш, литва, шунингдек, уликпрусс ва б. тиллар қиради. Славян тиллари гуруҳида: шарқий славян — рус, украин ва белорус; ғарбий славян — поляк, чех, словак, лужица ва улик полаб тиллари; жан. славян тиллари гуруҳида эса серб-хорват, Словения, болгар, македон, шунингдек, эски славян тиллари бор. Грек, арман ва албан тиллари ҳинд-европа тиллари оиласининг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Хет тили, тохар тили, фригий, фракий, иллирий ва б. тиллар кўҳна ҳинд-европа тилларидан ҳисобланади.

Сом-хом тиллари (анъанага кўра африка-осиё тиллари оиласи деб ҳам аталади) таркибига сом тиллари (улик аққад, эблаит, кўҳна ханаан, қад. яҳудий, қад. оромий, эфиоп ва б. тиллар, шунингдек, ҳоз. иврит, араб, амхара, тикрика ва б. тиллар), барбараливия, чад (булар орасида энг кўп тарқалган — хауса), кушит (сомали, галла ва б.), аллақачон улик тилга айланган миср тили, ундан келиб чиққан котт тили қиради.

Финугор тиллари, бир томондан, угор тиллари (венгер, ханти ва манси тиллари) га, иккинчи томондан, 4 гуруҳчага: перм (удмурт, комизирян ва комипермяк) тиллари, волга (мари ва мордва) тиллари, болтик бўйифин (фин, эстон, кенель ва б.) тиллари ва суоми тилларига бўлинади.

Турк, ўзбек, озарбайжон, татар, козок, қирғиз, қорақалпоқ, чуваш, бошқирд, саха, гагауз, қорайим ва б., шунингдек, бир қатор улик тиллар туркий тиллар оиласини ташкил этади. Бу тиллар қуйидаги гуруҳларга бирлашади: 1) булғор (чуваш тили шунга мансуб); 2) жан.-ғарбий (турк, озарбайжон, туркман ва б. тиллар); 3) шим.-ғарбий (татар, бошқирд, қорайим, қумик, нўғой, қорақалпоқ, козок тиллари ва олтой тилларига бирлашиб қирғиз-қипчоқ гуруҳини ташкил этувчи қирғиз тили); 4) жан.-шарқий (ўзбек ва уйғур тиллари); 5) шим.-шарқий (Саха Республикаси, Сибирь ва Олтойдаги бошқа

тиллар, шунингдек, улик туркий тиллар, яъни қад. туркий ёзувдаги Урхун-Енисей ва б. ёзув ёдгорлиги битилган тиллар).

Бурят, ҳоз. мўғулларнинг ўз тили ва буларга яқин қалмоқ, ойрот ва б. тиллар мўғул тилларини ташкил этади. Тунгусманжур тиллари таркибига манжур, эвен ва б. тиллар қиради. Ж. т. орасида япон тили (унга қардош бўлган рюкюси тили) аниқ ўз ўрнига эга эмас. Баъзи олимлар буларни (корейс тилини ҳам) олтой тиллари гуруҳига қўшадилар. Дравид тиллари таркибига телугу, тамил, каннада, малайлам, тулу, гонди ва б. тиллар, шунингдек, буларга қардош элам тили қиради. Баъзи илмий фаразларга кўра, ҳинд-европа, сом-хом, картвель, ўрол, олтой, дравид тиллари ягона улкан тиллар оиласини ташкил этади.

Картвель (жан. Кавказ) тиллари таркибига грузин, зан (ёки мергелочан) ва сван тиллари қиради. Шим. Кавказ тиллари 3 гуруҳдан — абхаз, адигей, нах ва доғистон тиллари гуруҳидан иборат. Хитой-тибет тиллари таркибида хитой, тибет-бирма (тибет, бирма, улик тангут, качин), шунингдек, ҳимо-лай, невар ва б. тиллар бор. Баъзи таснифларга кўра, австронез тиллари алоҳида оилани ташкил этади ва монкхемер, палаунгва, Вьетнам, малакка, мунда, мяо-яо ва б. тилларни ўз ичига олади. Малайя-полинезия тиллари (қ. Малайя тили ва Полинез тиллари) кўпчилик олимлар томонидан бир оилани ташкил этади деб ҳисобланади. Унинг таркиби, анъанага кўра, 4 гуруҳга бўлинади: индонез тиллари, меланез тиллари, полинез тиллари ва микронез тиллари. Осиё қитъасидаги тиллар орасида келиб чиқишига кўра, турлича бўлган палеоосиё тиллари алоҳида ўрин тутади. Палеоосиё тиллари ва улиб бораётган айна тилида Шим. Америка индейслари тилларига хос хусусиятлар учрайди. Австралия тиллари битта оилани ташкил этади. Гарадъе, нариньери, мудура, аранда, вадюг ва б. қабилаларнинг тиллари шу оилга мансуб. Ҳинд-Тинч океан (шу жумладан, кўп сонли папуас тиллари) ва андаман

тилларининг бир-бирига қардошлиги аниқланган. Африка туб аҳолисининг тиллар таснифи тугал ишланган эмас. Ўз таркибига энг куп тилларни нигеркордофан ёки конго-кордофан оиласи бирлаштирган (қ. Нигер-конго тиллари). Бу оилга манде, ква, банту (шулардан энг куп тарқалгани суахили), гур ва б. тиллар гуруҳи қиради. Африка халқлари тиллари орасида койсан тили (готтентот ва баъзи б. тиллар) алоҳида ўринни тутади. Индейс тиллари тугал тадқиқ этилмаган, узаро генетик алоқалари хусусида аниқ, илмий маълумотлар йўқ. Ж. тнинг анчагинаси ҳақидаги маълумотлар бизгача сақланиб қолган қад. ёзув ёдгорликларидан маълум, кўпгина тиллар эса исиз йўқолган. Жан,-Шарқий Осиё, Африка ва Америка халқлари тилларининг таснифи ишлаб чиқилмаган. Шунинг учун инсониятнинг тил тарихи ҳоз. фанда унча тўлиқ ёритилган эмас.

Ад.: Атлас народов мира, М., 1964; Абдураҳмонов Т. А., Рустамов А., Қадимги туркий тил, Т., 1982.

ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ - турли мамлакатлар миллий иқтисодиётининг бозор муносабатлари замирида бир-бирини тақозо этгани ҳолда умумжаҳон яхлитлигини ташкил этиши; жаҳондаги ўзаро алоқадор миллий хужаликлар ва халқаро иқтисодий муносабатлар мажмуи. Ж. х. бозор иқтисодиёти ривожининг маҳсули сифатида 19-а.нинг охири — 20-а. бошларида шаклланди. Халқаро меҳнат тақсмоти турли мамлакатлар миллий хужаликларини ихтисослашишига олиб келади, яъни муайян мамлакатда у ёки бу соҳа устувор ривожланади. Ихтисослашув мамлакатда қандай табиий ресурсларнинг борлигига ва шу ердаги и. ч. тажрибасига боғлиқ. Ихтисослашув харажатларни камайтириб, товарларни сифатли

и. ч. имконини берганидан халқаро алоқаларни заруратга айлантиради.

Ж. х.даги иқтисодий алоқалар ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг

мустақиллиги; мамлакатлар иқтисодий муносабатларининг бозор қоидалари асосида олиб борилиши; иқтисодий алоқалар унинг иштирокчилар учун зарурий манфаатли бўлиши; миллий хўжаликлар манфаатларининг уйғунлигига таяниб, ихтиёрий равишда ва шароит етилганда ўзаро интеграциялашуви тамойилларига асосланади.

Ж. х. алоқалари кўп қиррали бўлиб, савдо-сотик, халқаро валюта-кредит муносабатлари, капитал чиқариш ва уни киритиш, очик иқтисодий зоналар ташкил этиш, иш кучи миграциясини уюштириш, биргаликда илмий-техникавий лойиҳаларни молиялаштириш, ахборот алмашиш, сайёҳлик соҳасида ҳамкорлик қилиш каби шаклларга эга.

Ж. х.да халқаро ташкилотлар тенгликка асосланган ва ўзаро манфаатли иқтисодий алоқалар ва ҳамкорлик урнатилганда кўп қиррали шаклларга эга.

Ж. х. алоқалари бевосита турли мамлакатлардаги фирмалар, банклар ва давлат идоралари ўртасида, шунингдек, бевосита — халқаро ташкилотлар иштирокида амалга оширилади. Булар жумласига Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Осиё ривожланиш банки, Европа тикланиш ва тараккиёт банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон савдо ташкилоти ва б. қиради.

Ж. х.ни ташкил этувчи миллий хўжаликлар икки йўсинда гуруҳлаштирилади: 1) ривожланиш йўналишлари бўйича мамлакатлар бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар, ривожланаётган мамлакатлар ва бозор иқтисодиёти тизимига ўтиш даврида ёки иқтисодий трансформация босқичидаги мамлакатларга ажратилади; 2) иқтисодий ривожланганлик даражасига кура мамлакатлар ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) кўрсаткичлари бўйича 3 та асосий гуруҳга бўлинади: даромади паст (аҳоли жон бошига йиллик ЯММ кўрсаткичи 987 АҚШ доллари), даромади ўртача (5323,2 доллар) ва даромади юқори (22921,3 доллар) бўлган мамлакатлар (1999).

МДХ мамлакатлари орасида Россия, Украина, Белоруссия, Қозоғистон, Ўзбекистон даромади ўртачадан пастроқ бўлган мамлакатлар гуруҳини ташкил этади. МДХнинг бошқа мамлакатлари даромади паст (энг кам тараккий этган) мамлакатлар ҳисобланади. Ж. х. да саноати ривожланган 6 мамлакат: АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия етакчи ўринни эгаллайди, 90-й. лар ўрталарида жаҳон саноат и. ч.нинг 60%, товарлар экспортининг 63% ва хизматлар экспортининг 47% шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келган.

Ж. х.да кишиларнинг турмуш даражаси иқтисодиётга боғлиқ ҳолда жиддий фарқланади. Бой мамлакатларда юксак турмуш даражаси мавжуд бўлгани ҳолда қолоқ мамлакатларда камбағаллар аҳолининг катта қисмини ташкил этади. 21-а.га келиб бў икки гуруҳ мамлакатларидаги турмуш даражасининг фарқи 12 мартадан зиёдроқ бўлди. Қолоқ мамлакатларда даромаднинг нисбатан кўп қисми истеъмолга сарфланса-да, даромаднинг кам бўлиши ҳисобидан бу мамлакатларда турмуш даражаси пастлигича қолади.

Ҳоз. даврда Ж. х.нинг ривожланиши 3 йўналишда бормоқда: 1) Ж. х.га кирувчи мамлакатлар сафи кенгайиб, унинг таркибига 90-й.ларда собиқ социализм тизимидан ажралиб чиққан 25 та ёш мамлакат хўжалиги қўшилди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон ҳам Ж. х.га кириб келди, жаҳон иқтисодиётининг тенг ҳуқуқли иштирокчисига айланди, халқаро ташкилотларга аъзо бўлди, жаҳон савдосида иштирок этиб, 1996—2001 й.ларда, унинг ташқи савдо обороти 63,3 млрд. долларни ташкил этди; 2) Ж. х.да и. ч.нинг ўсиши юз бермоқда. 1998 й. дунёда яратилган жами товар ва хизматлар қиймати 36,5 трлн. доллар бўлса, 2001 й. келиб 40 трлн. доллардан зиёд бўлди; 3) Ж. х.да иқтисодий интеграция (иқтисодий иштирокчилар фаолиятининг бирлашиб кетиши) ва глобализация (жаҳрон иқтисодиётининг ўмумбашарий

тўс олиши, миллий иқтисодиётларнинг ҳар бири ўнинг таркибий қисми бўлиб қолиши) юз бериб, сифат ўзгаришлари юзага келмоқда.

Ж. х. ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиёти ва жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш омили ҳисобланади. Ж. х. доирасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқалари фан-техника тараққиётини жадаллаштиради, иш кўчи сифатини оширади, энг янги мақсулотларни ўзлаштириш, ресурсларни тежаш, меҳнат ўнумдорлигини оширишга йўл очади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ — иқтисодий ва ижтимоий геогр. соҳаси, халқаро географик меҳнат тақсимотининг шаклланиши, мамлакатларнинг ихтисослашуви, ҳар хил ижтимоий-сиёсий вазият ҳукмрон бўлган шароитда дунёдаги иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганеди. Халқаро географик меҳнат тақсимоти жаҳон хўжалигини ҳаракатлантирувчи кучи ва негизидир.

Жаҳон хўжалигининг географик модели 20-а. арафасида тўла-тўқис шаклланиб бўлди. Унинг ривожланиши 20-а. нинг 1-ярмида айрим ҳудудларни қамраб олиниши, мазкур асрнинг иккинчи ярмида эса ҳудудий ва айниқса тармоқлар таркибининг такомиллаштирилиши ҳисобига амалга ошди.

Ҳоз. замон илмий-техника тараққиёти шароитида жаҳон хўжалиги ва ўнинг тармоқлари структурасида содир бўлаётган кескин силжишлар Ж. х. гда қатта ўзгаришлар бўлишига олиб келмоқда. Шу боис Ж. х. гдаги структурали силжишларни ўз вақтида ўрганиш ниҳоятда муҳимдир.

Жаҳон хўжалигининг ҳозирги вақтдаги географик модели кўндан-кўнга Мўраққаблашиб бормоқда. Жаҳон хўжалиги таркибида 10 та энг муҳим ва йирик марказларни (Шим. Америка, Европа, Япония, Хитой, Жан.-Шарқий Осиё, Бразилия, Жан.-Ғарбий Осиё,

Россия, Австралия ва Ҳиндистон) ажратиш мумкин. Мана шу ва б. мамлакатлар ҳамда регионлар доирасидаги ва ўртасидаги иқтисодий-сиёсий муносабатларни, ўларга хос хусусиятлар ва қонуниятларни аниқлаб бериш Ж. х. г.сининг муҳим вазифасидир.

Иқтисодиётнинг хўдудий жойлашўвига таъсир этўвчи табиий (табиий шароит ва ресурслар, табиий алоқа йўлларининг мавжудлиги) ва ижтимоий-иқтисодий (моддий бойликлар и. ч. усуллари, иқтисодий географик ўрни, меҳнат ресурслари, транспорт-иқтисодий ва б. иқтисодий шароитлар, техник ривожланиш даражаси, саноат ва қ. х. ўртасидаги нисбат, миллий даромад даражаси ва х. к.) омиллар тақдир қилинади ва улар б-н боғлиқ муаммоларни ҳал этиш йўллари изланади.

Ж. х. г. 2 қисмдан иборат бўлиб, биринчи — асосий қисми муҳим тушунчалар, тамойиллар, қонуниятлар ҳамда дунё регионлари ва айрим мамлакатлар миқёсида иқтисодий салоҳиятни белгилаб берувчи ресурслар ва омиллар системаси тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Иккинчи — регионал мамлакатшўнослик қисмида Дўнё миқёсида иқтисодий-сиёсий вазиятни белгилаб берувчи регионлар ҳамда айрим иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг мажмуали иқтисодий-ижтимоий ҳолати ўрганилади. Шунингдек, дунё миқёсида аҳолисининг сони, ҳудудининг катталиги, яъни иқтисодий салоҳияти улкан бўлган давлатлар ҳам мавжуд. Айрим мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий географияси тавсифи, уларнинг географик ўрни, табиий ресурс омиллари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, хўжалиги, ички тафовуғлари ҳамда ташки иқтисодий алоқалари бўйича мавжуд маълумотларга асосланади.

Ж. х. г. иқтисодий қонуниятларга амал қилган ҳолдагина мамлакатлар ва регионларга уларга хос тармоқлар ва ҳудудий таркибларни глобал, регионал ва айрим давлатлар миқёсида ҳаққоний

тадқиқ этиш вазифасини муваффақиятли бажариши мумкин.

Ж. х. г.да ҳар бир мамлакатнинг дунё иқтисодиёти ва сиёсатида турган ўрни ва ролини баҳолашга муҳим аҳамият берилиши керак. Ўзбекистон Республикаси жаҳон хўжалиги структурасида саноат (пахта толаси, автомобиллар, самолётлар, электр энергия, табиий газ, рангли, нодир ва қимматбаҳо металллар, қурилиш хом ашёси ва б.) ва қ. х. (пахта ва қорақўл териси, сабзавот, мева ва узум, полиз экинлари ва б.) маҳсулотларини и. ч. ва етиштиришда муайян мавқега эга.

Абдуҳақим Қаюмов.

ЖАҲОН ЧЕРКОВЛАРИ КЕНГАШИ -экумен (христианлик конфессияларини бирлаштириш тарафдори бўлган) ҳаракатнинг раҳбар органи. Уч протестант ҳаракати («Эътиқод ва тартиб», «Ҳаёт ва фаолият», Халқаро миссионерлик кенгаши)нинг қўшилиши йўли б-н 1948 й.да Амстердамда Ж. ч. к.нинг 1-ассамблеясида тузилган. Мақсади черковлар ўртасида диний эътиқод соҳасида мавжуд бўлган тафовутларни қиёсан ўрганиб чиқиш ва амалий фаолият соҳасида уларни бирлаштириш йўли б-н ягона христиан уюшмасини вужудга келтириш бўлган. Ж. ч. к.га 100 га яқин мамлакатнинг 300 дан ортиқ черкови киради. Қароргоҳи — Женева ш.да.

ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ - жаҳонда мавжуд давлатларнинг ҳозирда инсоният олдида турган глобал муаммоларни ҳамкорликда ҳал қилишда, умумий мақсад йўлида фаолият кўрсатишда бирлигини англатувчи тушунча. Ж. х. барча давлатларнинг суверен тенглиги халқаро ҳўқуқий тамойилига асосланган. Ж. х. халқаро ҳўқўқда ташкилот ҳисобланмайди. Ж. х.ни акс эттирувчи универсал ташкилот — Бирлашган Миллатлар Ташкилотидир. Ўзбекистон 1992 й. 2 мартдан БМТнинг тенг ҳўқуқли аъзоси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида бел-

гиланишича, «Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳўқуқли субъектидир». Ўзбекистон Республикаси ўзини Ж. х.нинг бир қисми, деб билади, у инсоният олдида турган муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этади.

ЖАҲОНГИР МАҚБАРАСИ - қ. До-рус-сиёдат.

ЖАҲОНГИР МИРЗО (1396-1433.24.6) — Мовароуннаҳр хони (1405-09), Ҳисор ҳоқими (1409-33). Темурийлардан. Муҳаммад Султон Мирзонинг катта ўғли. 1405 й. Амир Темур вафотидан сўнг, Халил Султон Самарқанд тахтига ўтиргач, 9 ёшли Ж. М.ни хон кўтариб, ўзи отабеклик мансабида ҳукмронлик қилган. 1409 й. Шохрух Мирзо Мовароуннаҳрни эгаллаб Самарқанд тахтига Улуғбекни ўтказган. Ж. М.га Ҳисор ҳокимлигини бериб, унга ёш бўлганлиги учун Ҳамза Сулдузни отабек қилиб тайинлаган. Мовароуннаҳрдаги ҳокимиятни қайта эгаллаш учун Улуғбекка қарши курашган. Бироқ Қизил Работ мавзеида Шохрух Қўшини б-н бўлган жангда (12 июль 1410 й.) енгилган.

«ЖАҲОНГИРНОМА», «Тузуки Жаҳонгири» («Жаҳонгир тузуклари») — Бобурийлардан Жаҳонгиршоҳнинг асари. «Ж.» услуги ва тузилиши жиҳатдан «Бобурнома»га ўхшаш, форс тилида ёзилган. Асарда 17-а.нинг 1-чорагида Ҳиндистонда бўлиб ўтган сиёсий воқеалар, Декандаги хонликларнинг бўйсундирилиши, Ҳиндистоннинг табиати, ўсимлик ва хайвонот дунёси, шаҳар ва ўлкаларнинг иқтисодий, маданий ҳаёти, меъморлиги, машҳур олим ва шоирлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Мусаввир Абулҳасан «Ж.»нинг биринчи нусхасига муаллифнинг расми ва б. миниатюраларни моҳирона чизган. «Ж.»га Жаҳонгиршоҳнинг шеърӣ мисралари ҳам киритилган. Асарда сарой ҳаёти, хинд халқларининг урф-одати, хинд-мусулмон масалалари устида ҳам бир-

мунча фикр юритилган. «Ж.» Ҳиндистон, Мовароуннахр ва Эрон ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар тўғрисидаги маълумотларга бой манбадир.

ЖАҲОНГИРШОҲ Нуриддин (1569—1627) — Ҳиндистондаги Бобурийлар давлатининг тўртинчи қукмдори (1605—27), Акбарнинг ўғли. Асл исми Султон Салим. Ж. давлатни идора этиш юзасидан «Ўн икки дастур» эълон қилган. Да-стурга, асосан, деҳқонларга ношаръий солиқлар солиш, маҳаллий ҳокимларга савдогарларнинг молларини очиб кўриш, гуноҳкорларнинг қулоқ-бурунларини кесиш, шароб и. ч., маълум кундан бўлак вақтда жониворларни сўйиш, туғилган қизларни ўлдириш (Рожастхонда), солиқ ҳисобига болаларни тортиб олиш (Бенгалияда) ва б. ман этилган. Ж. даврида империя таркибига Мевар (1614), Акмаднагар (1620), Бижапур ва Голконда (1621) ҳамда Панжоб (бир қисми) қўшиб олинди. Ж. давлатни ҳинд рожалари б-н келишиб идора қилишга интилди. Ж. даврида тасвирий санъат, миниатюра ва адабиёт ривож топди, бир неча макбара, жумладан Акбар макбараси қурилди. Ж.нинг ўзи ҳам шеърлар ёзган. Унинг «Жаҳонгирнома» асари машҳур. Салтанатининг сўнгги йилларида давлат ишларини хотини Нуржаҳон бегим бошқарган.

ЖАҲОНДОРШОҲ (18-а.) - бобурийлар сулоласига мансуб ҳукмдор. Баҳодиршоҳ I (1643—1712) нинг ўғли. Отаси вафот этган (1712), тахтга ўтирган. Аммо, биродарлари — Азиймушшаън, Рафийъушшаън ва Жаҳоншоҳлар ўзаро тахт таллашиб унга қарши уруш бошлаганлар. Натижада Ж. 11 ой ҳукмдорлик қилгач, Аграда бўлган жангда Азиймушшаъннинг ўғли — Фарах томонидан ўлдирилган.

ЖАҲОНОБОД МАСЖИДИ - Фарғона вилояти Риштон туманидаги меъморий ёдгорлик (1912). Маҳаллий бой Мадали-

бобо буюртмаси б-н Исабой Ҳожи ўғли раҳбарлигида қурилган. Масжид тарҳи 15,2x15,6 м, икки устунли хона ва унинг олдида (шарқ томонга туташ) қурилган айвондан иборат. Хонақоҳ ва айвон ички деворлари ганч б-н сувалган. Мехроб ва тоқчалари бор. Айвон деворидаги намоёнлар манзарали нақш гуллар, шифт эса гирих, ҳовузак, мукарнас б-н безатилган. Ж. м.ни кўқонлик наққошлар уста Бой-бобо ва унинг ўғли Ғани бегаган.

ЖАҲОНОРО БЕГИМ (1614 - Дехли — 1681) — бобурийлардан бўлган малика, шоира. Шох Жаҳоннинг катта қизи. Онаси — Мумтоз Маҳалбегим. Онаси вафот этганда Ж. б. 17 ёшда бўлиб, онасининг васиятига кўра шох оиласини бошқариш унинг зиммасига тушган. Ҳусн-лаатофатда, ақл-идрокда ва илму одобда беназир бўлган. Ж. б. оилада ака-укалар ўртасидаги келишмовчиликлар, хатто отаси б-н укаси Аврангзеб ораларида келиб чиқадиган можароларни усталик б-н бартараф қилган. Ж. б. салтанат ишларини бошқариш, ички ва ташқи сиёсат ҳамда дипломатия масалаларида отасига ўзининг оқилона маслаҳатлари б-н ёрдамлашган. Меъморлик, ободонлаштириш ишларига раҳнамолик қилган. Аграда қурилган жоме масжидининг тарҳини Ж. б. чизган. Шунингдек, Дехли, Сурат, Амбола, Беҳал ва Панипат ш.ларида қарвонсаройлар қурдирган. Лохурда катта боғ, Кашмирда «Пари Маҳал» (Парилар саройи) бунёд эттирган. Шаҳдхонобода Алимардонхон ариғини қаздириб, нақшинкор ҳовуз қурдирган. Ж. б. ғазаллар, илм-фун бобида эса «Рисолайи Соҳибия» («Дўстлик ҳақида рисола») номли асар ёзган.

1658 й. Аврангзеб тахт учун курашда ғолиб чиқиб, хаста отасини ҳибсга олган. Ака-укаларнинг, ота-боланинг ва дўстларнинг орасига тушган низо ҳамда уларнинг фожиали қисмати Ж. б.ни каттик изтиробга солган. Дилхаста малика дунё ишларидан қўл ювиб, маҳбусликда кун кечираётган хаста отасига хизмат қилиш

б-н ўзига таскин берган. Дехлидаги Зарзари Бахш қабристонига дафн этилган.

Тургун Файзиев.

ЖАҲОНШОҲ, Мирзо Жаҳоншоҳ (15-а.) — қора қўюнлилар сулоласига мансуб хукмдор, Қора қўюнлилар давлати асосчиси — Қора Юсуфнинг ўғли. Ж. 1437 й. теурийлардан Шохрух томонидан Озарбайжонга ҳоким этиб тайинланиб, Грузия худудининг талайгина қисмини забт этган. Шохрух вафот этгач эса Теурийлар давлатига қарши юриш қилиб Эроннинг анчагина қисмини ва Хуросонни қўлга киритгандан сўнг, Оқ қўюнлилар давлатига ҳужум қилган, аммо, Узун Ҳасан томонидан тор-мор этилиб, қочган ва 1467 й. қўлга олиниб, қатл этилган.

ЖАҲОНШОҲ БАҲОДУР (14 а. охири — 15-а. боши) Амир Темурнинг лашкарбошиларидан; Жақубек барлоснинг ўғли, 1384 й. бошида отаси вафот этганидан сўнг Кобулистон вилояти унга хос мулк қилиб берилади. 1392 й. баҳорида бутун Афғонистон ва Ғарбий Ҳиндистон ерлари Пирмуҳаммад Жаҳонгирга мулк қилиб берилганидан сўнг Ж. б. Қундуз ва Бағлоннинг ҳокими этиб тайинланади ва мазкур амирзоданинг хос амирлари қаторига киритилади. Шу б-н бирга у соҳибқироннинг деярли барча катта ҳарбий юришларида иштирок этган. Жумладан, у 1391, 1395 й.лардаги Тўхпгамишхон б-н бўлган жангларда катта ҳарбий маҳорат ва идрокни намойиш қилган. 1404 й. баҳорида ғарбга қилинган «етти йиллик юриш»дан қайтаётиб, Амир Темур мирзо Умар ибн Мироншоҳга Хулоқхонга тааллуьуги улусни («Рум ва Истанбулгача, Шому Мисргача, Ироқ ва Форсгача») мерос қилиб беради ва Ж. б.ни унинг маслаҳатчиси этиб, «Жаҳоншоҳбек сўзидан чикмағайсен ва ҳар неким ул маслаҳат кўрса, анинг бирла амал қилғайсен» деб таъкидлайди.

Ашраф Аҳмедов.

ЖГУТ (рус.) — кон тўхтатишда

қўлланиладиган восита; эластик резина найча ёки бинт. 1873 й.да немис хирурги Ф. Эсмарх тавсия этган. Қўлоёқ жароҳатланганда ёки операция қилинганда кон тўхтатиш учун, шунингдек, венадан кон олишда, вената дори юборишда ва кон куйишда ишлатилади.

ЖЕБЕ НҶЁН, Жаба, Жеба, Жэбэ, Чжебе (12-а. охири — 13-а. 1-ярми) — Чингизхоннинг атокли саркарда — нуенларидан бири. Нирун қабиласининг йисут уруғидан. Чингизхонга қўшилгунча тайжиут қабиласи бошлиқларидан саналган Қадан тайжининг ўғли Туданинг хос йигити бўлган. Ж. н. нинг лашкарбошилик салоҳиятини юқори баҳолаган Чингизхон уни ўта масъулиятли ҳарбий амалиётларга тайинлаган, жумладан, 1216 й.нинг кўкламида найманлар хони Кучлуккр. қарши ўғли Жўжи ва Ж. н. бошчилигида 20 минг кишилик қўшин жўнатган. Бу қўшин зафар б-н қайтаётганда Ирғиз dare'cu бўйидаги жангга Муҳаммад Хоразмшоҳнинг 60 минг кишилик қўшинига рўбарў келган. Чингизхоннинг ШИМ. Хитойга юриши (1211) пайтида Ж. н. Журжа вилоятининг йирик шаҳри Тункинни эгаллаш учун жўнатилган. Ж. н. ўзига хос ҳарбий тактик усул қўллаб шаҳарни эгаллайди. Шу йили Чамчил дарасига кириш йўлини қўриқлаш топширилган Ж. н. хитойликларнинг Удун қўмондонлигидаги аскарый қисмларига қўққисдан ҳужум қилиб, уларни тор-мор келтиради. 1220 й. Мовароуннахрни истило қилиш чоғида Чингизхон 20 минг кишилик қўшин б-н Ж. н. ва Субутой баҳодирни юртни тарк этган Муҳаммад Хоразмшоҳни таъқиб этиш ва унинг тасарруфидаги Аррон, Озарбайжон, Эрон ва Ширвон ерларини забт этишга жўнатган. Улар даставвал Ироқи ажамнинг Ҳар, Симнон, Рай, Қум, Ҳамадон, Қазвин, Озарбайжоннинг Табриз, Мароға, Нахичеван, Сароб, Ганжа, Байлакон каби ш.ларини эгаллашган. Гуржилар (грузинлар)нинг 30 минг кишилик қўшинини ҳарбий хийла б-н яқсон этган Ж. н. ва

Субутой баходир қўшини Ширвоншоҳлар сулоласининг бош шаҳри Шамохий (Шемаха)ни ғорат қилади ва Дарбанддан ўтиб, Шим. Кавказга аланлар юртига босиб киради, уларнинг қаршилигини синдириб, қўққисдан қипчоқларга ҳужум қилади. Омон қолган қипчоқлар Рус ерларига қочишга мажбур бўлишган. Қиш мавсумини қипчоқларнинг серсув яйловларида ўтказган Ж. н. ва Субутой баходир Қримнинг жан.даги Сугдакни забт этади. Калка жангида рус князлари ва қипчоқларнинг бирлашган қўшинини енгган мўғуллар русларнинг кўлдан кўп шаҳарларини ғорат қилганлар, сўнгра Волга-Кама Булғориясиш қаттиқ қаршиликка дуч келгач, орқага қайтиб, Қорақурумга қайтаётган Чингизхонга келиб қўшилганлар.

Ад.: Рашидад-Дин , Сборник летописей, т.1, Книга вторая, М. — Л., 1952; Шихаб-Дин Муҳаммадан-Насав и , Жизнеописание султана Джалалад-Дина Манкбурны, Баку, 1973; Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. 1, М., 1963.

Ҳамидулла Дадабоев.

ЖЕВАК, жавак (форс, жев — арпа) — аёллар бўйнига тақадиган безак буюми, тақинчок. Қолипаки усулида олтин, кумуш ва б.дан тайёрланган ҳуққачалардан тузилган: битта йирик, битта кичик ҳуққача эшилган ипак ипга маржон қилиб тизилади; ҳар бир йирик ҳуққачага қолипаки усулида тайёрланган арпа шақлидаги шокилалар осилади. Ҳуққачалар юзига нақшлар ишланиб, рангдор тошлар қадаб безатилади. Тангаларни бири-бирига улаб 5 қатор шода қилиб ишланган тангажевак, шодасига маржон тақилган маржонжевак ва б. турлари бор. Тошкентда Ж., Самарқандда арпажевак, Андижон, Маррилон, Қўқонда жавак (Андижонда, шунингдек, бешқатор), Пискентда манғити деб аталади.

ЖЕВАЧИ, жибачи — совутдор; ўрта асрларда совут кийган отлик ва пиёда

аскар; ҳар хил темир курул эгаси; курул-аслаҳа сақланадиган махсус омбор — жевахона мутасаддиси (бошқарувчиси); ҳарбий юриш вақтида подшоҳ ва хоннинг совут ва оғир курул-аслаҳаларини олиб юрадиган кичик мансабдор — жибачигири. Тошкентдаги қад. жевахона ўрни Эскижўва (жева сўзининг бузиб таллаффуз этилиши) деб аталади.

ЖЕДИН АСРИ ВА ЯРУСИ, жедин (Бельгиядаги Жединн ш. номидан) — девон даври эрта эпохасининг бошланиш асри ва ўша вақтда ҳосил бўлган ётқизиклар. 1848 й.да англиялик А. Дюмон алоҳида ярус сифатида ажратган. Яруснинг тоғ жинслари кембрий даври ётқизикларига трансгрессив ҳолда ётади, асоси конгломерат, юкориси қумтош, алевролит ва аргиллитдан ташкил топган. Қуйи ва юқори Ж.а. ва я.га бўлинган. Қуйисига (*Мопо-graptus uniformis* ва *Icriodus woschmidti Liege*) ва юқорисига — *Belgicospis crouchi Lanck* фаунаси хос. Ж.а. ва я. ётқизиклари Ўзбекистонда Туркистон ва Ҳисор тоғларида учрайди, Бельгия, Германия, Англия, Чехия, Марокаш, АҚШ, Украина (Подолля), РФ (Урал, Сибирь)да тарқалган. Ётқизикларининг қалинлиги бир неча метрдан 650 м гача.

ЖЕЖАНОВ Келдибой (1943.10.10, Шаҳрихон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1991). Фарғона пед. ин-тининг тарих-география ф-тини тугатган (1968). 1968 й.дан Шаҳрихон туманидаги 22-мактабда ўқитувчи, 1994 й.дан директор. Ж. фаолиятида ўқувчиларни олимпиадаларга тайёрлаш ва иштирак эттириш ишлари алоҳида ўрин тутди.

ЖЕЗ, латунь — асосан, мис б-н руҳдан (50% гача) иборат қотишма. Ж. олиш қадимдан (мил. ав.) маълум. Илгари (18-а.гача) мисни писта кўмир қўшилган руҳ рудаси б-н бирга эритиб Ж. олишган, 19-а.га келиб мисни тўғридан-тўғри руҳ б-н бирга эритиб ола бошлаган. Тарки-

бида рух миқдори ортган сари Ж. ранги кизгишдан оч сариқ ранггача ўзгаради. Кўркамлиги, арзонлиги, механик хоссалари яхшилиги учун мис қотишмалари ичида Ж. энг кўп ишлатилади.

Одий Ж. — миснинг фақат рух б-н қотишмаси. Таркибида 10% гача рух бўлган Ж. томпақ, 1 0 - 2 0 % гача рух ft/ бўлгани ярим топақ деб аталади. Буларнинг занглашга чидамлилиги ва пластиклиги юқори бўлгани учун улардан радиатор ва конденсатор қувурлари, лист ва ленталар тайёрланади. Таркибида тахм. 30% рух бўлган Ж. патрон латуни дейилади ва совуклайин штамплаш, пресслаш йўли б-н ундан турли буюмлар олинади. Таркибида 39% гача рух бўлган Ж. бир фазали (а), 39 дан 45% гача рух бўлгани икки фазали ((5) қотишмалардир.

Ж. таркибида рух миқдори камайган сари қотишманинг пластиклиги ортиб боради. Энг пластик Ж. а — латундир. Таркибида 45% дан ортиқ рух бўлган Ж.лар жуда қаттиқ ва мўрт бўлганлигидан техникада ишлатилмайди. Ж.нинг хоссаларини янада яхшилаш учун алюминий, қалайи, темир, марганец, никель, кремний, қўрғошин ва б. элементлар (ҳаммаси бўлиб 10% гача) қўшилади. Шунда кўп аралашмали (махсус) Ж. ҳосил бўлади. Таркибида чамаси 15% рух ва 0,5% алюминий бўлган Ж. тилларанг бўлгани учун ундан заргарлик ва безак буюмлари тайёрланади. Таркибида 1,5% гача қалайи бўлган Ж. денгиз латуни дейилиб, денгиз сувига чидамли бўлгани учун кемаларга ишлатилади, 3% гача қўрғошин қўшилган Ж. (қ. Автомат латуни) автомобиль ва соатсозликда қўлланилади.

Ж. деформациябоп ва қуймабоп хилларга бўлинади. Деформациябоп Ж.дан қувурлар, лист, тасма, чивик ва б. прокатланади, қуймабоп Ж.дан эса арматуралар, антифрикцион деталлар, подшипник втулкалари ва б. қуйилади. Ж. умумий машинасозликда, асбобсозликда, иссиқлик техникаси ва б. соҳаларда ишлатилади.

ЖЕЗ ДАВРИ (мил. ав. 2— 1-минг йиллик) — ибтидоий жамоа даврида жездан меҳнат қуроллари ишланган тарихий босқич. Ибтидоий одамлар бир неча юз ва минг йиллар давомида меҳнат қуролларини фақат тошдан ясаб келдилар. Мил. ав. 4-минг йилликнинг бошларига келиб, айрим жойларда (Ўзбекистон ерларида мил. ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йилликда) турли зеб-зийнат безакларини, баъзи меҳнат қуролларини мисдан ясай бошлайдилар. Бу даврда мисдан ясалган меҳнат қуроллари мўрт ва юмшоқ бўлганлигидан мустаҳкамрок қотишма олиш учун изланиш давом этган ва маълум даврдан сўнг қалайни мисга қориштириб жез (бронза) кашф этилди. Натижада меҳнат қуролларининг тури кўпайди, жездан кескирроқ тигли қурол-яроғлар, рўзгор ва косметика буюмлари, маъбудалар, нақшдор муҳрлар ясала бошлади. Овчилик ва теримчилик ижтимоий ва иктисодий ҳаётда ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотди. От, эшак, туя ва ҳўкиздан транспорт воситаси сифатида фойдаланилди. Ҳайвонларга қўшиладиган аравалар вужудга келди.

Бу даврда ҳўжаликнинг, асосан, яйлов чорвачилиги ва деҳқончиликка асосланган и. ч. шакли қарор топди. Амударё ва Зарафшоннинг қуйи қисми, Фарғона водийсининг шим. шарқий қисми ва жан. Сурхон воҳаси табиий географик жиҳатдан қад. деҳқончиликнинг келиб чиқиши ва ривожланиши учун қулай бўлган. Атрофдаги чўл ва даштларда, асосан, чорвадор қабилалар яшаган. Бу даврда Ўзбекистон жан. ва Афғонистон шим.да ривожланган Бактрия (Амударё бўйи) деҳқончилик маданияти вужудга келди. Ўзбекистонда учта асосий деҳқончилик воҳаси — Шеробод, Шўрчи ва Бандихон шаклланган. Бу жойларда қад. илк шаҳар маданияти шакллана бошлаган. Ж. д.га мансуб Сополлитепа, Миршоди, Мўлали, Жарқўтон каби уруғ жамоасининг турар жойлари — кишлоқ қўрғонлари, илк шаҳарлари ва қабрлар топилган. Уларнинг баъзилари

қалъали, мустаҳкамланган ва айрим-лари мустаҳкамланмаган. Дехқонлар воҳаларда буғдой, арпа, сули, пахта етиштирганлар. Уйлардан дон омборхоналари, ёрғучоқлар, кетмонча, ҳовонча дасталари топилган. Кулолчиликда чархдан фойдаланганлар. Сополли-тепадан топилган ашёлар аҳолининг ўша даврдаги хунармандчилиги, турмуши, санъати ҳақида бой материал берди. Бу ерда мураккаб ва ўзига хос 3 қаторли мудофаа девори бўлган, майдони қарийб 1 га квадрат шаклдаги қўрғон қазиб очилди. Қўрғондаги маҳаллалар кўчалар б-н бўлинган. Уйларда мўрили ўчоқ, айрим хоналарда сандал ўрни, ганч сувоқ қолдиқлари топилди. Топилмалар хунармандчилик, хусусан, металлургия (меҳнат ва мудофаа қуроллари, идишлар, безак, кўзгу), кулолчилик, тўқимачилик (ип ва ипакдан тўқилган мато қолдиқлари), ёғочсозлик (қурилиш конструкциялари, уй жиҳозлари) ва б. юксак ривожланганлигини кўрсатди. Қалъада 20 дан зиёд кулолчилик хумдони очиб ўрганилди. Кулолчиликда юқори сифатли нафис идишлар (қадах, кўза, хум, чойнак, пиёла, коса, лаган ва х.к.) тайёрланган.

Хоразмда мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмида Ж. д.нинг Тозабоғёп маданияти мавжуд бўлган. Бу маданият Бургут шалъа воҳасидаги Тозабоғёп канали яқинидан топилган. Дехқончилик ва ирригация тармоқлари анча ривожланганлиги б-н фарқ қилади (Онгқа-2, Қават-3 маконлари, Кўкча-3 ва б. мазорқўрғонлари). Аҳоли, асосан, чўл, зоналарида томи қамиш б-н ёпилган қулба ва ярим ертўлали чайлаларда яшаган, хонаки чорвачилик, захкаш ва нам ерларда обикор дехқончилик б-н шуғулланган. Бу даврда металл қуйиш техникаси юксак бўлган. Ясси тубли чизма бошоксимон нақшланган идишлар топилган. Жез металлургияси кенг ривожланган. Хоразмда сўнгги жез — илк темир даврига Сувёрган (мил. ав. 2-минг йиллик) ва Амиробод (мил. ав. 1-минг йиллик боши) ма-

даниятлари мансуб. Сувёрган маданияти қабилалари ёғоч устунли тўғри бурчақли чайлаларда яшаган. Ўчоқ атрофидан сирти қизилга бўялган сопол идишлар топилган. Топилмалар ичида микролитлар кўп учрайди. Бу маданият 3 босқични (Қамишли, Бозор, қалъа, Қовунчи) ўтган. Уруғ жамоалари овчилик, подачилик ва дехқончилик б-н шуғулланган. Ижтимоий ҳаётда дастлаб она уруғи аён-аналари кучли бўлган, лекин кейинги икки босқичда эркакларнинг жамоадаги мавқеи ортган. Аёллар эрларга иқтисодий жиҳатдан қарам бўла борди. Катта оила жамоаларида ота ҳуқуқи қарор топиб мустаҳкамланди. Энди қариндошлик отага қараб белгиланди, уруғлар ичидаги муносабатлар отанинг иқтисодий ва қуқуқий ҳукмронлиги асосида қурилиб, болалар ота мулкига меросхўр бўла бошлади. Амиробод маданияти одамлари ярим ертўла уйларда яшаган, уйларнинг марказида катта ўчоқ бўлган. Сопол идишлари таги ясси, дағал ишланиб, бошоксимон нақш берилган. Аҳоли уруғ жамоаларига бирлашиб дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. Сугориш тармоқлари яхши ривожланган. Яққопорсон-2 дан жез игна, ўроқ, суяк дастали бигиз, ўк-ёй пайконлари топилган.

Фарғона водийсида сўнгги Ж.д.га мансуб Чуёт маданияти аҳолисининг асосий машғулотиди дехқончилик, чорвачиликдан иборат бўлган. Хом ғиштдан уйлар ясалган, мудофаа иншоотлари қад кўтарган. (қ. Далварзинтепа).

Қуйи Зарафшоннинг Замонбобо маданияти сўнгги Ж. д.нинг Андропове маданиятига жуда яқиндир. Андронов маданиятининг юқори босқичига мансуб ёдгорликлар Хоразмда, Тошкентдаги Кўкча мазориди, Бухоро вилояти Қорақўл туманида, Ургут туманининг Мўминобод қишлоғида, Чирчиқ дарёси бўйида — Аччиққўл ва Сергели тепаларида топилган. Тошкент воҳасида сўнгги жез — илк темир даври Бурганли маданиятида аксини топган. Бу вақтда ибтидоий жамоа даври шиддат б-н емирилиб,

кабилалар ўртасида дастлабки синфий муносабатлар вужудга келди.

Жуда кенг тадқиқотлар натижасида шу нарса аниқландики, мил. ав. 2-минг йилликнинг охири ва 1-минг йилликнинг биринчи чорагида Ўрта Осиё худудида дастлабки қад. давлат тузилмаларининг пайдо бўлиши кузатилади. Қарнаб чўлдан шу маданиятга оид қад. маъдан конини топилиши (1999) қад. Хоразмдаги давлатчиликнинг иқтисодий негизлари кучли бўлганидан далолат беради.

Аҳмадали Асқаров, Абдулахад Муҳаммаджонов.

ЖЕЗЛАШ, латунлаш — металл (асосан, пўлат) буюмлар сиртига таркиби мис (70%) ва рух (30%) дан иборат юпка (бир неча мкм) қатламни қоплаш. Асосан, электргальваник усулда, яъни гальваник ваннасида жезни чўктириш усулида амалга оширилади. Ж. титан ва титан котишмаларининг едирилишига қарши хоссаларини яхшилаш, буюмларни занглаш (коррозия) дан асраш, қиздириб пресшлашда пўлат ҳамда алюминий буюмларнинг резина б-н яхши тишлашишни таъминлаш мақсадида қилинади.

ЖЕЗОЙНА — жез ва илк темир даврида ишланган металл кўзгу. Милонинг бошларигача шиша ойна бўлмаганлиги сабабли ойна жездан қилинган. Қад. мазорларда Ж. кўпинча аёлларнинг зийнат буюмлари қаторида учрайди. Ж., асосан, дойра шаклида бўлиб, аввал дастасиз, кейинроқ (темир даврида) дастали қилиниб, турли хил нақшлар берилган. Ж. ўрта асрлардаги баъзи ёдгорликларда ҳам учрайди. Ялтироқлигини доимий сақлаш учун Ж. юзаси теридан қилинган нафис пардозлагич б-н ишқаб турилган.

ЖЕЗҚАЗҒАН (қозоқча — мис қазимок) — Қозоғистон Республикаси Қарағанда вилоятидаги шақар (1954 й. гача шақарча). Кенгир сув омборининг ўнг соҳилида жойлашган. Қарағанда ш.дан 520 км. 1997 й.дан Ж.га маъму-

рий жиҳатдан Сатпаев ш. бўйсунди. Т.й. станцияси. Аҳолиси 148,7 минг киши (Сатпев ш. б-н бирга, 1999). Ж.да мис рудаси борлиги маҳаллий аҳолига қадимдан маълум бўлган. 1771 й. Марказий Қозоғистонга барон Траунберг экспедицияси келган ва Улугтов жан. этакларида мис рудалари борлигини аниқлаган. 1847 й. екатеринбурглик савдогар Николай Ушаков чорвадор Ботир Бакасиндан мис захиралари бор деб тахмин қилинган майдонни ижарага олган.

1890 й. Ж. конини инглизлар сотиб олган ва 1913 й. баҳорида мис эритиш з-ди ва Қарсақпайда бойитиш ф-касини куриш учун тайёргарлик кўрган. Мис рудаси 20-а. бошидан оз микдорда қазиб олина бошлаган. 1925 й. Отбосар рангли металллар трести ташкил этилиб, унинг таркибида Қарсақпай к-ти бўлган. 1928 й. Қарсақпай мис эритиш з-ди биринчи маҳсулотини берди. 1947 й. Ж. бойитиш ф-каси курила бошлади, 1954 й. фойдаланишга топширилди.

Ж. регионда марганец концентрати ишлаб чиқариладиган ва олтин рудаси қазиб олинadиган конлар ва ф-калар, мис з-ди ва сим и.ч. цехи жойлашган. Ж. рудаси таркибида кўрғошин, рух, кумуш, олтингургурт, олтин ва нодир ҳамда тарқоқ элементлар мавжуд. Гидрометаллургия, куйиш механика з-длари, трикотаж ф-каси, гўшт к-ти, сут з-ди, эмаль цехи ишлаб турибди. Ж. кони асосида мисдан ташқари рангли металлургия ривожланган бўлиб, «Қазақмью» корпорациясининг «Жезказганцветмет» акциядорлик жамияти корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Ж. мис кони аниқланган захираси бўйича дунёдаги йирик конлардан бири.

Ж. худудида комплекс рудалар, мис, кўрғошин, кумуш, олтин, вольфрам, молибден, темир, марганец, оптик кварцнинг катта захиралари бор. Ундан ташқари кўмир, нефть, газ, табиий курилиш материаллари, қоплама ва зийнат тошлари конлари мавжуд. Ж.да 2 олий ўқув юрти, ўрта махсус ўқув юртла-

ри, тарих ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади.

ЖЕЗҚАЗҒАН МИС КОНИ - Қозоғистоннинг Жезқазған ш. яқинидаги мис кони. Кон тўғрисидаги дастлабки маълумот манбаларда 1771 й.да қайд этилган, мис рудаси уюмлари 18-а. охирида маълум бўлган. Кон мукамал ўрганилиб, 1928 й. ишга туширилган. Тектоник жиҳатдан Ж.м.к. Жезқазған-Сарису мульдасининг шим.да жойлашган. Унинг пастида қуйи девон ётқициқлари (қумтош қатламчалари аралаш турли таркибли кизил рангли вулканоген жинслар) жойлашган. Булар ўрта девон терриген (кизил рангли қумтош ва конгломератлар) ва карбонатли (кремнийлашган охактошлар, мергеллар) жинслар б-н қопланган. Ж.м.к. самарадор Жезқазған свитасида жойлашган. Жезқазған свитаси навбатланган кулранг ва кизил рангли кўп ярусли қумтош қатламларидан ташкил топган. Фақат кулранг қумтошлар рудали. Руда жинсларининг қалинлиги 1,5 м дан 30 м гача ва ундан ортқ, 110° гача бурчак остида энкайган. Руданинг асосий захираси 300—350 м чуқурликдаги бирламчи сульфидли руда уюмларида жойлашган. Руда минераллари: халькозин, борнит, галенит ва сфалерит. Кондан мисдан ташқари қўрғошин, кумуш ва б. рудалар ҳам олинади. Коннинг саноат аҳамияти катта.

ЖЕЙМС (James) Жойс [1882.2.2, Дублин (Ирландия) — 1941.13.1, Париж] — инглиз ёзувчиси. «Дублинликлар» (1914) ҳикоялар тўплами, «Рассомнинг ёшликдаги портрети» (1916), «Улисс» (1922), «Финнеганча маърака» (1939) романларининг муаллифи. Ж. сўнгги икки роман б-н роман жанрини ислоҳ қилди ва 20-а. нинг атоқли ёзувчиси, модернизмнинг асосчиларидан бири бўлиб қолди. Унинг бу асарлари ўз тузилиши б-н анъанавий романлардан фарқланади, улар нутқ шакллари ва ҳикоя қилиш усули мунтазам ўзгариб туриши, афсоналар ва тарихий

воқеаларга мурожаат қилиниши б-н ички тархи мураккаб каерни эслатади.

ЖЕЛАК — хотин-қизлар бошига ташлаб юрадиган ёпинчик; бичими эркалар тўнининг кичик ҳажмдаги шаклида. Фақат бўйин ўмизига тўғри бурчакли узун ёка қўшилган, айримларида ёка ўрнига тува (10x20 см) қўйилган. Ж.нинг узунлиги 115—120 см, тана ва енг қисми ўта тор қилиб бичилган, енглари одатдагидан узунроқ бўлиб, паранжиники каби орқа томонда бириштирилиб этаккача тушиб турган. Ж.нинг авраси баъзан курок усулида мато парчаларидан улаб тикилган; ёка (тува)си ёрқин рангли ипларда кашта б-н сидирға қоплаб, ёка, енглари хошия нақш (ромб, учбурчак, хочсимон ва б. шаклли), ёқадан орқа томонга, енгларга шохча («хаёт дарахти») шакли кашта б-н тикилиб, турли хил пулакча, пистон, тугма, нозиклар б-н безатилган, шунингдек, энли жияклар (асосан қўлтиқ ости ва енг учларига) тикилган. Жияклар охири попукар б-н тугалланган. Самарқанд, Сурхондарё, Бухоро, Хоразм, Қашқадарё, Қорақалпоғистонда кенг тарқалган Ж. маҳаллий хусусиятлар асосида турлича безатилган.

ЖЕЛАТИНА (лот. gelatus — музланган, совиган) — ҳайвон териси, пайи ва суяқларини сувда қайнатиш йўли б-н олинадиган оқсил моддалар аралашмаси. Бунда тўқималар таркибига кирадиган коллаген глютинга айланади. Олинган эритма ҳайдалади, тиндирилади, ивиқ ҳосил бўлгунча совитилади, сўнгра бўлак-бўлак қилиб кесилади ва куритилади. Тайёр ҳолдаги курук Ж. — таъмсиз, ҳидсиз, шаффоф, рангсиз ёки оч сарғиш бўлади; совуқ сувда ва суюлтирилган кислоталарда шишади. Қиздирилган коллоид эритма совиганда ивиққа айланади. Ж. қандолатчиликда (мармелад ва б. тайёрлашда), фотоплёнкалар, пластинкалар, фотокоғоз ва картон тайёрлашда, гемофилия касаллигини даволашда ҳамда меъда, ичак ва ўпқадан

қон кетишини тўхтаишда (5—10% ли эритмаси, мазь ва шамчалар таркибида) ишлатилади, шунингдек, микробиологияда (озикли муҳит олишда) қўлланилади.

ЖЕЛЕ (франц. gelee) — ширинлик; нок, олма, олхўри ва б. резаворлар шарбатларидан тайёрланади. Шарбат қайнатилиб, қиёмга шакар, совуқ сувга солиб қўйилган желатин қўшилади. Таркибида 65—70% моддаси қолгунча қайнатилади. Ж. иссиқ ҳолатда 75—80% ҳароратда шакл бериладиган идишларга солиниб совитилади. Ж. тиниқ бўлиб, қайси мева шарбатидан олинган бўлса, унинг ранги, таъми ва хушбўйлиги сақланади.

ЖЕЛЕЗНОВОДСК - РФ Ставрополь ўлкасидаги шаҳар (1917 й.дан), Кавказ Минерал сувлари гуруҳига кирувчи бальнео балчиқ курорт. Ж. 600—630 м баландликда жойлашган. Т. й. шохобчаси (6 км) орқали Бештов станцияси б-н боғланган. Аҳолиси 29,4 минг киши (1992). 19-а. бошларидан курорт сифатида танила бошлаган. Ёзи илиқ, (июлнинг ўртача т-раси 2Г), курук, киши мўътадил юмшоқ (янв.нинг ўртача т-раси — 4°); йилига ўртача 605 мм ёгин ёғади. Славяновск ва Смирновск карбонатли минерал булоқлари суви ичилади, кадоклаб жўнатилади, бошқа булоқларнинг суви ваннага берилади. Овқат ҳазм органлари, урологик ва модда алмашинуви бузилиши каби касалликлар б-н оғриган беморлар даволанади. Тамбуқан кўлидан шифобахш балчиқ олинади.

ЖЕМ (инг. jam) — шакар қиёмида пиширилган мева ва резаворлар. Ж. қиёми мураббо қиёмидан қуюклиги б-н ажралиб туради. Ж. пишириш учун таркибида кислота ва желесимон кўриниш ҳосил қилиш учун етарли пектини бўлган мевалар (олма, олхўри, беҳи ва б.) ишлатилади. Бошқа мевалардан фойдаланилганда уларга олма, крижовник каби пектин моддасига бой мева ва резавор мевалар

шарбати ёки пюresi қўшилади. Резавор мевалар шакарни шимиши учун пиширишдан аввал эзилади. Ж. учун тайёрланган мевалар тоғара ёки қозонга солиниб, шакар ёки қиём қўшилади ва кўпиги ўртага йиғилиб, мевалар ширани яхши шимиб, қуюклашиб, тиниқ бўлгунга қадар пиширилади. 1 кг мевага 800 г шакар солинади.

«ЖЕМИНАЙ» (Gemmi) — икки ўринли космик кемалар номи (АҚШ). Ер атрофидаги орбитада учуришга мўлжалланган. Оғирлиги 3,2 т дан 3,8 т гача. «Ж.» герметик капсула (қўниш аппарати), кабина, асбоблар бўлмаси ва тормозлаш двигателидан иборат. Капсуланинг диаметри 2,25 м, уз. 5,70 м. Кабина ҳажми 2,33 м³. Орбитада бошқа аппаратларга яқинлашиш тизими ҳам бор. Астронавтарнинг 14 кун яшай олишига мўлжалланган. Бортидаги аппаратлар иссиқлик элементлари воситасида энергия б-н таъминланади. «Ж.» фақат сувга кўндирилади. «Ж.»да ўтказилган асосий тадқиқотлардан бири шуки, дунёда иккинчи марта (космонавт А. А. Леоновдан кейин) очик космосга чиқиш масаласи текшириб кўрилди («Ж-4», Э. Уайт). 1965 й. 23 мартдан 1966 й. 11 ноябргача бўлган вақт мобайнида 10 та «Ж.» учирилган, уларда 16 астронавт парвоз қилган, улардан 5 киши (Э. Уайт, Ю. Сернан, М. Коллинз, Р. Гордон, Э. Олдрин) парвоз пайтида кемадан ташқарига чиқиб, очик космосга чиқишга доир масалаларни текшириб кўрди.

ЖЕМС (James) Уильям (1842.11.1, Нью-Йорк— 1910.26.8, Чокоруа, Нью-Хэмпшир) — америкалик файласуф ва психолог. Гарвард ун-ти проф. (1872—1907). Материализмга қарши «радикал эмпиризм» намояндаси ва прагматизм асосчиси. Ж. эркин ижодий шахс ҳамда воқеликнинг кўп шакллилиги (қ. Плюрализм) ғояларини илгари сурди. Психологияда ассоциатив назария (қ. Ассоциация)га қарши бўлди. Асосий асар-

лари: «Психологиянинг илмий асослари» (1890), «Прагматизм» (1902), «Коинот плюралистик нуктаи назардан» (1909), «Диний тажрибанинг хилма-хиллиги» (1902).

ЖЕМСОНИТ (шотландиялик минералог Р. Жеймсон номи б-н аталган) — мураккаб сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $Pb_4FeSb_6Si_4$. Қўшимчалари: Си, Ag, Zn. Моноклин сингонияли. Игнасимон, сочеимон, кигизеимон ва донатор агрегатлар ҳолида учрайди. Кулранг. Ялтироқлиги металллисимон. Қаттиқлиги 2—3. Гидротермал конларнинг қўрғошин рухли рудаларида учрайди. Ўзбекистонда Қўшбулоқ (Курама тоғи) даги олтин, Чептан ва Бурчмулла (Чатқол тоғи) даги маргимуш конларида топилган. Россия (Дарасун), Англия (Корнуолл), Арманистон (Азатек) ва б. жойларда маълум.

ЖЕНЕВА — Швейцариянинг жан.-ғарбидаги шаҳар. Женева кантонининг маъмурий маркази. Женева кўлининг жан.-ғарбий соҳилида, 372 м баландликдаги хушманзара ерда жойлашган. Қўлдан оқиб чиқадиган Рона дарёси шаҳар ўртасидан ўтган. Иқлими юмшоқ, йиллик ёгин 1000 мм чамасида. Аҳолиси 172 минг киши, шаҳар атрофи б-н 390 минг (1998).

Ж. (лот. Geneva) дастлаб Юлий Цезарь томонидан мил. ав. 1-а.да тилга олинган. Савдо йўллари чорраҳасида жойлашганидан шаҳарнинг иқтисодий мавқеи кучайиб борди. 14—15-а.ларда ўзининг ярмаркалари б-н машҳур эди. 16-а.дан Швейцария таркибидаги иттифокдош ер; Кальвин даврида (16-а.) реформация маркази бўлган. 16—17-а.ларда Ж.да саноат, жумладан соатсозлик ривожланди. 1798—1814 й.ларда Франция таркибида бўлди. 1815 й.дан Швейцариянинг 22-кантони. Ж.— бир қанча халқаро ташкилотлар, жумладан, Миллатлар Лигаси (1919—39), Қизил Крест органлари, БМТ турли бўлимларининг доимий қароргоҳи.

Ж.да халқаро конгресслар, конференциялар, кўрғазмалар ва фестиваллар ўтказилиб турилади. Курорт шаҳар, чет эл туризмининг марказларидан.

Ж.— транспорт йўллари тугуни, кўл порти. Йирик аэропорт бор. Мамлакатнинг муҳим сиёсий, саноат ва савдо молия марказларидан. Заргарлик бутомлари, аниқ механика (соатлар, геодезия асбоблари, аниқ аппаратура ва б.), станок созлик, электрон техника, машина созлик, двигателлар и.ч., фармацевтика, парфюмерия, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати қорхоналари мавжуд. Ун-т ва б. олий ўқув юртлари, театрлар, музейлар бор. Ж.нинг кад. қисми Ронанинг сўл соҳилида жойлашган. Меъморий ёдгорликлардан Сен-Пьер собори (12—18-а.лар), Сент-Мари-Мадлен ва Сен-Жермен (14-а.) черковлари (14—15-а.лар), ратуша (15-а.), Энар саройи (1817—21), Уйғониш даври ва мумтоз кўшқлар (17—19-а.лар) сақланган. Янги шаҳар қисмида Миллатлар саройи, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) биноси ва б. замонавий иншоотлар жойлашган.

ЖЕНЕВА БИТИМЛАРИ (1954) - АҚШ, Буюк Британия, ХХР, Франция ва собиқ СССР ташқи ишлар вазирлари кенгашида (1954 й. 26 апр. — 21 июль) қабул қилинган битимлар (битимларни тайёрлашда ВДР, Камбожа, Лаос ва Жан. Вьетнам вакиллари ҳам иштирок этган). Франциянинг 1945 й. сент.дан бошланган Вьетнам, Лаос ва Камбожага қарши урушига нукта қўйган. Корея масаласи, Ҳиндихитойда тинчлик ўрнатиш масалалари муҳокама этилган. Битимларда Вьетнам, Лаос, Камбожа ҳудудидаги чет эл ҳарбий базаларини тугатиш, бу давлатларнинг ҳарбий блоklarга аъзо бўлмасликлари кўрсатиб ўтилган. Ҳиндихитойда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш, Лаос ва Камбожада 1955 й.да, Вьетнамда 1956 й.да умумий эркин сайлов ўтказилиши таъкидланган. Ҳиндихитой давлатларининг худудий

дахлсизлиги ва мустақиллигини ҳурмат қилиш, ички ишларига аралашмаслик қайд этилган.

ЖЕНЕВА КОНВЕНЦИЯЛАРИ (1949) — уруш жабр етказганларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро конвенциялар, 1949 й. 12 авгда Женева ш.да қабул этилган битим. Бу битимга: 1) ҳаракатдаги армия ҳисобидаги ярадор ва касаллар аҳволини яхшилаш; 2) денгиз қуролли кучлари таркибидаги ярадорлар, касаллар ва кема халокатига учраганлар аҳволини яхшилаш; 3) ҳарбий асирлар б-н муомала қилиш; 4) уруш даврида аҳолини муҳофаза этиш тўғрисидаги конвенциялар қиради. Конвенциялар қабул қилинган конференция ишида 56 давлат қатнашган. Ж.к.га 1907 ва 1929 й.лардаги халқаро конвенциялар асос бўлган.

ЖЕНЕВА КЎЛИ, Леман - Швейцария ва Франциядаги кўл, Альп тоғларидаги кўллар ичида энг йириги. Майд. 582 км², уз. 72 км, кенглиги 14 км гача, энг чуқур жойи 310 м, сув ҳажми 89 км³. Ғарбий Альп ва Юра тоғлари оралигидаги сойликда, 372 м баландликда жойлашган. Кўл Альп тоғларидан силжиб тушган музлик ўрнида ҳосил бўлган. Қирғоқлари ғарбида ётиқ, шаркида тик. Ж. к. орқали Рона дарёси оқиб ўтади (кўл сувининг 72% шу дарёдан йиғилади). Дарёнинг кўлдан чиқиш жойига тўғон қурилган. Соҳилида иқлим юмшоқ, илиқ; кўл қишда музламайди. Кема қатнайди. Кўл атрофи хушманзара: Швейцария соҳилида туристик базалар, шифохоналар, иқлим ва бальнеологик курортлар, Женева, Лозанна ва б. шаҳарлар жойлашган.

«ЖЕНЕРАЛ МОТОРС» (General Motors) — жаҳондаги автомобиль ишлаб чиқарувчи энг йирик корпорация. 1908 й.да ташкил этилган. «Ж.М.» энгил ва юк машиналари, автомобиль системалари, оғир юк машиналари учун трансмиссиялар, ҳарбий жиҳозлар ва т.й. локомативлари лойиҳаларини яратади, уларни иш-

лаб чиқаради ва сотади. Компания корхоналари АҚШдан ташқари жаҳондаги 50 дан ортиқ мамлакатда жойлашган. Унинг маҳсулотлари 190 дан ортиқ давлатда сотилади. АҚШда автомобиль и.ч.нинг салкам 50%ни, бошқа мамлакатлардаги автомобиллар и.ч.нинг 20%ни назорат қилади. Йиллик савдо ҳажми 121,1 млрд. доллар (жаҳондаги саноат компаниялари орасида биринчи ўринда), соф фойдаси 4,9 млрд. доллар, АҚШнинг ўзида 5,1 млн. дона автомобиль ишлаб чиқаради. 766 минг ишчи-хизматчи банд (1980-й. лар охири).

«Ж.М.» ривожланиш ва кенгайиш дастурини давом эттириб, 1990-й.лар бошидан бошлаб компаниянинг Европа бўлими Туркия, Венгрия, Польша ва Татаристон (Россия)да автомобиль йиғув корхоналарини ишга туширди.

ЖЕНКИНСОН Антоний (7-1611) - инглиз сайёҳи; савдо агенти ва дипломат. Европа, Осиё ва Африкага саёҳат қилган, 1557—72 й.ларда Россияга 4 марта келган. Ж. Англия б-н Россия ўртасида иттифок шартномаси тузилгудек бўлса, инглизларни савдо-сотикда монопол ҳуқуққа эга бўлишига, Иван I Унинг розилигини олишга эришган (1567—69). Англия шартномани имзолашдан воз кечган, Иван IV бу имтиёзларни бекор қилган (1570). Ж. 1558—59, 1562—64 й.ларда Иван Грознийнинг руҳсати б-н Россия орқали Эрон ва Ўрта Осиёга элчилик саёҳати қилган. Унинг мақсади Ўрта Осиё орқали Хитой ва Шарқий Ҳиндистонга олиб борадиган савдо йўлини очиш бўлган, бироқ у мақсадига эриша олмаган. Ж. элчилиги 21 ой (1558 й. апр.-дан 1559 й. 2 сент. гача) давом этган. Унда Ричард ва Роберт Жонсонлар ва Азиз исмли таржимон (татар) ҳамроҳлик қилган. Ж. бу элчилик саёҳати ҳақида «Россиядаги Москов шаҳридан Бақтриядаги Бухоро шаҳрига саёҳат» номли эсдаликларини ёзиб қолдирган. У Хитойга олиб борадиган йўллар тўғрисида маълумотлар тўплаган. У Саройчиқ, Хоразмдаги Вазир ва Ур-

ганч ш.лари ҳақида қимматли маълумотларни келтирган. Ж. Амударё, Манғит улуси, Хоразм ва Бухоро хонлигининг 16-а. ўргасидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, Ўрта Осиё халқларининг турмуши, одатлари ва б. ҳақида муҳим тарихий маълумотлар ёзиб қолдирган.

Ад.: Путешествие Дженкинсона в Хиву и Бухару. Путешествие в Среднюю Азию 1558—1559 гг. [В кн.: Английские путешествия в Московском государстве в XVI в., перевод с английского Ю.В. Готье], Л., 1937; Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Письменные памятники, Т., 1985.

Наим Норқулов.

ЖЕННЕР Эдуард (1749-1823) - инглиз врач, чин чечакка қарши эмлаш усулининг асосчиси. Сигир чечаги б-н оғриб тузалган сут соғувчилар чин чечак б-н оғримаслигини аниқлаган. 1769 й. 14 майда 8 яшар Жеймс Фипс исмли болага сигир чечагини, бир ярим ойдан кейин одам чечагини эмлаган; бола чечак б-н оғрмаган. Бир неча ой ва бир неча йилдан кейин Фипсни яна қайта эмлаб чечакка қарши эмлаш мумкинлигини ва жуда яхши натижа беришини исботлаган. 1803 й.да Лондонда чечакка қарши эмлаш инти (Женнер ин-ти) очилди, Ж. умрининг охиригача унга раҳбарлик қилган.

ЖЕНТЕЛЬМЕН (инг. gentleman — таг-тахтли одам, дворян) — 1) Буюк Британияда ва инглиз тилида сўзлашадиган мамлакатларда киборларнинг ахлоқ, қоидаларига қатъий риоя қилувчи, мулозаматли одам; 2) инглиз тилида сўзлашадиган мамлакатларда эркакларнинг тавозе б-н муомалада бўлиши; 3) кўчма маънода — хушмуомала, тарбияли киши.

ЖЕНЬШЕНЬ (Panax ginseng) — аралиядошларга (Araliceae) мансуб кўп йиллик ўт. Шарқий Осиё, Хитой ва Кореяда табиий ҳолда ўсувчи қад. ўсимлик. Жуда

қадимдан доривор ўсимлик сифатида маълум (илдизидан олинган препаратлар организмнинг қувватини оширади). Бўйи 30—50 см, барглари панжасимон қирқма, гуллари майда, кўкиш, соябонсимон тўпгулга йиғилган. Меваси юмшоқ. Этли илдизи цилиндрсимон, хушбўй, таъми аччиқроқ. Илдизининг юқори қисми йўғонроқ, пастки қисми шохланган, қисман одам гавдасини эслатади. Шу боис унга «женьшень», яъни хитойча «одам илдизи» деб ном берилган. Илдизининг оғирлиги 20—25 г келади. Ж. нинг табиий захиралари жуда ҳам камайиб кетган. Шунинг учун кўп жойларда экиб ўстира бошланди. Ўзбекистонда ботаника боғида ўстирилади.

ЖЕОДА (франц. geode) — юмалок ёки овал шаклдаги минерал агрегатлар. Чўкинди тоғ жинсларидаги бўшлиқларни минераллар б-н тўлишидан ҳосил бўлади. Ж.нинг кўндаланг қесими бир неча миллиметрдан 1 м гача ва ундан каттароқ. Ж. марказига томон минераллар қат-қат жойлашиб концентрик қаватлар ҳосил қилади (мае, агатлар). Минерал қаватлари ранги ва таркиби б-н бир-биридан фарқ қилади. Ж.нинг ичидаги бўш жойлар кўпинча минерал друзалари б-н тўлади. Ж.лар яхши жилоланади. Ундан безак буюмлари тайёрланади.

ЖЕРЕХ, ок қайроқ (Aspius aspius) — карпсимонлар оиласига мансуб балиқ. Уз. 60—80 см, вазни 12 кг гача. Шим. Болтиқ, Қора, Орол денгизлари ҳавзаларида, Ўзбекистоннинг деярли барча сув ҳавзаларида, жумладан Амударё ва Сирдарёда учрайди. 3—5 ёшида вояга етади. Майда балиқлар, планктон, вояга етган даврида эса балиқ чавоқлари б-н озиқланади. Мартдан майгача 40 тандан 300 минггача увулдириқ ташлайди. Қисман саноат аҳамиятига эга.

ЖЕРИКО (Gericault) Теодор (1791.26.9, Руан - 1824.26.1, Париж) — француз рассоми ва графиги; француз

рассомлик санъатида романтизм асосчиси. К. Берне (1808—10) ва П. Герен (1810—11) да таълим олган, А. Гродан илхомланган. Ж. француз санъатида илк бор романтизмга хос бўлган дунё карама-қаршиликларини ўткир хис этишни ифодалаган, даврининг муҳим ҳодиса ва кучли туйғуларини жўшқин гавдалантиришга интиланган: «Хужумга бораётган Император гвардияси егерлари офицери» (1812), «Жанг майдонини тарк этаётган ярадор кирасир» (1814) ва б. Италия (1816—17), Буюк Британия (1820—22) ва б.да ижодий сафарларда бўлган, Италия классицизми (айниқса, Микеланжело) таъсирида Ж. асарларида умумлашма шакл ва маҳобатлилик, расмининг аниқлиги ортди («Римда озод отларнинг чопиши», 1817), долзарб мавзудаги «Медуза соли» (1818—19) асарида инсон туйғуларининг мураккаб уйғунлиги тасвирланган; «20 яшар Делакура портрети» (1819) ва автопортретларида романтик рассом қиёфасини ифодалаган; маиший лавҳалар, манзаралар яратган. Ж. ижоди 19-а. ўрталарида яшаган реалист рассомларга таъсир кўрсатган.

ЖЕРСЕ, жерси (инг. jersey) — ипак, жун, пахта толаси ёки синтетик толалардан тандаси кўп ипли қилиб тўқиладиган газлама; мато ва ундан тайёрланган буюм. Англия тасарруфидаги Жерси (Jersey) о. номидан.

ЖЕРСИ ҚОРАМОЛ ЗОТИ - сути учун боқиладиган зот. Энг қад. маданий зотлардан бири. Англия тасарруфидаги Жерси ода чиқарилган. Аждоди Нормандия ва Бретаннинг жайдари зотларидан. Инбридингни кўп қўллаш орқали гавда тузилишининг нозик бўлишига эришилган. Ранги малла, сарғимтир, тўқ қўнғир. Сигирларида қорнининг пастки қисми ва оёқларида ола (ок) жойлари бор. Буқаларининг тирик вазни 600—700, сигирлариники 360—400 кг, соғим даврида 3000—3500 кг сут беради. Сутининг ёғлилик даража-си 5—6%, баъ-

зида 8%га боради. Ж.қ.з. сути ёғлилиги энг юқори бўлган зот ҳисобланади. Европанинг кўпгина мамлакатлари, АҚШ, Канада, Австралия ва б. мамлакатларда тарқалган. Ж.қ.з. буқаларидан сут йуналишидаги зотларда сут ёғлилигини ошириш йуналишидаги чагиштириш ишларида фойдаланилади. Ж.қ.з. буқалари 1968 й.да Ўзбекистонга келтирилди, 1979—85 й.ларда мавжуд зотлар сути ёғлилигини ошириш йўлида қисман фойдаланилди. Лекин бу ишлар яхши натижа бермади, олинган дурағай молларда сутнинг ёғ миқдори кўтарилган бўлсада, уларнинг серсутлиги ва тирик вазни нисбатан камайди.

ЖЕТА, Жете — қ. Мўғулистон.

ЖЕТИБОЙ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ -Қозоғистон Республикасининг Мангишлоқ вилоятидаги Ералиев шаҳарчаси яқинида жойлашган. Ж. н. к. 1961 й.да очилган. 1970 й.да ишга туширилган. Конда 13 та самарадор қатлам ва 26 та уюм аниқланган, улардан биттасида газ, 13 тасида нефть-газ, 12 тасида нефть бор. Энг катта уюми — 12-горизонтда. Жетибой кони брахиантиклиналь структурасидан иборат бўлиб, уз. 22 км, эни 6 км, бал. 100 м. Конда триас, юра, бўр, палеоген, неоген ва тўртламчи давр ётқизиклари мавжуд, уларнинг қалинлиги 3000 м га тенг. Самарадор қатламлар юра ётқизикларида жойлашган.

Кондан олинаётган нефтнинг зичлиги 0,85—0,86 г/см³, қовушқок/шги 50° да 10—37 СПЗ га тенг. Нефть 28—34° да қотади. Таркибидаги қатроннинг миқдори 8—15%, парафин 20—24%, олтингургурт 0,1—0,7%. Кондан 1973 й.да энг кўп — 3,8 млн.т, 1981 й.гача 34,2 млн.т нефть олинган. Қазиб олиш маркази — Оқтов.

ЖЕТИМТОВ (Етимтоғ) — Ички Тяньшандаги тоғ тизмаси, Терскай Олатовининг жан.да. Уз. 120 км, бал. 4931 м гача. Жан. этаклари бўйлаб Норин дарёси

оқади. Ён бағирларида ўтлоқ-чўл ва чўл ўсимликлари ўсади, қояли чўкқиларида доимий қор, шарқий қисмида музликлар бор.

ЖЕТИСОЙ, Етисой — Қозоғистон Республикасининг Жан. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1969 й. дан). Жетисой тумани маркази. Мирзачўлнинг шимолида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 30 минг киши. Пахта тозалаш 3-ди, театр бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Ўрта махсус ўқув юртлари мавжуд.

ЖЕТИЎҒУЗ — Қирғизистон Республикасидаги бальнеологик курорт, Қоракўлдан 28 км, Бишкекдан 411 км. Терскай Олатовнинг шим. ён бағрида, Жетиўғуз сойи бўйида, 2200—2400 м баландликда. Ёзи мўътадил илиқ (июлнинг ўртача т-раси 16°), киши юмшоқ (янв. нинг ўртача т-раси — 6°), йилига 350 мм ёгин ёғади. Радонли иссиқ (37,5°—43,5°) ва натрий-кальций хлоридли булоқлар бор. Шу булоқларнинг суви ваннага ишлатилади. Таянч-ҳаракат органлари, периферик нерв системаси, гинекологик, тери касалликлари б-н оғриган беморлар даволанади.

ЖЕТИҒАРА — Қозоғистон Республикаси Шимолий Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1939 й.дан). Шўртанди дарёси соҳилида, Қартали — Остона т. й. шохобчасининг охириги ст-яси. Аҳолиси 50 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Ж. атрофида асбест олинади. Асбест, гўшт к-тлари, ёғ 3-ди бор. Асбест кон бойитиш к-ти мавжуд. Ж.га 1915 й.да асос солинган.

ЖЕТИҒАРА ХРИЗОТИЛ АСБЕСТ КОНИ — Қозоғистон шим.даги кон. Тобол дарёси ирмоғи ҳавзасида Жетиғара ўта асос тоғ жинслари массивининг жан. қисмида жойлашган. 1916 й.да очилган, 1939—42 й.ларда разведка қилиниб 1965 й.дан ишга туширилган. Кон 4 та асбест

уюмидан иборат. Энг йирик «асосий» уюми ишлаб чиқаришда. Асбест захираси (37 млн. т) нинг 80% шу уюмда. Уюмнинг уз. 3800 м, қалинлиги 80—100 м дан (шим. да) 450—500 м. гача (жан.да). Хризотил-асбест жойлашган жинслар серпентинит ва серпентинлашган перидотитлардан иборат. Рудадаги хризотил-асбестнинг миқдори 3,88%. Қазиб олиш ва қайта ишлаш маркази — Жетиғара.

ЖЕТОН (франц. jeton) — 1) бирор тўғарак, ташкилот аъзолари кўкракка тақиб юрадиган нишон; 2) тантанали маросим (мае, юбилей) муносабати б-н бериладиган эсдалик белгиси, металл нишон; 3) баъзи ўйинлар ва автоматлардан буюм харид қилишда, транспорт воситасида (мае, метрода), телефон-автоматларда пул ўрнида ишлатиладиган металл ёки пластмасса тўғарак парча.

ЖЕТТИОСОР, етти осор (етти ёдгорлик) — Сирдарёнинг эски ўзани Қувондарё ҳавзасида жойлашган 20 га яқин қад. кўрғон-қалъа харобалари мажмуаси (мил. ав. 3—2-а. — мил. 7—8-а.). 1946, 1949—62 й.ларда С. П. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология этнография экспедицияси тадқиқот ишлари олиб борган. Қад. суғориш иншоотлари қолдиқлари топилган. Мустахкамланган кўрғонлар (улардаги турар жой бинолари), қалъалар, истехкомли кўрғон-қалъа ва мозоркўрғонлар текширилган. Уларнинг деворлари сомонли ғиштдан қурилган. Деворларнинг пастки қисмида қамиш (Хоразм маҳаллий меъморлигида хозир ҳам ишлатилади) қолдиқлари топилган. Истехкомли кўрғон-қалъа — Олтиносор бу харобалар ичида энг йириги бўлиб, майд. 17 га. Девори (кенглиги 1,5—2 м, бал. 3,5 м) паҳса ва хом ғиштдан. Ташки девори шинак ва буржли бўлган. 2 қаватли катта турар жой биноси ўрни очилган. Ж.да ёрғучоқ, тегирмон тоши, турли шаклдаги сопол идишлар (қувача, хумча, хумлар ва б.), камон ўқ учи —пайкон, турли тақинчоқ (узуклар

ва б.) лар топилган. Сопол идишлар оч-сарик, қора жигарранг, қизил, кўк, оқ ангоб б-н бўялган, айримларининг пастки қисмида қора заминга оқ чизиқ тортилган. Ж. моддий маданияти Хоразмдаги африғийлар маданиятига сезиларли таъсир кўрсатган. С. П. Толстовнинг фикрига кўра, Ж. ёдгорликлари тохарларга мансуб бўлган. Аҳоли патриархал уруғчилик тузумида яшаб суғорма деҳқончилик, чорвачилик ва балиқчилик б-н машғул бўлган. Кейинчалик Ж. аҳолиси Амударё ва Сирдарё бўйларига кўчи ўтган.

Ад.Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Левина Л. М., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964.

ЖЕФФЕРСОН (Jefferson) Томас (1743.13.4-1826.4.7) - АҚШнинг 3-президенти (1801—09); давлат қотиби (1790-93), вице президент (1797-1801), Шим. Америкада мустақиллик учун бўлган урушлар даври (1775—83) да демократик йўналиш мафкурачиси; АҚД1 Мустақиллик декларацияси лойиҳаси муаллифи.

ЖЕШУВ — Польшанинг жан.-шарқидagi шахар. Вислок дарёси бўйида. Жешув воеводалигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 162 минг киши (1999). Т. й. тугуни. Машинасозлик (жумладан автомобиль ва авиация двигателлари и. ч.), озиқ-овқат (гўшт ва мева-консерва) саноати корхоналари, техник чинни з-ди, педагогика ин-ти, Жешув ўлкаси музейи бор. 15—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Ж.га 14-а.да асос солинган.

ЖИБИЛАЖИБОНСИМОНЛАР (Mo tacillidae) — чумчуксимонлар туркумининг оиласи. 54 тури маълум. Ўзбекистонда 15 тури учрайди. Танасининг уз. 12—23 см, оғирлиги 20—30 г. Ранги хар хил. Тумшуги ингичка, тўғри. Оёқлари ингичка, узун, ерда юришга ва чопишга яхши мослашган. Кўпчилиги

келиб-кетувчи қушлар. Уяси косасимон бўлиб, уни ўсимлик, хайвон жунларидан ясайди ва ерга, дарахтлар ёки биноларга қуради, 4—6 та тухум қўяди. Тухумни модаси 12—16 кун босади. 14 кунда жўжалари учирма бўлади. Ўзбекистонда оқ жибилажибон (*Motacilla alba*), сарик жибилажибон (*Motacilla flava*) энг кўп тарқалган. Майда умуртқасиз хайвонлар, асосан ҳашаротлар, миграция даврида эса ўсимликлар уруғи ва вегетатив қисмлари б-н озиқланади.

ЖИБУТИ, Жибути Республикаси (Republique de Djibouti) — Африканинг шим.-шарқидagi давлат. Майд. 23,4 минг км2. Аҳолиси 650 минг киши (1999). Пойтахти — Жибути ш. Маъмурий жиҳатдан Жибути тумани ва 4 округга бўлинади.

Давлат тузуми. Ж. — республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. 15 сент. да кучга кирган. Давлат бошлиғи — президент (1999 й.дан Исмоил Умар Геллех). Қонун чиқарувчи ҳокимияти — бир палатали парламент — Миллат мажлиси. Ижроия ҳокимияти — президент ва ҳукумат (Вазирлар кенгаши).

Табиати. Ж. худуди шим.-ғарбда Адан қўлтиғига туташ, кирғоқлари унчалик парчаланмаган. Бирдан бир йирик қўлтиғи — Тажура мамлакат худудига 58 км кириб боради. Ер юзасида кенг тоғли жойлар ва лаваизлари қолган паст платолар учраб туради, ўчган вулқонларнинг конуслари кўзга ташланади. Шим.-шарқда Данакил тоғ тизмасининг этаклари (Мусо Али чўққиси, 2022 м — мамлакатнинг энг баланд нуқтаси) жойлашган; Ж. худудининг Тажура қўлтиғидан ғарб ва жан.даги қисми Афар ботиғи доирасида. Мамлакатнинг марказий қисмини тошлоқ, кумлоқ ёки тупроқли водийлар эгаллайди, уларнинг пасткам жойларида шўр кўл кўп. Бу кўлларнинг энг каттаси денгиз сатҳидан 153 м пастдаги Ас-саль кўлидир. Иқлими тропик, қуруқ, иқлим. Январнинг ўртача т-раси 27°, июлники 35°. Ёғин жуда кам ёғади: йилига Ассал кўли соҳилида 45 мм дан Жибути ш.

атрофида 130 мм гача. Доимий оқадиган дарёлари йўқ. Ўсимлик қоплами чўл ва ярим чўлга хос ўт-ўлан ва буталардан иборат. Данакил тизмаси чўққиларида ва шамолга рўпара ён бағирларида кора арча, зайтун дарактлари, мимоза ва акас ўсадиган сийрак ўрмонлар, вохаларда пальмалар учрайди. Ҳайвонот дунёси ночор: вохалар атрофида йирик сут эмизувчилардан орикс кийиклари, сиртлон, чиябўри, ўрмонларда маймунлар яшайди. Қирғоққа яқин сувларида балик кўп. Миллий боғлари: Дай, Маскали-Мусша.

Аҳолисининг 90% га яқини кушит тилларида сўзлашувчи халқлардан: шим. ва шим.-ғарбда афарлардан, жан.да ва жан.-шарқда исса, исхак ва гадабурслардан иборат. Пойтахтда асосан иссалар, европалик (француз, итальян, грек)лар ва араблар яшайди. Расмий тили — араб ва француз тиллари. Туб жой аҳолининг аксарияти исломнинг сунний мазҳабига, европаликлар христиан динига, афарларнинг бир қисми маҳаллий анъ-анавий динга эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси — 81%. Йирик шаҳарлари: Жибути, Дикиль, Али-Сабие, Тажура, Обок.

Тарихи. Ж. худудида сакланиб қолган ирригация иншоотларининг қолдиқларига қараганда, аҳоли қадим замонларда деҳқончилик б-н шуғулланган. Мил. ав. 3-а.да бу ерга ҳинд, юнон, форс савдогарлари ва Жан. Арабистон араблари кела бошлаган. 7-а. ислом дини тарқалиши муносабати б-н Ж. араб мусулмон султонларига қарам бўлиб қолган. 16-а.да Сомали я.о. португал, турк ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги шиддатли урушлар майдонига айланган пайтда Ж. португаллар ҳокимияти измига ўтди. 17-а.да яна араблар ҳукмронлиги ўрнатилди. Туб жой аҳоли кўчманчи ҳаёт кечирган. Бошқарувчилар ва савдо-сотик табакаси араблар бўлган.

19-а. ўрталарида Сувайш канали қурилиши муносабати б-н Европа давлатлари Ж.ни қўлга киритишга интидилар. 1832 й.да Франция Ж. худудининг бир қисмини эгаллаб олди. Канал очил-

гач (1869), Ж.нинг аҳамияти янада ошди. 1881—85 й.ларда Франция аста-секин бутун Ж.ни ўз измига ўтказди ва ҳоз. Жибути ш.ни кура бошлади. 1887 й.да Франция маҳаллий султонлар б-н бир қанча шартномалар тузиш орқали бу ерни ўз мустамлакасига айлантирди ва унинг бойликларини ўзлаштиришга киришди, Жибути ш.ни Қизил денгиз бўйидаги муҳим савдо портига айлантирди. Бу ерда йирик ҳарбий-денгиз базаси барпо этилди. 1896—1946 й.ларда мамлакат Франция Сомалиси номи б-н аталиб келди. 1946 й.да у Франциянинг «денгиз орти худуди» деб эълон қилинди. 1967 й.да Франциянинг Афар ва иссалар худуди номини олди. Ж. аҳолиси мустақиллик учун зўр бериб курашди. Бу курашда аҳолининг барча табақалари бирлашди. Ж. озодлиги ҳаракати деб аталган яширин ташкилот тузилди. 1975 й.да исса ва афар халқларининг сиёсий ташкилотлари ўзаро иттифок тузиб, ҳақиқий мустақиллик учун курашни кучайтирдилар. Ниҳоят, Франция 1977 й.да Ж.га мустақиллик беришга мажбур бўлди ва у Ж. Республикаси деб аталди. Ж. — 1977 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 27 июнь — Мустақиллик куни (1977).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Тараққиёт учун халқ бирлиги, ҳукмрон партия, 1979 й.да тузилган; Демократах янгиланиш партияси, 1992 й.дан ошқора фаолият олиб боради; Бирлик ва демократияни тиклаш fronti, 1991 й. асос солинган. Қасаба уюшмалари маркази — Меҳнат умумий бирлашмаси 1992 й. Ж. меҳнатқашлари умумий бирлашмаси ўрнида ташкил этилган.

Хўжалиги. БМТ таснифига биноан Ж. — иқтисодий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган мамлакатлар қаторига киради. Ялпи миллий маҳсулотда хизмат кўрсатиш тармоғи ўртача 77%, саноат ва қурилиш 17%, қ.х. 3%ни ташкил этади.

Ялпи ички маҳсулотнинг 2,4% ни берувчи саноат озиқ-овқат маҳсулотлари, кўнчилик буюмлари, қурилиш ашёлари ишлаб чиқарувчи майда корхоналардан,

механика ва тикувчилик устахоналаридан иборат. Электр ст-ялар, нефть компаниялари, транспорт (қисман) ва алоқа, маъданли сув 3-ди, сут 3-ди ва омихта ем 3-ди давлатга қарашлидир. 1 йилда ўрғача 176 млн. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқаради.

Қ.х.нинг асосий йўналиши — кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилиқдир. Қ.х. экинлари етиштиришга яроқли ерлар 6 мингдан кўпроқ. Ж. ҳар йили озик-овқат маҳсулотларининг 90% дан кўпини четдан келтиради. Балиқчилик, марварид, коралл, булут (сув жонивори) овлаш, денгиз сувини буғлатиб туз олиш ривожланган. Асосий қ.х. экинлари — кофе, хурмо, мева ва сабзавот.

Транспорт — мамлакат иқтисодиётининг энг ривож топган тармоғи. Яхши жиҳозланган кема тузатиш корхоналари бўлган Жибути порти Ҳинд океани ҳавзасининг ғарбий қисмидаги энг муҳим портлардан биридир. Йилига 2,5 млн. тонна юк қабул қилиб олинади ва жўнатилади. Т.й. узунлиги — 106 км, автомобиль йўллари уз. — 3,1 минг км, шундан 281 км қаттиқ қопламали.

Ж. четдан озик-овқат, саноат моллари, асбоб-ускуна ва б. олади. Четга гўшт, тирик қорамол, чарм ва хом тери чиқаради. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Франция, Эфиопия, Италия, Япония, Кения. Пул бирлиги — Ж. франки.

Маданияти. Ж.да ягона пулли маориф тизими жорий этилган. Бу тизим бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабларни, 3 лицейни ўз ичига олади. Олий ўқув юрлари йўқ. Олий илмий-техника ин-тида (1979 й.да ташкил этилган) Ж. табиати, табиий захиралари, археологияси ва анъ-анавий маданиятини ўрганиш ишлари олиб борилади. Ҳафталик хукумат газ. — «Ревей де Жибути» («Жибутининг уйғониши»), «Насьон де Жибути» («Жибути халқи») ҳафтаномаси, «Жибути ожурдюи» («Бугунги Жибути») ойномаси ва «Карфур африкэн» («Африка чоррахаси») католик жур. нашр этила-

ди. Ж. ахборот агентлиги 1979 й. ташкил этилган. Ж. радио эшиттириш ва телевидениеси ҳукумат назоратида; 1956 й. асос солинган.

ЖИБУТИ — Жибути давлатининг пойтахти. Аҳолиси 395 минг киши (1999). Иқлими тропик қуруқ иқлим, ўрғача ойлик т-ра 25° дан 35° гача (максимум 40°), йиллик ёғин 130 мм. Ж.га 1888 й. французлар асос солган. 1896—1946 й.лар Франция Сомалисининг, 1946 й.дан Франциянинг «денгиз орти ҳудуди» нинг маъмурий маркази. 1977 й. 27 июндан Жибути Республикаси пойтахти.

Боб ул-Мандаб бўғозидан жан.даги Тажура қўлтиғи соҳилидаги порт. Сувайш канали орқали ўтадиган денгиз йўлидаги транзит пункт. Эфиопиянинг ташқи савдосига ҳам хизмат қилади. Халқаро аҳамиятга эга аэропорт бор. Ж. орқали четга кофе, мой олинадиган уруғлар, тери, туз ва б. чиқарилади.

Четдан нефть ва нефть маҳсулотлари келтирилади. Суяқ газ тайёрлаш 3-ди, озик-овқат, кemasозлик саноати корхоналари бор. 1981 й.дан Ж. эркин порт.

ЖИВЕТ АСРИ ВА ЯРУСИ (Франция шим.даги Живе ш. номидан) — девон даври ўрта эпохасининг кечки асри ва ўша вақтда ҳосил бўлган ётқизиклар. Бельгиялик геолог Ж. Госслэ (1880) Арденнада аниқлаган. Ж.а. ва я. асосан гилмоя, қумтош, алевролит, гравелит, доломит ва охактошлардан иборат. Денгиз ётқизикларидан брахиоподали (Stringocephalus burtinij Defr. ва б.), баъзан гониатитли (Maenioceras, Agoniatites ва б.) охактошлар кўпроқ учрайди. Ўзбекистонда Чатқол, Курама, Олай тоғларида ва Қизилқумдаги тоғликларда Ж.а.ва я. ётқизиклари кенг тарқалган. Ярус ётқизиклари Англия, Америка, Австрия, Марказий Қозоғистон, РФ (Сибирь ва Урал), Ўрта Осиёда ҳам учрайди. (яна қ. Девон даври).

[1911.2(15).1, Уральск — 1988, Қозон] — татар композитори, педагог, жамоат арбоби, миллий композиторлик мактаби асосчиларидан. Халқ артисти (1957), Татаристон (1939)да, Россия (1940) да, Чувашия (1969) да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Москва консерваториясини тугатган (1938). 1945 й.дан Қозон консерваториясида ректор ва ўқитувчи, проф. (1953 й.дан). «Қочкин» (1939), «Олтин соч» (1941), «Жалил» (1957) ва б. опералари, татар куйлари асосида ёзилган сюита (1949), «Нафиса» поэмаси (1952), 4 та симфония, кўшиқлари машхур. Давлат мукофоти лауреати (1948, 1950, 1970).

ЖИГАР — ҳазм беzi. Одам ва ҳайвонларда овқатнинг ҳазм бўлиши ва сўрилишида қатнашади, ёғ ва углеводларни захирага йигади. Хордали ҳайвонлар ва одамда Ж. — мураккаб, хаёт учун муҳим аъзо. Балиқ ва амфибияларда Ж. судралиб юрвчилар, кушлар ва сут эмизувчилардагига нисбатан каттароқ; йиртқич ҳайвонларда ўтхўр ҳайвонларникига нисбатан катта. Ж. шакли ҳайвоннинг гавда тузилишига боғлиқ.

Одамда Ж. — организмдаги энг катта без (вазни 1200—2200 г). Қорин бўшлиғида, диафрагманинг тагида, ўнг қовурғалар ва қисман чап қовурғалар остида ётади. Ранги кизғиш-кўнғир, каттароқ ўнг бўлаги б-н кичикроқ чап бўлаги бор. Ўрта қисмининг пастки юзасидаги кўндаланг чуқурча Ж. дарвозаси ёки қопқаси деб аталади. Шу жойдан Ж.га артерия, дарвоза венаси, нервлар киради ва Ж.нинг ўт йўли, жигар венаси чиқади. Бу ўт йўли ўт пуфагидан чиққан йўлга қўшилиб, ўн икки бармоқ ичакка қуйиладиган умумий ўт йўлини ҳосил қилади.

Ж. организмнинг марказий биокимёвий лаб.си бўлиб, турли-туман функцияларни бажаради; Ж. бўлмаса, одам, ҳайвон яшай олмайди. Ж. бир суткада 600—700 г ўт (сафро) ишлаб чиқариб, овқат ҳазм бўлишида ва озик моддаларнинг ичакдан

қонга сўрилишида муҳим роль ўйнайди; оксиллар, ёғлар ва углеводлар алмашинувида қатнашади; бундан ташқари, моддалар алмашинувида ҳосил бўладиган ёки ташқаридан кирган захарли моддаларни зарарсизлантириб, ҳимоя функциясини бажаради. Ж.нинг махсус юлдузсимон хужайралари фагоцитозга ва анти-телолар ҳосил қилишга қодир. Ж. қонни ййғиб тура олади. Ж. эмбрионал ривожланишда қон элементлари ва гемоглобин ҳосил қилишда ҳам иштирок этади. Организмдаги жами қоннинг 1/5 қисми Ж. томирлариға сйгиши мумкин. Қондаги ортиқча сув қисман Ж.да ажралиб чикиб, ўт ва лимфа ҳосил бўлишиға кетади. Ж. ўтни узлуксиз ишлаб, ўзининг ўт йўли орқали чиқаради; ўн икки бармоқ ичакка ўт кириши овқатланиш вақтида бошланиб, меъда овқатдан бўшамагунча давом этади. Бошқа вақтда эса умумий ўт йўлининг ҳалқасимон мускули (сфинкте-ри) қисқариб, шу йўлнинг тешигини беркитиб туради. Ж.да ҳосил бўладиган ўт пуфагига киргач, қуюлиб қораяди, чунки ундаги сув ва қисман бошқа баъзи моддалар ўт пуфаги деворидан қонға ўтади.

Ҳазм системасидан қонға ўтган ҳамма моддалар Ж.га келиб, қисман мураккаб моддалар тузилишиға сарф бўлади, қисман эса парчаланади. Мас, қон б-н келган амина кислоталардан қон оксиллари (альбуминлар, глобулинлар ва б.) ҳосил бўлади, бир қанча моддалар (фруктоза, галактоза, лактоза, глицерин) дан Ж.да глюкоза синтезланади, бундан эса гликоген вужудға келади. Гликоген Ж. хужайраларида захирада туради ва организм кўпроқ энергия сарфлаётган вақтда глюкозаға айланиб, қонға ўтади.

Ж. пигментлар алмашинувида қатнашади; унда гемоглобин емирилади ва билирубин ҳосил бўлиб, эрийдиган ҳолға келади. Ж.да ёғсимон моддалар (липоидлар) ишланиб чиқади ва қон б-н бошқа аъзо, тўқималарға бориб, моддалар алмашинувида қатнашади. Ж.да холестерин, протромбин ва гепарин ҳам синтезланади.

Кон б-н Ж.га келадиган моддалардан баъзилари организмга зарарли бўлиши мумкин. Шу моддаларни зарарсизлантириш, қисман эса ўт б-н чиқариб юбориш Ж.нинг вазифасидир. Мас, кўрғошин, мишьяк ва б. захарли моддалар Ж.да ушланиб қолади, сўнгра безарар органик моддалар (кўпинча оксил моддалар) шаклида организмдан чиқиб кетади. Организмда оксиллар парчаланишидан хосил бўладиган аммиак, қисман сийдик кислота ҳам Ж.да мочевинага айланиб, организмдан сийдик б-н чиқиб кетади (мочевина эса камроқ захарли ва яхши эрийдиган моддадир).

Организмда зарарли моддалар кўплаб пайдо бўлганда (мае, ҳазм аъзоларининг сурункали касаллигида, алкоголизмда) Ж. функциялари бузилади, бу эса оғир касалликларга олиб келади. Ж. касалликларидан ўткир ва сурункали яллиғланиш жараёнлари, шунингдек, паразитар касалликлар учрайди (қ. Гепатит, Жигар циррози, Эхинококкоз).

Носир Ахмедов.

«ЖИГАР ПОРА» (мажозий — жигарбанд, фарзанд) — оммавийлашган ўзбек мумтоз чолғу куйи, «Дил куйи» номи б-н ҳам юритилади. Танбур ва дутор анъанавий ижрочилигида кенг ўрин тутди. «Ж.п.» куйига Муқимий ғазалини боғлаб айтиладиган ашула йўли ҳам мавжуд.

ЖИГАР ЦИРРОЗИ жигарнинг сурункали ривожланиб борадиган касаллиги; бунда жигар тўқимаси яллиғланиб, унинг бир қисми бириктирувчи тўқима б-н алмашинади. Жигарнинг ўткир яллиғланиши — гепатитда, унинг В, С, D шаклларида, ўткир гепатит сурункали гепатитга айланаётганда, безгак, сил, захм, бруцеллез каби юқумли касалликларда, ўт пуфаги ва ўт йўллариининг сурункали яллиғланишида, турли кимёвий моддалардан мунтазам захарланишда, шунингдек, алкоголизмда ва б. сабабларга кўра пайдо бўлади. Ж.ц. — секин ривожланадиган сурункали касаллик. Ж.ц. турлича

намён бўлади ва у хасталикнинг қайси шаклида кечиши ҳамда даврига боғлиқ; текширганда жигарнинг қаттиқлашгани ва функциясининг бузилганлигига қарамай, киши узоқ вақт ҳеч қандай хасталик аломатини сезмай юриши мумкин. Касаллик зўрайганда бемор дармонсизланади, озиб кетади, иштаҳадан қолади, кекиради, кўнгли айнийди, баъзан кусади, ичи кетади ёки қотади, қорни дам бўлади, т-раси кўтарилади, қорин бўшлиғида суюқлик тўпланиши натижасида у кўтарилади (истиско), бурни қонайди, бадани қичишади, баъзан сарғаяди; камқонлик авжига чиқади; жигари ва айниқса талоғи катталашади ва қаттиқлашади.

Давони врач тайинлайди. Ж.ц. узоқ вақт даволанади, касаллик зўрайганда беморни дарҳол касалхонага ётқизиш керак. Парhezга қатъий риоя қилишнинг аҳамияти катта. Беморга, асосан, енгил ҳазм бўладиган, канд, оксил ва витаминлар (айниқса, С витамин ва В группа)га бой сутли ва ўсимлик овқатлар берилади. Творог (осон ҳазм бўладиган оксилларга эга), ёғсиз гўшт, балиқ, шунингдек, озгина сариеғ б-н қаймоқ ёки сметана истеъмол қилиш мумкин; спиртли ичимликлар ичиш қатъий тақиқланади. Ж.ц.нинг авж олишига йўл қўймайдиган дорилар буюрилади. Ж.ц.ни даволашда аввало унга сабаб бўладиган омилларни бартараф этиш муҳим. Ж.ц.га олиб келган инфекция аниқланса, уни тугатиш чоралари кўрилади. Ж.ц.нинг олдини олиш учун меҳнат ва турмуш шароитини соғломлаштириш, алкоголизмга қарши кураш олиб бориш керак.

Ад.: Подимова С. Д., Болезни печени, М., 1990.

Эркин Қосимов.

ЖИГАР ЯЛЛИҒЛАНИШИ - қ Гепатит.

ЖИГАР ҚУРТИ (*Fasciola hepatica*) - сўргиччилар синфига мансуб паразит чувалчанг тури. Танасининг ранги оқиш

ёки жигарранг, шакли япроксимон. Уз. 20—30 мм, эни 8—13 мм; олдинги учки қисми конуссимон торайган. Сўрғичлари иккита. Олдинги оғиз сўрғичи ўртасида оғиз тешиги бўлади. Оғиз сўрғичидан орқароқда иккинчи кўшимча корин сўрғичи жойлашган. 1- ва 2-сўрғичлар ўртасида жинсий тешиги, танасининг орқа учида айириш органи тешиги бор. Ж. к., асосан, туёкли сут эмизувчилар (қорамол, қўй, эчки, туя, от, чўчка ва б.) ҳамда одам жигари ўт суюқлиги йўлларида паразитлик қилади; ўт ва ўт йўлидаги емирилган хужайраларнинг парчаланиш маҳсулотлари б-н озикланади, Ж. қ. б-н зарарланиш фасциолёз дейилади. Ж. қ. 2 хўжайинда ривожланади. Тухумлари ахлат б-н сувга тушганида улардан киприкли мирацидий личинкаси чиқади. Личинка сувда сузиб юриб, ўзининг оралик хўжайини — кичик сув шиллиги (*Galba truncatula*)НН топиб, унинг ичига кириб олади. Мирацидийдан спо-роцисталар; редиялар ва церкариялар ривожланади. Церкариялар шиллик курт танасидан ташқарига чиқади ва навбатдаги личинкалик даври — адолескарияга айланади. Ж. қ.нинг асосий хўжайинлари — чорва моллари сув ичганда ёки сув ичида ўсган ўтларни еганда цистага ўралган адолескарияни ҳам ютиб юборади. Чорва моллари ичагида циста ёрилиб, ёш жигар курти чиқади. Курт ичак деворини тешиб конга ўтади; кон орқали жигарнинг ўт суюқлиги йўлига ўтиб, бу ерда вояга етади. Одамлар ҳам кўлмак сув хавзаларидан сув ичганида Ж. қ. б-н зарарланиши мумкин.

ЖИГАРБАНД — Амурдерёнинг Туямўйин қоялари орасида (360 м гача торайган жойида) бино қилинган қад. истехком харобаси. Маҳаллий номи форсча — дахани шер (шер оғзи), арабча — сакри шайтон (шайтон тўғони). 1945 й.да акад. Я. Ғ. Ғуломов томонидан текширилган. Ж. мил. ав. 3—2 а.ларда барпо қилиниб, Чингизхон истилоси (13-а.) дан кейин харобага айланган. 100x80 м қат-

талиқдаги Ж. муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган ерда жойлашган бўлиб, яқинида шу номдаги работ ва қишлоқ бўлган. Ж. Хоразм воҳасига бориладиган сув ва қуруқликдаги йўлни муҳофаза қилиб турган. В. Бартольд фикрича, Ж. қишлоғи ўрнида ўрта асрда Жаъфарбанд ш. жойлашган.

ЖИГАРИСТОН СУРИЛМАСИ - Тошкент вилоятининг Ангрен тумани Жигаристон қишлоғидаги сурилма. 1991 й. 4 майда соат 6 дан 45 мин. ўтганда содир бўлган. Жинсларнинг сурилиши 1969 й.да ҳосил бўлган дарзлик бўйича 170 минг м³ ҳажмда, 35—40° қияликда, 140 м баландликда рўй берган. Дарзликнинг ривожланиши бир неча йил давом этган. Натижада у цирк шаклини олган, ён чегаралари аниқ кўринишда бўлиб сурилманинг юқори қисми 0,5 м га чўккан. 1-май куни юз берган ер силқиниши, карьердаги портлатиш ва ёмғир сувларининг сурилма қатлами остида тўпланиши жараёни тезлаштирган. Сурилиш ниҳоятда тез сурьатда кечган, натижада аҳоли орасида қурбонлар бўлган. Сурилган тупроқнинг қалинлиги баъзи жойларда 20 м га етган. Жигаристон қишлоғининг сурилма остида қолган қисми шахидлар қабристони деб номланди. Жигаристонлик бир қанча оила бошпанасиз қолди. Табиий офатдан жабр кўрган аҳоли учун қиска муддат ичида давлат томонидан хавфсиз жойда янги Жигаристон шаҳарчаси қурилди.

ЖИГАРСИМОН ЙЎСИНЛАР, мохлар (*Hepaticae*) — йўсинсимонларга мансуб ўсимликлар синфи (қ. Йўсин).

ЖИД (*Gibe*) Андре Поль Гийом (1869.22.11 - Париж - 1951.19.2) - француз ёзувчиси. «Имморалист» (1902), «Тор дарвоза» (1909), «Ватикан ертўласи» (1914), «Қалбаки пул ясовчилар» (1925) каби романлари, «Андре Вальтернинг дафтари» (1891) шеърлар китоби бор. «Ботқоқлик» (1895), «Ёмон ҳолда михланган Прометей» (1899), «Пастораль

симфония» (1919) сатирик рухцаги киссалари ҳамда «Шоҳ Кандавл» (1901), «Саул» (1903), «Эдип» (1930) драматик асарлари муаллифи. Ж.нинг кундаликлари, очерклар китоби ва «Достоевский» (1923) номли адабий-илмий рисоласи ҳам чоп этилган. Асарларида ғарб модернистларига хос хусусиятлар — инсоннинг рухий оламини, индивидуал киёфасини, шунингдек, ёлғизланиш ҳолатларини тасвирлаш етакчилик қилади. Нобель мукофоти лауреати (1947).

ЖИДДА — Саудия Арабистонидаги шаҳар. Аҳолиси 1,2 млн.дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Қизил денгиз бўйидаги порт. Халқаро аэропорт бор.

Ҳижоз вилоятининг йирик савдо ва саноат маркази. Мармарга ишлов берилади. Нефтни қайта ишлаш, нефть-кимё, цемент, мебель, кўн пойабзал, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари; пўлат қуйиш, эҳтиёт қисмлардан автомобиль йиғиш ва кема ремонт, қоғоз, ёғ-мой з-длари бор. Ҳар хил диний маросим буюмлари тайёрлаб сотилади. Ж. Макка ва Мадинага зиёратга борувчилар йўлидаги транзит пункт. Ун-т (1967) бор. Ж. 1946 й.гача кичик савдо шаҳри бўлган. Ж. ташқаридан келтириладиган ичимлик суви б-н таъминланган. Янги замонавий турар жойлар, кенг кўчалар, боғлар, саноат иншоотлари барпо этилган. Ҳоз. вақтда Ж. мамлакатнинг дипломатия ишлари ва элчихоналар жойлашган маркази.

ЖИЕН ЖИРОВ (тахм. 1730-1784) - қорақалпоқ халқ бахшиси. Сирдарёнинг ўнг ирмоғи — Жангадарё бўйида камбағал оилада туғилган. Балиқчилик б-н шуғулланган. Илк яратган шеър ва кўшиқларида ижтимоий ҳақсизлик, баъзи амалдорларнинг кирдикорларини фош этган («Ҳой, йигитлар, йигитлар», «Улоғим», «Юрагимда кўп доғим», «Туюмни бер»). «Дарбадар эл», «Юксак тоғ», шунингдек, тарихга оид «Хонавайрон халқ» каби дostonларида қорақалпоқ

халқининг қабилавий ҳужумлардан сакланиш учун Жангадарё бўйларига кўчган оғир даврлари акс этган. Ж.Ж. «Алпамис», «Қирқ қиз», «Кўблон», «Қурбонбек» каби халқ дostonларини маҳорат б-н куйлаган. Асарлари 1935 й.дан тўплана бошланган. Қияс жиrow, Қурбонбой бахши, Ўтенияз жиrow каби шоғирдлар етиштирган.

ЖИЕНМУРАТ ЖИРОВ Бекмуҳаммад ўғли (1836 — Тўрткўл тумани — 1908) — қорақалпоқ дostonчиси. Куйлаган дostonларидан энг йириги «Алпамис» ни фольклоршунос А. Диваев (1856—1933) Тошкентда нашр эттирган (1902). Ж.ж. бадиҳагўй шоир сифатида ҳам танилган — «Алпамис» дostonини ўзи ижод этган кўшиқ б-н тугаллаган.

Ад.: Айимбетов К., Халиқ данапнги, Нокис, 1968.

ЖИЖКА Ян (тахм. 1360—1424) — чех халқининг миллий қаҳрамони, саркарда, гусчилар ҳаракати арбоби. Грюнвальд жанги (1410) қатнашчиси. Таборийларнинг 1-гетмани (1420 й.дан). Армия тизимига вагенбург тизимини жорий этган. Унга кўра, таборийлар маълум бир тепаликни истехком қилиб олиб атрофини аравалар б-н тўсишган, фақат бир томонгина душман ҳужуми учун атайин очик қолдирилган (к. Ароба туро). Ж. Пршибислава ш.ни қамал қилиш пайтида ўлатга чалиниб вафот этган.

ЖИЗЗА — ўз ёғида қовурилган тўғрамча думба. Қўйнинг ёғи (думба) тўғри тўртбурчак шаклида тўғралиб, паст оловда қовурилади, сўнгра ёғлари эриб, ёғ тўқималари ва қолдиқ ёғлардан Ж. ҳосил бўлади. Асосан қўйнинг думбасидан тайёрланади, шунингдек, қорамол ва б. ҳайвон ёғи эритилиб ҳам Ж. олинади. Думба Ж.си иссиғида туз ва пиёз аралаштириб, нон б-н ейилади ёки хамирга солиб Ж.ли нон (пагир) ёпилади. Халқ табобатида Ж.ни ўрик, бодом ёки ёнғоқ мағзи б-н бирга туйилиб, яра-чақани да-

волашда (малҳам сифатида) ҳам ишлатилади.

ЖИЗЗАХ — Жиззах вилоятидаги шаҳар. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Сангзор дарёси бўйида, 460 м баландликда жойлашган. Тошкент—Самарқанд т.й. ва Катта Ўзбекистон тракти ёқасида. Майд. 0,7 минг км². Аҳолиси 132,5 минг киши (2000; 1939 й. — 9 минг, 1959 й.— 15 минг, 1970 й. — 35 минг киши), асосан ўзбеклар; рус, татар, украин, эроний ва б. ҳам яшайди. Тошкентдан 203 км. Т.й. станцияси. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси 1,5°, минимум т-ра —35°, июлнинг ўртача т-раси 28,5°, максимум т-ра —46°.

Юнон солномачилари Кирополь ва Газони алоҳида тилга олишади. Археологлар Газо ш.нинг ўрнини аниқ ва асосли тайин этмасаларда, тарихий манбаларда уни Самарқанд ва Тошкент оралигида жойлашганлиги айтилади. Олимлар Газони кад. Ж. деб тахмин қиладилар. Топонимист олимлар Ж. номини суғдийча «Дизак» («қалъача») сўзи б-н боғлайдилар. Тарихда у Дизак номи б-н юритилган.

Ж. Ўрта Осиёдан ўтган бир неча кад. карвон йўлининг туташган жойида вужудга келган. Ёзма манбаларда илк бор араб географ олимлари ва сайёҳларидан Ибн Ҳавқал ва Муқаддасиларнинг асарларида Уструшонанинг Факнон вилоятидаги шаҳар деб тилга олинади. Шаҳар араблар истилосидан олдин ҳам мавжуд бўлган.

Ж. 9—10-а.ларда сомонийлар, 11—13-а. бошида қораконийлар, Хоразм шоҳлар давлати, 14—15-а.ларда темурийлар давлати, 16—18-а. 1-ярмида Бухоро хонлиги, 18-а. 2-ярмидан 1866 й.гача Бухоро амирлигига тобе бўлган. Шаҳар бир неча марта инкирозга учраб, яна қайта тикланган. 16—17-а.ларда аҳоли ҳоз. эски бозордаги Ўратепага кўчган. 19-а. 60-й.ларида у ҳам харобага айланган. Кейинчалик яна тикланган. 19-а. 2-ярми-

дан Туркистон генерал губернаторлиги таркибига киритилган. Ж.да тегирмон, жувозхона, темирчилик устахоналари, кулолчилик корхоналари ва б. ишлаб турган. Шаҳар 16—19-а.ларда кўпгина тарихий воқеаларнинг гувоҳи бўлган. 1571 й.да Абдуллахоннинг Дашти қипчоқ хони Бобоҳон ва Тошкент ҳокими Дарвешхон б-н Ж.даги тўқнашуви шаҳарга кўп талафот етказган. 1866 й. 12—18 окт.да Ж. қалъаси рус босқинчилари томонидан тўпга тутилиб, вайронага айлантирилган. 1916 й.даги Жиззах кўзюлони, шаҳар рус мустамлакачилари томонидан яна вайрон қилиниб, аҳоли шафқатсиз қирилган.

Ж.да 1920 й.лардан бошлаб янги корхоналар қурилган. 1930 й. маҳаллий хом ашё б-н ишлайдиган оҳак з-ди, 1932 й. шаҳар электр ст-яси, 1942 й.да пахта з-ди, 1943 й.да к.х. машиналарини таъмирлайдиган з-д, 1949 й.да ёғ-пишлоқ з-ди, 1960 й.да Ўзбекистонда энг йирик бинокорлик материаллари к-ти ишга тушди. Мирзачўл ва Қарши чўлларини суғориш учун полиэтилен қувурлар ва полихлорвинил маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган кимё к-ти (1969), элеватор, ун з-ди ва аралаш ем ишлаб чиқариладиган цехдан иборат ун к-ти қурилди (1970). 1971 й.да ғишт з-ди ва Тошкент трикотаж фирмаси филиалининг биринчи босқичи фойдаланишга топширилди. Шунингдек, нон з-ди, тикувчилик ф-каси маҳсулот бера бошлади.

Ж.да 30 дан ортиқ саноат корхонаси ишлаб турибди. Улар орасида баъдий кулолчилик буюмлари корхонаси, «Сўғдиёна» фирмасининг тиббиёт маркази, сут-ёғ, электромеханика з-ди, қурилиш материаллари к-ти, темир-бетон плиталар и.ч. корхонаси, ип йигирув, пайпоқ тўқиш, устки трикотаж, мебель ф-калари бор. Ж.да «Соғпластмаскан» (Ўзбекистон—Сурия), «Базальт» (Ўзбекистон—Украина), «Қумуш» (Ўзбекистон—Тожикистон), «ЎЖибри» (Ўзбекистон—Англия) қўшма корхоналари ишлаб турибди. 30 дан зиёд қурилиш

ташкилоти фаолият кўрсатади. Шаҳарда истиқлол боғи, ёпиқ сув хавзаси, маънавият ва маърифат маркази вилоят бўлими, «Пахтабанк», «Асакабанк», «Ғаллабанк», «Уй-жой қурилиш саноат банки», «Осиё» бозори, «Баҳмал» савдо уйи, Хотира хиёбони, болалар истироҳат боғи каби йирик иншоотлар фойдаланишга топширилди. Шаҳар маҳаллаларида яшовчи аҳоли учун Олмазор, Тошлок, Улуғбек, Заргарлик, Кимёгар, Бобур, Ҳамзабод, Ўратепалик, Ҳайробоод, Раваллик номли замонавий маҳалла гузарлари мавжуд. Шаҳардаги 280 га яқин кўчанинг узунлиги қарийб 240 км ни ташкил қилади. Ж.дан Тошкент ш.га, шунингдек, республиканинг бошқа вилоят марказларига автобус қатнайди. Шаҳар ичида троллейбус қатнови йўлга қўйилган. Аҳолига 600 дан зиёд савдо ва бир қанча маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари хизмат қилади.

Шаҳарда 3 олий, 7 ўрта махсус ўқув юрти, 2 касб-ҳунар, 2 академик ҳамда бизнес лицейи, гимназия, 30 га яқин умумий таълим мактаби бор. Мусикали драма, кўғирчоқ театри, телемарказ, 8 болалар кутубхонаси (87 минг китоб), «Ўзбекнаво» вилоят концерт бўлими, «Ўзбекракс» бирлашмасининг вилоят бўлими, 2 музей, 2 мусиқа, 4 санъат мактаби мавжуд. 3 спорт мактаби, марказий стадион, 2 футбол майдони, 2 сузиш хавзаси, теннис корти, 32 спорт зали ва бир қанча спорт майдонлари фаолият кўрсатади.

Ўрда, Бобо Як, Қалиятепа, Нуриддин Ҳожи мадрасаси каби тарихий ва меъморий ёдгорликлар сақланиб қолган.

Ж.да Я.Ф. Ғуломов (1951, 1960-61), Ҳ. Муҳамедов (1956—59), М. Аминжоннова (1964), С. Раҳимов (1966—70), Р. А. Бадахов (1980), Ў. Алимов (1982—84) ва б. археологик қазилар олиб борганлар. Ж. ҳудудидаги Учтепа мавзесидаги 3—4-а.ларга оид мазортепалардан турли сопол парчалари, тангалар топилди. Ж. яқинида 1955 й. Я. Ф. Ғуломов жез даврига оид тош курсини топган.

Ж.дан кўпгина машҳур кишилар: давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов, шоир Ҳамид Олимжон, адиб Сарвар Азимов, Ўзбекистон халқ артисти Хосият Азимова, 1941—45 й.лар уруши қаҳрамонлари Ж. Тўраев, Е.И. Иванин, Г.М. Губарьков, Меҳнат Қаҳрамони Б. Пирматов ва б. етишиб чиққан. Шаҳарда «Жиззах овози» газ. мунтазам нашр этилади (адади 2000).

Ад.: Ҳайдаров Ҳ., Жиззах вилояти тарихи, Т., 1996.

ЖИЗЗАХ АВИАЦИЯ ОЛИЙ ҲАРБИЙ БИЛИМ ЮРТИ - Ўзбекистон Республикаси Қурулли Кучларига ҳарбий учувчи ва авиация муҳандислик мутахассислар тайёрловчи билим юрти. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 18 мартдаги қарорига мувофиқ Жиззах ш.да ташкил этилган. Билим юртида олий ҳарбий махсус маълумотга эга офицерлар тайёрлаш, ҳарбий ҳаво кучларининг учувчи ва авиация муҳандис таркибини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, шунингдек, ҳарбий-илмий ишлар амалга оширилади. Билим юртида самолёт ва вертолётларнинг учувчи-муҳандиси, шахсий таркиб б-н ишлаш офицери, штурман ва жанговар бошқарув офицери, самолёт, вертолёт двигателлари техниги, авиация, радиоэлектрон жиҳозлар ва авиация қуруллари техниги ихтисосликлари бўйича офицерлар тайёрланади. Курсантларнинг таълим жараёни назарий ва учуш тайёргарликларидан иборат бўлиб, улар босқичма-босқич амалга оширилади. Учуш тайёргарликлари — учувчи инструкторлар б-н назорат парвозлардан иборат таълим жараёнида умумий парвоз 180 соатни ташкил этади. Учувчи (вертолётчи)лар конкрет типдаги самолёт (вертолёт)да ихтисослигини ўтаб бўлгач, билим юртини тугатиб, учувчилик қисмларига йўл олишади.

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТ ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ — болалар театри. 1983 й. Жиз-

зах ш.да ташкил этилган. А. Маматов, 3. Маҳмудовалар театрнинг илк актёрларидир. «Ўжар қуёнча» (М. Супонин) спектакли б-н очилган. Энг яхши спектакллари: «Фарҳод ва Ширин» (А. Навоий), «Томошада томоша» (М. Ашурова), «Маккор тулқича» (В. Павловские), «Кашмир кўшиғи» (Ш. Рашидов), «Томоша» (К. Қодиров, Н. Нормат), «Бўғирсоқ» (Е. Патрик), «Қувноқ айиқчалар» (М. Поливанова), «Оби ҳаёт» (М. Ашурова), «Шўх хўтикча» (Темурбек), «Семурғ» (Х. Олимжон) ва б. Ж. Мухторов, Ж. Мамарахимов, 3. Мамарахимова, 3. Маҳмудова, Ф. Йўлдошев, Ф. Ҳасанов ва б. театрнинг етакчи актёрларидир. Ўзбекистон Республикаси кўғирчоқ театрлари 3-фестивалида «Фарҳод ва Ширин» спектакли б-н фестивалнинг энг олий мукофотига сазовор бўлган (1992). Театрнинг сахналаштирувчи реж. — Рустам Алиев (2002). 1998 й. АҚШда гастролда бўлган.

Абдувоҳид Хўжаев.

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ - ЎзР таркибидаги вилоят. Республиканинг марказий қисмида. 1973 й. 28 дек.да ташкил этилган. Шим.-шарқда Қозоғистон Республикаси ва Сирдарё вилояти, жан.-ғарбда Самарқанд, Навоий вилоятлари, жан.-шарқда Тожикистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 21,1 минг км². Аҳолиси 991 минг киши (2001). Ж. в.да 12 кишлоқ тумани (Арнасой, Бахмал, Дўстлик, Жиззах, Зарбдор, Зафаробод, Зомин, Мирзачўл, Пахтакор, Янгибод, Фориш, Ғаллаорол), 7 шаҳар (Гагарин, Даштобод, Дўстлик, Жиззах, Маржонбулоқ, Пахтакор, Ғаллаорол), 8 шаҳарча (Бўстон, Зарбдор, Зафаробод, Зомин, Ўсмаат, Учқулоч, Янгикишлоқ, Қўйтош), 95 кишлоқ фуқаролари йиғини бор (2001). Маркази — Жиззах ш. (Ж. в. туманлари ҳақида тегишли мақолаларга қ.)

Табиати. Рельефи тоғлик, қир ва текисликлардан иборат. Жан. қисмини Туркистон тизмасининг тармоқлари (Мол-

гузар тизмаси), ғарбини Нурота тизмасининг шарқий қисми эгаллаган. Шим., шим.-ғарби ва шарқий қисми (Мирзачўл ва Қизилқум чўлининг жан.-шарқи) текисликдан иборат. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 4° гача, июлники 28°. Тоғ олдиларида иқлим чўл ва даштларга нисбатан юмшоқ. Йиллик ёғин вилоят жан.да 400—500 мм, шим. да 250—300 мм. Вегетация даври 210—240 кун. Йиллик қуёшли кунлар 2800—3000 соат. Энг йирик дарёлари — Сангзор, Зоминсув. Тоғлардан оқиб тушувчи сой кўп. Экинларни суғориш учун Туятортар канали, 1- ва 2-Жан. Мирзачўл каналлари, Жиззах, Зомин, Қоровултепа сув омборлари қурилган. 2001 й.да Арнасой сув омбори қурила бошланди. Арнасой, Айдарқўл ва Тузқон кўлларида балиқчиликда фойдаланилади. Тоғ ён бағирларида ёввойи жийда, арча, бодом, ёнғоқ, наъматак, зира, ровоч, зирк кабилар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан оқ тирноқли айиқ, чиябўри, тулки, қуён, қобон, бўрсик, жайра учрайди; бургут, лочин, қора турна, булдурак, тувалок, тустовуқ, қирғовул, ёввойи ўрдак, каклик каби қушларнинг 150 дан ортиқ тури мавжуд. Вилоятда Зомин миллий боғи, Зомин ва Нурота давлат қуриқхоналари ташкил қилинган.

Таркибида темир, олтингугурт, вадорд, радий, кремний кислотаси, карбон газы, ишқор бўлган шифобахш минерал сувлар бор. Ғаллаорол, Фориш, Мирзачўл туманларида бальнеологик санаторийлар фаолият кўрсатади. Сульфатхлорид натрийли Чимқўрғон балчиғидан физиотерапия ва даволаш профилактика муассасаларида фойдаланилади.

Фойдали қазилмалардан олтин, қумуш, вольфрам, қўрғошин, рух, темир, молибден, мрамар, волластонит, базальт, гранит, корунд, оҳақ бор.

Аҳолиси 1 км² га 46,9 киши тўғри келади (2001). Аҳолининг кўпчилиги ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, қирғиз, тожик, рус, татар, турк, украин, немис, форс, арман ва б. Жами 70 дан ортиқ мил-

лат вакили яшайди. Шаҳарликлар 30%, кишлоқ аҳолиси 70% ни ташкил этади.

Хўжалиги. Ж. в. республика и. ч. да ва маданий тараққиётида салмоқли ўрин тутди. Хусусан, пахта, ғалла, сабзавот, мева, чорва маҳсулотлари етиштирилади. Боғдорчиликни ривожлантиришга эътибор берилмоқда. Қурилиш материаллари, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган корхоналар салмоғи ошди. Вилоятда тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида 2,5 млрд. сўмдан зиёд кредит маблағлари ажратилди. Фаолият кўрсатаётган 9400 га яқин хўжалик субъектларининг қарийб 8300 таси нодавлат хўжаликларидир.

Саноати. Ҳоз. Ж. в. қадимдан Буюк ипак йўлида жойлашганлиги бу ҳудудда савдо маданиятининг тез ривожланишига таъсир этди. Илк ўрта асрларда жаҳон бозорига Жиззахда жун ва теридан тайёрланган маҳсулотларга талаб катта бўлган. 8—9-а.ларда кулоллик, заргарлик, арава-созлик каби маҳаллаларининг мавжудлиги миллий ҳунармандчиликнинг ўша даврларда ривожланганлигидан дарак беради.

Вилоятдаги и. ч. саноат тармоқларини ҳудудий жиҳатдан Жиззах, Ғалла-орол, Даштобод, Дўстлик ш.ларидаги саноат тармоқларига ажратиш мумкин. Булар фойдали қазилмаларни қазиб чиқариш, пахтачилик ва ирригация б-н боғлиқ бўлган тармоқлар, пахта қайта ишлаш, электротехника саноати, қурилиш материаллари и. ч., кимё, энгил саноат (ип йигирув, пайпоқ тўқиш, устки трикотаж ф-калари), озиқ-овқат саноатидир. Вилоятда қурилиш материаллари, озиқ-овқат маҳсулотлари, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг салмоғи сезиларли. Шулардан Даштобод қурилиш материаллари, Зомин оникс, Бахмал мрамор, ғишт з-длари, Даштобод, Дўстлик ун к-длари, Жиззах мебель ф-каси ишлаб турибди. Ж. в. да кончилик тармоғи ҳам ривожланган. Маржон булоқ олтин кони, Қўйтошдаги оҳақ, волластонит, вольфрам, Қўтармада оҳақ,

Учкулочда кўрғошин конлари фаолият кўрсатмоқда. 1991 — 2001 й.лар давомида Ж. в. да жаҳон андозаси даражасидаги маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи замонавий кўшма корхоналар ташкил қилинди. Вилоятда кўшма, кичик ва хусусий корхоналар мавжуд. Кўшма корхоналарда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг салмоғи тобора ортиб бормоқда. «Жибри» (Ўзбекистон — Буюк Британия) кўшма корхонаси йилига 50 минг т чигитни қайта ишлаб ўсимлик ёғи ишлаб чиқаради, «Кумуш тола» (Ўзбекистон—Тожикистон) кўшма корхонаси йилига 80 т дан зиёд ипак толасини тайёрлайди, «Пахта интернейшнл» (Ўзбекистон—Сурия) кўшма корхонаси йилига 10 минг т линтдан целлюлоза и. ч. қувватига эга, «Бахмалшароб» (Ўзбекистон—Польша) кўшма корхонасида минерал суви қадоқланади. Шунингдек, пахта толасидан эшилган ип тайёрловчи «Иржар-текстиль» (Ўзбекистон—Покистон), ёғ-мой ва совун ишлаб чиқарувчи «Мадина» (Ўзбекистон—Хитой), «Жиззах—Телеком» (Ўзбекистон —Индонезия), Қўйтош шаҳарчасида «Волластонит» и. ч. цехи (Ўзбекистон—Россия), саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи «Восток ЛТД», «Белогорск» кўшма корхоналарининг ҳиссаси сезиларлидир. Йилига 1 млн. дона аккумулятор тайёрловчи «Ўзэксайд» кўшма корхонаси фаолият кўрсатади (2002). «Зилолатекс» акциядорлик жамиятида 250 т нитрон матоси и. ч. қуввати ишга туширилди.

Кишлоқ хўжалиги. Вилоят қ. х.нинг асосий тармоғи — пахтачилик. Пахта экинни майдони вилоятдаги суғориладиган ер майдонининг асосий қисми (110 минг га) ни ташкил этади. Вилоятнинг 12 туманидан 10 тасида пахта экилади. 1994 й.дан Ж. в. да ғалла экиладиган майдон кескин оширилди. 2000 й. да 317,7 минг т ғалла тайёрланди. Ғаллачиликни ривожлантириш учун табиий шароитлар ва б. имкониятлар мавжуд, Вилоят қ. х. да пиллачилик ҳам салмоқли ўрин тутди. Жойларда йилига 440—480 т пилла етиштириш

имконини берадиган табиий ресурслар яратилди.

Қ. х.да картошка, полиз, сабзавот, узум, хўл мева етиштириш б-н ҳам шуғулланилади. Бир йилда 25—30 минг т картошка етиштирилади. Полиз ва сабзавотдан йилига ўртача 70 минг т дан ҳосил олинади.

Ж. в.да 9,4 минг га дан ортиқ, майдон мевали боғ (олма, беҳи, шафтоли, ўрик, олча, гилос, анор), 7,9 минг га тоқзор, 2,4 минг га тутзор, 410 га кўчатзор. 78,7 минг га ер кўриқхонага айлантирилган.

Қ. х.да фойдаланиладиган ерлар 1241,4 минг га, шу жумладан ҳайдаладиган ерлар 478,5 минг га, шундан суғориладиган ерлар 266 минг га, лалми ерлар 212,5 минг га, яйловлар 850 минг га, пичанзорлар 12,5 минг га, кўп йиллик дарахтзорлар 21,5 минг га.

Дон экинлари 212 минг га, пахта экиладиган майдон 110,8 минг га, сабзавот-полиз экинлари 10 минг га, озуқа экинлари 12,5 минг га, 165 минг га ўрмонзор бор. (2001).

Ж. в.да жамоа, давлат, ширкат ва фермер хўжаликлари мавжуд. Фермер хўжалиklarининг салмоғи ортиб бормоқда. Вилоят қ. х.да чорвачилик алоҳида ўрин тутади. Барча хўжаликларда 280 мингдан зиёд қорамол, 800 мингдан кўпроқ қўй ва эчки, қарийб 15 минг от, 410 мингга яқин парранда боқилади (2000).

Транспорти. Т. й. вилоятда асосий транспорт турларидан. Умумий уз. 217 км (2001). Автомобиль йўллари ҳам салмоқли ўрин тутади. Ҳаво йўллари Жиззах ш.ни Тошкент ва б. вилоят марказлари, шунингдек, Кавказ, Крим б-н боғлайди. Жиззах ш. кўчаларида троллейбус қатнови йўлга қўйилган.

Маданий-маориф, соғлиқни сақлаш ва спорги. 2000/01 ўқув йилида вилоятда 530 умумий таълим мактабида 253 минг ўқувчи ўқиди. Гимназиялар, 2 академик лицейда 647 ўқувчи таълим олади (2002). Мусиқа ва спорт мактаблари, гимназиялар фаолият кўрсатмоқда. Вилоятда 2

олий ўқув юрти бор: Жиззах педагогика институти ва Жиззах политехника институти.

Ўзбекистон галлачилик илмий тадқиқот ин-ти, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш илмий маркази фаолият кўрсатмоқда. Вилоят шаҳар ва туманларида 1998—2001 й.ларда 7 коллеж ва 2 академик лицей бинолари қурилиб ишга туширилди. Улар замонавий ўқув қуруллари ва техника б-н жиҳозланди. 32 касб-хунар коллежида 17293 ўқувчи таълим олади. Академик лицейларда тайёрлов, асосан, 4 йўналишда олиб борилаётган бўлса, касб-хунар коллежларида 33 мутахассислик бўйича ўқитилади (2002).

Вилоятда 5 музей (Жиззах вилоят ўлкашунослик музейи, Шароф Рашидов музейи, Зомин тарихи музейи, Ҳамид Олимжон музейи, Мехнат Қаҳрамони Х. Носиров музейи), 289 жамоат кутубхонаси (8 млн. нусхадан ортиқ асар), 126 клуб, 12 туман марказий, 73 кишлоқ ва шаҳар маданият уйлари, 77 бадий ҳаваскорлик, 54 фольклор-этнографик жамоалар, 12 мақомчилар гуруҳи, 60 хореографик раке дасталари, вокал ва эстрада гуруҳлари фаолият кўрсатади.

Ж. в.да 3 театр: Юнус Ражабий номидаги вилоят мусикали драма театри, вилоят кўғирчоқ театри, Гагарин ш.да козок миллий театри бор.

Вилоятда 1996 й.да ташкил этилган «Ўзбекнаво» гастроль концерт бирлашмаси бўлимининг ёш иктидорли санъаткорларидан Л. Москалёва, Ф. Ибрагимова, Г. Султонова, О. Маликовлар «Ўзбекистон — Ватаним маним», «Янги тароналар», «Садо—99» кўрик танловларининг ғолиби бўлишди.

Ж. в.да 5 маданият ва истироҳат боғи, 2 болалар боғи, «Сангзор кўли» истироҳат боғи, Ҳ. Олимжон номидаги шоирлар боғи, «Ўрда» оромгоҳи, Жиззах, Зомин, Ғаллаорол, Пахтакор ш.ларида Хотира боғлари, «Маънавият ва маърифат», «Саломатлик ва гўзаллик», маҳалла ва ёшлар марказлари, «Истиқлол» ёшлар форуми, Бахт уйлари бор. Вилоятда Парпиота,

Навкатота, Авлиёта Маликаждарота, Саъд ибн Ваққос, Сайфинота, Саврико-та, Қавсота зиёратгоҳлари, Темур дар-воза, Хуттот, Қуёш тақвими обидалари, қад. Жиззах, Ҳошим кўрғон, Абдуллахон кўрғони, Кўкработ, Сабат каби археоло-гик ёдгорликлар мавжуд.

Ж. в.да 67 касалхона, 47 та худудий ва 13 марказий касалхона, 1 даволаш маркази, 16 махсус диспансер, 2,3 минг врач, шу жумладан стоматологлар, 9,9 минг ўрта маълумотли тиббий ходим бор. Ви-лоят тез ёрдам маркази, оналар ва бола-ларни муҳофаза қилиш илмий маркази, марказий болалар шифохонаси, вилоят туғруқхонаси, реабилитация маркази, ўсмирлар диспансери каби муассасалар ташкил этилди, 34 та хусусий шифохона, 170 дорихона, 7 та фитобар ишлаб туриб-ди. Санаторий бор (2002).

Ж. в.да спортнинг кураш, бокс, мото пойга, енгил атлетика, қаратэ каби турла-рида республика ва халқаро мусобақалар ўтказиш одатга айланди. 2001 й.да Жиз-захда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимидаги ўқув юртлири талабалари-нинг «Баркамол авлод» спорт ўйинлари ўтказилди. Спортнинг 8 тури бўйича 2000 га яқин спортчи ёшлар Жиззах ш., Пахтакор, Ғаллаорол, Бахмал туманлари-даги стадион ва спорт залларида беллаш-дилар.

Вилоятда жами 28 стадион, 2 та сув спорти саройи, 18 теннис корти, 136 спорт зали мавжуд. Жиззах ш.да Олимпия захиралари коллежи ишга туширилди. Коллежда умумий майд. 9 га (72x102 м ёпиқ спорт манежи) спорт мажмуида бир вақтда 11 турдаги спорт машғулотлари олиб борилади. Коллеж 4 теннис корти, 1 сузиш ҳавзаси, 200 ўринли ётоқхонага эга. Шунингдек, 2 футбол мактаби фао-лият кўрсатади. Вилоят ёш спортчилари орасида бокс бўйича Осиё чемпиони Ла-зизбек Зо-киров, бир неча йиллардан буён шахмат бўйича халқаро мусобақалар со-вриндори, республика чемпиони, ўқувчи Юлдуз Ҳамроқуловалар бор.

Адабиёти. Ж. в. қадимдан илм-фан

ва ижодкорлар ўсиб улғайган юрт. Бу заминда ўрта асрларда шайх Абулҳасан Харақоний (950—1034), шайх Аба Али Фаюмардий (1084), Абу Тала ибн Наср ибн Жундабек ал-Усрушоний, Поян-да Заминий, Соки Заминий каби ис-лом маърифати ва фикх илмига улкан ҳисса қўшган алломалар яшаб ўтган. Кейинроқ 19—20-а.ларда Махмур Ко-ризий, Убайдуллоҳ Аламқаш, Нарзулло Нарзий, Иномхон Махжур сингари ижод-корлар бой адабий мерос қолдирган. 20-а. ўзбек адабиёти ривожида Жиззахда туғилиб ўсган Ҳамид Олимжон, Шароф Рашидов, Назир Сафаров, Шукур Саъ-дулла, Сарвар Азимов каби адибларнинг муносиб хиссаси бор. 20-а.нинг охири-ларида Жиззахдан Келди Қодир, Жонибек Қувноқ, Эргаш Муҳаммад, Саъдулла Ҳаким, Рустам Ғаниев, Асрор Мўминов, Оқилжон Ҳусанов, Шарофат Боти-рова, Иброҳим Дониш, Сайёра Тўйчиева, Венера Иброҳимова, Саттор Қорабоев, Мели Норматов, Фароғат Камолова каби ижодкорлар ўз маҳоратлари б-н ада-бий жамоатчиликка танилди. Гулчехра Шаҳобиддин қизи, Шахло Аҳоровалар шеърятти, кўшиқчилик маҳорати б-н аж-ралиб турди.

Матбуоти, радио ва телевидениеси. Ж.в.да 2 вилоят газ. («Жиззах ҳақиқати», «Джизакская правда»), туман ва шаҳар газ.лари чиқади. Вилоятда, шунингдек, тармоқ газ.лари, журналлар ҳам нашр этилади.

Вилоят радиоси ўз эшиттиришлари б-н вилоят ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўз ўрни ва мавқеига эга. 1990 й.да Ж. в. телевидениеси ташкил этилиб, унинг биринчи кўрсатувлари эфирга узтил-ди. Жиззах ш.да «Бахтиёр — Шаҳбоз» фирмасининг телестудияси кўрсатувлар олиб боради. Вилоят телерадиокомпани-яси ҳафтасига 4 соат, Жиззах ш. телеви-дениеси 7 соат ҳажмдаги эшиттириш ва кўрсатувлар олиб боради. Жиззах ш.да кабелли телевидение ҳам ишляпти. Телетомошабинлар республика телеви-дениеси ва Россиянинг ОРТ, РТР канал-

ларини томоша қилишлари учун имкони-
ятлар мавжуд.

Меъморий ва тарихий ёдгорликла-
ри. Қад. ва ўрта асрларда бунёд этилган
меъморий ёдгорликлар бизгача етиб кел-
маган. Ўрта асрларга оид кўпгина қалъа-
кўрғон ва карвонсаройлар тепа ва кўрғон
(Кўлттепа, Оқтепа, Работ, Кўрғонтепа,
Хонимкўрғон, Калиятепа) каби номлар
б-н аталади. Буларнинг сони 100 дан
ортиқ. Жиззах ва Ғаллаорол туманлари
худудидаги Такалिसойдаги қоятошларда
ибтидоий чорвачилик, овчилик дав-
рига оид мингдан ортиқ расм, Бахмал,
Ғаллаорол, Жиззах туманларида жуда
кўп ер ости йўллари сақланган. 1956
й.да Бахмал тумани худудидан Будда
ибодатхонаси қолдиғи топилган. Пар-
пиота, Малик Гиркушок, Авлиёи Сероб,
Нуриддин масжидларининг қолдиқлари
сақланган. Фориш туманида қад. «Банд»
тўғони қолдиғи ҳозир ҳам мавжуд.
Жиззах туманида Узунота қабри бор.
Бу ерда сохибқирон Амир Темур 1404
й.декабрнинг сўнгги кунда бир кеча ту-
наган. Жиззах руслар томонидан босиб
олингандан сўнг рус ҳарбий иш бошчи-
лари назоратида маҳаллий аҳоли кучи
б-н барпо этилган бир канча иморатлар
(уезд ҳокими биноси, рус аскарлари
қароргоҳи, қамоқхона, черков) сақланиб
қолган.

Ўрол Носиров, Рая Нуркулова.

«ЖИЗЗАХ ДОН МАҲСУЛОТЛАРИ»
АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - озик-
овқат саноати корхонаси. Жиззах ви-
лояти Жиззах туманида жойлашган.
«Ўздонмахсулот» давлат акциядорлик
корпорацияси таркибига кирди. 1972
й.да ишга туширилган. Асосан ун, аралаш
ем ва макарон ишлаб чиқаради. Корхона
суткасига 240 т буғдой уни, 210 т ара-
лаш ем, 180 кг макарон ишлаб чиқариш
қувватига эга. Корхона 1972—83 й.ларда
Жиззах ун к-ти, 1983—92 й.ларда Жиз-
зах дон маҳсулотлари к-ти, 1992—95
й.ларда «Жиззах дон маҳсулотлари»
и.ч. бирлашмасининг бош корхонаси,

1995 й.дан ҳоз. номда ва очиқ турдаги
акциядорлик жамияти. 1972 й. корхона-
да 47 минг т сиғимга эга элеватор (дон
сақлаш бўлими), 2 минг тун сақлашга
мўлжалланган омборхона қурилган, 1976
й.дан 17 минг т сиғимга эга элеватор иш-
лайди. Корхона Швейцариянинг «Бюл-
лер» фирмаси технологик ускуналари б-н
жихозланган.

ЖИЗЗАХ «ЗИЛОЛАТЕКС» АКЦИ-
ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - трикотаж (уст
кийим, болалар кийими) маҳсулотлари
ишлаб чиқарадиган саноат корхонаси,
«Ўзбек енгилсаноат» давлат уюшмаси
тизимда фаолият кўрсатади. Корхона
1976 й.да Тошкент «Малика» трикотаж
бирлашмаси филиали негизида Жиззах
ш.да ташкил қилинган. 1982 й.да Жиз-
зах трикотаж бирлашмасига айланти-
рилгач, унинг қошида Ҳамроқул Носи-
ров номидаги ва «Маржонбулок» тикув
ф-калари ташкил этилган. 1994 й.да эса
ҳоз. номдаги акциядорлик жамиятига
айлантирилди. Ишлаб чиқарилаётган
маҳсулотларнинг асосий қисми ЎЗР Ички
ишлар вазирлиги, чегара кўшинлари, шу-
нингдек, халқ таълими тизимидаги кор-
хона ҳамда муассасаларга етказиб бери-
лади. Хом ашё асосан Навоий, Тошкент
ва Наманган вилоятларидан келтирилади.
Корхона йилига 3400 минг дона трикотаж
маҳсулотлари и.ч. қувватига эга бўлиб,
технологиялар Германия, Япония, Укра-
ина ва Россиядан келтирилган. Жамият
қошида 1997 й.дан нитрон маҳсулотлари
ишлаб чиқарадиган корхона ишлайди
(йиллик қуввати 270 т нитрон). Корхона
2000 й. Франция (Париж)да бўлиб ўтган
енгил саноатчилар миллий ассоциация-
сининг олтин медали ҳамда сертификати
б-н тақдирланган.

ЖИЗЗАХ «ИССИҚНОН» АК-
ЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - «Ўздон
маҳсулот» давлат акциядорлик корпора-
цияси тизимида фаолият кўрсатади. Жиз-
зах нон заводи 1953 й.да Жиззах ш.да
ташкил қилинган. 1994 й.да ҳоз. номда-

ги акциядорлик жамиятига айлантирилган. Корхона суткасига 12 т нон ва нон маҳсулотларини и.ч. қувватига эга. Корхонада 20 турдаги нон ва ун маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Қўшимча қандолат маҳсулотлари, яхна ичимликлар ва маҳсулотнинг бошқа турларини и.ч. йўлга қўйилган. Италия технологияси асосида макарон маҳсулотлари и.ч. цехи тўла қуввати б-н ишлайди (2001).

ЖИЗЗАХ МЕБЕЛЬ ФАБРИКАСИ -1994 й.да «Ўзбекмебель» давлат акциядорлик бирлашмаси тизимида Жиззах ш.да ташкил этилган. 2001 й.дан вилоят ҳокимлиги тасарруфига ўтказилган. Фабрика цехларида каравот, шкаф, диван, кресло, ўриндиклар, стол, ишхона жиҳозлари, ўқувчилар парталари ва мебель маҳсулотлари ҳамда маҳаллий хом ашё (ғўзапоя)дан ДВП (ёғочтола плиталари) маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг асосий қисми вилоятдаги истеъмолчиларга жўнатилади. Мебель ва мебель маҳсулотлари учун хом ашё Германия, Италия, Россиядан ва Болтиқбўйи мамлакатларидан келтирилади.

ЖИЗЗАХ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ, Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика ин-ти — педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1974 й. ташкил этилган. 1989 й. Абдулла Қодирий номи берилган. Ин-тда 8 ф-т (ўзбек тили ва адабиёти, тарих ва ҳуқуқ, пед., хорижий тиллар, физика, мат., кимё-биол., касб таълими, жисмоний тарбия), 5 бўлим (музыка, пед.-психология, геогр., қозок, сиртки), 36 кафедра, 31 ўқув ва амалий лаб., устахона, тажриба и.ч. майдони, профилакторий ва спорт соғломлаштириш муассасалари бор (2002). Ин-т қошида иқтидорли болалар гимназияси ва академик лицей мавжуд. Ин-т ўзбек тили ва адабиёти, рус тили ва адабиёти, инглиз тили, пед. ва бошланғич таълим услуги, кимё-экология, биол., мат.-информатика, физика-астрономия,

касб таълими, тарих, ҳуқуқшунослик, музыка-пед., геогр., жисмоний тарбия, ҳуқуқ ва маънавият асослари, мактабгача таълим, тасвирий санъат, пед.-психология бўйича мутахассислар тайёрлайди. 2001/2002 ўқув йили ин-тда 3573 талаба таълим олди, 295 проф.-ўқитувчи, жумладан 14 фан д-ри ва проф., 122 фан номзоди ва доцент ишлади. 2002 й.гача ин-тда 6 мингдан зиёд мутахассис тайёрланди.

ЖИЗЗАХ ПОЛИТЕХНИКА ИНСТИТУТИ — кимё технологияси, автомобиль ва автомобиль хўжалиги, бино ва иншоотлар қурилишлари, фермер хўжаликлари ва б. бўйича мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1989 й.да Тошкент политехника ин-ти Жиззах бўлими ташкил этилиб, 1990 й.да Тошкент архитектура-қурилиш ин-ти Жиззах бўлимига айлантирилди. 1992 й.да Тошкент кимё-технология ин-ти Жиззах бўлими, Тошкент автомобиль транспорти ва йўллари ин-ти Жиззах умумтехника ф-ти, Тошкент архитектура-қурилиш ин-ти Жиззах бўлимига бирлаштирилиб Ж. п. и. ташкил этилди. Ин-тда автоматика, муҳандислик иктисодиёти, саноат технологияси ва қурилиш ф-тлари ҳамда сиртки ф-тлари мавжуд. Ин-тда кундузги бўлимда 13 та йўналиш бўйича бакалаврлар, 4 та мутахассислик бўйича магистрлар; сиртки бўлимда 16 та йўналиш бўйича бакалаврлар тайёрланади. 2000/2001 ўқув йилида 1900 дан ортик талаба таълим олди; 18 та кафедра ва 4 та илмий лаб. бўлиб, унда 143 проф.-ўқитувчи, жумладан 1 акад., 13 фан д-ри ва проф., 49 фан номзоди, 20 доцент ишлади. Ин-тда аспирантура, 40 ўқувчиға мўлжалланган тайёрлов курси мавжуд. Ин-т кутубхонасида 67 мингдан зиёд асар сақланади. 2002 й.гача 6500 дан ортик мутахассис тайёрланди.

ЖИЗЗАХ СУВ ОМБОРИ - Сирдарё вилоятидаги сув омбори. Жиззах шаҳридан 9 км жан.-шарқда, Ёйилмасой

жарлигида жойлашган. 1963—68 йилларда қурилган. Майд. 12,7 км², чуқурлиги 26 м, сув ҳажми 87,5 млн. м³, кенг жойи 5,1 км, уз. 3,3 км. Сув омборига 25 м³/сек сув келтирадиган (уз. 9 км) ва сув омборидан 10 м³/сек сув чиқарадиган (уз. 15 км) канал қурилган. Ж.с.о.га Сангзор дарёсининг суви тўпланади. Сув омбори Жиззах туманидаги 15 минг га дан ортаган ерни сув б-н таъминлайди.

ЖИЗЗАХ ТЕАТРИ, Юнус Ражабий номидаги Жиззах вилоят мусикали драма театри — Ўзбекистондаги театрлардан бири. Тарихи асосан 1921 й.дан бошланади. Дастлаб хаваскорлик драма тўғараги асосида сайёр театр группаси ташкил қилинган. 1927 й. сиёсий-оқартув бўлими ихтиёрига олиниб, «Кўк кўйлак» агиттеатри номи берилди. А. Аҳмедов, Б. Ойматов, С. Қосимов, А. Абдураззоқов, О. Шерназаров, Т. Шарипов, Ю. Йўлдошев, П. Носиров, И. Каримов, С. Холдорев, М. Саъдуллаева, А. Йўлдошева, Х. Усмонова, И. Ҳақбердиева кабилар театрнинг дастлабки ижодкорларидир. «Ҳалима» (реж. П. Носиров) театрда сахналаштирилган илк спектаклдир. Кейинроқ «Аршин моллон» (У. Ҳожибеков), «Бухоро жаллодлари» (С. Айний), «Тухматчилар жазоси» (Ҳамза), «Лолахон» (К. Яшин) каби спектакллар кўйилди. 1932 й. «Кўк кўйлак» агиттеатри Самарқанд колхоз-совхоз театрига айлантирилди. С. Жўрабоев бадий раҳбар этиб тайинланди. Театр репертуаридан «Пахта шумғиялари» (У. Исмоилов), «Гулсара» (К. Яшин, М. Мухамедов пьесаси, Т. Жалилов мусикаси), «Уйғониш» (Н. Сафаров), «Маликаи Турандот» (К. Гоцци) ва б. спектакллар ўрин олди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида театр давр рухига мослаб «Даврон ота» (К. Яшин, С. Абдулла; Т. Содиков, А. Козловский мусикаси), «Фронт» (А. Корнейчук), «Қурбон Умаров» (С. Абдулла, А. Чустий; Т. Жалилов мусикаси), «Ўлим босқинчиларга» (К. Яшин) сингари асарларни сахнага қўйди.

Урушдан кейин театр репертуари мазмунан бойиди, театр сахнасида асосан қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, тенгсизлик мавзуи, янги ерлар очишдаги қаҳрамонликлар, ватанпарварлик руҳидаги спектакллар ўрин олди. «Бой ила хизматчи», «Холихон» (Ҳамза), «Нурхон» (К. Яшин), «Шоҳи сўзана» (А. Қахҳор), «Далада байрам» (Ш. Саъдулла) ва б. шулар жумласидан. 1957 й. колхоз-совхоз театрларининг бирлашиши муносабати б-н Жиззах колхоз-совхоз театри группаси аъзолари Самарқанд ва Сурхондарё вилоят мусикали драма театрлари ихтиёрига ўтказилади. Актёрларнинг бир қисми Жиззахда қолиб, С. Холдорев ва Х. Тошпўлатов раҳбарлигида Н. Азимов, М. Раҳматова, С. Жўраев, Р. Сатторовалар б-н бирга драма тўғараги ташкил этишди. «Заҳарли ҳаёт», «Тухматчилар жазоси» (Ҳамза), «Шоҳи сўзана» (А. Қахҳор) каби спектаклларни сахналаштирадилар. 1960 й.да «халқ театри» унвонига сазовор бўлди. 1964 й. янги Сирдарё вилояти ташкил этилиши муносабати б-н мазкур халқ театри ўзагида Сирдарё вилоят мусикали драма театри ташкил қилинди. Юнус Хўжаев бош реж., А. Шодмонқулов бош рассом этиб тайинланди. Жиззахда фаолият кўрсатаётган халқ театри артистлари ҳам театрга келиб кўшилди. «Жон қизлар» (К. Шанғитбоев, К. Бойсеитов; А. Мухамедов мусикаси) спектакли б-н ўз фаолиятини бошлади. «Тошболта ошиқ» (Х. Ғулом; М. Левиев мусикаси), «Аяжонларим» (А. Қахҳор), «Парвона» (Уйғун), «Ёшлиқда берган кўнгил» (З. Фатхуллин; Д. Зокиров мусикаси), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид; Т. Содиков, Р. Глиэр мусикаси), «Алпомиш» (С. Абдулла; Т. Жалилов, Г. Собитов мусикаси), «Алишер Навоий» (Уйғун, И. Султон), «Алдар куса» (Ш. Хусаинов), «Макр ва муҳаббат» (Ф. Шиллер), «Зўраки табиб» (Ж. Мольер) ва б. пьесалар сахналаштирилди. 1974 й. Жиззах вилояти ташкил этилиши муносабати б-н Сирдарё театри Жиззах вилоят мусикали драма театрига айлантирилиб,

1988 й.да Ю. Ражабий номи берилди. Ғ. Ҳамидуллаев, кейинчалик Ғ. Искандаров бош реж., С. Нажафов бош рассом, А. Абдурахимов бош дирижёр, Д. Каримов бош балетмейстер қилиб тайинланди. Шу вақтларда театр камолот сари юксалиб борди. Шунингдек, актёрлардан Ҳ. Амиркулов, Ғ. Ҳасанов, М. Раҳматова, А. Ғафуров ва б. сахна образларини яратишда етакчилик қилдилар. Театр репертуари «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Ҳолисхон» (Ҳамза), «Аслзода келин» (М. Шамхалов), «Келинлар кўзғолони» (С. Аҳмад), «Қорақум фожияси» (У. Бадиқов), «Хонума хоним» (А. Цагарели), «Монсерро» (Э. Роблес), «Гули сиёҳ» (С. Жамол) ва б. спектакллар б-н бойиди.

Театрда турли йилларда А. Жўраев, Б. Назаров каби реж.лар, Ғ. Визель, В. Рифтин, М. Мусаев каби рассомлар, Ҳ. Азимова, Т. Содиков, Ҳ. Бекжонов сингари актёрлар ижод қилганлар.

Театрнинг етакчи актёрлари: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар — Ғ. Оринова, О. Эштўхтарова, А. Лапасов, Ғ. Йўлдошев; артистлар А. Норматов, Ж. Дехқонова ва б. Бош реж. — Ғофир Ҳамидуллаев (1999 й.дан). 1980 й. театр жамоаси 700 ўринли янги бинога кўчиб ўтди.

Анвар Ёқубхўжаев, Ўқтам Мамажонов.

ЖИЗЗАХ ТЕМИР-БЕТОН БУЮМЛАРИ ЗАВОДИ — том устини ёпиш учун ишлатиладиган плиталар, лотоклар ва уларнинг жиҳозлари, фундамент блоклари, қудуқлар ҳамда уларни жиҳозлаш учун ишлатиладиган мосламалар ва б. маҳсулот турлари ишлаб чиқариладиган давлат корхонаси. 1980 й.да ташкил қилинган. Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги «Сув таъминотлаш» уюшмаси таркибида фаолият кўрсатади. Корхона йилига 50 минг дона темир-бетон маҳсулотлари и.ч. қувватига эга. 3 та асосий ишлаб чиқариш цехи ва бўлимлари бор.

ЖИЗЗАХ ТУМАНИ - Жиззах вилоят-тыдаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Шим.да вилоятнинг Фориш, Зафаробод, Пахтакор туманлари, ғарбда Ғаллаорол тумани, шарқда Зарбдор, Зомин туманлари, жан.да Бахмал тумани б-н чегарадош. Майд. 1,44 минг км². Аҳолиси 142,3 минг киши (2001). Ж. т.да 13 қишлоқ фуқаролари йиғини (Гандумтош, Иттифок, Охунбобоев, Оқолтин, Пахтаобод, Равот, Самарқандқудук, Токчилик, Учтепа, Хайробод, Қулама, Қўшбармоқ, Ҳамзаобод) бор. Маркази — Учтепа қишлоғи.

Табиати Ж. т. рельефи паст-текислик, кир ва тоғлардан иборат. Ғарбида Қўйтош ва жан.да Молгузар тоғ тизмалари жойлашган. Фойдали қазилмалардан вольфрам, оҳақтош ва б. бор. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28—30°, янв.ники —2 дан —4° гача, Йилга ўртача 425 мм ёгин тушади. Вегетация даври 210—215 кун. Асосан бўз, оч бўз тупроқлар тарқалган. Туман Сангзор дарёси ва Туятортар канали орқали Зарафшондан суғорилади. Ж. т.дан Равотсой ва бир неча кичик сойлар оқиб ўтади. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ, шўра, шувоқ, қиёқ қамиш, юлғун, ғумай, итузум ва б. ўсади. Баҳорда қирлардан яйлов сифатида фойдаланилади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, чиябўри, қуён, қаламуш, тошбақа, илон, қалтақесак, қушлардан қаптар, қарға, майна, чуғурчиқ, қалхат яшайди.

Аҳолиси асосан ўзбеклар; шунингдек, қозоқ, эроний, тожик, лўли, қирғиз, рус, б. яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 98,8 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туман, асосан пахта етиштиришга ихтисослашган. Ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик б-н ҳам шуғулланилади. Жами экин майд. 41,1 минг га, шу жумладан ғалла экинлари 22 минг га, пахта 12 минг га, сабзавот 882 га, полиз экинлари 1,3 минг га, ем-хашак экинлари 3,4 минг га, боғлар 648 га, тоқзорлар 329 га ерни ташкил қилади. Барча хўжаликларда 25,1 минг қора мол, 40,6

минг қўй ва эчки, 1,5 минг от бор.

Туманда «Жиззах дон маҳсулотлари» акциядорлик жамияти, шунингдек, Учтепа нон к-ти ва маҳсулотларни қадоқлаш корхонаси фаолият кўрсатади. 4 автокорхона мавжуд. Учтепа энгил саноат ва касб-хунар коллежлари (500 талаба), лицей, 2 мусика мактаби, 52 умумий таълим мактаби (33,4 минг ўқувчи), 40 жамоат ва болалар кутубхоналари (392 минг китобга эга), музей, стадион бор. 3 кишлоқ касалхонаси, махсус диспансер, 2 кишлоқ врачлик пункти, 32 фельдшер-акушерлик пункти бўлиб, уларда 166 врач, 898 ўрта тиббий ходим ишлайди. «Жиззах овози» туман газ. чиқади (адади 2000).

ЖИЗЗАХ «ЎЗЭКСАЙД» ҚЎШМА КОРХОНАСИ — 1998 й. «Жиззах аккумулятор» акциядорлик жамияти негизда Ўзбекистон-АҚШ ҳамкорлигида 147 млн. АҚШ доллари устав фонди б-н ташкил этилган. 2001 й. охирида Жиззах ш.да ишга туширилди. Йиллик лойиха қуввати 1,0 млн. дон ҳар-хил турдаги аккумуляторлар. Маҳсулот АҚШ нинг илгор фирмалари технологиялари асосида ишлаб чиқарилади. Ишлаб чиқарилган аккумуляторларнинг ярмини четга экспорт қилиш мўлжалланган.

ЖИЗЗАХ ҚЎЗҒОЛОНИ - Жиззах ва унинг агрофи аҳолисининг чор мустамлакачиларига қарши олиб борган миллий озодлик ҳаракати. Ўрта Осиё қўзғолонитнг таркибий қисми.

Биринчи жаҳон урушида Россия Германия ва Туркияга қарши курашида ўзининг нўноклиги, укувсизлиги туфайли ўринсиз қурбонлар бериб, Россиянинг урушга тараддуди пухта бўлмаганини кўрсатди. Рус қўмондонлиги уруш оғирлигини мустамлакалар елкасига ортиб, уларни аёвсиз эзиш сиёсатига ўтди. Император Николай II 1916 й. 25 июнда «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолининг ҳаракатдаги армия р-нида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш учун олиб бориладиган

ишларга, шунингдек, давлат мудофаа-си учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида» фармон чиқарди. Унга кўра, Туркистон, Сибирь ва Кавказ халқларидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни сафарбар қилиш кўзланган эди. Бу фармоннинг эълон қилиниши аҳоли ўртасида қонли воқеаларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. 4 июлда Хўжанд халқи қўзғолон кўтарди, айни пайтда, Самарқанд, Жиззах ва Каттақўрғон туманларида ҳам ғалаёнлар бошланди. Фарғона, Сирдарё, Самарқанд, Еттисув, Закаспий вилоятларида авж олган ғалаёнлар кескинлашиб халқ қўзғолонига айланди. Айниқса Самарқанд вилоятининг Жиззах уезида бу воқеалар уюшган ва ошқора тус олди. Ж.к. аниқ мақсадлар — Россиядан ажралиб, мустақил бўлиш мақсади остида, уюшган тарзда олиб борилган эди.

Қўзғолон арафасида Жиззахда ҳам бутун ўлкадаги каби зулм-зўравонлик, адолатсизлик чексиз эди. Аҳоли, асосан, дон, ғалла етиштириш б-н машғул эди. Маҳаллий аҳоли ерлари тортиб олинди, т.й., ўрмон хўжалигида банд бўлган рус оилаларига берилган, яйловлар қисқартирилган, ўрмонлар қаттиқ назоратда бўлиб, ҳатто ўтин олишга рухсат берилмасди, суғориш иншоотлари ҳам маъмурият қўлида бўлиб, ер, сув солиқлари тобора оширилмоқда эди. Жиззах уези бошлиғининг маълумотномасида қайд этилишича, «аҳолининг иктисодий аҳволи шу даражада оғир бўлганки, улар кишдан баҳорга чиккунча, гадойлар даражасига тушиб қолган, садақа б-н кун кўриб, бир бурда нон у ёқда турсин, тарикқа ҳам зор бўлган». Ана шундай ақволда кун кечириётган аҳолидан 1-жаҳон уруши йилларида Россияга ҳарбий эҳтиёжлар учун жуда кўп маҳсулот мажбуран ташиб кетилди. Мардикорликка олиш ҳақидаги фармон эълон қилингач (3 июль), норозилик кескин ғалаёнларга айланди. Маъмурият тақсимотига кўра, Жиззах уези 11 минг мардикор, бутун Самарқанд вилояти 38

минг мардикор бериши керак эди. Бусиз ҳам ҳалокат ёқасига келиб қолган аҳоли орасидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни номаълум муддатга, айни қ. х. ишлари қизиган мавсумда олиб кетилиши минглаб оилаларнинг боқувчисидан айириб, ҳалок этиши турган гап эди. 5 июль куниёқ дастлабки ғалаёнлар бошланди. Аҳоли фармонни бекор этишни, рўйхат тузишни тўхтатишни талаб эта бошлади. Жиззах аҳли бошқа шаҳарлардаги аҳволдан хабардор бўлиш учун Тошкент ва Самарқандга ўз вакилларини (Тошкентга Жиззахлик Назир Ҳожи, Самарқандга боғдонлик Худоёркул Ҳожи) жўнатилади. Назир Ҳожи Тошкент аҳолиси кўзғолон кўтарганидан хабар топиб, 12 июль куни Жиззахга қайтади. Шу куни Жиззахнинг эски шаҳар қисмида тўпланган халойиқ фармонга бўйсунмасликка, кураш бошлашга аҳд қилади. Туни б-н шаҳар аҳолиси бундан огоҳ этилади. Эртаси куни — 13 июлда эрта тонгда Жиззах аҳли кўзғалади. Дамин кулол бошчилигида бир неча минг кишидан иборат оломон мардикорликка рўйхат тузган элликбоши Мирзаёр Худоёрни жазолайди. Шу ерда кўзғолончилар сафи кенгайиб, Жиззахни босқинчилардан озод қилиб, мустақил беклик тузиш режаси илгари сурилади. Назир Ҳожи эшон Жиззах беки деб эълон қилинади. Энг оддий қуроолар — кетмон, калтак, пичоқ, тўқмоқлар б-н қуроолланган халойиқ Жиззахнинг янги шаҳар қисмига йўл олади. Бундан хабар топган уезд бошлиғи полковник Рукин ўз ёрдамчилари б-н ғалаёнчилар қаршисидан чиқиб, уларни алдаб, тинчитмоқчи бўлади. Бироқ, ғалаёнчилар унга ишонмай, ёнидаги шериклари б-н қўшиб жазолайдилар, қуроолларини тортиб оладилар. Бу орада етиб келган полковник Афанасьев бошлиқ харбий кучлар ҳам кўзғолончиларни қайтара олмади. Ўзаро тўқнашувдан сўнг ғалаёнчилар бир неча ўн кишини йўқотиб чекиндилар ва шаҳарнинг эски қисмида ғалаёнга тайёргарлик бошланди, атроф кишлоқларга

чопарлар юборилди. Темирчилар қурооласлаха тайёрлашга киришдилар. Тошкентдан Абдурахмон жевачининг олдига вакил келиб, «Сиз Жиззахда одамларни курашга бошланг, биз Тошкентдан т.й.ни қирқамиз, рус аскарлари келолмайди, ҳамма ёқни эгаллаймиз», деб огоҳлантирган.

Тошкент т.й.га хужум қилиш имкони бўлмаган, чунки бу ерда харбий қисмлар тайёр турарди. Бироқ Жиззахда бу иш жуда эпчиллик б-н амалга оширилган. Кўзғолончилар 13 июль куни т. й. ст-яларига, кўприкларга хужум қилиб, яқсон қилганлар, телеграф симларини узиб ташлаганлар. Улар алоқа воситаларини яқсон этиб, ҳукуматга ёрдам кучи юборишга имкон бермасликка уринганлар, натижада 65 км масофадаги т.й. бузиб ташланган. Ломакино, Куропаткино, Обручево, Ростовцево ст-ялари яқсон этилган. Ўша куниёқ Назир Ҳожи эшон бир неча киши б-н Боғдонга, Абдурахмон жевачиникига етиб келади, унинг уйида бўлиб ўтган кенгашда Жиззахни Россиядан ажратиб олиш, мустақил беклик ташкил этишга қатъий келишилади. 21 июль куни Жиззахдан 12 чақирим нарида Кли (халқ орасида «Куя боши») деган жойда тўпланишга қарор қилинади. Тўракул Тўрабеков Сангзор беки деб эълон қилинади. Сангзор аҳолиси Жиззах кўзғолончиларини қўллаб-қувватлашга аҳд қилади. Зоминда ҳам шундай ғалаёнлар бошланиб, Қосимхожи эшонбек деб эълон қилинади. Абдурахмон жевачи, Назир Ҳожилар атроф кишлок, овулларга чопарлар юбориб, ўзлари ҳам бориб халқни курашга чорлайдилар. Абдурахмон жевачи Бухоро амрига мактуб орқали мурожаат этиб, ёрдам сўрайди, бироқ мактуб миршаблар қўлига тушиб қолади. Работ, Боғдон, Хайробод, Фориш, Синтоб, Нурота даҳаларига чопарлар юборилиб, курашга даъват этилган. Ниҳоят Жиззах яқинидаги «Куя боши» да 4 минг атрофида оломон тўпланади. Шаҳардаги нонвойхоналар узлуксиз ишлаб, кўзғолончиларга нон ёпиб, арава-

ларда ташиб келтирилади. Халойиқ имкон даражасида кетмон, лўм, оз бўлсада милтиқ б-н қуролланади.

Ўз бераётган воқеалар ҳукуматни саросимага солиб қўяди. 18 июль куни Туркистонда ҳарбий ҳолат эълон қилинади. 15 июль куниеқ Жиззахга полковник Иванов бошчилигидаги жазо отряди юборилади. Бутун уездга полковник Иванов тайёрлаган эълонлар тарқатилади. Унда барча қўзғолончилар кириб ташланиши, уларнинг мол-мулки ҳазинага (давлат ихтиёрига) ўтказилиши таъкидланади.

Мустабид ҳукумат уездга 13 та рота солдат, 2 та артиллерия қисми, казак отрядлари, сапёрлар қисми юборади. Жазо отряди шафқатсизлик б-н деярли қуролсиз бўлган қўзғолончиларга қарши жангга киришади. Қўзғолончилар «Йўқолсин оқ подшоҳ», деб хайкириб, курашга киришадилар. Бу воқеалар шохиди Ўзбекистон ёзувчиси Назир Сафаровнинг таъкидлашича, Жиззах ш. 1,5 кун қўзғолончилар қўлида бўлган.

Жазо отряди пулемётларни ишга солиб, аввал Жиззахни, кейин Зоминни эгаллайди, сўнгра Сангзорга юриш қилади. Тенгсиз жангларда деярли қуролсиз ғалаёнчилар оммаси тутдек тўкиб ташланади, омон қолганлар қувгин этилади.

21 июль куни жазо отряди «Куя боши»да тўпланган қўзғолончилар хужумига учрайди. Жангда қўзғолончилар бир соат давомида пулемётдан ўққа тутилади. Қўзғолончилар бу жангда енгилдилар, уларнинг сардорлари Абдурахмон жевачи, Назир Ҳожи эшонлар қўлга олинади, мустабид ҳукумат қўзғолон кўтарган халқдан ваҳшиёна ўч олишга киришади. Қўзғолонни уюштирган раҳбарлар: Абдурахмон жевачи, Назир Ҳожи эшон, ака-ука Тўракул ва Эшонкул Тўрабековлар, Қосим Ҳожи эшонлар ўлим жазосига ҳукм этилади. Жиззах ш. ва яна бир неча қишлоққа ўт қўйилиб, яқсон этилади. Минглаб кишилар бошпанасиз, уй-жойсиз қолади.

Ж. қ. мустабид ҳукуматни қаттиқ

саросимага солди, мазлум Туркистоннинг мағрур халқлари ҳали кўп нарсаларга қодир эканлигидан, улар учун эрк, озодлик ҳамиша муқаддас эканлигидан огоҳлантирди. Ҳатто рус маъмурлари ҳам Туркистонда 1916 й. қўзғолони давомида Жиззах ғалаёни алоҳида ўрин тутиши, ошқора кураш тусини олганини қайта-қайта таъкидлайдилар. Аламзада ҳукумат бундай воқеанинг қайтарилишига йўл қўймастик учун аҳолини «адабини бериш», уларни шафқатсиз жазолашни буюрди. 3 авг. куни Жиззахда 3 кун ичида ғалаён айбдорларини топиш, агар тутиб берилмаса, аҳолиси ва уй-жойларини йўқ қилиб ташлаш буюрилди. Ғалаён сардорлари тутилган, ўлим жазосига ҳукм этилган бўлсада, аҳоли орасидаги ҳукуматга қарши қайфиятдаги одамларни йўқ қилиш учун шундай чора белгиланди. 3 кун ўтгач, 7 авг. куни буйруқ бажарилди. Жазо отрядлари шаҳар аҳолисини бир жойга тўпладилар. Пулемёт ўқлари остида шаҳардан қувиб, чўлга хайдадилар. Уларни кўпчилиги аёллар, қариялар, болалар бўлиб, бе-аёв жазоланди.

Бу фожиалар ҳақида Туркистондаги жадидлардан Мустафо Чўкаев, Убайдулло Хўжа Асадуллахўжаевлар Петербургга бориб Россия Думасига арз қилдилар. Аҳоли номидан мурожаат этиб, зўравонликни тўхтатиш, фармонни бекор этиш, Туркистондаги аҳволни ўрганиш учун вакил юборишни талаб қилдилар. Россия Думаси бу талаблар асосида маҳсус комиссия тузиб, ўлкага юборди.

Комиссия Жиззахда ҳам бўлди. Кейинчалик Думанинг ёпиқ кенгашида бўлиб ўтган муҳокамада (1916 й., 13—15 дек.) бу ҳақда депутат А. Керенский шундай деган эди: «Мен Жиззах вайронларини бориб кўрдим, жаноблар, мен икки фронтда — Кавказ ва Ғарбий фронтда бўлганман, лекин бунақасини ҳали кўрмаганман».

Жиззах қўзғолончиларидан 50 киши ўлим жазосига ҳукм этилди, қолганларига турма, сургун белгиланди. Ҳаммаси бўлиб 3 минг киши ҳибсга

олинди. Жиззах аҳолиси қирилиб, омон қолганлари қувилди. Ж. қ. тарихда «Жиззах фожиаси» деган ном қолдирди. У Фозил Йўлдош ўғлининг «Жиззах кўзғолони» номли достонида ўзининг тўлиқ аксини топган.

Ж. қ. ўзбек халқининг мустақиллик учун кураши тарихининг энг қонли, унутилмас саҳифаси бўлиб қолди.

Ад.: Сафаров Н., Унутилмас кун [1916 й.ги Жиззах кўзғолонидан хотираларим], Т., Боку, 1932; Ҳайдаров Х., Жиззах вилояти тарихи, Т., 1996; Зияева Д., Туркистон миллий озошлик ҳаракати, Т., 2000; Зиёев Х., Туркистонда мустақиллик учун курашлар тарихи, Т., 2001; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлақчилиги даврида], Т., 2000; Чориев З., Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916—17), Т., 1999. Доно Зияева.

«ЖИЗЗАХ ҲАҚИҚАТИ» - Жиззах вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газ. Жиззах ш.да ўзбек тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Газ.нинг биринчи сони 1974 й. 1 майда нашр этилган. Таниқли журналистаар Исломо Усмонов, Нушар Қаршибоев, Холмуҳаммад Нуруллаев ва б. ўз фаолиятларини мазкур

газ.да бошлаганлар. Газ. вилоят ҳаётини, ундаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни ёритади. Унинг саҳифаларида Жиззах дашти, Зомин, Фориш чўлларини комплекс ўзлаштириш, Маржон булоқ олтин қони, Фориш темир ва қўрғошин қонларини, Жиззах аккумулятор заводи, пластмасса қувурлари 3-ди, ип йиғирув ф-каси каби қорхоналарнинг қурилиши ва ишга туширилиши ҳақида мақолалар берилган. Бундан ташқари, қишлоқ маданиятини ривожлантириш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, мамлакатда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, мамлакат ва вилоят миқёсидаги спорт янгиликларини кенг ёритиш мазкур газ.нинг доимий мавзуларидир. Газ. таҳририяти ташаббуси б-н 1974 й.да таш-

қил этилган ишчи ва қишлоқ муҳбирлари халқ ун-тини 1800 тингловчи битирди (2001). Газ.нинг маҳаллий бошқарув, ижтимоий масалалар ва маънавият, иқтисодиёт, агросаноат, қонунчилик ва ҳуқуқ тартибот, хатлар ва оммавий ишлар бўлимлари бор. Адади 7000 нусха (2002).

«ЖИЗЗАХ ПЛАСТМАССА» АКЦИ-ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - пластмасса маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган қорхона. «Ўзкимёсаноат» уюшмаси тизимида фаолият кўрсатади. Республика саноатини ривожлантириш ва Жиззах вилоятидаги чўл зонасини ўзлаштириш мақсадида 1960 й.да Жиззах пластмасса қувурлари 3-ди қурилиши лойиҳалаштирилди. 3-д ўзининг биринчи маҳсулоти — полиэтилен плёнкалар ва машинасозлик учун бутловчи буюмларни 1972 й.дан бошлаб ишлаб чиқара бошлаган. 1980 й.да 3-д қайта реконструкция қилинди ва полиэтилен қувурлар ишлаб чиқарадиган пластмасса 3-дига айлантирилди. 1996 й.да Германия ва Хитойда ишлаб чиқарилган замонавий технологиялар ўрнатилиб, полиэтилен плёнка ишлаб чиқарила бошлади ва шу йили ҳоз. номидаги акциядорлик жамиятига айлантирилди. Йилига 10 минг т гача пластмасса қувур, 18200 т полиэтилен плёнка и.ч. қувватига эга. Шўртангаз мажмуининг ишга туширилиши муносабати б-н қўшимча 3 минг т юқори иссиқликка чидамли полиэтилен плёнкалар ва халқ истеъмоли моллари и.ч. йўлга қўйилди. Маҳсулотлари республика ички эҳтиёжларига ишлатилади.

ЖИЗЯ (араб. — жон солиғи) — дастлаб араб халифалигида, кейинчалик бошқа мусулмон давлатлари (жумладан, Ўрта Осиё)да мусулмон бўлмаган фуқаролардан олинган жон солиғи. Давлат мусулмон бўлмаган фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, уларни ташқи ва ички таъжовулардан сақлаши лозим бўлган. Шунинг эъзига улардан Ж. ундирилган. Ж. балоғатга етганларга солинган (қариялар, аёллар, болалар,

кул ва ишга яроқсизлар эса ундан озод килинган). Ж. асосан пул ва натура тарзида ундирилган.

ЖИЙДА (*Elaeagnus* L.) — жийдадошлар оиласига мансуб дарахт ёки бута. Жан. Европа, Марказий ва Шарқий Осиё, Шим. Америкада ўсадиган 40 га яқин тури бор. Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистонда Ж.нинг қарғажийда. (*E. angustifolia*; ёввойи ҳолда ўсади), шарқ жийдаси (*E. orientalis*), тиканакли Ж. (*E. pungens*), кумушсимон Ж. (*E. argentea*), нон Ж. (*E. cdulls*) турлари ўсади. Ш а р қ Ж.сининг барги оддий, энсиз, кумушранг. Дарахти 8—10 м, шохлари сийрак, тиканли ёки тикансиз. Гули икки жинсли, сариқ, серасал, хушбўй, эфир мойли. Меваси сарғиш, мағизсиз данакли, эти 31,2—88,7%, унсимон, хушхўр. Таркибида 46—65% канд, 10% оксил, 1,3% кислота, 200 мг% С витамини мавжуд. Ж.нинг меваси янгилгида ёки қуришиб истеъмол этилади. Мевасидан спирт ва кучсиз алкоғолли ичимликлар тайёрланади. Табобатда ошқозон-ичак касалликларини даволашда ишлатилади. Ёғочидан турли хил буюмлар ясалади, парфюмерия саноатида, гулидан эфир мой олинади.

Ж. қурғоқчиликка чидамли, ер ости сувлари юза ва шўр тупроқларда ҳам ўсаверади. Данагидан, илдиз бачқисидан ва қаламчасидан кўпаяди. Кўчати ўтказилгач, 3—5- йили ҳосилга киради. Май—июнь ойида гуллайди, меваси сент.—окт.да пишади. Бир тупи 50 кг гача ҳосил беради. Ж. 60—80 й. яшайди. Нон Ж. мевали дарахт сифатида экилади, ўрта бўйли дарахт. Сернам ерларда яхши ўсади. Серхосил. Меваси йирик, мазали, кизғиш-қўнғир рангли. Ўзбекистон ўрмончилиқ и.т. ин-тида унинг 20 га яқин нави таърифланган (Қизил Ж., Раъно, Урганч, Хурмой, Тошкент десерти, Чўли қандақ, Кизил қандақ ва б.). Ҳоз. даврга келиб саноат аҳамиятини йўқотди. Ўзбекистон, Тожикистон ва кўпгина мамлакатларда айрим томорқа боғларида хаваскорлар экади. Кўпроқ

йўл ёқалари, канал бўйлари, дала-ихота ўрмон минтақалари, ташландиқ ерларга экилади. Тупрокни азот б-н бойитади.

Азимов Э., Нон жийда, Т., 1967.

ЖИЙДАСОЙ — Наманган вилояти Поп туманидаги сой. Сирдарёнинг ўнг ирмоғи. Қурама тизмасининг жан.-шарқий ён бағридан бошланади. 30 дан ортиқ ирмоғи бор. Уз. 25 км. Юқори қисмида тор ва анча чуқур водийда, жуда нишаб тошлоқ ўзанда оқади. Баҳорнинг серёғин ойларидан суви кўпаяди, баъзан сел келади. Ёзда суви жуда озайиб кетади. Ж. суви суғоришга сарфланиши тупроқ файли, унинг этак қисмида кўпинча сув бўлмади.

ЖИЙРОН ҚАРҚАРА, қизил қўтон (*Ardea* рифгеа) — узун оёқлилар туркумининг қарқаралар оиласига мансуб қуш. Осиёда, Европанинг жанубида ва Африкада тарқалган. Ўзбекистонда Сирдарё, Амударё атрофларида, Чирчик ва Оҳангарон водийларида учрайди. Қамишзорларга, баъзан бутазорларга уя солади. 3—5 та тухум қўяди. Бошидаги пати ва узун кокилининг бинафша рангли ҳамда қанотининг атрофидаги патлар қизил бўлиши б-н оқ ва кўк қарқарадан фарқ қилади. Балиқ, бақа, калтакесак ва ҳар хил ҳашаротлар б-н озиқланади. Чигиртка, сичқон ва қаламушларни кириб, фойда келтиради.

ЖИКЛЁР (франц. *gicler* — пурқаш, тўзитади) — ички ёнув двигатели цилиндрларига бериладиган ёнилғи (ҳаво) микдорини чеклайдиган ва меъёрайдиган деталдаги калибрланган тешиқ. Карбюраторга бўлади. Асосий, қўшимча, салт юриш, экономайзер, тезлаткич ва ҳаво Ж.лари бор. Асосий ва қўшимча Ж.лар тўзитувчи найчага бериладиган ёнилғини, салт юриш Ж.и салт юриш каналларига бериладиган ёнилғини, экономайзер Ж.и экономайзердан, тезлаткич Ж.и тезлатиш насосидан келадиган ёнилғини, ҳаво Ж.и салт юриш тизими

каналига бериладиган ҳавони чеклаб ва меъёрлаб туради.

ЖИЛВОН, Жил бон — Бухоро воҳасининг шим. чеккасидаги чўл ландшафтли ҳудуд. Қизилкум чегарасида, Шофиркон ва қисман Ғиждувон туманлари ҳудудида жойлашган. Унинг бир қисми ўрта асрлардаёқ ўзлаштирила бошланган. Айрим кўчманчи гуруҳлар, қароқчилар ҳужумидан, воҳа аҳолиси ва қарвонларни ҳимоя қилиш учун хонлик томонидан у ерда жилбон (чегара пос-сбони) мансаби жорий қилинган. Жилбонлар Бухоро ва Вардонзе ш.ларига келиб кетаётган қарвонларни ҳам назорат қилишган. Кейинроқ жилбон атамаси жой номига айланган. Шайбонийлар даврида Ж. руди (ариғи) қазилган. 1640, 1880 ва 1920-й.ларда содир бўлган кучли кум кўчишлари оқибатида Ж. этагидаги қишлоқлар кум остида қолган. Аҳолининг бир қисми бошқа жойларга кўчиб ўтган. Бу С. Айнийнинг асарларида ҳам қайд қилинган. 1926 й.да Шофиркон тумани ташкил қилинган, Ж. чўлини ўзлаштириш ва обод қилиш ишларига бухоролик Ҳамро Полвон бошчилик қилди. 1927—28 й.ларда Ғиждувон ва Шофиркон туманларини кесиб ўтувчи 35 км узунликдаги янги Жилвон ариғи қазилди. 2000 й.да унинг уз. 50 км га етди. Ж.ни ўзлаштириш асосан тугалланди; чўл ўрнида янги қишлоқлар барпо қилинди. Ҳоз. кунда ўша жойдаги қишлоқлардан бештаси «Ж» номи б-н маълум.

ЖИЛД (араб.) — 1) бирор нарса устидан кийдириб, қоплаб қўйиладиган буюм, ғилоф. Мас, ёстиқ Ж., кўрна Ж.; 2) китобни яхши сақлаш учун унинг муковасига ўлчаб тикилган, одатда, тери-чармдан ясалган кин; 3) илгари ўқувчилар ўқув ашёлари солиб юриши учун портфель ўрнида ишлатган халта. Ж. бирор матодан конверт тахлитида тикилиб, икки ёнидан латга тасмага бириктирилган ва елкага ўтказиб бўйинга осиб юрилган; 4) бирор катта асарнинг алоҳида китоб

ҳолидаги қисми, шунингдек, бир неча китобдан иборат асарнинг ҳар бири, том. Мас, Алишер Навоий асарларининг 10-ж. и.

ЖИЛЛАВЗА — қад. оғирлик ўлчови; бундука оғирлигига тенг: 1Ж=1 бундука = 4,25 г.

ЖИЛО — металл (олтин, кумуш, мис, бронза, темир) ёки ёғоч буюмлар, ипак матолар юзидаги ялтироқлик. Буюмлар юзини жилвир б-н ишқалаш, сиртга махсус мой суркаш, мато (адрас, атлас) ни қудунглаш (қудунг— тўқмоксимон асбоб б-н уриш) натижасида Ж. ҳосил қилинади.

ЖИЛОВ, тизгин — от ёки эшак юганининг икки томонидан сувлук ҳалқаларга уланиб, икки учи тугиб бирлаштирилган қайиш. Ҳар бир бўлагининг уз. 1 — 1,5 м бўлади. Ж.дан от ва эшакни бошқаришда фойдаланилади.

ЖИЛОВДОР — ўтмишда ҳукмдор отини қабул қилиб олувчи шахс. Ж. ҳукмдор отини жиловлаш б-н бирга, унинг отга миниши ва тушишига кўмаклашган. Ж. ҳоким отхонасига яқин хонада истикомат қилган ва бу хона жиловхона деб аталган. Ҳукмдор қароргоҳига келган меҳмонларнинг отларини Ж. олиб қолиб, то ўз юртига қайтгунига қадар озиклантирган. Ҳар бир вилоят ҳокимининг махсус Ж.и бўлган. Бухоро амирлигида Ж. сарой мансабларидан бири ҳисобланиб, ўз вази фасига кўра зинбардор «отни эгарловчи», авранбардор «сафар тахти (курси) ни кўтариб юрувчи» ҳамда роиз «отларни парвариш қилувчи, отбоқар» б-н тенг мавқега эга бўлган.

ЖИЛОЛАШ, пардозлаш, сайқаллаш — буюмлар юзаларига кўзгусимон шаффофлик (силликлик, сайқал) бериш учун механик ёки дастаки усулда ишлов бериш. Металл буюмларга Ж. ста-

нокларида, шунингдек, электролитик ва электромеханик усул б-н ишлов берилди. Ж. станокларининг Ж. қурилмалари фетра, кигиз, бўз, духоба, чарм ва б.дан тайёрланган дойра ва тасмалардан иборат бўлиб, уларга олдиндан ёки ишлов бериш вақтида Ж. пасталари (кукунлар) суркалган бўлади. Бунда буюмни столга, Ж. қурилмасини шпинделга маҳкамлаб, Ж. қурилмаси буюм устида ҳаракатлантирилади. Ёғоч буюмларни Ж. юзаларга ялтироқ смола (политура-лар) суркаб ишқалашдан ёки лок-буёқ қоплашдан иборат. Тош буюмларнинг юзаларини Ж. учун уларга Ж. кукунлари сепиб, намланган кигиз б-н ишлов берилди. Пластмасса буюмлар барабанларда ёки Ж. станокларида жилоланади. Барабанларда Ж.да унга буюмлар б-н бирга Ж. аралашмаси (мае, машина мойи ёки вазелин мой шимдирилган пемза кукуни) солинади.

ЖИЛОНБУЗГАН ДЕВОРЛАРИ - Оҳангарон водийсини жан.-шарқий томондан ураган қад. мудофаа деворлари. Ж. д. Чатқол тоғларидан бошланиб, Оҳангарон дарёсининг ўнг ва чап сохилларидаги қад. суғорилган ерларни ўз ичига олган ҳолда Сирдарёнинг ўнг қирғоғига келиб тақалади ва Сирдарёнинг чап қирғоқ томонида ҳам давом этади. Ж. д. Марказий Осиёда араблар ҳукмронлиги даврида (8—9-а.лар) Оҳангарон водийсидаги обод ерларни кўчманчиларнинг ҳужумларидан мудофаа қилиш учун барпо этилган. Ж. д.ни 1957, 1959, 1967 й.ларда археолог Х. Муҳамедов текширган.

Ж. д. бир-бирига параллел ҳолда 2—3 қатор паҳса девор уриб, уларнинг оралигидаги маҳсус қолдирилган бўшлиқ лой (лўмбоз) ва тупроқ б-н тулдирилган. Шу сабабли Ж. д.нинг харобалари бир-бирига параллел икки-уч қатор сунъий марзалар (кенглиги 35—45 м ва бал. 2—3 м) ҳолида сақланган.

Ад.: Муҳамедов Х., Ўзбекистоннинг қадимий мудофаа иншоотлари тарихи-

дан, Т., 1961.

ЖИЛОНТАМҒАЛИ, илон тамғали — уруғ номи. 20-а. бошларида Нурота тоғининг жан. ён бағирларида яшовчи ўзбек-туркманлар, Зарафшон водийсидаги найманлар, Сурхондарё вилоятидаги юз, қўнғирот қабилалари таркибида уч-рар эди. Ж. номи топоним тарзида ҳам учрайди.

ЖИЛТЕМАСОЙ — Самарқанд вилояти Нурота туманидаги сой. Қаламжарсой (Селсой)нинг чап ирмоғи. Октоғ тизмасининг шим. ён бағридаги Лангар қишлоғи ёнидан бошланиб, шим.га томон оқади. Киричсой қўшилгандан сўнг Нурота текислигига чиқади ва Чуюмой деб аталади. Қаламжарсойгача етиб бормасдан Сойкечар қишлоғидан 3 км жан.-ғарбда қуриб қолади. Уз. 18 км, хавзасининг майд. (тоғли қисми) 25 км². Ж. қисман қор, асосан ёмғир, булоқ сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 80—100 л/сек. Суви фев.— апр.да кўпаяди, май, айниқса, июндан камайиб кетади. Лекин хавзасида булоқлар кўп бўлганидан бутунлай қуриб қолмайди.

ЖИЛТИРБОС — Орол денгизининг жан. қирғоғидаги ботқоқлашган кўл. Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган. 1960-й.лар бошигача Орол денгизининг қўлтиғи бўлган. 60—70-й.ларда денгизнинг қуриб бориши туфайли қуруқликка айланди. Лекин Амударёнинг ўнг тармоғи ва иккита ташлама орқали зовур сувининг келиб туриши натижасида қуриган кўлтиқ ўрнида кўл вужудга келди (2000). Дарё ва ташламалардан кўлга қуйилаётган сув ҳажми йиллар давомида кескин фарқ қилгани учун кўл сатҳи турғун эмас. Сувнинг минераллашув даражаси ҳар литрда 10—15 г. Ўртача чуқ. 1—3 м, уз. 45 км, эни жан.да 10 км, шим.да 6 км (1997). Мутлақ бал. 53—42 м, жан. дан шимолга чўзилган. Сувда қўға, камиш ва б. сув ўсимликлари мавжуд, қирғоқлари ҳам

камишзор. Тўқайзорда қобон, сувли жойларда бирқозон, балиқчи куш, ўрдак ва б. яшайди. Ж. балиқчиликда (лаққа балиқ, зоғора балиқ, илонбош ва б.) ва овчиликда фойдаланилади.

ЖИЛЬБЕРТ УИЛЬЯМ - қ. Гильберт У.

ЖИЛҒА, йилға — унча баланд бўлмаган тоғ ён бағирларида қор-ёмғир сувлари ҳамда булоқлардан вужудга келган оқар сувлар, кичик сой, дарёча. Ўрта Осиёда кўпгина Ж.лар ёзда қуриб қолади. Тарихий манбаларда (чунончи «Бобурнома»да) водий, сойлик жулға деб аталган; мае, Оҳангарон жулғаси.

ЖИН МАШИНА (инг. gin<engine - машина), тола ажраткич — пахта толаларини чигитдан ажратиш оладиган машина. Аррали ва валикли хиллари бор.

Аррали Ж. м.нинг асосий иш қисмлари, иш камераси ва аррали цилиндр 2 дан иборат. Аррали цилиндр 80—130 дона аррали дисклардан йиғилади. Чигитли пахта иш камераси га тушади. Айланиб турган цилиндр арраларига илинган толаларнинг бир қисми чигитдан ажралиб, панжара 3 орасига ўтади, сопло 4 ва машина бўғзи 5 орқали батарея конденсорига йиғилади. Чигитли пахта цилиндр б-н бир неча марта учрашгач, чигит толалардан деярли тозаланани ва сирпаниб, тароқ 8 б-н панжара орасидан ўтиб, чигит конвейерига тушади. «Улик» тола ажратиш мосламаси 6 толадан «улик» тола ва ифлосларни ажратиш, шнекли «улик» тола конвейери 7 га йўналтиради.

Валикли Ж. м.нинг иш қисмлари ҳайвон терисидан, сунъий резиналаштирилган материаллар ва табиий пўқаклардан ясалган валик, кўзгалмас пичоқ 2 ва уриш валиги 3 дан иборат. Таъминлаш камераси га тушган чигитли пахтани қарама-қарши томонга айланиб турадиган валиклар 2 қозикчали титкилаш барабани 3 га бир меъёрда узатади,

барабан қозикчалари уни илаштириб, тўр 4 сиртидан судраб утади. Пахтадан ажралган хас-чўплар тўр кўзларидан ўтиб ташқарига чиқади, титилган пахта эса қия 5 дан сирпаниб, игнали барабан 6 га йўналади. Текисловчи валик 8 чигитли пахта қатламини текислаб туради. Тезлатиш барабани 9 игнали барабан 6 дан чигитли пахтани ажратиш олиб, бир-бирига тескари айланаётган иш валиги ва уриш валиги 10 орасига келтиради. Чигит пичоқ остидан ўта олмайди, толалар чигитдан ажралани ва иш валигига ёпишиб, пичоқ остидан ўтиб кетади. Чигит толалардан тўлиқ ажралмагунча бу жараён такрорланади. Чигитдан ажралган тола нов 15 га тушиб, ундан тола қувурига, чигитлар эса тўр 7 нинг кўзларидан ўтиб, нов 14 орқали йиғиш шнегига йўналади. Пахта тозалаш корхоналарида бир неча Ж. м. батарея тарзида (арралиси ҳар қаторда 2—5 тадан, валикиси 8—10 тадан) ўрнатилади. Ўзбекистон пахта корхоналарида автоматлаштирилган Ж. м.лари ишлатилади.

Ад.: Жаб боров Ф. Ш., Отаметов Т. У., Ҳамидов А., Чигитли пахтани дастлабки ишлаш технологияси, Т., 1987.

ЖИНЖА — Угандадаги шаҳар, Бусога провинциясининг маъмурий маркази. Виктория кўли бўйидаги порт, Виктория-Нил дарёсининг бошланиш ерида. Аҳолиси 65 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Т. и. орқали Ҳинд океани бўйидаги Момбаса порти (Кения) б-н боғланган. Мамлакатнинг йирик савдо-саноат маркази. Металлургия (мис эриштиш ва пўлат прокат), з-длари, мебель, тўқимачилик ф-калари, озиқ-овқат (пиво, қанд-шакар, ун, ёғ), қ. х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар бор. Ж. яқинида ГЭС қурилган.

ЖИННИДАРЁ — Қашқадарё вилояти Китоб туманидаги дарё, Қашқадарёнинг чап ирмоғи, бошланишида Зўғатасой деб ҳам номланади. Зарафшон ва Ҳисор тоғ тизмаларини туташтирувчи Шертоғнинг

ғарбий ён бағирлари (2500 м)дан оқиб тушувчи 100 дан ортиқ ирмокнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ғарбий йўналишда оқади. Уз. 57 км, ҳавзасининг майд. 367 км². Қор, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,35 м³/сек (Жовуз кишлоғи яқинида). Йиллик оқимининг 56% баҳорги тўлинсув даври (март— июн)да оқиб ўтади. Сув энг кўп бўладиган ой — апрелдаги ўртача сув сарфи 3,30 м³/сек га яқин. Жала ёққан пайтларда Ж.дан сел келади, бу вақтда сув сарфи секундига 46,2м³ гача (26.3.1970) ортади.

ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК - юридик жавобгарлик турларидан бири, жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибати. Ж. ж. айбдорга нисбатан жазолаш шаклидаги давлат мажбурлов чорасини қўллашдан иборат. Ж. ж.ка жалб этиш жиноят ишини қўзғатиш, тергов қилишни ва судда муҳокама қилишни (қ. Суд муҳокамаси) билдиради. Ҳуқуқий давлатда жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахс иши судда қонуний тартибда, ошқора равишда кўриб чиқилиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Ж. ж.ка тортиш масаласи қонунларнинг тегишли моддаларини қўлланиш орқали ҳал қилинади. Бу ҳол фуқаролар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлашнинг муҳим кафолати ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ЖК га кўра, ижтимоий хавфли қилмиш содир этиш пайтида қонунда белгиланган ёшга етган ва ақли расо шахсларгина Ж. ж.ка тортилади. Ж. ж.ка жиноят содир этишга тайёргарлик кўриш, суиқасд қилиш; оғир жиноят содир этилаётганлиги ҳақида аниқ била туриб, тегишли органларга хабар бермаслик ёки жиноят воситаси ёки жиноят натижасида қўлга киритилган нарсаларни олиш ёки сотиш; шунингдек, жиноят содир этилишига қизиқтирганлик (далолатчи), ташкил қилганлик (ташқилотчи) ва ёрдам берганлик (ёрдамчи) ҳам жиноят ҳисобланади ва Ж. ж.ни вужудга келти-

ради (яна қ. Жиноятда иштирокчилик).

Ўзбекистон Республикаси ЖК бўйича жиноят содир қилган шахс муайян муддат давомида (3 й.дан 15 й.гача) Ж. ж.га тортилиши керак. Агар шу муддат ичида тортилмаган бўлса кейин уни Ж. ж.га тортиш мумкин эмас. Бироқ терговдан ёки суддан яшириниб юрганларга нисбатан бу муддат 25 й. қилиб белгиланган. Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноят содир қилган шахс эса муддат ўтиб кетганлигидан қатъи назар жавобгарликка тортилади.

Мамажон Усмоналиев.

ЖИНОИЙ ЖАЗО - жиноят содир этганликда айбланган шахсга нисбатан давлатнинг мажбурлов чораси. Суд ҳукми б-н қўлланилади. Ж. ж.нинг қатъий рўйхати фақат жиноят қонунида берилди ва ЖКда кўрсатилмаган бошқа бирорта чора Ж. ж. чораси ҳисобланмайди. Жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан тайинланадиган Ж. ж.нинг тури ва оғирлик даражаси содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги даражасига боғлиқдир. Ж. ж.нинг бошқа мажбурлов чораларидан фарқи унинг давлат номидан суд томонидан тайинланиши, жазолаш (маънавий, моддий, жисмоний чеклаш) даражасининг анча юқори бўлиши, маҳкумнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қонунда белгиланган тартибда жиддий чекланишидадир. Ўзбекистон Республикасининг ЖКга кўра, Ж. ж. чоралари қуйидагилардан иборат: жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш, ўлим жазоси, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум этиш.

ЖИНОИЙ УЮШМА - 2 ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият б-н шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши. Ж. у. гуруҳ аъзоларининг миқдори, уюшманинг тузилиши ва бошқа белгиларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Ж. у.

тузиш ёки унга раҳбарлик қилиш жинойий тузилмани шакллантириш учун номзодларни танлаш, уларни жалб қилиш, Ж. у., гуруҳ ёки унинг бўлинмалари иштирокчилари ўртасида вазифаларни бўлиш, жинойий фаолиятнинг умумий режаси ёки алоҳида тажовузлар режасини тузиш каби хатти-ҳаракатларда кўринади. Ж. унинг яшаши ва амал қилишига қаратилган фаолиятни олиб бориш Ж. у. учун пул маблағлари, транспорт воситалари, хоналар ажратиш, Ж. у. ёки бўлинмаларининг ишлаши учун шарт-шароитларни яратиш кабиларда намоён бўлади. Ҳар қандай турдаги жинойий фаолият б-н шуғулланиш учун Ж. у.га бирлашишнинг ўзи тугал жиноят ҳисобланади. Ж. у. ёхуд унинг бўлинмаларини тузиш ёки унга раҳбарлик қилиш, шунингдек, уларнинг мавжуд бўлиши ва ишлаб туришини таъминлашга қаратилган фаолият учун Ўзбекистон Республикасининг ЖК тегишли моддасига кўра жинойий жазо белгиланган.

ЖИНОЙИЙ ҚИЛМИШ - қ. Жиноят.

ЖИНОЯТ — жиноят қонунида назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмиш. Муайян қилмишни Ж. деб ҳисоблаш масаласи ҳар бир давлатда ўзининг ижтимоий тузуми, аҳолининг турмуш тарзи, миллий хусусиятлари, урф-одатлари, анъаналари ва ҳ. к. га мувофиқ халқаро ҳуқуқ меъёрлари эътиборга олинган ҳолда ҳал этилади. Қилмиш Ж. эканлигини аниқлаш учун куйидаги умумий белгилар назарга олинади: 1) қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги; 2) айбнинг мавжудлиги; 3) жазога сазоворлиги. Ҳар қандай жинойий қилмишда мазкур белгиларнинг барчаси бирданига мавжуд бўлиши шарт, улардан бири мавжуд бўлмаса, қилмишни Ж. эмас, деб ҳисоблашга асос топилади. Ж.лар ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилилик даражасига кўра: ижтимоий хавфи қатта бўлмаган; унча оғир бўлмаган; оғир; ўта оғир Ж.ларга бўлинади. Ж.лар тажовуз объектига кўра, шахсга қарши

Ж., иқтисодий соҳасидаги Ж., жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши Ж., давлат ҳокимиятига қарши Ж., экология соҳасидаги Ж., ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши Ж., тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши Ж.га бўлинади. Айбнинг шаклига кўра эса қасддан содир этилган Ж. ва эҳтиётсизлик орқасида содир этилган Ж.га бўлинади. Шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлигини ва бундан келиб чиқадиган жинойий оқибатни англаган, ўз ҳаракатларини бошқара оладиган бўлсагина қилмиши Ж. ҳисобланади. Субъект ёшига етмаган ва ақли норасо шахслар томонидан содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш Ж. саналмайди ва уларга нисбатан Ж. қонунида назарда тутилган мажбурлов чораларини қўллаш мумкин эмас. ЎзР Жиноят кодексига қилмишнинг жинойийлигини истисно этадиган ҳолатларнинг куйидаги 6 тури белгиланган: 1) кам аҳамиятли қилмишлар; 2) зарурий мудофаа; 3) охириги зарурат; 4) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш; 5) буйруқ ёки бошқа вазифаларни ижро этиш; 6) касб ёки хўжалик фаолияти б-н боғлиқ асосли таваккалчилик (36—41-моддалар). Мазкур ҳаракатлар туфайли келиб чиққан оқибатлар жинойий оқибат ҳисобланмайди, қилмиш ҳам Ж. саналмайди. Алоҳида олинган муайян бир Ж. ва умуман жиноятчилик содир этилишига таъсир кўрсатувчи ижтимоий омиллар, ҳрдисалар, жараёнлар бўлади. Ж. сабаблари ўрганилаётганда ана шулар ҳисобга олинади. Жумладан, биринчидан шахснинг ўзи, унинг дунё қараши, қизиқишлари, жамият ва давлатга, ён атрофидаги кишилар ва оилга муносабати, унда салбий сифатларнинг шаклланиши ва кучайиши; иккинчидан — шахс тарбияланган, вояга етган оилавий ва ижтимоий муҳит; учинчидан — Ж. содир этилган вақтдаги шароит, вазиятга эътибор берилади.

Мамажон Усмоналиев.

ЖИНОЯТ ИШИДА ФУҚАРОВИЙ

ДАЪВО — жисмоний ёки юридик шахснинг жиноят оқибатида ёки ақли норасо шахснинг ижтимоий хавфли қилмиши натижасида келтирилган моддий зарарни ундириш тўғрисидаги талаби. Бу даъво жиноят иши юзасидан тергов ва суд бўлаётган вақтда айбдорга ёки унинг ҳаракатлари учун зиммасига моддий жавобгарлик юклатилган шахсларга нисбатан қўзғатилиб, судда жиноят иши б-н бирга кўрилади (Ўзбекистон ЖПК, 276-модда). Бундай даъвони жабрланган ҳар қандай шахс, шу жумладан, вафот этган одамнинг қарамоғида бўлганлар ҳам қўзғатишга ҳақли. Ж. и. ф. д. давлат поштинаси тўлашдан озод қилинади ва бундай даъво жиноят иши қўзғатилган вақтдан бошлаб суд тергови бошлангунга қадар қўзғатилиши мумкин. Даъво жиноят иши бўйича тергов олиб бораётган орган ёки судга берилади. Суриштирувчи, терговчи, прокурор — қарор, суд эса — ажрим чиқариб, даъво қўзғатган шахсни фуқаровий даъвогар деб тан олади. Давлат ёки жамоат манфаатларини, шунингдек, фуқаро ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун зарур бўлган ҳолларда прокурор ҳам даъво қўзғатади ёки жабрланувчининг даъвосини қўллаб-қувватлайди. Ж. и. ф. д.ни таъминлаш мақсадида айбланувчининг, гумон остидаги шахснинг ёки фуқаровий жавобгарнинг мулки хатлаб қўйилади (290-модда). Қўзғатилган даъвонинг асослиги масаласи суд ҳукм чиқараётган пайтда ҳал қилинади (457-модда). Суд судланувчини айбдор деб топиб, Ж. и. ф. д.нинг асослари ва миқдорини қанчалик исбот этганига қараб, уни тўла ёки қисман қаноатлантиради ёхуд жиноят оқибатида моддий зарар етказилмаган деб топса, даъвони рад қилади.

ЖИНОЯТ ИШЕНИ ТУГАТИШ - дастлабки тергов, суриштирув олиб борилаётган ёки судда кўрилаётган ишнинг ҳукм чиқарилмай тугатилиши. Жиноят юз бермаган; мазкур қилмишда жиноят таркиби бўлмаган; жинойи жавобгар-

ликка тортиш муддати ўтган; амнистия эълон қилиниб, унда мазкур жиноят учун жазо қўлланмаслиги қўрсатилган; айбланувчи, судланувчи вафот этган; қилмиш ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган; шахс вазият ўзгариши б-н ижтимоий жиҳатдан хавфли бўлмайд қолган; у қилмишига чин кўнгилдан пуншаймон қилган ва б. ҳолларда жиноят иши тугатилади. Бу ҳолатларнинг биронтаси аввалдан маълум бўлса, жиноят иши қўзғатилмайди. Ж. и. т. ҳақида терговчи — қарор, суд — ажрим чиқаради. Манфаатдор шахс ёки ташкилот бундай қарор (ажрим) устидан 5 кун ичида прокурорга (юқори судга) шикоят қилиши мумкин (ЎЗР ЖПК, 373-374, 401-моддалар).

ЖИНОЯТ ИШЕНИ ТЎХТАТИШ - дастлабки тергов ва суриштирувни тўхтатиш. Судья — ажрим, терговчи, прокурор — қарор чиқариб, айбланувчининг қаердалиги номаълум бўлган, у рухий ёки бошқа оғир, давомли, лекин даволаб бўладиган касалликка чалинган ёхуд жиноятчи аниқланмаган ҳолларда жиноят ишини вақтинча тўхтатади. Бу даврда терговчи жиноятчини аниқлаш ва кидириш ишини давом эттиради. Терговни тамомлашга тўсқинлик қилувчи ҳолатлар (мае, тафтиш ёки экспертизанинг чўзилиши, гувоҳларнинг йўқлиги ва б.) Ж. и. т. учун асос бўла олмайди. Иш тўхтатилган даврда жинойи жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетса, иш бутунлай тугатилади (ЎЗР ЖПК, 364—370-моддалар).

ЖИНОЯТ ИШЕНИ ҚАЙТА ҲАРАКАТГА КЕЛТИРИШ - ҳукм чиқарилгандан сўнг ишни қонунда қўрсатилган янги ҳолатлар очилиши муносабати б-н қайта қўзғатиш. Жиноят иши гувоҳ қўрсатуви ёки эксперт хулосаси нотўғрилиги маълум бўлган; ишдаги далиллардан биронтаси қалбаки бўлиб чиққан; судьянинг суд муҳокамасида ёки терговчининг тергов даврида ўз вазифасини суистеъмол қилганлиги

аниқланган; суд ҳукм чиқараётганда маълум бўлмаган ҳолатлар очилган, судланган шахснинг айбеизлиги ёхуд ҳукмда кўрсатилгандан энгил ёки аксинча, оғир жиноят қилганлиги аниқланган, шунингдек, оқланган ёки судда жиноят иши тугатилган шахснинг айбдорлиги тасдиқланган ҳолларда қайта ҳаракатга келтирилиши мумкин (ЎЗР ЖПК, 522—527- моддалар).

ЖИНОЯТ ИШИНИ ҚЎЗГАТИШ - жиноят содир этилган ёки жиноятга тайёргарлик ҳақида берилган хабар ва ариза юзасидан прокурор, терговчи, суриштирувчи ёки судьянинг дастлабки ҳаракати. Улар содир этилган жиноят ҳақидаги ариза ёки хабар юзасидан 3 кун, алоҳида ҳолларда эса 10 кун ичида Ж. и. қ. ёки уни рад қилиш, ариза ёки хабарни бошқа тегишли идорага юбориш тўғрисида бир қарорга келишга мажбур. Жиноят иши жиноят аломатлари борлигини кўрсатувчи асослар мавжуд ҳоллардагина қўзғатилади. Фуқароларнинг аризалари, муассаса, корхона, ташкилот, мансабдор шахс ва жамоат бирлашмалари берган хабарлар, матбуотда босилиб чиққан ахборот ёки мақола, шахснинг айбни бўйнига олиш ҳақидаги арзи, жиноят қилганлигини кўрсатувчи ҳолатларнинг прокурор, терговчи, суриштирувчи ёки суднинг ўзи томонидан топилиши Ж. и. қ. учун асос бўлади. Шахсларнинг жиноят тўғрисидаги аризалари ёзма ёки оғзаки бўлиши мумкин. Ёзма ариза арз қилувчи шахс томонидан имзоланган бўлиши лозим. Жиноят ҳақидаги имзосиз, қалбаки имзоли ёки уйдирма шахс номидан ёзилган хат, ариза ёки бошқа аноним хабарлар жиноят ишини қўзғатиш учун сабаб бўла олмайди (ЎЗР ЖПК, 321—338-моддалар).

ЖИНОЯТ КОДЕКСИ (ЖК) - ҳар қандай ижтимоий ҳавфли қилмиш жиноят эканлигини аниқлаб берадиган, уни содир этганлик учун жазо ва б. ҳуқуқий таъсир чораларини белгилайдиган жи-

ноят қонунлари мажмуи. Унда жиноят қонунининг меъёрлари муайян тизимга солиниб, ЖК шаклига келтирилган. ЎЗР Жиноят кодекси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган меъёрларига асосланган ҳолда ишлаб чиқилган. Ҳозирги ЖК 1994 й. 22 сент.да тасдиқланган ва 1995 й. 1 апр.дан амалга киритилган. 2 қисмдан — умумий қисм ва махсус қисмдан иборат, улар яғона жиноят қонунини ташкил этади. Умумий қисмда жиноят қонунининг умумий к

қоидалари, жавобгарлик асослари, қилмишнинг жинойишлигини истисно этадиган ҳолатлар, жазо ва уни тайинлаш, жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш, вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари, тиббий йўсиндаги мажбурият чоралари белгилаб берилган. Махсус қисмда жиноятларнинг турлари ва улар учун тегишли жазоларни тайинлайдиган меъёрлар кўрсатилган. Умумий қисмда Махсус қисмдаги ҳуқуқий меъёрларни амалда тадбиқ қилиш йўллари баён этилган.

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ - жиноят ишини тергов қилиш ва судда кўриш вақтида суриштирув, тергов, прокуратура органлари ва суд бажарадиган ҳаракатлар жараёни. Ж. п., одатда, иш қўзғатилгандан то ҳукм чиқарилгунча давом этади, баъзан эса ҳукми қайта кўриш ва унинг ижроси масалаларини ҳал қилишни ҳам ўз ичига олади. Ж. п. жиноятларни очиш ва жиноятчиларни жазолаш учун хизмат қилади; барча фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, суднинг мустақиллиги ва фақат қонунга бўйсунуши, судлов ишлари ошқоқ ва кўпчиликни ташкил этган аҳоли тилида олиб борилиб, бу тилни билмаганларга таржимон ёрдам бериши, айбланувчи ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлиши каби демократик тамойилларга асосланади. Мансабдор шахсларнинг Ж. п.да ваколатлари қонун б-н тартибга солинади. Улар Ж. п.да иштирок этадиган айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, эксперт

ва б.нинг ўз ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланишлари ва мажбуриятларини тўла бажаришлари учун масъулиятли. Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судьянинг ўз ваколати доирасидан ташқари чиқиши, қонунда белгиланмаган ҳаракатларни қилиши, шунингдек, айбланувчи ва жабланувчилар ҳуқуқининг асоссиз чегараланиши — тергов хулосаларининг нотўғри деб ҳисобланишига, ҳукмнинг бекор қилинишига сабаб бўлади.

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССУАЛ КОДЕКСИ (ЖПК) — жиноят иши юзасидан тергов қилиш ва ишни судда кўриш тартибини белгилайдиган қонунларнинг муайян тизимга солинган мажмуи. ЖПК суриштирув, дастлабки тергов органлари, прокурор ва суднинг жиноят ишини кўзгагишдан бошлаб, судда кўрилиб хал қилингунгача бўлган фаолиятини, тергов, суд ҳаракатларини ўтказиш, далил йиғиш, процессуал муҳлатлар, жиноят ишини кўзгагиш, рад этиш, уни тугатиш ва тўхтатиш, айбдорни судга беришни, шунингдек, ишни апелляция, кассация, назорат тартибда ва янги очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўришни ҳамда ҳукм ижросига оид масалаларни тартибга солиди. Ўзбекистон Республикаси ЖПК 1994 й. 22 сент.да қабул қилинган. Унда жиноят ишини текширишда фуқароларнинг, жамоатчилик, корхона, муассаса ва ташкилот вакиллари катнашуви ва процессуал ҳуқуқлари ҳам баён қилинган. ЖПК нормалари жиноятни тез ва тўла очиш, ҳақиқатни аниқлаш, айбдорни одилона жазолаш учун хизмат қилади. Кодекснинг охириги боблари алоҳида тартибда юргизиладиган, жумладан вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ва тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги ишларга бағишланган.

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ - ҲУҚУҚ тармоғи; жиноят ишини тергов қилиш ва хал қилишда суд, прокуратура, тергов ва суриштирув органла-

рининг фаолиятини, уларнинг бу борада фуқаролар ва муассасалар б-н муносабатини ҳамда айбланувчи, жабланувчи, айбловчи, ҳимоячи ва б. процесс иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайдиган ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Ўзбекистон Республикасининг Ж. п. х. демократик принципларга ва қонунийликка асосланган бўлиб, вазифаси жиноятларни тез ва тўла очиш, айбдорни қош этиш, жиноят қилган ҳар бир шахсга одилона жазо бериш ва ҳеч қимни айбсиз жиноий жавобгарликка тортмасликни таъминлашдан иборат. Суд, прокуратура, тергов ва суриштирув органлари ҳамда процесснинг бошқа иштирокчилари фақат қонунда кўрсатилган ваколат доирасида ҳаракат қиладилар. Ж. п. х. Ўзбекистон Республикасининг ЖПК ва бошқа қонун актларида ифодаланган.

ЖИНОЯТ ТАРКИБИ — жиноят ҳуқуқия қонунда кўзда тутилган, қилмишни жиноятнинг муайян бир тури сифатида характерловчи аломатлар йиғиндиси; жиноий жавобгарликнинг зарурий асоси, ижтимоий хавфли қилмишнинг жиноийлигини аниқлаш воситаси. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 16-моддасида кўрсатилганидек, қилмишда ЖКда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлсагина, шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун асос топилади. Ҳар қандай тайин Ж. т. объектив ва субъектив аломатлар йиғиндисидан иборат. Жиноятнинг нимага қарши қаратилгани — жиноят объекти, унинг ўзи содир этилиши — объектив томони, шахснинг қандай ҳаракат ёки ҳаракатсизлик б-н содир этилаётган жиноий ҳаракатга психик муносабати, яъни жиноятнинг қастдан ёки эҳтиётсизлик б-н қилиниши — субъектив томони, жиноят ким ва қандай шахс томонидан қилинганлиги — жиноят субъекти ҳисобланади. Ана шу аломатлар аниқ бўлмаса, Ж. т. ҳам тўла бўлмайди. Жиноятни содир қилиш пайтида қонунда белгиланган ёшга тўлган ва ақли расо

шахс жиноят субъектидир. Мае, ўғирлик ва талончилик қилиш пайтида 14 ёшга, эҳтиётсизликдан одам ўлдириш ва фирибгарлик содир этган пайтда 16 ёшга, пора олган пайтда 18 ёшга тўлган шахслар жавобгар бўла олади.

ЖИНОЯТ ҚИДИРУВИ - ички ишлар органларининг бир тизими; тезкор қидирувни ва ўз ваколат доирасига кирувчи бошқа ишлар — шахсга, фуқароларнинг шахсий мулкига, жамоат тартибига ва хавфсизлигига қарши қаратилган жиноятларнинг олдини олиш, пайини қирқиш ҳамда уларни очиш ва х. к. чора-тадбирларни амалга оширади. Жиноят аломатлари, жиноят содир этган шахсларни аниқлаш, қидириш ва топиш ишлари ЎзРда ички ишлар ва миллий хавфсизлик хизмати органлари томонидан бажарилади. ЖПК қоидаларига биноан жиноят иши юзасидан далил тарикасида фойдаланиш мумкин бўлган маълумотлар аниқланади. Айбланувчининг турган жойи номаълум бўлган тақдирда тергов шу жойни аниқлаш учун барча чораларни кўриши, зарур ҳолларда, айбланувчи сифатида ишда иштирок этишга жалб этилиши тўғрисида қарор чиқарилган шахсга нисбатан қидирув эълон қилиши лозим. Дастлабки тергов ўтказилаётганида ҳам, бундай тергов тўхтатилганидан кейин ҳам қидирув эълон этилиши мумкин. Қамоққа олиш асослари мавжуд бўлган, прокурор санкцияси б-н қидирилаётган айбланувчи топилган тақдирда терговчи қамоққа олиш тарикасида эҳтиёт чорасини қўллайди. Айбланувчи бирон жойда ушланган тақдирда эса, ўша жойдаги прокурор мазкур шахс айна қидиридаётган айбланувчи эканлигини аниқлаши ва уни қамоққа олиш учун қонуний асослар мавжудлигига ишонч ҳосил қилиши даркор.

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ - ҳуқуқ тизимининг бир тармоғи; олий давлат ҳокимияти органи томонидан ўрнатилган, қонун б-н қўриқланадиган,

ижтимоий муносабатлар учун хавфли бўлган тажовузларнинг жиноят эканлиги ва жазога лойиқлигини, жазо чоралари тайинлаш шартлари ва тартибини ҳамда жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишни белгилайдиган ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси. ЎзРда Ж. х.нинг асосий манбаи Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва жиноят қонунидир. Ж. х. жиноят қонунининг амалда татбиқ қилинишидан келиб чиқадиган муносабатларни ўрганади, жиноий жавобгарлик асослари ва тамойилларини белгилайди. Ж. х.нинг вазифалари шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий мухитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини жиноий тажовузлардан қўриқлаш, шунингдек, жиноятларнинг олдини олишдан, фуқароларни Конституция ва қонунларга риоя қилиш руҳида тарбиялашдан иборат. Ж. х. давр талабидан келиб чиққан ҳолда қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги, демократизм, инсонпарварлик, одиллик, айб учун жавобгарлик, жавобгарликнинг муқаррарлиги қоидаларига асосланади. Ж. х. 2 қисмдан иборат. Булар: Умумий қисм ва Махсус қисм. Умумий қисм Ж. х.нинг вазифалари ва тамойилларини амалда қўлланиш доираси, жавобгарликнинг асослари, жазо турлари ва уларни тайинлаш, жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш, вояга етмаганлар жавобгарлиги ва тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тўғрисидаги масалаларни ўз ичига олади. Махсус қисм эса алоҳида жиноятлар ва шу жиноятлар учун тайинланадиган жазоларни ўз ичига олади.

Ж. х. фани жиноят қонунчилигининг ижтимоий вазифалари ва ижтимоий самарадорлигини, ривожланиш тамойиллари ва муаммоларини ҳам ўрганади.

ЖИНОЯТДА ИШТИРОКЧИЛИК - икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши. Ж. и.нинг бажарувчи, ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи каби

турлари бор. Жиноятни бевосита содир этган шахс — бажарувчи, жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахс — ташкилотчи, жиноят содир этилишига қизиқтирувчи шахс — далолатчи, жиноят содир этилишига кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини жиноят содир этиш куроли, излари ва воситаларини ёхуд жиноий йўл б-н қўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс — ёрдамчи ҳисобланади. Ж. и. оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиноий уюшма шаклида бўлади, 2 ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктирмай жиноят содир этишда қатнашиши — оддий иштирокчилик, олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок этиши — мураккаб иштирокчилик деб топилади. Иштирокчилик нафақат тугалланган жиноятда, балки шу б-н бирга жиноятга тайёргарликда ва жиноят қилишга қасд этишда ҳам намоён бўлади. Ўзбекистон Республикаси ЖКда жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарлик доираси, Ж. и.нинг шакллари учун қўлланиладиган жазо белгилаб берилган.

ЖИНОЯТ ИЖРОИЯ КОДЕКСИ (ЖИК) — жиноий жазоларни ижро этиш ва ўташ тартиби ҳамда шартларини белгилаб берувчи жиноят ижроия конун ҳужжатлари мажмуи. Ўзбекистон Республикаси ЖИК 1997 й. 25 апр.да тасдиқланиб, шу йил 1 окт.дан амалга киритилган. ЖИК умумий ва махсус қисмлардан, 9 бўлим, 34 боб, 197 моддадан иборат. Уларда, шунингдек, ЖИК-га мувофиқ қабул қилинадиган бошқа конун ҳужжатларида жиноий жазони, бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этиш принциплари, тартиби ва шартлари кўрсатилган; маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми; маҳкумларни ахлоқан тузатиш воситалари ҳамда уларни қўллаш; маҳкумларни жазони ўташдан

озод қилиш; жазони ижро этувчи муассаса ва органлар фаолияти тартиби; маҳкумларни ахлоқан тузатишда давлат ҳокимияти ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, корхона, муассаса, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг иштироқи белгилаб берилган.

ЖИНОЯТЛАРНИ ТАСНИФЛАШ - жиноий ҳаракатга аниқ жиноий-ҳуқуқий баҳо бериш. Бунда жиноий қилмиш белгиларининг жиноят қонунда назарда тутилган жиноят таркиби белгиларига мувофиқлиги аниқланади. Ж. т. дастлаб тергов органлари томонидан, якуний равишда эса суд ҳукми б-н амалга оширилади. Амалдаги жиноят ҳуқуқида Ж. т.нинг 2 асосий гуруҳи назарда тутилган. Булар: 1) жиноятларни объектига қараб таснифлаш; 2) жиноятларни ижтимоий хавфлилиқ даражасига қараб таснифлаш.

Ўзбекистон Республикасининг ЖКда жиноятлар ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражасига кўра: ижтимоий хавфи катта бўлмаган; унча оғир бўлмаган; оғир; ўта оғир жиноятларга бўлинган. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга: қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазолар назарда тутилган жиноятлар; қасддан содир этилиб, қонунда энг оғир жазо сифатида 3 й.дан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар; эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда 5 й.дан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзида жазо назарда тутилган жиноятлар қиради. Унча оғир бўлмаган жиноятларга: қасддан содир этилиб, қонунда энг оғир жазо сифатида 3 й.дан ортиқ, лекин 5 й.дан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган; эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда энг оғир жазо сифатида 5 й.дан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар қиради. Қасддан содир этилиб, қонунда оғир жазо сифатида 5 й.дан

ортик, лекин 10 й.дан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар оғир жиноятларни ташкил этади. Қасддан содир этилиб, конунда 10 й.дан ортик муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар ўта оғир жиноятлар ҳисобланади. Ж. т. барча жиноятларни уларнинг хусусияти, ижтимоий хавфлилик даражасига қараб муайян туркумларга бўлиш имкониятини бериш б-н бирга, жавобгарликни белгилаш, адолатли жазо тайинлаш, қонунийлик ва инсонпарварлик тамойилларини амалга оширишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ЖИНС (Jeans) Жеймс Хопвуд (1877.11.9, Лондон — 1946.17.9, Суррей графлиги) — инглиз физиги ва астрономи, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1906), Қироллик астрономия жамияти президенти (1925—27). Асосий илмий ишлари назарий физика (газлар кинетик назарияси, нурланиш назарияси) ва астрофизикага дойр. Ж. мутлак кора жисм спектрида энергиянинг тарқалиш формуласини чиқарди (Ж. У. *l*'едейдан мустақил равишда). Астрономия бўйича — Ж. тез айланаётган суяк жисмлар эволюцияси натижасида қўшалок юлдузлар пайдо бўлиши ёки жисмнинг ясиланиб спирал туманликлар пайдо бўлиши назариясини илгари сурди. Ж.нинг қатор ишлари юлдузларнинг ички тузилиши ва эволюция назариясига бағишланган. Ж. космогоник гипотеза муаллифи.

ЖИНС (биологияда) — жинсий кўпайишни таъминлайдиган ҳамда эркак ва урғочи организмларни фарқ қилишга имкон берадиган белгилар мажмуи. Ҳайвонларда Ж. белгилари организмнинг морфологик, физиологик, биокимёвий хусусиятлари, мураккаб хатти-ҳаракатлари ва б. орқали намоён бўлади. Ж. белгилари бирламчи ва иккиламчи бўлади. Бирламчи жинсий белгилар (жинсий безлар, жинсий йўллари ва б.) гаметалар ҳосил бўлиши ва уруғланиши

таъминлайди. Иккиламчи жинсий белгилар (тана ўлчами ва тузилиши, боши, пат ёки жун ранги, таркиби ва б.) жинсий кўпайишда муайян аҳамиятга эга. Эркаклик жинсий безлари (уруғдонлар) сперматозоидлар, урғочилик жинсий безлари (ту-хумдонлар) тухум хужайралари ишлаб чиқаради. Сперматозоиднинг тухум хужайра б-н қўшилиши туфайли зигота ҳосил бўлади. Зиготадан янги организм ривожланади. Жинсий безлар ишлаб чиқарадиган жинсий гормонлар организмнинг ривожланиши, иккиламчи жинсий белгиларнинг шаклланиши ва физиологик жараёнларнинг бошқарилишида муҳим аҳамиятга эга. Айрим жинсли организмларда урғочилик (тухум) ва эркаклик (уруғ) гаметалари урғочи ва эркак организмларда ҳосил бўлади. Гермафродит организмларда (қ. Гермафродитизм) урғочилик ва эркаклик жинсий безлари битта организмнинг ўзиде ривожланади. Гулли ўсимликлар гулининг тузилишига кўра бир Ж.ли ва икки Ж.ли бўлади (қ. Гул). Бир Ж.ли гуллар битта ўсимликнинг ўзиде (қ. Бир уйли ўсимликлар) ёки бошқа-бошқа ўсимликларда (қ. Икки уйли ўсимликлар) жойлашган бўлиши мумкин. Баъзан битта ўсимликнинг ўзи бир жинсли ва икки жинсли гулларга эга бўлади (қ. Полигамия). Ж. жинсий хромосомалар назорати остида ривожланади. Сут эмизувчилар урғочиси хужайраларида иккита жинсий (XX) хромосомалар, эркаги хужайраларида биттадан X ва Y хромосомалар бўлади. Жинсий кўпайишда урғочи организм фақат бир хил, яъни X хромосомага эга бўлган гамета (тухум хужайра)лар, эркак организм эса икки хил, яъни X ва Y хромосомаларга эга бўлган гамета (уруғ хужайра)лар ҳосил қилади. Уруғланиш жараёнида X ва Y хромосомага эга бўлган уруғ хужайраларнинг X хромосомали тухум хужайра б-н қўшилиш имконияти тенг бўлади. Шунинг учун уруғланишдан сўнг XX ва XY хромосомали зиготалар, яъни урғочи ва эркак организмлар тенг нисбатда ҳосил бўлади. Ана шу жара-

ён туфайли табиатда урғочи ва эркак организмларнинг ўзаро тенг нисбати сақланиб қолади.

Бакриддин Зарипов, Очил Мавлонов.

ЖИНС (геологияда) — муайян белги ва хоссаларга эга бўлган структура, модда (мае, тоғ жинслари).

ЖИНС (муסיқада) — ўтмиш Шарқ муסיқа илмида бир нечта бўьдлар кўшилишидан хрсил бўладиган муסיқа товуши қатори. Асосан 4 ва 5 поғонали гуруҳларга ажратилади; 3, 6—7 поғонали ҳам бўлиши мумкин. Жамлар таркибига кириб, уларнинг пастки ёки юқоридаги қисмини ташкил этади (яна қ. Ажнос).

ЖИНС БИЛАН БИРИКИБ ИРСИЙЛАНИШ — генлари жинсий хромосомалари жойлашган белгиларнинг ирсийланиш ҳодисаси. Бу ҳодиса америкалик Т. Морган ва унинг шогирдлари томонидан дастлаб капалакларда кузатилган, кейинчалик дрозофилада батафсил ўрганилган. Дрозофилада гетерогаметали жинснинг Ухромосомаси ўзида бошқа белгиларнинг генларини деярли сақламайди, яъни ирсий жиҳатдан инерт бўлади. Шу сабабдан Х-хромосомада ўз аллел жуфтига эга бўлмайди. Дрозофилада кўзнинг қизил ранги доминант А гени, оқранги эса унинг рецессив аллели орқали бошқарилиши ҳамда уларнинг Х-хромосомада жойлашганлиги аниқланган. Қизил кўзли эркак дрозофила пашшаси оқ кўзли урғочи пашша б-н чатиштирилганида уларнинг авлоди (F₁)да фақат оқ кўзли эркак пашшалар ва фақат қизил кўзли урғочи пашшалар пайдо бўлган. Бунда гомогаметали она организмнинг ХА-хромосомаси ҳам эркак, ҳам урғочи пашшаларга, гетерогаметали ота организмнинг ягона ХА-хромосомаси эса урғочи пашшаларга ўтганлигини кўраимиз.

Одамда дальтонизм, гемофилия касалликларининг белгилари жинс б-н бирикиб ирсийланади. Иккала касаллик ҳам рецессив генлар томонидан

бошқарилади, бу генлар Х — хромосомада жойлашган.

ЖИНС ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ МИНЕРАЛЛАР — тоғ жинслари таркибига доимий асосий компонент сифатида кирувчи минераллар. Силикатлар энг кўп тарқалган (Ер пусти массасининг қарийб 75% ини ташкил этади). Минералларнинг хиллари 3000 дан зиёд бўлишига қарамай фақат 100 дан ортиқроғи Ж. х. қ. м., улардан 60 тачаси энг кўп тарқалган. Ж. х. қ. м. асосий, иккинчи даражали ва аксессуар минералларга бўлинади. Асосий минераллар яхши ўрганилган, улар тоғ жинсларининг номини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади. Иккинчи даражалиларининг борлиги ёки йўқлиги тоғ жинсининг номини аниқлашга таъсир этмайди. Ҳар қайси тоғ жинси гуруҳи ўзига хос минералларга эга. Магматик тоғ жинслари учун дала шпатлари, кварц, слюдалар, пироксенлар, оливинлар; чўкинди тоғ жинслари учун гипс, ангидрит, гидрослюдалар, галит, каолинит, галлуазит, кальций ва б.; метаморфик тоғ жинсларига кианит, андалузит, силлиманит, глаукофан ва б. характерли. Магматик ва метаморфик тоғ жинсларидаги Ж. х. қ. м. уларнинг қосил бўлиш шароитини билишда муҳим ҳисобланади. Бир хил тоғ жинслари учун асосий ҳисобланган минераллар бошқа тоғ жинсларида иккинчи даражали ролни ўташи мумкин. Ж. х. қ. м. тоғ жинсларининг физик хоссаларини белгилайди. Шунинг учун ҳам Ж. х. қ. м.ни ўрганиш илмий (айниқса геофизик тадқиқотларда) ва амалий аҳамиятга эгадир.

ЖИНСИЙ АЪЗОЛАР - кўпайиш аъзолари. Ҳайвонларнинг жинсий аъзолари жинсий безлар — гонадалар (уруғдон ва тухумдон), жинсий йўллар (уруғ ва тухум ўтадиган йўллар) ва копулятив аъзолардан иборат (бир қанча ҳайвонларда тухум йўлларида бачадон ва кин ажралиб чиққан). Тирик туғадиган ҳайвонларда юқоридагилардан ташқари,

бола етиладиган аъзолар ҳам Ж. а.га киради. Кўп хайвонлар айрим жинсли, яъни эркак хайвонларда фақат эркак Ж. а., урғочи хайвонларда фақат урғочи Ж. а. бўлади. Баъзи хайвонлар (мае, булутлар, баъзи ковакичлилар, чувалчанглар, бўшликичлилар) кўш жинсли (к. Гермафродитизм). Ж. а. бирламчи жинсий белгилардир (яна қ. Иккиламчи жинсий белгилар).

Одамда Ж. а. ички ва ташқи Ж. а.га бўлинади: ички Ж. а. (эркакларда бир жуфт мояк, ортиқлари б-н, уруғ чиқариш йўллари, уруғ пуфакчалари ва простата бези; аёлларда тухумдон, бачадон, унинг найлари ва қин) асосан кичик чанокда жойлашган; ташқи Ж. а. [эркакларда эрлик олати б-н ёрғок, аёлларда катта ва кичик жинсий (уятли) лаблар, қин дахлиз, клитор, кизлик пардаси ва Бартолин безлари] қов бирлашмаси (симфиз) тагида жойлашган. Ёрғокда турадиган бир жуфт аъзо — мояк эркак жинсий хужайралари (сперматозоидлар)ни этиштириб чиқаради. Моякнинг орқа чеккасига мояк ортиғи тақалиб туради. Мояк ортиғининг думидан уруғ чиқариш йўли бошланади. Бу йўл уруғ тизимчаси таркибида чов канали орқали кичик чанокқа киради ва ковуқ тубига етиб бориб, кенгаяди (уруғ чиқариш йўлининг ампуласи). Ампуланинг охириги қисми уруғ пуфакчасининг йўлига қўшилиб, уруғ отиш йўлига айланади. Бу йўл простата безини тешиб ўтиб, сийдик чиқариш канали (уретра)нинг простатик қисмига очилади. Уруғ пуфакчасида уруғ йиғилиб туради. Эрлик олати (закар) иккита ғорсимон тана б-н битта ғовак танадан тузилган. Ғовак тананинг охириги қисми кенгайиб, олат бошчасини ҳосил қилади. Ғовак тана ичидан уретра (сийдик чиқариш канали) ўтади, у олат бошчасига очилади. Эрлик олати соҳасида тери йиғилиб, бурмаланади (чекка кертмак). Ғорсимон тана тўқимасида веноз қон бўлади: жинсий кўзғалишда шу танага қон шиддат б-н келиб, эрекция рўй беради.

Аёллар жинсий беzi — тухумдон-

нияг пўстлоқ ва мағиз (мия) қавати бор. Пўстлоқ қаватда жуда кичик ва секин-аста катталашиб етиладиган Грааф пуфакчалари туради. Ҳар қайси пуфакчада 28 кунда биттадан жинсий хужайра — тухум етилади. У бачадон найлари орқали бачадонга келади. Бачадон бўйни б-н ташқи Ж. а. ўртасидаги канал — киннинг устки қисмига бачадон бўйни кириб туради, қин тешиги эса жинсий лаблар орасидан ташқарига очилади. Кичик жинсий лаб тубининг икки томонида ғорсимон тана бор, унинг орқа учи тагидаги жуфт безлар (Бартолин безлари)дан ишланиб чиқадиган секрет кичик жинсий лаб б-н қин дахлизи шиллик пардасини намлаб туради. Клитор эркак олати каби ғорсимон танадан тузилган, қон томирлар ва нервларга бой, терисида нерв охирилари кўп бўлиб, у жинсий ҳис аъзосидир. Қин дахлизи — олдинги томондан клитор, орқа томондан катта жинсий лабларнинг орқадаги битишмаси, икки ён томондан кичик жинсий лабларнинг ички юзаси б-н чегараланган. Қин дахлизига сийдик чиқариш канали (уретра) очилади. Уретранинг бўйи аёлларда 3—4 см, эни ўзгарувчан, канали осон чўзилади. Қиз болаларда қин тешиги юпқа парда (кизлик пардаси) б-н бекилиб туради. Парда ўртасида кичкина тешик бор (яна қ. Балоғатга етиш, Жинсий гигиена).

Ад.: Аҳмедов Н. К., Нормал ва патологик анатомия билан физиология, Т., 1997. Носир Аҳмедов.

ЖИНСИЙ БЕЗЛАР, гонадалар - одам ва хайвонларда жинсий хужайралар (тухум ва сперматозоидлар) ҳамда жинсий гормонларни ҳосил қилувчи аъзолар. Ж. б. жинсни белгилайди. Аёллар жинсий беzi тухумдон одамда кичик чанок бўшлиғида, кўпчилик сут эмизувчиларда буйракнинг орқа Фемида жойлашган. Тухумдоннинг пўстлоқ ва мағиз (мия) қавати бўлиб, унда кўплаб фолликулалар мавжуд, уларнинг ҳар бирида битта тухум етилади. Тухумдонда эстрогенлар,

прогестинлар, релаксин ва б. гормонлар хосил бўлади. Эркаклар жинсий беши — мойка одамда ва талайгина сут эмизувчиларда уруғ халтачаси (ёрғоқ)да, бошқа ҳайвонларда корин бўшлиғида жойлашган. Мойкада тестостерон ва б. гормонлар ишлаб чиқарадиган эркак жинсий хужайралари (сперматозоидлар) ва б. махсус хужайралар етилади.

Умуртқали ва умуртқасиз ҳайвонларнинг бошқа вакилларида Ж. б.нинг жойланиши ва тузилиши хилма-хил. Ж. б.нинг секретор фаолияти гонадатроп гормонлар орқали бошқарилади.

ЖИНСИЙ БЎҒИН - қ. Проталлий.

ЖИНСИЙ ГИГИЕНА - жинсий аъзолар касалликларидан, шунингдек, венерик касалликлардан сақланиш, туғиладиган фарзанднинг соғлом, оиланинг мустаҳкам бўлишини таъминлаш мақсадида кўриладиган тадбирлар.

Эркакларнинг жинсий гигиенаси жинсий аъзоларни тоза тутиш, венерик касалликлар юқишининг олдини олиш учун тасодиқий жинсий алоқалардан ўзини тийиш ва ҳ. кдан иборат (қ. Жинсий тарбия). Жинсий аъзоларни ҳар куни илиқ сувда совунлаб ювиш, ўғил бола ҳали гўдаклигидаёқ унинг жинсий олатини тоза тутишга, у улғайгани сайин жинсий аъзосини бот-бот совунлаб ювиб туриш ва ҚУРУҚ қилиб артишга одатлантириб бориш лозим. Ёш болаларга тор иштон, шим кийгизиш ярамайди, акс ҳолда, жинсий олатни қисиб қўйиши ёки унга инфекция тушиб яллиғланиши (фимоз)га олиб келиши мумкин.

Аёлларнинг жинсий гигиенаси. Аёл организмнинг анатомик-физиологик хусусиятлари (ҳайз кўриш, ҳомиладорлик, бола туғиш, эмизиш), шунингдек, уларни жинсий аъзолар касалликлари ва венерик касалликлардан сақлаш ҳамда олдини олиш учун алоҳида озодалик талаб этилади. Ташқи жинсий аъзоларни гўдаклик давриданок ҳар куни эрталаб ва кечқурун илиқ (қайнаган) сув ёки ка-

лий перманганатнинг ним пушти эритмаси б-н ювиш керак. Жинсий аъзоларни ювишдан олдин кўлни обдан совунлаб ювилади. Қиз бола чақалоқлик ва болалик даврида унда ҳали жинсий гормонлар бўлмагани сабабли жинсий аъзолари алоҳида анатомик ва физиологик хусусиятларга эга бўлади; қин эпителийси 2—3 қават хужайралардан иборат (етук ёшдаги аёлда 40—50 қават), қинда махсус микроорганизмлар — қин таёқчалари бўлмайди. Шу сабабли бу аъзода турли яллиғланиш касалликлари осон юзага келади. Қизамиқ, скарлатина ва б. умумий касалликлар оқибатида қинга инфекция тушиши мумкин. Ҳатто гижжалар тўғри ичакдан чиқиб қинга кириш ҳоллари ҳам кузатилади. Бунда қизалоқ қичинганлиги учун тери ва шиллик пардалари тирналиб, инфекция киради ва яллиғланиш касалликлари вужудга келади. Бу эса оғирроқ оқибатларга олиб келиши мумкин — кизлик пардаси, қин беркилиб қолиши (қ. Битов) ёки сурункали яллиғланиш касалликлари — кольпит (қин яллиғланиши) ва б. юзага келиши мумкин. Жинсий аъзолар гигиенаси учун ишлатиладиган буюмлар тоза жойда алоҳида сақланиши, уларни ҳеч ким тутмаслиги керак. Қиз болаларнинг жинсий аъзолари қай аҳволда эканлигига доим кўз-қулоқ бўлиб туриш лозим: тозалikka риоя қилиш, жинсий аъзоларини, оралик соҳасини мунтазам ювиб туриш, ич кийимларини тез-тез алмаштириб, уларни қайнатиб ювиш ва дазмоллаш, киз бола кийимлари, сочик ва б. ни алоҳида сақлаш ва ҳ. к. Қиз боланинг балоғатга етиш даври алоҳида эътиборни талаб этади. Унга ҳайз бошланиши, унинг моҳияти ва у касаллик эмас, балки физиологик ҳолат эканини олдиндан тушунтириш лозим, токи кутилмаганда ҳайз бошланса, у саросимага тушмасин. Ҳайз кўриш кунларида бадани тоза тутиш ва ташқи жинсий аъзоларни ювишдан ташқари, қўшимча гигиена чораларини кўриш зарур. Бу даврда шамоллаш, грипп ва б. инфекциялардан эҳтиёт бўлиш, очик ҳавзаларда, ваннада

чўмилмаслик, оғир иш қилмаслик лозим. Фақат енгил душ қабул қилиш мумкин.

Эри б-н турган аёл жинсий ҳаёт гигиенасига айниқса жиддий риоя қилиши, йилига камида бир марта аёллар консултациясига бориб туриши керак. Жинсий аъзоларда ўзгариш сезилса (оғрик, ҳайз қонининг кўп ёки оз кетиши, оқчил келиши ва х. к.) врачга мурожаат қилиш зарур. Юқорида айтилган гигиена чоралари аёл ҳаётининг климактерий ва қариллик даврларида ҳам амалга оширилади. Умуман хоҳ аёл, хоҳ эркак Ж. г.га тўла-тўқис амал қилса, ҳар қандай нохушликларнинг олди олинади.

Бердимурод Саидқориев.

ЖИНСИЙ ГОРМОНЛАР - одам ва умуртқали ҳайвонлар жинсий безларида ишланадиган биологик фаол моддалар. Бирламчи жинсий белгилар (гонадалардан ташқари) ва иккиламчи жинсий белгилар намоён бўлишини таъминлайди. Ж. г. кимёвий тузилишига кўра, стероидлар ва полипептидларга ажратилади. Стероид гормонлар андрогенлар, эстрогенлар ва прогестинлар (гестагенлар)га бўлинади.

Эркаклар жинсий гормонлари — андрогенлар уруғдоннинг маълум хужайраларида синтезланади; молекуласи 19 углерод атомидан иборат. Энг асосийси — тестостерон. Аёллар жинсий гормонлари — эстрад иол, эстрон тухумдон фолликулаларида ишлаб чиқарилади, улар 18 углерод атомидан тузилган; прогестинлар тухумдоннинг сариқтанасида ва б. структур элементларда синтезланади. Молекуласи 21 углерод атомидан ташкил топган. Энг асосийси — прогестерон. Ж. г. буйракнинг мағиз қаватида, хомиладорликда эса плацентада ҳам ишланади. Ж. г. организмнинг эркаклик ёки урғочилик характерини белгилайди. Организм балоғатга етиши даврида Ж. г. жинсий ҳисни шакллантириш ҳамда марказий нерв системасини фаоллаштириш функциясини бажаради. Эстроген ва гестаген гормонларнинг

ўзаро таъсири туфайли оталанган уруғ хужайра бачадонга ўрнашиб (к. Имплантация), хомиладорлик ва туғруқнинг маромида кечишини таъминлайди. Бевосита тухумдонда сариқ танада, шунингдек, бачадон ва б. аъзоларда ҳосил бўладиган оксил табиатли Ж. г.дан релаксин (хомиладорликни сақлайди, бачадон тонусини сусайтиради ҳамда чаноқ суяги бўғимлари бойламини бўшаштиради); уруғдон, уруғ каналчалари ва тухумдон фолликулаларида етиладиган ингибин (гипофизда фолликулани стимуловчи гормон ажралишини бошқаради) муҳим аҳамиятга эга. Ж. г. тиббиётда эндокрин, акушер-гинекологик касалликларни даволаш ҳамда кўкрак бези, простата безида хавфли ўсмалар ҳосил бўлиши жараёнининг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

ЖИНСИЙ ЕТИЛИШ, вояга етиш, пубертат давр (лот. pubertas — бўйига етиш, жинсий етилиш) — одам (к. Балоғатга етиш) ва ҳайвонларда организмнинг жинсий кўпайиш қобилиятига эга бўлган индивидуал ривожланиш даври. Ж. е.дан сўнг репродуктив давр келади. Тана ўлчами, умрнинг қисқа ёки узоқ бўлиши ҳамда Ж. е. вақти ўртасида боғланиш мавжуд. Қисқа умр кўрадиган майда ҳайвонлар эрта жинсий етилади. Мае, 30—35 сутка умр кўрадиган бошайланғичлилар 4—5 суткада, майда балик — гамбузия ҳаётининг 1-йили, ўн йиллаб умр кўрадиган йирик баликлар 5—15 й.да ва ҳатто ундан ҳам кечроқ вояга етади. Кўпчилик қушлар ҳаётининг 1-ёки 2-йили жинсий етилади. ОPOSEИУМ, кўрсичқон ва б. баъзи ҳашаротхўрлар, кўршапалаклар, товушқонлар ва жайралар 10 й. умр кўради, умрининг 1-йили вояга етади. Ялқовлар, чумолихўрлар, панголиналар, куракоёқлилар 15—30 й. яшайди, 2—5 й.да вояга етади. Аммо худди шунча умр кўрадиган бўрисимонлар 6—8 ойда вояга етади. 30 й. гача умр кўрадиган йирик йиртқичлар (пантера, йўлбарс, леопард, арелон) 3—5 й.да,

60—70 й. яшайдиган филлар 12—20 й.да, тубан маймунлар 2—4 й.да, одам-симон маймунлар 8—10 й.да вояга етади. Кўпчилик хайвонлар урғочиси эркакларига нисбатан эрта вояга етади. Маймунларда Ж. е. даври бир неча ойга, одамда бир неча й.га чўзилади.

ЖИНСИЙ ЖИНОЯТЛАР - жинсий эркинлик ва дахлеизликка жинсий тарзда тажовуз қилиш. Жиноят ҳуқуқига биноан, жамиятда шакланган жинсий ахлоқ қонун-қоидаларини қўпол равишда бузган шахслар қонунга кўра тегишлича жазоланади. Ўзбекистон Республикаси ЖКга мувофиқ, қуйидаги қилмишлар Ж. ж. сирасига қиради: номусга тегиш; жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлаптиб, ғайритабиий усулда қондириш; бесоқолбозлик; аёлни жинсий алоқага мажбур этиш; 16 ёшга тўлмаган шахс б-н жинсий алоқа қилиш. Бу хил жиноятлар, одатда, жабрланувчига зўрлик ишлаптиб, кўрқитиб, рухий заифлигидан, ёшлигидан фойдаланиб содир этилади. Ж. ж. учун қаттиқ жазо белгиланган (Ўзбекистон Республикаси ЖК 118—121, 128—129 моддалар).

ЖИНСИЙ ЗАИФЛИК - қ. Импотенция.

ЖИНСИЙ КЎПАЙИШ - урғочи ва эркак жинсий хужайралар — гаметаларнинг қўшилишидан ҳосил бўладиган зиготадан янги организмнинг ривожланиши, организмлар кўпайишининг ҳар хил шакллари. Ж. к.да генетик жиҳатдан ҳар хил гаметаларнинг уруғланиш жараёнида қўшилиши туфайли бир-бирига ўхшамайдиган организмлар пайдо бўлади, яъни уруғнинг ўзгарувчанлиги ортади. Эволюция жараёнида Ж. к.нинг келиб чиқиши гаметаларнинг дифференциацияси ва организмларда жинсий белгиларнинг ривожланиши б-н боғлиқ. Ж. к. барча эукариотлар учун хос бўлсада, бироқ хайвонлар ва юксак ўсимликларда кўп учрайди. Инфузориялар ва айрим

бактериялар учун хос бўлган конъюгация жараёни ҳам ирсий материал алмашинувидан иборат бўлгани туфайли генетик жиҳатдан Ж. к.га яқин туради. Ж. к.нинг партеногенез шакли эволюцион жиҳатдан кейинроқ пайдо бўлган. Хайвонлар орасида айрим жинсли турлари б-н бир қаторда гермафродитлар ҳам кўп учрайди. Гаметаларнинг шакли, катта-кичиклиги ва ҳаракатчанлигига биноан Ж. к.нинг изогамия, оогамия, гетерогамия шакллари бўлади (яна қ. Жинсиз кўпайиш, Вегетатив кўпайиш).

ЖИНСИЙ СОВУҚЛИК, фригидлик — сексуал таъсиротга жавобан эротик ҳиснинг сустлиги (қ. Сексопатология). Ж. с. деганда аёллар хулқ-атворидаги хатти-ҳаракатлар, жумладан, жинсий майлнинг сусайиши ва жинсий қониқиш — хуш ёқиш (оргазм) сезгисининг айнаши тушунилади. Ж. с.нинг бир неча хили тафовут қилинади: бирламчи (конституционал) — Ж. с. жинсий майлнинг норасолиги туфайли юзага келади; ретардацион Ж. с. — сексуал ҳиснинг ёшга мос ҳолда ривожланмаслиги; психоген Ж. с, бунда Ж. ска психик омиллар сабаб бўлади; симптоматик Ж. с. — асабий, рухий ёки бошқа бирор касаллик натижасида рўй беради; эндокрин Ж. с. жинсий безларнинг кам-кўстлиги ёки эндокрин касалликлар (диабет, гипотиреоз, Базедов касаллиги) сабаб бўлади; генитал - рецептив Ж. с. — жинсий аъзоларнинг жиддий касалликларида кузатилади; жинсий дискомфорт — аёлнинг жисмоний ёки рухий ожизлиги туфайли рўй беради; Ж. с.нинг аралаш хили юқорида келтирилган омилларнинг турли кўринишлари туфайли содир бўлади. Ж. с.ни даволаш кўпинча яхши натижа беради. Ҳар қандай ҳолатда ҳам врач сексопатолог б-н маслаҳатлашиб, унинг кўрсатмаларига амал қилиш лозим.

Ад.: Ходаков Н. М., Ёш келин-куёвларга [2-наши], Т., 1986; Салимов Э., Лаззатланиш санъати, Т., 1997.

ЖИНСИЙ ТАНЛАНИШ — бир қанча хайвонларда табиий танланиш шакллари билан бири. Ж. т. бир хил (одатда, эркак) жинсга мансуб индивидларнинг (мае, эркаклар ўртасида содир бўлиб турадиган) бошқа жинс б-н қўшилиш имконига эга бўлишдаги ўзаро муносабатлардан иборат. Иккиламчи жинсий белгилари (мае, пати, ранги, йирткич тишлари ва шохлари) кучли ривожланган эркак хайвонлар бошқаларига нисбатан қарама-қарши жинсни кўпроқ жалб қилади, бинобарин кўпроқ кўпайиш имкониятига эга бўлади. Ж. т. тушунчасини илк бор Ч. Дарвин таклиф этган. Ж. т. орқали тур учун мутлақо фойдасиз, ҳатто зарарли белгилар (мае, буғулар эркагининг йирик шохи, баъзи нари кушларда жуда узун дум) нинг пайдо бўлишини тушунтириб беради. Ж. т. яшаш, яъни ҳаёт учун зарур шароит (озик-овқат, жой ва б.)га эга бўлиш учун курашдан иборат бўлмайди. Ж. т. да мағлуб индивид яшаб қолади, ҳатто ғолибдан ҳам узоқроқ умр кўриши, келгуси мавсумда ғолиб бўлиши ҳам мумкин. Кўпчилик хайвонлар ва барча ўсимликларда Ж. т. бўлмайди. Ж. т. филогенетик ривожланиш омили сифатида энг юксак ривожланган хайвонлар, асосан кушлар ва сут эмизувчиларда намоён бўлади.

ЖИНСИЙ ТАРБИЯ - болалар, ўсмирлар ва ёшларда жинс масалаларига нисбатан тўғри муносабатни шакллантириб боришга қаратилган табиий ва педагогик тадбирлар тизими; тарбия жараёнининг муҳим қисми. Ж. т. шахснинг жисмоний, ақлий, маънавий ва эстетик ривожланиши б-н бевосита боғлиқ. Ж. т.нинг асосий вазифаси ёш авлоднинг яхши ўсиб-унишига, зурриёт бериш функциясини бекаму кўст қилиб шакллантиришга, никоҳ ва оилани мустаҳкамлашга ёрдам беришдан иборат. Ж. т.ни болаларнинг ёши, жинси ва малакасига мос тушадиган қилиб олиб бориш зарур. Кўплар Ж. т.ни балоғат ёшида бошлаш керак деб ҳисоблашади. Бу нотўғри,

чунки бунга тааллуқли айрим масалаларни боланинг ёшлигидан бошлаб ҳал қила бориш керак. Кўпгина ота-оналар жинс масаласини муҳокама қилиш одобдан эмас деб ўйлаб ёшларни қизиқтирадиган масалалар тўғрисида сўзлашмасликни лозим кўришади. Натижада, болалар атрофдагилардан, кўпинча тасодифий манбалардан кўр-кўрона маълумотлар олиб, ўзларини қизиқтирган мавзулар юзасидан аксари нотўғри тасаввурга эга бўлиб қоладилар. Аввало, ёшлар жинс орасидаги тафовутлар, улар жинсий аъзоларининг тузилиши ва моҳияти ҳақида тасаввурга эга бўлишлари лозим. Буни мактаб ёшидан бошлаган маъқул. Маълумки ўсмирлик даврига келиб гормонал ўзгаришлар, балоғатга етиш, жисмоний етилиш туфайли қарама-қарши жинсга қизиқиш пайдо бўлади. Худди шу даврда улар жинсий аъзоларининг анатомик ва физиологик хусусиятларидан бохабар бўлишлари лозим.

Ж. т. жараёнини шартли равишда бир нечта босқичга ажратиш мумкин. Мактабга тарбия ёшидаги болаларга оддий гигиена малакалари ва юриш-туриш қоидаларини ўргатиб бориш, организмни чиниқтириш муҳим, чунки уларнинг жинсий жиҳатдан ривожланиши умумий жисмоний ривожланишига боғлиқ. Болалар тарбияси ва парваришида баданнинг эроген зона деб аталадиган (қ. Жинсий ҳаёт) жойлари таъсирланмаслигига эътибор бериш, уларга ноқулай, тор кийим кийгазмаслик, гижжа касалликлари бўлса, вақтида даволатиш зарур. Шу ёшдаги болаларда, одатда, рўзғор ишларига қарашли истаги пайдо бўлади, ота-оналар бу истақни рағбатлантириб туришлари, ўғил болалардан қизларга ёрдам беришни талаб қилишлари лозим. Болада жавобгарлик, бурч, бошқаларга меҳр-муҳаббат ва ҳурмат б-н қараш ҳиссини шакллантириб бориш муҳим. Болалар уйда бирор иш, мактабда эса тайинли бир вазифа б-н банд бўлиши Ж. т.да муҳим аҳамиятга эга. Балоғатга етиш давридаги Ж. т., биринчи галда, шу

даврдда ўсмирнинг организм ва шахсиятида бўладиган ўзгаришларни ҳисобга олиши лозим. Қизлар 12—14 ёшда, ўғил болалар эса 13—15 ёшда ўсмирликка қадам қўйишади, бу даврдда уларнинг ички дунёси бойиб, эндокрин безлари, айниқса, жинсий безларининг фаолияти кучаяди, аста-секин жинсий майл уйғона бошлайди (қ. Балоғатга етиш). Балоғатга етиш жараёнида жинсий онг қарор топа бошлайди. Оналар шарқона феълимиздаги қон-қонига ўтиб келаётган орият туйғуси, авлодларнинг шаънини пок сақлаш йўлидаги андиша туйғуси қизлар учун жавоҳирлардан ҳам юксакроқ эканлигини йўл-йўлакай уқтириб боришлари лозим. Қизларни маънавий камол топтириш учун улар руҳиятига масъуллик, бурч, уят, меҳрибонлик, фидойилик, вафо фазилатларини сингдириб боришлари даркор. Шунингдек, ифбат, виждоний поклик, номус, ҳаё қизлар табиатиغا хос фазилат эканлигини тушунтириб қўйиш муҳим. Балоғат ёшидагилар бу даврдаги гигиена масалалари тушунчаларини тасодифий ўртоқларидан эмас, балки ота-оналари, педагоглар ва мактаб врачларидан олишлари муҳим. Хусусан бу даврда қизларни ҳайз қўришга, ўғил болаларни эса ихтилом бўлиб туришга тайёрлаш, бу физиологик ҳодисалар табиий ҳол эканлигини, улар бошланганида қандай гигиена қоидаларига амал қилиш кераклигини қизларга онаси, ўғилларига отаси ёки яқин кишилари тушунтириб бериши керак. Ёшлар ўзларида пайдо бўлиб борадиган алланечук истакларни ҳамиша ҳам жиловлаб ололмайди, қарама-қарши жинсдаги ўз тенгқурлари олдаида энди ўзларини ноқулай ҳис қиладиган бўлишади. Мана шу даврда ёшлар ўзларини қизиқтирадиган ишлар б-н банд бўлса, қўнгли одамларга хайрихоҳлик б-н тўлиб-тошиб турса, уларда жинс масалаларига одатдан ташқари қизиқиш пайдо бўлмайди. Шунинг учун ёшлардаги ижодий майлларни, қўп киррали қизиқишларни тарбиялаб бориш, уларнинг жисмоний тарбия

ва спорт б-н шуғулланишларини тарғиб қилиш ниҳоятда муҳим. Чунки жисмоний тарбия ва спорт ёшларнинг ортиқча куч-қуввати ва вақтини банд қилиб, организмнинг ҳар томонлама камол топишига, бақувват бўлишига ёрдам беради (қ. Жисмоний тарбия, Ақлий тарбия). Ота-оналар ва педагоглар ёшларни ҳурмат қилиб, уларнинг фикрлари б-н кизиқишлари ва ўртоқлашишлари лозим. Одам жисмонан ва руҳан балоғатга етганидан кейин чин муҳаббат пайдо бўлади. Бундай муҳаббат ўзаро ҳурмат, дунёқараш ва қизиқишларга ҳамоҳанг бўлса инсоннинг ҳаётини бойитади ва мустаҳкам оила қуриш учун негиз яратади.

Ад.: Ходаков Н. М., Ёш келин-куёвларга [2-нашри] Т., 1986; Шоумаров Ш., Шоумаров Ф., Муҳаббат ва оилавий ҳаёт, Т., 1990.

Бердимурод Саидқориев.

ЖИНСИЙ ХРОМОСОМАЛАР - айрим жинсли организмларда ҳар хил жинсларга кирувчи индивидларнинг каротиопларидаги фарқларни белгилловчи хромосомалар. Х (икс) б-н белгиланган иккита бир хил жинсий хромосомаларга эга бўлган организмлар гомогаметали жинс деб аталади. Одам, сут эмизувчилар, бир қанча хашаротлар, мае, дрозодфилада урғочиси гомогаметали, яъни ХХ хромосомали, эркаклари гетерогаметали ҳисобланади. Гетерогаметали жинс хромосомалари ХУ (ХУ тип) ёки ягона Х хромосомалига (ХО тип) эга бўлади. Мейозда гомогаметали жинс фақат бир хил, яъни Х хромосомали гаметаларни, гетерогаметали жинс тенг микдорда Х ва У хромосомали гаметаларни ҳосил қилади (ХУ типда). ХО типда хужайраларнинг тенг ярми хромосомали, қолган ярми жинсий хромосомага эга бўлмайди. Тухум хужайра Х хромосомали уруғ хужайра б-н уруғланганида зигота ХХ хромосомали бўлиб, ундан урғочи организм, У хромосомали уруғ б-н уруғланганида эса зигота ХУ хромо-

сомали бўлиб, ундан эркак организм ривожланади. Қандала ва чигирткаларнинг урғочиси гомогаметали (XX), эркаклари, аксарият ҳолларда, гетерогаметали (ХО) бўлади. Қушлар, капалаклар, айрим судралиб юрувчилар, сувда ва курукликда яшовчиларнинг урғочилари гетерогаметали (ХУ), эркаклари гомогаметали (XX) дир. Бундай ҳолларда тухум хужайралар Х ёки У хромосомага, уруғ хужайралари эса фақат бир хилдаги Х хромосомага эга бўлади (яна қ. Жинс).

ЖИНСИЙ ЦИКЛ - жинсий вояга етган урғочи ҳайвонларда кўпайиш б-н боғлиқ ҳолда такрорланиб турадиган морфофизиологик жараён. Йил давомида кўпаядиган ҳайвонларда бу жараён кўп марта ва тўхтовсиз такрорланиб туради (полициклик ҳайвонлар). Полициклик Ж. ц. мавсумий кўпаядиган ва кўпайиш даврида бир Ж. ц. ҳосил қиладиган турлар учун хос (мае, қон сўрувчи пашшаларнинг гонадотрофик цикли). Мўътадил ва ўрта минтақаларда тарқалган ҳайвонларнинг битта гонотрофик цикли бўлади (моноциклик ҳайвонлар). Ҳар хил ҳайвон турлари ва ҳатто айрим индивидларнинг Ж. ц. даври бир хил бўлмайди. Энг оддий ҳолда Ж. ц. фақат фолликуляр даврдан иборат. Бу давр мобайнида тухум ўсиб ривожланади ва ташқи муҳитга чиқарилади (балиқлар ва сувда ҳамда курукликда яшовчиларнинг увилдирик ташлаши, судралиб юрувчиларнинг тухум кўйиши). Қушлар Ж. ц. 3 давр: фолликуляр (ўсиш, етилиш, тухумдондаги овуляция), тухум бошиш ва жўжа боқиш даврларидан иборат.

Тўлиқ Ж. ц. йўлдошли сут эмизувчилар учун хос бўлиб, 4 даврдан иборат. Фолликуляр даврида тухумдонларда эстроген гормон ажратиб чиқарадиган фолликулалар етилади. Эстроген урғочи ҳайвонларда маълум шароитда жинсий кўзгалиш пайдо қилади ва жинсий органларга қон оқиб келишини кескин кучайтиради. Фолликулалар етилган сайин ерилади (овуляция содир бўлади), ҳосил

бўлган тухумлар тухумдонга тушади. Тухум йўлида тухум уруғланиши мумкин. Тухум йўлидан тухум бачадонга ўтади. Лютеин, яъни сарик тана даврида бўшаб қолган тухум фолликулалари қонга прогестерон ажратиб чиқарадиган сарик танага айланади. Прогестерон таъсирида фолликулаларнинг ривожланиши тўхтайди, бачадон девори қалинлашиб, сут безлари йириклашади. Уруғланган тухумнинг бачадон деворига имплантацияси (ёпишиши)дан сўнг ҳомилалик даври, ундан сўнг лактация даври бошланади. Сарик тана функцияси сўнгги 2 давр мобайнида давом этади. Тухум хужайра уруғланмай қолса, у ҳолда Ж. ц. дастлабки 2 давр б-н чекланади. Тухум ичида кечадиган жараёнларнинг ритмик алмашинуви (овариалцикл) бачадон ва жинсий қиндаги циклик ўзгаришларга, бачадондаги тинч давр тухумдаги фолликуляр фазага мос келади. Ундан кейинги пролифератив даврида бачадонни ва унинг деворини қоплаб турган эпителийнинг қалинлашуви кузатилади. Овуляциядан кейинги секреторлик даврида прогестерон таъсирида бачадон зиготани имплантация қилишга тайёр бўлади. Агар тухум хужайра уруғланмаса, инволюция даври бошланади; сарик, тана йўқолади ва тухумдон тинч даврга қайтади.

Жинсий қиндаги циклик давр (эстрал цикл) ҳам 4 даврдан, хусусан куйкишдан олдинги (проэструс), фолликуляр фаза ва овуляцияга мос келадиган куйкиш (эструс), лютеин фазага мос бўлган метаэструс ва тинч давр (диэструс)дан иборат. Кўпчилик сут эмизувчиларнинг Ж. ц. эстрал, приматлар ва одамларда эса менструал бўлади.

Муайян фаелда кўпаядиган ҳайвонларнинг эркагида куйкиш даври бошланиши б-н жинсий безларида уруғ хужайралари ўсиб етила бошлайди. Бу жараён урғочисининг куйкиш бошланиши б-н бир вақтда охирига етади. Полициклик ҳайвонларнинг эркаги доимий потенцияга эга. Уларда потенция урғочисининг оталанишга тайёрлигига

қараб реализация қилинади.

Ж. ц. нерв ва эндокрин системаси орқали бошқарилади. Умуртқалиларда бу жараён жинсий гормонлар орқали амалга ошади. Жинсий гормонлар секрецияси марказий нерв системасининг назорати остида гипоталамусдан келадиган сигналлар орқали гипофизнинг гонадотроп гормонлари ёрдамида бошқарилади.

Очил Мавлонов.

ЖИНСИЙ ҲАЁТ — жинсий ҳаловат қарор топишига қаратилган мураккаб жисмоний, руҳий ва ижтимоий жараёнлар мажмуи. Ж. х. уруғ (авлод)ни давом эттириши б-н бирга эркак ва аёл ўртасидаги маънавий яқинликни қам ифода этади. Ж. х.даги руҳий ва жисмоний томоннинг нисбати, шунингдек, сексуалликнинг ҳар хил шаклига муносабат турли жамятда турлича бўлиб, ҳар бир жамятнинг ўз жинсий ахлоқ нормалари бор. Сексуалликка тегишли нарсалар инсон турмушида катта аҳамиятга эга, лекин уни инсон ҳаётини белгилаб берадиган асосий омил деб қарамаслик лозим (қ. Жинсий тарбия). Ҳар бир кишининг Ж. х. хусусиятлари кўпгина омилларга — ирсияти (туғма), гормонлари (қ. Жинсий гормонлар), асабларига алоқадор омилларга, шунингдек, шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Одамнинг ёши, жинси, шахсий хусусиятлари ва б. омилларга қараб Ж. х. ҳар хил бўлади. Ж. х. балоғат ёшига қараб бошланади (қ. Балоғатга етиш). Ж. х.ни 18—20 ёшдан кейин бошлаш керак. Қиз боланинг 12—14 ёшда ҳайз кўриши — уни бу ёшда Ж. х.га тайёрлигини билдирмайди. Унинг органиزمи 18—20 га бориб мукамал шаклланади. Қиз б-н йигит ўртасидаги муҳаббат ёки эр-хотин орасидаги яқинлик муносабатлари ЎзРда оила ва никоҳ нормалари асосида белгиланган. Ўғил болаларга нисбатан қизлар эртароқ (2—3 йил) балоғатга этади, лекин эркакнинг ёши улғайганига қарамай уларда бола туғдира олиш функцияси хийла узоқ давом этади. Эр-хотинлик муносабатлари улар

ўртасидаги ёш тафовутларига ҳам боғлиқ бўлиб, турмуш кураётганда уни назарда тутиш лозим. Ж. х.нинг асосини жинсий алоқа ташкил этади, унинг муҳим томонлари либидо — жинсий майл, эрекция — жинсий кўзғалиш, эякуляция — шахват тўкилиши ва хуш ёкиш — оргазмдир. Жинсий алоқанинг тез-тез ёки вақт-вақти б-н бўлиши одамнинг туғма хусусиятлари, ёши, соғлиғи, ижтимоий омиллар (олган тарбияси, турмуш шароити ва б.)га боғлиқ. Турмуш кургандан кейин жинсий алоқа бир маромга тушади. Жинсий яқинлик қилишни ҳаммага бир хил қилиб — қолипга тушириб қўйиш ярамайди, чунки бир киши учун нормал ҳисобланган нарса бошқа одам учун одатдан ташқаридек бўлиб кўриниши мумкин. Ж. х. одам организмидан жуда катта куч, хис-ҳаяжон ва эҳтирос талаб этади. Шу сабабли ўтқир миокард инфаркти, инсульт, гипертония кризи, меъда ярасининг бот-бот қонаб туриши ва б. оғирроқ ҳолларда жинсий яқинлик қилиш хавфли ҳисобланади.

Аёл бўйида бўлиб қолганида жинсий алоқани давом эттириб борса бўладими, деган масала муҳим. Гинеколог ва сексопатолог мутахассислар бу даврда жинсий яқинликдан бутунлай воз кечиш шарт эмас, лекин алоқа вақтида бир қадар эҳтиёт бўлиш керак, деб ҳисоблайдилар. Ҳомиладорликнинг дастлабки ва охириги 2—3 ойи давомида, шунингдек, аёлнинг кўзи ёриганидан кейин дастлабки 2 ой ичида жинсий алоқадан ўзни тийиб туриш керак. Бу эркак кишига, агар у жинсий жиҳатдан жуда фаол бўлиб келган бўлса ҳам, ҳеч бир зиён-заҳмат бермайди. Қандай бўлмасин бирор ишга берилиб кетиш одатда кишининг диққатини ҳирс кўзишидан чалғитади. Маромида овқатланиш, оилада тотувлик, шахсий гигиена қоидаларига амал қилиш, соғлом турмуш тарзи Ж. х.да ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Жинсий алоқага биринчи марта киришаётган ёш қизда сексуаллик кўпинча «мудроқ холда» бўлади, шу боис қуёв

унинг розилигига қарши, биринчи кечанинг ўзида яқинлик қилишни талаб этмаслиги, у ўз хотинининг майлини ҳам ўйлаб кўриши, унинг кўнглидан ваҳимаси ёзилиб, янги шароитга ўрганиб олиши учун имкон бериши керак; жинсий алоқа эр-хотиннинг розилиги б-н қилинадиган ва кўнгил ўрнига тушадиган шароитда ўтадиган бўлса, у эрга ҳам, хотинга ҳам хузур беради. Ж. х.ни соддалаштириб, вақт-вақтида шунчаки такрорланиб турадиган жинсий алоқадан иборат қилиб кўйиш ва шунинг натижасида эр-хотин ўртасидаги муносабатларнинг зерикарли бир қолипда бўлиб қолиши кўпгина нохушликларга олиб келиши мумкин. Мудом ичкилик ичиб, чекиб юриш эр-каклар мизожини сусайтириб юборади. Мастликда бунёдга келган болалар ақлий ва жисмоний заиф бўлиб туғилишини унутмаслик керак. Киши умрининг турли даврларида жинсий функция турлича бўлади. Расталик даврида жинсий майл (либидо) уйғониб, ўғил болаларда ихтилом, қиз болаларда ҳайз бошланади. Кейинги давр (20—26 яшарлик пайт), одатда, никоҳ б-н тугайди. Ж. х.ни барвақт бошлаш жинсий аъзолар кучининг қирқилишига, жинсий фаолликнинг сусайиб кетишига олиб келади. Етук сексуаллик даври деб ҳисобланадиган 27—50 яшарлик пайт жинсий фаолликнинг бекаму кўст бўлиши б-н ифодаланади. Кейинги даврда жинсий фаоллик аста-секин пасайиб, сўниб боради.

Жинсий функция аслида инстинктга, шартсиз рефлексларга асосланган бўлса ҳам ҳар қалай жуда нозик функция, чунки инсонда у нерв системаси олий бўлимларининг фаол иштирокида юзага чиқади ва кишининг ҳис-туйғулари, кечинмаларига боғлиқ бўлади. Бу — ҳаёт учун муҳим функциялар жумласига кирмасида, унинг бирор тарзда бузилиши, дилхиралик, мудом асабийлашиб юриш, оилавий жанжаллар, ҳатто оиланинг бузилиб кетишига олиб келади; шунинг учун Ж. х.нинг тотувлик, осойишталик б-н ўтишини таъминлаш ижтимоий

жиҳатдан ҳам аҳамиятга эга. Бунда Ж. х. гигиенасининг роли катта (қ. Жинсий гигиена). Ж. х.да одамга фалон нарса норма бўлади деб аниқ, белгилаб бериб бўлмасида, киши ўзига мос келадиган баъзи меъёрга амал қилиб бориши; жинсий талабни қондиришда икки киши иштирок этгани учун яқинлик шу иккала одамга ҳам тўла қаноат берадиган бўлишига эришиш зарур. Кишининг ёши қайтиб қолган чоғида жинсий фаолликнинг аста-секин пасайиб бориши тамомла физиологик ҳодиса. Лекин бу турли кишиларда турлича муддатларда бошланади. Ёш қайтган чоғида жинсий фаолликни сунъий йўллар б-н кучайтириш соғлиқ учун зарарли. Тўғри кун тартибига амал қилиш, вақтида овқатланиш, бадан тарбия ва спорт б-н шуғулланиш Ж. х.нинг бир маромда кечишига ёрдам беради.

Жинсий аъзоларнинг расо ишлаб туриши бошқа ички аъзолар, хусусан ичак ва қовуқнинг ҳолатига ҳам боғлиқ. Жинсий аъзоларни, айниқса аёллар жинсий аъзоларини совқотишдан ва турли яллиғланиш касалликларидан сақлаш муҳим. Баъзан Ж. х.ни одатдагидек йўлга солиб олиш учун мутахассис сексопатолог б-н маслаҳатлашиб олишга тўғри келади. Жинсий томондан ўзгаришлар бўлганда, албатта, врачга мурожаат қилиш лозим.

Ад.: Раҳматов Б. Р., Қулоққа айтилдиган гаплар [2-нашир], Т., 1995.

Бердимурод Саидқориев.

ЖИНССИЗ КЎПАЙИШ - организмларнинг жинсий жараён содир бўлмайдиган, жинсий ҳужайралар иштирок этмайдиган кўпайиш усули. Ж. к. айниқса бир ҳужайрали организмлар орасида кўп учрайди, аммо кўпчилик кўп ҳужайралилар: замбуруғлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳам жинсий кўпайиш хусусиятига эга. Ж. к. фақат тўғарак чувалчанглар ва моллюскаларда учрамайди, бўғимоёқчилар ва умуртқалиларда истисно тариқасида (полиэмбриония шаклида) учрайди. Ж. к. она организмдан унинг бир

қисмини ажралиб чиққан, янги қиз организмга айланиши, шунингдек, кўпайиш вазифасини бажарадиган махсус тузилмалар (бир хужайраларда — споралар, ғовактанлиларда — геммулалар, мшанкаларда — статобластлар) ҳосил қилиб, кейинчалик янги қизлик организмни ҳосил қилиш орқали содир бўлиши мумкин. Немис биологи М. Гартман (1924) ва айрим биологлар Ж. к. агам цитогония, яъни жинсиз хужайраларнинг тенг иккига ва кўп марта (шизогония) бўлиниши (бир хужайраларда) ва айрим кужайралар (споралар)нинг бўлиниши (кўп хужайрали ўсимликларда) тарзида содир бўлишини кўрсатишади. Она организмдан унинг бир киём хужайралари ажралиши орқали кўпайиш вегетатив кўпайиш дейилади. Одатда, биртурнинг ўзида Ж. к. б-н бирга жинсий кўпайиш ҳам бўлади. Шунинг б-н бирга битта тур бир неча хил усулда Ж. к. мумкин. Мас, ўсимликлар спора ҳосил қилиш, новдаси, илдизмеваси, туганаги орқали; ғовактанлилар ташқи ва ички куртақлар (геммулалар, статобластлар) орқали кўпаяди. Ж. к. жинсий кўпайиш б-н галланиб туриши мумкин (қ. Насл галланиши).

ЖИНЧАК [*Lagonichium faretum* (Banks et. Bobr.)] — дуккакдошларга мансуб илдиз бачкили, сершоҳ ва сертикан бута. Пояси 20—45 см, энг асосидан шохланади, барглари жуфт патсимон, мураккаб, туклар б-н қопланган. Гуллари сарик, тўпгули шода. Меваси чўзинчокдуккак. Июндан сент.гача гуллайти ва мевалайти. Уруғлари одатда 20—30° ҳароратда униб чиқади. Майсалари кеч баҳорда кўқаради. Асосан илдиз бачкиларидан кўпаяди. Илдизи кучли усади, асосий илдизидан 1—3 м чуқурга кириб борадиган бақувват ён илдизлар чиқади, илдизидан 8,11, пўстлоғида 12,09%, дуккагида 31,0% танин бор. Ўзбекистоннинг Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё адирлари ва тоғ этакларидаги сур тупроқларда ўсади. У табиий равишда тарқалган

минтақаларда ҳамма экинлар орасида учрайди, янгидан ўзлаштирилган ерларда эса беда ва ғўза майдонларида йўқотиш қийин бегона ўсимлик.

ЖИНҒАРЧАЛАР (*Sorex*) - сут эмизувчи ҳайвонларнинг ер қазувчилар оиласига мансуб бир уруғи. Ҳашаротхўрлар туркумига киради. Ташки кўриниши сичқонга ўхшайди, лекин тумшугининг хартумсимон чўзиқлиги б-н ундан фарқ қилади. Танасининг уз. 30—80 мм. Тишларининг юқори ярми қизғиш-кўнғир. Европа ва Осиёнинг тундра, ўрмон-дашт зоналарида кўп учрайди. Танасининг уз. 38—53 мм келадиган митти Ж. — ҳоз. энг кичик сут эмизувчилардандир.

ЖИНҒИЛ - қ. Юлғун.

ЖИНҒИЛСОЙ — Навоий вилояти Нурота туманидаги сой. Нурота тоғ тизмасининг ғарбий тармоғи — Қоратоғнинг шим. ён бағирларидаги (880 м) булоқлардан бошланиб, асосан ғарбий ва шим. йўналишда оқади. Уз. 30 км, ҳавзасининг майд. 71 км² бўлиб, Қизилкум чўли б-н туташиб кетган паст тоғларда жойлашганлигидан кам сувли. Кучли жала куйганда ва эрта баҳорда Ж. тўлиб оқади, ёзда суви камаяди ва қуриб қолади. Юқори оқимида, айрим жойларида булоқ, сувлари чиқиб туради.

ЖИОК (*Gianque*) Уильям Фрэнсис [1895.12.5, Ниагара-Фоле (Канада) — 1982.29.3] — америкалик физик-химёгар, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1936 й.дан). Калифорния ун-ти проф. (1934 й.дан). Асосий ишлари моддаларнинг термодинамик хоссаларини, шу жумладан конденсирланган газларнинг ўта паст т-ралардаги хоссаларини текширишга бағишланган. Термодинамиканинг 3-бошланишини амалий тадқиқотлар ўтказиш натижасида текширган. Д. Мак-Дугал б-н ҳамкорликда ИК дан паст т-ралар хреил қилиш ва ўта паст т-раларни ўлчаш мақсадида адиабатик

магнитсизланиш усулини ишлаб чиққан (1927). 0,5 К т-ра ҳосил қилишга эришган. Г. Жонстон б-н ҳамкорликда кислороднинг “О ва ^{18}O изотоплари мавжудлигини исботлаган (1929). Нобель мукофоти лауреати (1949).

ЖИР, йир — бир қанча туркий халқларда қўшиқ, шеър маъносини англаувчи тушунча. Татарларда умуман халқ қўшиқлари, қозоқ ва қорақалпоқларда сюжет асосига қурилган халқ шеърляти, кўпроқ дostonлар Ж. деб аталади.

ЖИРАФ (лот. *Camelopardalis*) — юлдузлар осмонининг Шим. қутбга яқин жойлашган катта юлдузлар туркуми. Белгиси Сам. Энг ёруғ юлдузи 4,0 визуал юлдуз катталигида. Курси, Цефей, Кичик айиц, Аждар, Катта айиқ, Силовсин, Аравакаш ва Персей юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Ж.ни йил бўйи кўриш мумкин.

ЖИРАФ, жирафа (*Giraffa camelopardalis*) — жирафалар оиласининг бир тури. Танаси калта, бўйни жуда узун, бал. 5,5 м гача, вазни 1000 кг гача. Эркаги урғочисига нисбатан йирик. Бошқа сут эмизувчиларга караганда қон босими юқори (ўртача 220/160 мм симоб устуни). Ж. тез ҳаракатланганида бўйин вена-сидаги клапанлар қон босимининг кескин кўтарилиб тушишига имкон бермайди. Олдинги оёқлари орқа оёқларига нисбатан анча узун ва кучли. Урғочи ва эркак Ж. бошида юнгли тери б-н қопланган 1—2 жуфт калта суяк шохлари бор. Ранги ҳар хил, одатда очик сарғиш тусли юнгида йирик қора холлари бўлади. Африка қитъасининг Саҳрои Кабирдан жан.-даги худудларнинг саванналари ва жуда сийрақлашган ўрмонларида, кўпинча 10—12 та ҳайвондан иборат пода бўлиб яшайди. Кундузи фаол ҳаёт кечиради. Дарахтлар, асосан, акация барглари ва новдалари б-н озикланади. Битта бола туғади. Ж., асосан, миллий боғларда сақланиб қолган. Тутқинликда кўпаяди.

ЖИРИШ НОН кепакдан ёки ун ва кепакдан пишириладиган нон. Ж. н. нинг шифо ва парҳез хусусияти бор. Тайёрлаш усули — хамиртуруш илик сут (сув) да ийланади. Сўнг кепак ёки кепак аралаштирилган ун солиб (0,5 кг ун, 1,5 кг кепак, 0,5 л сут) хамир қорилади. Хамир қалин дастурхонга ўралади, ошириш учун иликрок жойга қўйилади. Сўнгра 200 г ли зувалачалар ясаб, ўртасининг қалинлиги 0,5 см, чекка ҳошияларининг қалинлиги 2 см келадиган тўғарак нон ясалади. Юзига чакич урилган, тандирга ёпилади.

ЖИРМ, Журм — Бадахшондаги ўрта аср шаҳарларидан бири. Файзобод (Афғонистон)дан 30 км жан.-шарқда жойлашган. Маҳаллий ривоятларга кўра, қадимда Ж. Голан деб аталиб, Бадахшондаги қальалар ичида энг йириги бўлган. Тарихий манбалар («Шохнома») да илк бор 5—6-а.ларга оид воқеалар муносабати б-н қайд этилган. 9-а.да Ж. Балх вилоятининг Тибетга борадиган шарқдаги энг чекка шақри ҳисобланиб, унинг жоме масжиди бўлган. Араб географи Ёкут Ҳамавийнинг таъкидлашича, Ж. Бадахшоннинг бош шаҳри бўлган. 10-а.да сомонийлар даврида Ж.да зарбхона мавжуд бўлиб, унда қумуш тангалар зарб қилинган. 20-а. бо-шида Кўкча дарёсининг ҳар икки соҳилида жойлашган Ж.нинг катта бозори ва бир неча қарвонсаройи бўлган. Ҳозирда Ж. Афғонистон Бадахшонидидаги кенг туманнинг маъмурий маркази ҳисобланади.

Ад.: Камалидинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ЖИРМУНСКИЙ Виктор Максимович [1891.21.7 (2.8), Петербург - 1971.3.1, Ленинград] — рус тилшуноси, адабиётшунос ва фольклоршуноси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1944), акад. (1966). Петербург ун-тини тамом-

лаган (1912), Ленинград ун-ти проф. (1919—41; 1945—49), Урта Осиё давлат ун-ти проф., шу ун-т хузуридаги тарих-филология и. т. институту директори, Тошкент давлат педагогика ин-тида кафедра мудири (1942—44), собиқ Иттифок ФА Тилшунослик ин-ти Ленинград бўлимида хинд-европа шўъбаси мудири (1957—71). Илк асари немис романтизмига бағишланган (1913), Шарқ халқлари эпоси масалаларига оид «Ўзбек халқ қахрамонлиқ эпоси» (Х. Т. Зарифов б-н ҳамкорликда, 1947), «Алломиш хақидаги ривоят ва баҳодирлик эртақлари» (1960) каби монографиялар муаллифи. Немис тили тарихи ва диалектологияси, туркий тиллар шеваларини қиёсий ўрганиш масалаларига оид илмий ишлари бор.

Ас: Народный героический эпос, М. —Л., 1962.

ЖИРО (итал. giro — муомала, ўтказма), жирочеклар — мижознинг ўз ҳисоб варағидан муайян пул миқдорини бошқа бир шахс ҳисобварағига ўтказиш тўғрисида банкка берган ёзма буйруғи.

ЖИРОБУС, гиробус (юн. geros — дойра ва лот. (omni) bus — барча учун) — механик энергия аккумулятори — залвар массаси (маховиги) бўлган рельсиз ўзинорар арава. Маховик тўплаган кинетик энергия ҳисобига ҳаракатланади. Қисқа масофаларда ёрдамчи транспорт воситаси ҳисобланади; Ж.дан портлаш хавфи бўлган объектларга хизмат кўрсатиш учун фойдаланилади. 1955 й.дан электробуслар ҳам амалда қисман қўлланилмоқда. Улар маховикли асинхрон двигатель-генератор ва тортувчи эле'тр двигателлардан иборат ҳаракатлантириш агрегати б-н жиҳозланади. АҚШ да 12 км узунликдаги йуловчилар трассасига хизмат кўрсатадиган Ж. тажриба нусхалари тайёрланган.

ЖИРОВ — козок, ўзбек ва қорақалпоқ халқларида дoston, терма ижод этиб куй-

ловчи халқ шоири. Қадимда катта жамоат йигинларида, тўй-маъракаларда Ж.лар қўбиз жўрлигида термалар ижро этишган. Халқ орасида катта обрў орттирган айрим (мае, 15—17-а.ларда Қизтувган, Дўстпамбет, Жиенбаттар каби козок) Ж.лар ўз уруғи, улусига бошчилик ҳам қилган, халқ ботири бўлган. Улар уруш ва б. нотинч вақтларда ўткир сўзи, таъсирчан термалари б-н оммани бирлаштириб ўзига эргаштирган. Қозокларда Ж. жирчи (тайёр фольклор намуналарини ижро этувчи)дан ижодкорлиги б-н фарқ қилади. Ж.лар ўзбек бахшилари каби устоз-шогирд муносабатлари асосида етишиб чиққан. Қорақалпоқларда Есемурат жиров, Жиен жиров, Нурабулла жиров, Шанхай жиров (1814—84), козокларда Бухар жиров (18-а.), Мусабой жиров (18-а.)лар халқ орасида кенг танилган.

ЖИСКАР Д'ЭСТЕН (Giscard d'Estaing) Валери (1926.2.2, Кобленц, Германия) — Франция президенти (1974—81), иқтисодиёт ва молия вазири (1962—66, 1969—74). Француз демократияси учун иттифок раҳбарларидан бири, раиси (1988 й.дан). 1989 й. июндан Европа парламенти депутата, либераллар, демократлар ва реформаторлар гуруҳи (ўнг оқим тарафдорлари уюшмаси) раҳбари.

ЖИСМ — 1) геометрик жисм — фазонинг ёпиқ сирт б-н чегараланган қисми. Евклид «Негизлари» китобида узунликка, кенгликка ва қалинликка эга ҳар қандай нарса Ж. деб аталган; 2) тан, тана, вужуд; 3) маълум жойни эгаллаб, ишғол қилиб турган материя, модда. Мае, каттик Ж.лар, суюқ Ж.лар, газеимон Ж.лар.

ЖИСМЛАРНИНГ ЭРКИН ТУШИШИ — Ернинг тортиш кучи майдонида жисмларнинг нолга тенг бошланғич тезликда ҳаракатланиши. Ж. э. т. тезлиги v Ер марказигача бўлган масофага ва муҳит (ҳаво, сув)нинг қаршилиқ кучига боғлиқ.

Агар ҳавонинг қаршилиги ҳисобга олин-
маса, жисм унча баланд бўлмаган жойдан
тушганда тезлик $v = \sqrt{2gh}$ га тенг бўлади
(бунда g — эркин тушиш тезланиши; u
ўртача $9,8 \text{ м/с}^2$ га тенг; h — жисмлар-
нинг тушиш баландлиги; бу баландлик
бошланғич вазиятдан ҳисобланади). Бар-
ча жисмлар Ернинг айни бир нуқтасида
бир хил тезланишда Ерга тушади. Амал-
да ҳаво қаршилиги ҳам ҳисобга олина-
ди. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши
туфайли Ж. э. т. тезланиши экваторда
кутблардагидан кичик бўлади.

ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ - умум
инсоний маданиятнинг бир қисми, ин-
сон саломатлигини мустаҳкамлаш,
жисмоний қобилиятини ривожланти-
ришга қаратилган ижтимоий фаолият
соҳаси. Жамиятдаги Ж. м. ҳолатининг
асосий кўрсаткичлари: одамларнинг
соғломлиги ва жисмонан чиниққанлиги,
Ж. м.нинг тарбия ва таълим соҳасида,
и. ч.да, турмушда қай даражада татбиқ
қилинаётганлиги, спортдаги ютуқлар
ва х. к. Ж. м. халқ ўйинлари, жисмоний
машқлар, спортни ва туризмнинг фаол
ҳаракат талаб қиладиган кўринишларини
ўз ичига олади. Ж. м. тиббиёт, экология,
пед., психология каби фанлар б-н боғлиқ
ҳолда шаклланган ва ривожланган. У жа-
мият таракқиёти, одамларнинг самарали
меҳнат қилиши, ақлий имкониятларнинг
равнақ топиши, ахлоқий покланиш, ке-
лажак наслларнинг жисмоний аҳволига
тўғридан-тўғри таъсир ўтказиши (яна к.
Жисмоний тарбия, Спорт).

ЖИСМОНИЙ МАШҚЛАР - киши
нинг жисмоний таракқиёт даражаси-
ни ошириш учун махсус танланган
ҳаракатлар. Мунтазам ва изчил бажари-
ладиган Ж. м. жисмоний тарбиянинг асо-
сини ташкил этади. Жисмоний тарбия
амалиётида таркиб топган Ж. м. (одам-
нинг меҳнат, турмуш, ҳарбий фаолия-
тидан олинган ҳаракат ва амаллар асо-
сида — югуриш, сакраш, иргитиш, тош
кўтариш, сувда сузиш ва б.) гимнастика,

енгил атлетика, оғир атлетика, ҳаракатли
ва спорт ўйинлари, спорт туризми ва
х.к.ни келтириб чиқарди. Илмий асосда
танланган Ж.м. барча ҳаракат органла-
рининг фаолиятини яхшилайди, меҳнат
қобилиятини оширади. Ж.м. турлари
тўғри ва аниқ тасниф қилинишни тақозо
этади. Шунда улардан кўзланган самара-
га эришиш мумкин.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ, бадан тар-
бия — соғлиқни мустаҳкамлашга, одам
организминини уйғун равишда ривож-
лантиришга қаратилган умумий тарби-
янинг узвий қисми. Жамиятдаги жис-
моний маданият аҳволини билдирувчи
кўрсаткичлардан бири. Ж. т.нинг асосий
воситалари: жисмоний машғулотлар,
организмни чиниқтириш, меҳнат ва тур-
муш гигиенаси. Ж. т. ақлий, ахлоқий,
меҳнат ва эстетик тарбия б-н қўшиб олиб
борилади.

Ибтидоий даврдан бошлаб Ж. т.га
алоҳида эътибор қаратилган. Дастлаб
у жисмоний машқлар, турли ўйинлар,
меҳнат жараёнлари, овчилик, ҳарбий
ҳаракатларга ўхшатишган мусобақалар ва
синовлар шаклида мавжуд бўлган, турли
маросимларни акс эттирган. Кейинча-
лик ёшларни қиличбозлик, чавандоз-
лик, камондан отиш, яккама-якка кураш
маҳоратига ўргатиш жамиятнинг асосий
вазифаларидан бирига айлана борган.
Уйғониш даврида Ж. т.га эътибор янада
кучайди. Гуманистлар Ж. т.ни ўқув дасту-
рига киритишга уринганлар. Ж. т.га ўрта
асрларда Европада оилавий тарбия ва
мактабдаги педагогик жараённинг муҳим
қисми сифатида қарала бошланди. Ж. Ж.
Руссо «Эмиль, ёки Тарбия тўғрисида»
деб аталган педагогик рисоласида Ж.
т.нинг болаларнинг ақлий камолоти ва
меҳнат тарбиясидаги аҳамиятини таъ-
кидлаган. 18-а.да асосан Руссо ғоялари
таъсирида Германияда пайдо бўлган «ин-
сонпарварлик ва яхши хулқ мактаблари»
— филантропинлар Ж. т.нинг шакл ва
услугларининг такомиллашувига олиб
келади. Гимнастика машқлари мактаб да-

стурларидан мустаҳкам ўрин олади. 19-а. охири ва 20-а. бошида Франция, Буюк Британия ва б. мамлакатларда Ж. т.нинг миллий тизимлари таркиб топди.

Ўзбекистонда Ж. т.га жуда қадимдан саломатликни мустаҳкамлашнинг асосий воситаси деб қаралган. Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луғотит турк» асарида 100 дан зиёд халқ ўйинлари тўғрисида маълумот берилган. «Алпомиш» ўзбек халқ қаҳрамонлик достони, Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин», Зайниддин Восифийнинг «Бадое ул-вақое» («Нодир воқеалар»), Бобурнинг «Бобурнома» асари ва б.да жисмоний, жанговар машқлар, кучлилиқ баҳс-мунозараларининг хилма-хил намуналаридан хикоя қилинади.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида келиб Ж. т. ва спорт давлат сиёсати даражасига кўтарилди. 1992 й.да (2000 й.да эса янги таҳрирда) «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши, 1993 й.да Соғлом авлод давлат дастурининг ишлаб чиқилиши, Вазирлар Маҳкамасининг спортнинг алоҳида турларини ривожлантиришга оид ва ниҳоят 1999 й.да «Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори Ж. т.нинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Ж. т.нинг кенг тармоқли тизими: оилавий-мактабгача давр (чақалоқликдан бошлаб боғча ёшидаги), мактаб ёши, ўрта махсус ва олий таълим даври ҳамда катта ёшдаги (эркак ва аёл)лар Ж. т.сини ўз ичига олади. Ўзбекистонда умумтаълим мактабларидаги Ж. т. педагогик жараён ҳисобланиб, Ж. т. дарслари, спорт секцияларидаги машғулотлар орқали амалга оширилади. «Умумий ўрта таълим мактаблари учун жисмоний тарбиядан давлат таълими стандарта» бўйича 1 — 9-синфларда ҳафтасига 2 соатдан Ж. т. дарслари жорий этилган. Ўқувчи-ёшлар ўртасида Ж. т.ни янада оммалаштириш ва уларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш мақсадида 1999 й.да махсус тест синовлари ишлаб чиқилди. Мазкур тестларни

муваффақиятли топширганлар учун 3 даражали «Алпомиш» ва «Барчиной» нишонлари таъсис этилди. 1.588.298 нафар ўқувчи мазкур тестларни муваффақиятли топширди (2002). Шунингдек, мактаб ўқувчилари учун «Умид ниҳоллари», лицей-коллеж ўқувчилари учун «Баркамол авлод», олий ўқув юрти талабалари учун «Универсиада» оммавий мусобақаларини ҳар 2 й.да ўтказиш йўлга қўйилди. Халқ ўйинлари ва оммавий спорт турлари бўйича қар 2 й.да «Алпомиш ўйинлари» фестивали ҳамда «Тўмарис ўйинлари» ўтказиб келинади.

Ж. т.нинг илмий-амалий асослари ва шу соҳа мутахассислари Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти, олий ўқув юрklarининг ф-лари ҳамда бўлимларида тайёрланади. Республикада 6 та олимпия ўринбосарлари билим юрти, 8 та олий спорт маҳорати мактаби ва 369 та болалар-ўсмирлар мактабида ҳам ўқувчиларга Ж. т.дан сабоқ берилди. «Ёшлик» кўнгилли спорт ташкилоти, «Ватанпарвар» мудофаага кўмаклашувчи ташкилоти, «Динамо» спорт клуби каби спорт жамиятлари аҳолининг турли қатламларини Ж. т. машғулотларига жалб этишга хизмат қилади.

Асрор Мўминов.

ЖИСМОНИЙ ШАХС (фуқаролик ҳуқуқида) — ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси бўлган алоҳида фуқаро (чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар)ни ифодаловчи тушунча. У жамоавий тузилма бўлган юридик шахсга фарқ қилади: Ж. ш. бевосита ўз номидан иш юритади — фаолият юргизиши учун жамоавий тузилма — тегишли фирма ёки корхонани қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказиши шарт эмас, Ж. ш.нинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг вужудга келиши ҳамда барҳам топиши тартиби ҳам юридик шахслардан фарқланади. Ж. ш. мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлиши, уни мерос қилиб олиши ва васият этиб қолдириши; банкда ўз жамғармаларини сақлаши; тад-

биркорлик, дехқон (фермер) хўжалиги б-н, қонунда тақикланмаган бошқа фаолият б-н шуғулланиши; ёлланма меҳнатдан фойдаланиши; юридик шахс ташкил этиши; шартнома, битимлар тузиши ва мажбуриятларини бажариши; ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарнинг қопланишини талаб қилиши; машғулот турини ва яшаш жойини танлаши; фан, адабиёт ва санъат асарлари, қонун б-н қўрикланадиган бошқа интеллектуал фаолият самараларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида фуқаролар — Ж. ш.ларнинг ҳуқуқ ва бурчларига оид қонун-қоидалар ФК да белгилаб берилган (16—38-моддалар).

ЖИТОВ Константин Евлампиевич (1904, Иркутск вилояти — 1995, Тошкент) — тарихчи олим. Ўзбекистон ФА акад. (1952), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), Тарих фанлари д-ри (1958), проф. (1960). 1952—56 й.лар Ўзбекистон ФА вице-президенти. 1980 й.дан ТошДУ проф. Асосий илмий ишлари Туркистонда «окт. инқилоби» масалаларига бағишланган.

ЖИТОМИР — Украинадаги шаҳар, Житомир вилоятининг маркази. Тетерев дарёси (Днепр irmoғи) соҳилида. Шоссе ва т. й.лар тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 302,3 минг киши (1997). 9-а.да асос солинган. Машинасозлик ва металл-созлик (электр ўлчов асбоблари и. ч. бирлашмаси, станок автоматлар, уй-рўзғор приборлари з-длари), енгил саноат (зиғир тола к-ти), озиқ-овқат саноати (ун корхоналари, гўшт ва консерва к-тлари), ёғочсозлик (мебель к-ти, мусика асбоблари ф-каси), кимёвий тола, доривор ўсимликлар хом ашёлари з-длари ишлаб турибди. 2 олий ўқув юрти, мусикали драма театри, кўғирчоқ театри, филармония, ўлкашунослик, табиат музейлари, ёзувчи В. Г. Короленко, акад. С. П. Королёв уй-музейлари бор.

ЖИТОМИР ВИЛОЯТИ - Украинадаги вилоят. 1937 й. 22 сент.да тузилган. Майд. 29,9 минг км². Аҳолиси 1467,9 минг киши (1997), асосан украинлар, шунингдек, рус, поляк, яҳудий ва б. ҳам яшайди. Ж. в.да 22 туман, 9 шаҳар, 40 шаҳарча бор. Маркази — Житомир ш.

Рельефи тепалик ва паст-текисликлардан иборат. Фойдали қазилмалари: гранит, гнейс, лабрадорит, яшма, топаз, кварцит, мрамор, пиррофиллит, охактош, мергель, охра, кварц куми, каолин, ўтга чидамли тупроқ, темир ва титан рудалари, кўнғир кумир, торф. Иқлими муътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —5,7°, июлники 18,9°. Йиллик ёғин 570—600 мм. Вегетация даври 240 кун. Дарёлари Днепр ҳавзасига мансуб. Қоратупроқ, ва кулранг ўрмон тупроғи, чимли подзол ва ботқоқ тупроқлар тарқалган. Вилоят ҳудуди аралаш ўрмонлар (Полесье) ва ўрмонли дашт зоналарида жойлашган.

Асосий саноат тармоқлари: руда ва кўмир қазиб чиқариш, машинасозлик, тўқимачилик, автомобилсозлик ва б. Озиқ-овқат саноати (шакар-қанд, спирт-арак, пиво, гўшт, ёғ-пишлок, сут, ун, сабзавот консерва) ривожланган. Тўқимачилик, тикувчилик, кўн пойабзал, маданий моллар и. ч. корхоналари бор. Электр асбоблари, кимё саноати учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқарилади. Ёғочсозлик корхоналари ва 4 қоғоз ф-каси, шу жумладан электротехника саноати учун экспортга энг юпқа конденсатор қоғози ишлаб чиқарадиган Малин қоғоз ф-каси бор. Ойнашиша (Житомир), чинни з-длари ва кўзгу ф-каси ишлаб турибди. Кон саноатида қора металлургия саноати учун ўтга чидамли динас кварцитлари, титанли ильменит, пуштиранг сланец-пиррофиллит ишлаб чиқарилади.

Қ. х.да зиғир тола, картошка, ғалла, қанд лавлаги етиштирилади, ўрмонли-дашт қисмида сут-гўшт чорвачилиги ривожланган. Боғдорчилик ва резавор-мевачилик ҳам салмоқли ўрин тутди. Асалари боқилади. Баликхўжалиги бор.

Асосий т. й. магистраллари: Киев-Брест, Киев—Львов. Асосий автомобиль магистралли: Киев—Львов. 3 олий ўқув юрти, мусикали драма, кўғирчоқ театрлари, филармония, 8 музей бор.

ЖИУ-ЖИЦУ — японча ўзини ўзи химоя этиш ва қуролсиз ҳужум қилиш йўли. Унда рақибнинг энг нозик жойлари — куёш чигали (қоринда), уйқу артерияси, жигар ва х. к.га зарба бериш; қўл ва оёқ бўғимларини қайириш, турли ташла-ниш, босиб олиш каби усуллар ишлатилади. Бундай усуллар жисмоний жиҳатдан бақувват ёки қуролланган рақибга қарши курашда алоҳида аҳамиятга эга. Ж.-ж. 13-а.да пайдо бўлган. Унинг асосида дзюдо кураши келиб чиққан (қ. Дзюдо, Каратэ).

ЖИШ ЖЎЖА ОЧУВЧИ ҚУШЛАР -тухумдан кучсиз, оёқ мускуллари яхши ривожланмаган, кўзи юмук, тана ҳарорати барқарор бўлмаган жўжа очувчи қушлар. Ж. ж. о. қ.да насли тўғрисида ғамхўрлик яхши ривожланган. Нари ва модаси анча мукамал ин куради, жўжаларини боқади, ўз танаси б-н иситади, куёш тафтидан химоя қилади. Жўжаларини уясида 10—14 кундан (майда чумчуксимонлар) 3 ойгача (йирик йиртқич қушлар) боқади. Ж. ж. о. қ. кўпинча дарахтлар ва буталарда, биноларнинг бўғотларида ин куради (чумчуксимонлар, қизилиштонсимонлар, каптарсимонлар, каккусимонлар, тўтиқушлар). Ж. ж. о. қ. жўжасининг танаси сийрак пат б-н қопланган, тумшуғи сарғиш. Аммо лайлаксимонлар, найбурунлилар, лочинлар ва бойқушлар жўжасининг танаси қалин пат б-н қопланган, кўзи очик (бойқушлар жўжасиники ёпиқ) бўлади. Ж. ж. о. қ. кам тухум қўяди.

ЖИЯК, зех — энсиз тасма. Кийимларнинг олдига, ёқа, энг, чўнтак, этак четларига, дўппининг кизагига, каштали безак буюмларига тикилади. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон худудида

кенг тарқалган. Бухоро, Самарқандда зех, Сурхондарёда шерози ва б. номлар б-н юритилади. Тайёрлаш усулига кўра бир неча турларга бўлинади: қўлда тўқиладиган содза Ж., бир неча киши томонидан тўқиладиган рангдор, гулли мураккаб Ж., махсус дастгоҳ (жияк дўкон) да тўқиладиган Ж., матога кашта тикиб тайёрланадиган Ж. ва б. Ж. каштаси анъанавий хандасий, исломий нақшлар ва уларнинг уйғунлигидан иборат бўлиб, баъзан нақш мужассамотига рўзғор буюмлари, асқоб ва б. буюмларнинг шакллари, ёзувлар киритилади. Ҳозир ҳам Ж. тайёрлаш ва тикиш кенг тарқалган.

ЖИҚ-ЖИҚ (*Scotocerca inquitata*) — чумчуксимонлар туркумининг мойкутлар оиласига мансуб кичкина куш, вазни 8—9 г. Чўл ва даштлардаги паст бўйли буталар орасида яшайди. Юлғун, баъзан шувоклар орасида ин куради. Ўзбекистонда Қизилқумда учрайди. Март—июнда 5—8 тадан тухум қўяди. Ёзда ҳашаротлар, қишда ўсимлик уруғи б-н озикланади.

ЖИҚТОҚЛАР (*Glareola*) — балиқчилар туркуми уруғига мансуб қушлар. Танасининг уз. 25 см гача. Тумшуғи қалта, оғзининг катталиги б-н бошқа балчиқчилардан фарқ қилади. 7 тури бор. Европа, Осиё, Африкада (қишда Австралияда ҳам) учрайди. Ўзбекистонда 2 тури яшайди. Дала-лар, чўллар ва ўтлоқларда тарқалган. Ёзда учиб келиб, қишда учиб кетувчи қушлардан. Одатда, тўдалашиб уя солади. Ҳашаротлар б-н озикланади. Чигиртка ва б. зараркунандаларни қириб, фойда келтиради.

ЖИҒА — бош кийим (салла, дўппи, тож) устига ўрнатиладиган безак, тақинчоқ. Тузилиши қирғоқлари ўзаро жипслаштирилган икки палла юпка қумшдан иборат бўлиб, юқори қисмида товус, укки патлари ўрнатиш учун найчаси бўлган, сиртига босма нақшлар

ишланиб, тилла суви югуртирилган, марварид, феруза ва б. тош ва рангдор шишалар қадаб безатилган. Ж. қадимий бўлиб, ёзма манбаларда у ҳақда маълумотлар, миниатюраларда тасвирлари сақланган. Қадимдан тўй ва тантаналарда, баъзан «кўз тегиш»дан сақланиш ниятида ҳам тикилган. Шох, шахзода, бекзодалар таққан якка қадалувчи Ж., асосан аёллар дўпписининг икки чаккасига қадаладиган қўшжиға (Хоразмда кўпроқ учрайди), болалар бош кийимиға «ёмон кўздан асраш» ниятида қадаладиган қаторжиға каби турлари бор. Тошкентда, шунингдек, никоҳ тўйида куёвлар (қизнинг отаси совға қилган Ж.ни тақиб, уларға кўриниш берган), болаларнинг суннат тўйида уларнинг бош кийимларига Ж. тақилган.

Шунингдек, от, туя ва б.га тақиладиган Ж.лар ҳам бўлган, улар, одатда, ҳайвонлар нўхтасига қадалган.

ЖИҒАТОЙ - қ. Кулон.

ЖИҒИЛДОН — бир қанча умуртқасиз ҳайвонлар (кўпчилик моллюскалар, чувалчанглар, ҳашаротлар) ва қушларда қизилўнгачнинг кенгайган қисми. Ж. озиқни тўплаш ва сақлаш, баъзан уни қисман қимёвий қайта ишлаш учун хизмат қилади. Ҳашаротлар Ж.ида нектар асалға айланади. Қушларда Ж. ўмров суяги олдида жойлашган, унда йирик безлар бўлади. Ж. мускулларининг перисталтик қисқариши туфайли ундаги озиқ меъдага тушади ёки боласини озиқлантириш учун оғзига қайтарилади, ҳазм бўлмаган озиқ қолдиғи чиқариб ташланади. Каптарларда тухум босишнинг 8-кунидан бошлаб Ж. эпителиysi ва Ж. безлари ўзгариб, оқиш суюклик (Ж. сути) ишлаб чиқара бошлайди. Бу суюклик б-н каптарлар ўз жўжаларини боқади. Чўл қушлари (оқбовур, қорабовур) Ж.ида жўжалари учун сув олиб келади. Ж. озиқни қийинчилик б-н, лекин бирданига кўп топадиган йирткич ёки нисбатан секин ҳазм бўладиган қаттиқ озиқ б-н

озикланадиган донхўр қушларда ҳам ри-вожланган.

ЖИҒИЛДОН ҚАЙНАШИ, меъда қайнаши, зарда қайнаши — тўш остида ва қизилўнгач бўйлаб ачишиш сезгиси пайдо бўлиши, меъда суюқлиғи аралашган овқат қизилўнгачга чиқиб, унинг шиллиқ пардасига таъсир этиши Ж. қ.га сабаб бўлади. Одатда, меъда ширасида кислота кўпайганда рўй беради. Қизилўнгач ва меъда шиллиқ пардасининг сезувчанлиги ошганда, меъда ширасидаги кислота микдори ўзгарганда, дағал овқат ейилганда, меъдадан шира чиқишини кучайтирадиган моддалар истеъмол қилинганда ҳам жиғилдон қайнайди. Гастрит, меъдаичак яраси, холецистит, асабий ҳолатлар ва б. касалликларда кузатилади.

Ж. қ.да, албатта, врач буюрганча даволаниш керак, чунки турли дори-ларни қадеб палапартиш ичавериш меъда ва қизилўнгач шиллиқ пардасига ёмон таъсир этиши мумкин. Жиғилдон қайнаганда сабзи ейиш ёки унинг сувини ичиш ва гази чиқарилган Тошкент минерал сувини ичиш яхши наф беради. Асосийси Ж. қ.га сабаб бўлган касаллиқни даволаш лозим.

ЖИҒОЛТОЙ (Falo subbuteo) — лочинсимонлар оиласига мансуб йирткич қуш. Катталиги каптардек. Осиё, Европа ва қисман Африкада тарқалган. Ўрта Осиёнинг тоғли ўрмонларида, боғ ва чакалзорларда учрайди. Ўзбекистонга келиб, қишлаш учун Африка ва Ҳиндистонга учиб кетади. Бошқа қушлар инидан фойдаланади. 3 та, баъзан 4—5 та тухум кўяди. Июнь—июлда бола очади. Йирик ҳашаротлар ва майда қушлар б-н озиқланади.

ЖИҲОД, ғазовот (араб. — ғайрат қилиш, кучни ишга солиш) — исломда дин йўлида кураш. Дастлаб Ж. дейилганда исломни ҳимоя қилиш ва ёйиш учун кураш тушунилган. Бу курашга нисбатан Қуръонда Муҳаммад (сав)нинг Макка ва

Мадинада кечган ҳаёт фаолиятининг муайян шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда турлича кўрсатмалар бор: 1) кўпхудоликлар б-н можарога бормаслик ва уларни оқиллик ва одоб б-н ҳақиқий динга оғдириш; 2) ислом душманларига қарши мудофаа уруши олиб бориш; 3) ғайридинларга ҳужум қилиш, лекин муқаддас ойлarda ҳарбий ҳаракатлар олиб бормаслик.

Ж.нинг келиб чиқиш тарихи 624 й. бошларида юз берган воқеа — мусулмон аскарининг қурайш қабиласининг кичик қарвонига ражаб ойида (4 муқаддас ойнинг бирида) ҳужум қилгани б-н боғлиқ. Мушрик — қурайшийлар шу омилга урғу бериб, Муҳаммад (сав) ва мусулмонларни бутун Арабистон бўйлаб ёмон отликка чиқаришга, уларга қарши катта иттифоқ тузишга ҳаракат қилдилар. Айни шу кезларда Қуръоннинг бир неча оятлари (Ҳаж, 39; Бақара, 190; Нисо, 75) нозил бўлдики, исломда биринчи бор Ж.га, яъни муайян ҳолларда душманга қарши кураш олиб боришга изн (рухсат) берилди. Ёш мусулмон давлати (Мадина) ўз чегаралари дахлсизлигини мудофаа қилиш учун куч ишлатишга мажбур эди. Шу тарзда илк исломда Ж. Аллоҳ йўлига, ислом динини ёйиш мақсадига бутун куч ва имкониятларни сарф қилиш маъносини англатиб келган ва фақат баъзи ҳолларда ҳарбий куч ишлатишни ҳам тақозо этган. Шу маънода Ж.ни «муқаддас уруш» деб талқин қилиш одат тусига кириб қолган.

9—10-а.лардан Ж. янги мазмун б-н тўлдирилди: Аллоҳ йўлида ўзни такомиллаштириш тушунчаси (яъни маънавий Ж.)га 4 Ж. — қилич Ж.и, қалб Ж.и, қўл Ж.и ва тил Ж.и ҳақидаги тасаввурлар қўшилди. Миллий озодлик ҳаракатлари даврида Ж. ғоясидан мустамлакачиликка қарши курашда фойдаланилди. Умуман, ҳоз. замон мусулмон назариётчилари Ж.ни исломни тинч йўл б-н ёйиш, уни ташқи тазйиқдан химоя қилиш учун мусулмонларнинг куч ва ғайратларини сафарбар этиш воситаси деб таърифлайди. Мўътадил ислом (ахл ас-сунна вал

жамоа) тарафдорларининг эътиқодига кўра, куч ишлатиш — «кичик Ж.», ҳар бир мўмин мусулмоннинг ўз нафси б-н кураши ва маънавий баркамоллик йўлидаги саъй-ҳаракати эса «буюк Ж.» ҳисобланади. Оят ва ҳадисларга кўра, Ж. ҳеч қачон бирор мусулмонга ёки мусулмонлар яшайдиган юртга қарши эълон қилинмайди.

Туркия, Кавказ ва Марказий Осиёда Ж. кўпроқ «газовот» номи б-н маълум бўлган.

Аҳаджон Ҳасанов.

ЖМАКИН Валентин Иванович (1928.5.3, Горький вилояти) — рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1944—48), Москва амалий безак санъати ин-ти (1948—52) ва Бадий саноат олий ўқув юрти (1952—54)да таълим олган. Ж. асарлари ўзбек халқи ҳаётидаги муҳим воқеаларни акс эттиргани б-н диққатга сазовор, уларда образлар ёрқин бўёқларда, жонли ифодаланган. «Паранжи ташлаган аёл» (1957), «Ангрен ГРЭС қурилиши» (1958), «Индустриал Ўзбекистон» триптихи (ҳамкорликда, 1957—60), «Ҳамза» (1960), «Ховли» (1970), «Эшелонлар» (1985) ва б. картиналар, шунингдек, Тошкентдаги жамоат биноларига ишланган намоёнлар ва маҳобатли безак санъатига оид асарлар муаллифи.

ЖОБИР ибн ХАЙЁМ (тахм. 721-813) — араб олими. Турли соҳаларда асарлар ёзган; айниқса алкимёга дойр китоблари машҳур. Ж.и.Х. металлнинг пайдо бўлиш назариясини ишлаб чиққан (қ. Алкимё). Унинг асарларида моддаларни хайдаш, эритиш, кристаллаш ва б. амалий ишларнинг тасвирига катта ўрин берилган. Шунингдек, кўп кимёвий препаратлар (мас, аччиқтош, тўтиё, қумуш нитрат, новшадил, сулема ва б.)ни олиш, металларни эритиш, газламаларни бўяш усуллари аниқ баён қилинган.

ЖОВАНЬОЛИ (Giovagnoli) Раффаэлло (1838.13.3 - Рим - 1915.15.8) - италян ёзувчиси. Рисоржименто қатнашчиси, Ж. Гарибальди сафдоши бўлган. Ж.нинг Қадимги Рим ҳақидаги «Плаутилла» (1878), «Сатурнино» (1879), «Мессалина» (1855) ва б. тарихий романларида мустабид тузумга қарши романтик кураш оҳанги жаранглаб туради. Мил. гача бўлган 1-а.даги қуллар ва гладиаторларнинг қўзғолони ҳақидаги «Спартак» (1874) романи Ж.га шухрат келтирди. Бу роман бир оз сентиментал руҳда ёзилганига қарамасдан, қад. ўтмишда зулмга қарши курашган исёнкор образини улуглайди. Муаллиф романида ижтимоий адолат ва тенг ҳуқуқлик учун курашга даъват этади. Ж.нинг «Спартак» романи Рустам Абдурахмонов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1970).

ЖОВҚОСИН (*Tulipalehmanniana*) — лоладошлар (пиёздошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пиёзи тухумсимон, йўғонлиги 1,5—4 см. Пояси 20—25 см. Барги 4 та, буралган, туксиз, учига қараб ингичкалашиб боради, пасткиси наштарсимон ёки қалами наштарсимон, эни 1,5—2,5 см. Гултожлари сариқ кизғиш ёки қизил, бўйи 2,5—7 см. Чангчи иплари туксиз, сариқ, юқори қисми қорамтирбинафша. Чангдонлари сариқ. Кўсагининг эни 1 — 1,5 см, бўйи 2,5—3 см. Абр.да гуллаб, майда уруғ беради. Бухоро вилояти ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида тарқалган. Асосан, манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

ЖОГИР, жойгир (форс. — жой ол) — Бобурийлар салтанати даврида Ҳиндистонда кенг тарқалган ер эгаллиги шаклларида бири. Ж. эгаси — жогирдор — Ж.дан ундирилган давлат солиғининг бир қисмини олган. Бунинг эвазига муайян миқдорда қуролланган жоди отлиқлар, артиллерия ва юк ташувчи хайвонлар сақлаши ҳамда кўпроқ, суғориш иншоотлари қуриши ва уларни таъмир қилиб туриши лозим бўлган. Ж. ерлари тез-тез

алмаштириб турилган. 17-а.нинг 2-ярмидан бошлаб Ж. ер эгаларининг хусусий мулкига айлана бошлаган.

ЖОДИ, кажкорд — 1) беда ва полярни қирқиб, молларга озука тайёрлаш учун ишлатиладиган асбоб. Дами пичок ёки ўрокники сингари текис ва тишли (аррасимон) хиллари бор; 2) игна ясовчи хунармандларнинг игнага мўлжалланган симни қирқадиган асбоби.

ЖОДРЕЛЛ-БЭНК РАДИОАСТРОНОМИК РАСАДҲОНАСИ - Англиядаги энг катта радиоастрономик расадхона. Жодрелл-Бэнк ш.да жойлашган; 1946 й.да ташкил қилинган. Асосий асбоблари: диаметри 76,66, 38 ва 9 м ли радиотелескоплар. Расадхонада радиогалактикаларнинг физик табиати, радио манбалар спектри (Оккуш, Курси ва б. юлдуз туркумларида), водороднинг коинотда тақсимланиши ва б. тадқиқот ишлари олиб борилади, метеорлар оқими, Ой ва сайёралар радиолокация йўли б-н ўрганилади.

ЖОДУГАРЛИК — қ. Сехргарлик.

ЖОДҲПҲУР, Марвар—Ҳиндистоннинг шим.-ғарбидаги шаҳар. Тар чўлининг чеккасида, Ражастхон штатида. Аҳолиси 510 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, тери, фармацевтика корхоналари, механика устахоналари ва б. бор. Бадиий хунармандчилик (фил суягига ишлов берилади, лийн либослар, шишадан зийнат буюмлари ва б. тайёрланади) ривожланган. Шаҳарга 15-а. ўрталарида асос солинган.

ЖОЗЕФСОН (Josephson) Брайан Девид (1940) — инглиз физиги. Илмий ишлари ўта ўтказгичларга ва туннеллаш масалаларига бағишланган. Иккита ўта ўтказгични ажратиб турувчи юпка (~10А=10⁻⁷ м) диэлектрик қатламдан ўта ўтказувчан ток оқаётганда ностационар

эффект содир бўлишини башорат қилган. Бу эффект Жозефсон эффекти деб аталади. Нобель мукофоти лауреати (1973, А. Жайевер ва Л. Эсаки б-н ҳамкорликда).

ЖОЗЕФСОНЭФФЕКТИ-ўтаўтказувчанлик токининг иккита ўта ўтказгични ажратиб турадиган юпка ўтиши. Ўтаўтказувчанлик назарияси асосида Б. Д. Жозефсон олдиндан айтиб берган (1962). Уни АҚД1 физиклари П. Андерсон ва Ж. Роуэлл кашф этганлар (1963). Диэлектрик (одатда ~10А қалинликдаги металл оксиди)да электрон ўтказувчанлик туннель эффекти туфайли рўй беради. Агар диэлектрик қатлам орқали ўтган ток критик қиймати (бирор маълум катталиқ) дан ортиқ бўлмаса, контактда кучланиш пасаймайди, ток критик қийматдан катта бўлса, контактда кучланиш U пасаяди, у холда контактда кучланишнинг пасайиш частотаси $\nu = \frac{e}{h} \Phi$ бўлади, бунда e — электрон заряд, h — Планк доимийси. Ж. э.га асосланиб жуда сезгир (10^9 Гс ёки К)¹³ Тл гача) магнитометрлар ясалган. Ж. э.дан кичик генераторлар, детекторлар, кучайтиргичлар ва б. электрон асбобларда фойдаланилади.

ЖОЙНАМОЗ — намоз ўқиладиган тўшама. Ж. ибодат вақтида кишини бу дунёдан ажратувчи омил, деб тасаввур қилинади. Ж. устида намоз ўқиш илк ислом даврида кенг тарқалмаган, ерда, бўйрада ҳам ўқилаверган. Ж. бўлмаган тақдирда турли покиза буюмлар (чопон, рўмол, шолча, кийик, мато ва б.)дан Ж. сифатида фойдаланиш мумкин. Ҳозирда Ж. кенг кўламда қўлланилишидан қатъи назар, зарурат тақозо қилган пайтларда пок тупрок ёки ўтлоқ устида ибодат қилиш мумкинлиги назарда тутилиши лозим. Ж. атамаси Қуръонда тилга олинмаган.

Ж. тайёрлаш мусулмон мамлакатларида амалий санъатнинг анъанавий йўналишларидан бири ҳисобланади. Ж. матодан тўртбурчак шаклида тайёрланади, кашталар тикиб безатилади.

Кашта мужассамоти меҳроб шаклида хошияланган ислимий нақшлардан иборат. Матодан безаксиз тайёрланган Ж.нинг бош томонига рамзий меҳроб шакли тикилади, намоз ўқиш пайтида бу шакл Макка (кибла) томонга қаратилади. Ҳоз. пайтда турли ҳажмда гилам Ж.лар ҳам тайёрланмоқда.

ЖОЙТУН МАДАНИЯТИ — Ўрта Осиёнинг неолит даврига оид энг қад. ўтрок деҳқончилик маданияти марказларидан бири (мил. ав. 6—5-минг йиллик). Ашхободдан 30 км шим.да жойлашган қад. ўтрок деҳқонлар қишлоғи харобаси номидан олинган. 1952 й.дан Жанубий Туркменистон археология комплекс экспедицияси қизиш ишлари олиб борган. 10 дан ортиқ ёдгорликлар (Чағиллитепа, Пессежиктепа, Чопонтепа, Найзатепа, Жойтун ва б.)ни текширган. Бу уруғдошлик манзилгоҳларининг хар бири 0,5—2 га майдонни эгаллаган. Сомонли гуваладан қурилган бир хонали уйлар (25—45 м²) сахни оқ ганчли лой б-н сувалган, айримлари қизил ва қора рангга бўялган. Ҳар бир хонада ўчоқ, ғалла ўраси, супа бўлган. Айрим хоналар ўртасида катта оташкада бўлиб, умумий саждагоҳ вазифасини ўтаган. Манзилгоҳларда омбор, сопол идишлар пишириладиган майдончалар бўлган. 3 маданий қатламдан иборат Жойтун манзилгоҳи (Ж. м. шу номдан олинган) тўла ўрганилган. Унинг майд. 0,5 га, юқори қатлами 35—40 хонадан, ўрта қатлами 29 хонадан иборат. Манзилгоҳлардан болалар суяги топилган, катталар ташқарига кўмилган. Аҳоли, асосан, деҳқончилик, чорвачилик, овчилик б-н шуғулланган. Аҳоли чакмоқтошдан қирғич, ўрок, ранда, пичоқ; суяқдан игна, бигиз; тош ўтир ва б. буюмлар ясаган. Сопол идишлар сомонли лойдан ишланиб, баъзиларининг сирти қизил ангоб б-н бўялган. Тош ва лой (сопол)дан ишланган аёл ва ҳайвон ҳайкалчалари, тош, суяк ва чиғаноклардан ясалган тумор, мунчок ва б. турли тақинчоқлар кенг тарқалган.

Ж. м. Каспий бўйидаги мезолит даври маданияти асосида вужудга келган. У — ибтидоий деҳқончилик маданиятининг жаҳондаги ноёб обидаларидан бири.

Ад.: Массон В. М., Поселение Джейтун, Л., 1971; Массой В. М., Средняя Азия и Ближний Восток, М.— Л., 1964.

ЖОКЪЯКАРТА, Йөгьякарта - Индонезиядаги шаҳар, Я. ва о.да. Алоҳида маъмурий бирлик сифатида ажратилган. Аҳолиси 3,1 млн. киши (2000, шаҳар атрофи б-н). Т. й. ва шоссе йўллар тугуни. Халқаро аэропорт бор. Ж. қадимдан хунармандчилик маркази: махсус усулда газлама (батика) тўкилади, кумушдан бадий буюмлар тайёрланади, ёғоч ўймакорлиги ривожланган. Шоли оқлаш, шакарқанд, тамаки ва тўкимачилик корхоналари бор. Ж. мамлакатнинг қад. маданият маркази. Меъморий ёдгорликларидан Ж. султонининг саройи (1755—60) ва б. сақланган. Хусусий музей, табиий боғ, мусулмонлар ун-тлари бор. Туристлар кўп келади.

Тарихий манбаларда Ж. дастлаб 18-а. бошидан тилга олинган. 1755 й.дан голландлар назоратидаги Ж. султонлигининг пойтахти, 1946—49 й.ларда Индонезия Республикасининг вақтинча пойтахти бўлган.

ЖОЛИНУС — Галеннинг ажам халқлари ўртасидаги номи.

ЖОЛИО-КЮРИ (Joliot-Curie) Ирен (1897.12.9 - Париж - 1956.17.3) -француз физиги ва радиоактивгар. П. Кюри ва М. Склодовская-Кюриларнинг қизи. 1926 й.да Ф. Жолио-Кюрига турмушга чиққан ва шундан бошлаб умрининг охиригача биргаликда и. т.лар олиб борганлар. Илмий ишлари радиоактивлик, ядро физикаси ва ядро кимёсига оид. 1934 й.да Ф. Жолио-Кюри б-н ҳамкорликда сунъий радиоактивлик ҳодисасини очган. Югослав физиги П. Савич б-н ҳамкорликда 1939 й.да нейтронлар б-н урanni нурлаш туйфайли ҳосил бўлган ядровий реак-

ция маҳсули — лантан ҳосил бўлишини аниқлаган (аввал трансурани элемент деб тушунилган). Бу иши ядронинг бўлиниш реакциясини кашф қилишда муҳим бўлган. Кимёвий элементларнинг сунъий радиоактив изотопларини, позитрон радиоактивликни кашф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1935).

ЖОЛИО-КЮРИ (Joliot-Curie) Фредерик (1900.19.3 — Париж — 1958.14.8) — француз физиги. Халқаро тинчлик тарафдорлари харакати асосчилари ва раҳбарларидан бири. Илмий ишлари ядро физикаси, ядро кимёси, ядро техникасига оид. И. Жолио-Кюри б-н биргаликда биринчи бўлиб гамма-квантдан ҳосил бўлган электрон-позитрон жуфтлари изининг фотосуратини олдилар (1933) ва шу йилнинг ўзида француз физиги Ж. Тибо б-н ҳамкорликда биринчи марта электрон-позитрон жуфтлари аннигиляциясти кузатдилар. Француз олимлари Г. Альбан ва Л. Коварскихлар б-н ҳамкорликда биринчи бўлиб ядро портлашида занжир реакция бўлишини исботлаган (1939), нейтрон массасининг протон массасига нисбатан бир қанча катталигини кўрсатган (1939). Коллеж де Франс ядро физика ва кимё лаб. сида биринчи француз циклотронный ишга туширган. 1948 й. 15 дек.да Ж.-К. раҳбарлигида Францияда биринчи атом реактори ишга туширилди. 1940 й.дан Ж.-К. Тинчлик тарафдорлари халқаро конгресси доимий кўмитасининг, 1951 й.дан эса Халқаро Тинчлик Кенгашининг раиси. Нобель мукофоти (1935), «Халқаро тинчликни сақлаш учун» мукофоти (1951) лауреати.

ЖОМ — 1) уй-рўзғор буюми; ичи чуқур ва ёйиқ (кенг) зиҳи юқорига анча кўтарилган тўгарак шаклдаги мис тоғора; баъзан 2 та қулоғи ҳам бўлади. Ҳамир қориш, гуруч ивитишда, қуюқ овқат солишда, тўй, маросимлар ва б.да фойдаланилади. Катта ҳажмлилиги Қўқон, Наманганда мис тоғора, нисбатан кичик

тури Ж. деб аталади; 2) металл қадах (коса, пиёла).

ЖОМ — Самарқанд вилояти Нуробод туманидаги сой. Зарафшон тоғ тизмасининг тармоғи — Қоратепа тоғининг ғарбий ён бағридан бошланиб, Жом чўли бўйлаб оқади ва Айритомсойга куйилади. Уз. 20 км. Ж.га юқори қисмида жуда кўп майда сой келиб қўшилади. Бу қисмида водийси тор, ён бағирлари тик. Текисликка чикқач, водийси кенгаяди, икки-та кўхна қайир (терраса) ҳосил бўлган. Соининг ўзани сел келтирган шағал ва харсанг тошлар б-н қопланган. Асосан мавсумий ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Баҳор ойларидаги сув сарфи 3 м³/сек., ёзда эса камайд, куйи оқимида умуман қуриб қолади.

ЖОМ ЖАНГИ (1528.24/28.9)- шайбоний султонлар б-н сафавийлараан бўлган Эрон шоки Тахмасп I қўшинлари ўртасида Жом вилояти (Хуросон) нинг Харгерд (Хусравжирд) ноҳиясига қарашли Зуробод мавзеида содир бўлган жанг. Шайбонийлар Эронга қилган юришларига диний тус бериб, шиаларга қарши ғазот эълон қилганлар. Натижада қўшин таркибида савобгалаб дарвешлару рухрийлар, олимлару санъат аҳдпари, қосибхунармандлару дехқонлар ҳам қўшилиб, жами 105 минг кишини ташкил қилган. Шох Тахмасп I қўшини 24 минг жангчидан иборат бўлган. Жанг шу куннинг пешинигача давом этган, сафавийлар енгилиб, Тахмасп I оз сонли аскарлари б-н жанг майдонидан қочган. Бироқ ғалаба нашидасини барвақт суришга киришиб кетган шайбонийлар қўшини ўлжа излаш учун тарқаб кетган. Шунда, Искандар Муншийнмнт ёзишига кўра, сафавийларнинг 3 минг нафар отлик қўшини (шундан 1700 таси қурчилар) Убайдуллохон ва Кўчкуннихон раҳбарлик қилаётган шайбонийлар қўшинининг марказига тўсатдан зарба бериб, рақибларини пароканда қилиб юборади. Шайбоний султонлар жанг майдонини ташлаб қочади.

Минглаб кишилар қилич зарбидан ва яна қанчалари дарёга чўкиб, қўплар эса тоғу даштларда адашиб ҳалок бўлади.

А.Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982.

ЖОМ ЧЎЛИ — Самарқанд вилоятидаги чўл. Зарафшон тизма тоғларининг ғарбий ва Зирабулоқтоғларининг шарқий этакларида жойлашган. Ж. ч.да бўйлама чўзилган қирлар, тўлқинсимон лёссли текисликлар бор. Ўртача бал. 500—600 м, асосий баландликлар Зарафшон тоғлари этакларидан жан.-ғарб томон пасайиб боради. Рельефи ўйдим-чуқур (1 — 10 м ва ундан зиёд). Ж. ч.нинг жан.-ғарбида сойликлар (Собирсой, Тошбақасой, Каттасой, Қўшилишсой ва б.), шаркида Зарафшон тоғлари этакларидан бошланувчи сойлар (Жомсой, Сайиджилғасой, Каттасой, Сарикулсой) ғарбга томон йўналган. Зарафшондан бошланувчи Эски Анхор ва Жом каналлари чўлни кесиб ўтади, улардан Қашқадарё воҳасида суғоришда фойдаланилади.

Ж.ч.нинг ўрни Зарафшон ва Зирабулоқ тизмалари ўртасидаги тектоник ботикдан иборат. Тўртламчи даврнинг лёсс ва лёссимон жинслари тоғ этакларида 10—15 м, марказий қисмида 70 м гача қалинликда тўпланган. Грунт сувлари саткининг чуқурлиги шим.да (Улус кенглигида) 10—20 м, шўрлиги камрок (1—3 г/л). Артезиан сувлари бўр, палеоген ва неоген ётқизикларида мавжуд, уларнинг аксарияти шўррок. Эфемер, эфемероидлар, қўзиқулоқ, оққурай, қаррак ва б. ўт ўсимликлар кенг тарқалган. Тупроғи, асосан, типик бўз тупроқ. Ер ости сувлари суғоришда ва чорва молларини сув б-н таъминлашда ишлатилади. Тоғ этакларига яқин ва б. айрим жойлар лалми дехқончиликда, сойликлар суғориладиган дехқончиликда фойдаланилади.

ЖОМАШЎЙ — Наманган вилоятидаги шаҳарча (1972 й.гача Катта Жомашўй қишлоғи). Мингбулоқ тумани маркази.

Яқин т. й. станцияси — Оқтошдан 12 км. Вилоят маркази — Намангандан 29 км. 383 м баландликда. Аҳолиси 10,1 минг киши (2000). Дастлаб 1952 й.да чўлда ташкил этилган Жомашўй туманининг маркази бўлган. Ж. номи жаманша уруғи номидан деган тахмин мавжуд. Ж.да 3 умумий таълим мактаби, марказий кутубхона, марказий касалхона, маиший хизмат уйи, савдо маркази, санъат саройи, алоқа уйи, деҳқон бозори ва б. бор.

ЖОМБОЙ — Самарқанд вилоятидаги шаҳар (1977 й.дан). Жомбой тумани маркази. Туманининг жан.-шарқий қисмида, т.й. станцияси ёнида жойлашган. Ж. этник уруғ номидан келиб чиққан. Ж.дан Самарқандгача 13 км. Аҳолиси қарийб 14 минг киши (2000). Ж.да 4 умумий таълим мактаби, маиший хизмат коллежи, хунар лицейи, Акрология ва паразитология илмий тадқиқот ин-ти, 2 кутубхона, маданият уйи, Мотамсаро она хиёбони, ўлкашунослик музейи бор. Шаҳарга кираверишда рамзий дарвоза ўрнатилган.

1502 й.да Шайбонийхон Бухородан Самарқандга қайтишида Зарафшон дарёсининг Ж.дан ўтувчи қисмида 7 равокдан иборат кўприк қурдирган. Замонлар ўтиши б-н равоклар бузилиб, 19-а.нинг 40-й.ларида 3 та равок бутун қолган. Ҳоз. кўприкнинг биргина равоғи сақланган. 1899 й.Ж. орқали т.й. ўтказилган. Ж.да 1911 й.да Маҳмудхўжа Бехбудий ташаббуси б-н янги усулда мактаб очилган.

ЖОМБОЙ ТУМАНИ - Самарқанд вилоятидаг туман. 1935 й. 9 фев.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Булунғур тумани б-н бирлаштирилган, 1970 й. 7 дек.да қайта тузилган). Шим.да вилоятнинг Пайариқ тумани, Жиззах вилояти, ғарбда Оқдарё, Самарқанд туманлари, шарқда Булунғур тумани, жан.да Тойлоқ тумани б-н чегарадош. Майд. 0,55 минг км². Аҳолиси 114,3 минг киши (2000). Ж.т.да 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Деҳқонобод, Жомбой, Жўрият, Холвойи, Шерқўрғон, Қангли, Қорамўйин,

Қўнғирот), 1 шаҳар (Жомбой) бор. Маркази — Жомбой ш.

Табиати. Ж.т. вилоятнинг жан.-шарқий қисмида жойлашган, ер юзаси паст-текислик ва қирлардан иборат. Шим.да Ғубдин тоғи ва тоғ олди текислиги жойлашган. Иқлими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 27°, янв.ники —2,6°. Йилига 317 мм ёгин тушади. Вегетация даври 240 кун. Типик бўз тупроқ, аллювиал ўтлоқи, ўтлоқи, ўтлоқи-ботқоқ тупроқлар тарқалган. Туман жан.да Зарафшон дарёси оқиб ўтади. Сарисув, Полвон, Ўрта, Булунғур, Мирза ва б. каналлари бор. Тоғ олди қисмида чўл ўсимликлари, текисликда эса бешбармоқ, қирқбўғим, кўға, камиш ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, чиябўри, қуён, юмронқозик, қушлардан кўққарға, булбул, какку, лайлак ва б. учрайди. Ж.т. худудида Зарафшон кўриқхонаси жойлашган. Ўрта асрларда туман худудида Бедана кўриғи деб аталган мавзе бўлган.

Аҳолиси, асосан ўзбеклар; шунингдек, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 208 киши тўғри келади. Қишлоқ аҳолиси 100,6 минг, шаҳарликлар 13,7 минг.

Хўжалиги. Ж. т.да 11 саноат корхонаси, жумладан пахта тозалаш 3-ди, 3 та қўшма корхона, (энг муҳими «Самжинтекс» Ўзбекистон-Туркия қўшма тўқимачилик ф-қаси), қарийб 150 та кичик корхона бор. Қ.х.да пахтачилик, галлачилик, сабзавотчилик, чорвачилик б-н шуғулланилади. Жами ер фонди 55,9 минг га, шу жумладан суғориладиган ерлар 28,1 минг га. Қ.х.га яроқли ерлар 46,9 минг га, ўрмон фонди ерлари 2,4 минг га. Пахта 6,2 минг га, ғалла 12,3 минг га, сабзавот 350 га ерга экилади. Туманда 13 жамоа, 5 ширкат, 1 ўрмон, 1 чорва хўжалиги мавжуд. Туман жамоа хўжаликлари ва шахсий хўжаликларда қарийб 42 минг қорамол, 20 мингга яқин қўй-эчки бор. Ўрмон майд. 277 га. Ўрмон хўжалигида асосан, терак ўстирилади. Туман худудидан Тошкент—Самарқанд т. й. ўтган (17 км). Халқаро автомобиль йўли

20 км. Жами 56 умумий таълим мактабида 31 мингдан зиёд ўқувчи, хунар лицейида 600 га яқин ўқувчи таълим олмоқда. Марказий кутубхона, марказий болалар кутубхонаси, 43 қишлоқ кутубхонаси, марказий маданият уйи, 18 қишлоқ маданият уйи, клуб, маиший хизмат кўрсатиш пунктлари бор. 446 ўринли 3 касалхонада 198 врач бўлиб, ҳар 10 минг кишига 17,3 врач тўғри келади. 1935 й.дан «Жомбой тонги» газ. нашр этилади (адади 1310).

«ЖОМЕ ат-ТАВОРИХ» («Тарихлар тўплами») — тарихий асар. Муаллифи — Рашидуддин Фазлуллох 1302—10/11 й.ларда форс тилида ёзилган, 3 қисмдан иборат: 1-қисм «Таърихи Ғозоний» деб аталиб, Ғозонхон фармонига биноан битилган. Унда мўғуллар, Чингизхон ва мўғуллар барпо қилган давлатлар, хусусан, Хулоқуийлар давлати тарихи (1304 й.гача) ёритилган. 2- қисм Ўлжойтухон топшириғига кўра кашмирлик Камалашри, хитойлик Ли Дачжи, франциялик бир монах ва икки форс олими иштирокида яратилган бўлиб, у Ислому оламининг мўғуллар истилосидан илгариги тарихи, қад. яҳудийлар, франклар, Рим императорлари, Ҳиндистон ва Хитой тарихи, шунингдек, Шарқий Европа халқларига дойр маълумотлардан иборат. 3- қисм эса Етти иқлим географиясига бағишланган бўлиб, у бизгача етиб келмаган. Ҳофиз Абрӯ бу асарга Шохрух фармонига биноан «Зайли Жоме ат-таворих» номли илова ёзиб, унда Эрон тарихи баёнини 1371 й.гача етказган. «Ж. ат-т.»нинг 16-а. да эски ўзбек тилига ўтирилган икки нусхаси (Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти, Туркменистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти фондларида) мавжуд бўлиб, улардан бирининг таржимони Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий, иккинчисиники Солур бобо ибн Қул Алидир. «Ж. ат-т.» француз (1836, 1911), чех (1941), рус (1858, 1868, 1888, 1968) ва б. тилларга ҳам таржима қилиниб нашр этилган.

Ад.: Аҳмедов Б. А., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991.

ЖОМЕ МАСЖИД — шаҳар марказидаги ёки нисбатан катта ҳудуддаги асосий ва энг катта бош масжид. Жамоа учун зарур турли хабарлар эълон қилинадиган, ҳафталик жума, хайит намозлари жамоа бўлиб ўқиладиган махсус бино. Шаҳар ташқарисида мусалло, намозгоҳ. Жума масжид, гузар (махалла) масжидларига нисбатан унинг тузилиши салобатли. Ўрта Осиёда Ж. м.нинг умумий тархи мурабба ёки тўғри тўртбурчакли хонақоҳ бўлиб, бир (олд ёки ён) томони, икки (жан. ва шарқий ёки шим. ва шарқий) ёки уч томони айвон б-н ўралган. Хонақоҳ томи гумбазли ёки тўсинли. Айвон ва хонақоҳ катталиги тўсинлар сони ва қатори б-н белгиланган, баъзан хонақоҳ 1, 2, 4 гумбазли, айвонлар атрофи қатор устунли, бурчакда азон айгишга мулжалланган мезана ва ҳовли ўртасида ҳовуз бўлган. Бухорода биринчи Ж. м. 713 й. Қутайба ибн Муслим томонидан ишга туширилган. Ушбу масжид учун маҳаллий мажусийлар ибодатхонаси мослаштирилган. 14—15-а.ларда Ж. м. қурилишига даврнинг машҳур меъмор ва муҳандислари сафарбар қилинган (қ. Ал-масжид ал-Ақсо, Ал-масжид ал-Ҳаром, Масжиди калон, Бибиҳоним жоме масжиди, Деҳли жоме масжиди).

«ЖОМЕ ул-УЛУМ» («Илмлар мажмуаси») — Фахруддин ар-Розий (1149—1210) томонидан хоразмшоҳ, Эларелон (1172—93) га атаб ёзилган асар. 60 илм (боб) дан иборат, унда шарият қонунқоидалари б-н бирга дунёвий илмлар ҳақида маълумот берилган. Унинг тарихи, грамматика, аруз, қофия, шеър тузилиши, мантик, таботат, овчилик, минералогия, деҳқончилик, мат., топография, ҳарбий фан, астрономия, ахлоқ, сиёсат, шатранжга оид илм (боб)лари муҳим аҳамиятга эга. Асар 1913 й. Тошкентда тошбосмада чоп этилган. Нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 2923)

ЖОМИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Нуриддин Абдурахмон ибн Ахмад) (1414.7.11, Жом - 1492.8.11, Ҳирот) — форс-тожик шоири, нақшбандийлик тариқатининг йирик вакили. Ж.нинг ота-боболари асли Даштдан бўлиб, Жомда, кейинчалик Ҳиротда ҳаёт кечиришган. Ж. Мадраса ёшидан анча эрта Ҳиротдаги «Дилкаш» (Навоий маълумотига кўра, «Низомия») мадрасасига кириб, ўз даврининг таникли тил, адабиёт олимлари ва мударрислари қўлида таҳсил олган. Шу даврдаёқ у араб тилини мукаммал ўргана бошлаган. Кейинроқ Ж. ўз билимини ошириш учун Самарқандга келади ва Улуғбек мадрасасида буюк фалакиётшунос Қозизода Румий, Али Қушчи, фикҳшунос Фазлуллоҳ Абуллайс қабилардан таълим олади. Бу йилларда у тил ва адабиётнигина эмас, риёзиёт, фалакиёт, фалсафа, ҳуқуқшунослик фанлари, дин асослари, ҳадис ва тафсир илмларини ҳам чуқур ўрганади, олимларнинг турли мавзулардаги мунозара ва мубоҳасаларида қатнашиб, етуқ олимлиги б-н танила бошлайди. Ж. Ҳиротга қайтгач, тасавуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса, ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради. У ўзига пир қилиб Шайх Саъдиддин Кошғарий (вафоти — 1456)ни танлайди, Ҳиротнинг жоме масжидида унинг суҳбатларини тинглайди. Саъдиддин Кошғарий тасавуфда Мухаммад Накшбанд сулукига мансуб эди. Ж. машхур суфийлар б-н яқиндан мулоқотда бўлади. Муҳйиддин ибн ал-Арабийнинг асарларини чуқур мутолаа қилади. Ўзининг мутасаввифлик фаолиятида Баҳоуддин Накшбанд ғояларини шу сулуқнинг иккинчи бир йирик намояндаси — Хўжа Аҳрор б-н яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман ўзини кундалик «Маломатия» тариқатига мансуб деб ҳисобласада, асарларида Накшбандга ихлоси баланд бўлган. Ж. Хуросонда темурийлардан Шохрух, Абулқосим Бобур, Абу Саид ва Ҳусайн Бойқаро подшоҳлиги даврида

яшади. Хуросонда Ҳирот тахтига темурий Султон Ҳусайн Бойқаро ўтиргандан сўнг Ж.нинг мамлакатдаги мавқеи жуда ортади, чунки Султон Ҳусайн ва унинг кўп авлодлари ўзларини унга мурид, деб эълон қилганлар.

Ж. 1472 й. хажга боради. Бу сафари вақтида Нишопур, Сабзавор, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашк, Ҳалаб, Табриз каби бир қанча шаҳарларда бўлади. Унинг шахсий мактубларида маълум бўлишича, яқин дўсти Хўжа Аҳрор тақлифи б-н Тошкентда ҳам бўлган ва улуғ мазоратларни зиёрат қилган.

Ж. катта ер-мулк эгаси бўлган. Ж. Алишер Навоий б-н биринчи марта Абу Саид хукмронлиги даврида Хиёбон мавзесида ҳамма қатори кўришган. Шунда Ж. унга ўзининг бир рисоласини тақдим қилган. 1476—77 й.ларда Навоий ҳам Ж.ни ўзига пир, деб танийди. Гарчи Ж.нинг Навоийдан ёши анча улуғ, расман пир ҳисобланса ҳам, мохиятан улар чин дўст ва ҳамкор бўлганлар. Ж. ўзининг («Нафахотулунс», «Баҳористон» ва б.) бир қанча асарларида Навоийни, Навоий ҳам ўз асарлари («Хамса ул-мутаҳаййирин», «Мажолис ун-нафоис» ва б.)да Ж.ни ҳурмат б-н тилга олади. Ж. «Нафахот ул-унс» («Азизлар нафаси»), «Рисолаи мусиқи» («Мусиқа рисоласи»), «Рисолаи муаммо» («Муаммо рисоласи») каби ўндан ортиқ асарини Навоий маслаҳати б-н ёзган. Ж. вафотидан сал бурун лирик шеърларини 3 девонга бўлиб, уларга «Фотихат уш-шабоб» («Ёшлиқнинг бошланиши»), «Воситат ул-икд» («Ўртадаги дур») ва «Хотимат ул-хаёт» («Ҳаёт хотимаси»), 1479—91) деб ном берар экан, бунда Навоий маслаҳатини эътиборга олган эди. Навоий ва Ж.нинг дўстлиги адабий ҳамкорлик б-н чегараланмаган. Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида бош вазир бўлиб турар экан, ўз сиёсий ва ижтимоий фаолиятида Ж.дан маслаҳатлар олиб турган. Мае, Султон Ҳусайн Қундуз вилоятига қарши юришга отланмоқчи бўлганда, Ж. Навоийдан подшоҳни бу са-

фардан қайтаришни илтимос қилган. Саройдаги фитна ва фужурлар Навоийнинг жонига тегиб, у ўз вазифасидан кетмоқчи бўлганда Ж. уни бундай қарордан воз кечтирган. Чунки Навоийдек халқпарвар арбоб саройдан кетса, халқ ва мамлакат ахволи янада оғирлашишини у яхши тушунар эди.

Ж. ўз асарларини форс-тожик тилида ёзган, араб тилини ҳам яхши билган. Хоразмлик тилшунос Ибн ал-Ҳожибнинг араб тили наҳв (синтаксис)и ҳақидаги «Ал-Кофия» дарслигига 1492 й.да ғоят яхши шарҳ битган. Бу китоб Марказий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида сўнгги вақтларгача мактаб ва мадрасаларда араб тилидан қўлланма бўлиб келди. Навоий берган маълумотга кўра, Ж. туркий тилни яхши билган.

Ж.дан улкан ва рангбаранг адабий ҳамда илмий мерос қолган. Баъзи олимлар Ж. асарларининг умумий сони 100 га яқин деб тахмин қиладилар. Навоий «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да унинг 38 асарини номма-ном санаб кўрсатади. Ж. асарлари фалсафа, тасаввуф, тилшунослик, адабиётшунослик, санъат соҳаларига ҳамда назм ва насрнинг ҳар хил жанрларига оид. Ж.нинг ижодий фаолияти кўп қиррали бўлса ҳам у Шарқ халқлари маданияти тарихида кўпроқ гениал шоир ва мутафаккир — олим сифатида танилган. Бу жиҳатдан унинг эпик ва лирик мероси ғоят диққатга сазовордир. Сунгги аср адабиётшунослари ҳақли равишда уни форс-тожик адабиётининг илк тараққиёт давридаги (10—15- а.лар) буюк мутафаккир-ижодкор деб атайдилар. Ж. асарларининг бир қисми лийий ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир ислом дини ва шарқ. фалсафасининг бир қатор масалаларини уз қарашича талқин этади, тасаввуфнинг 15-а.даги йирик арбоби сифатида уз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидаи «Тоия» («Радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган

қасида шарҳи)), «Нақди нусус» («Матнни танқид»), «Шарҳи қасидаи «Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи)), «Нақшбандия таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр» шартлари ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин. Ж. фалсафасининг асосини тасаввуфий ғоялар ташкил этади. Унинг тасавурида Худо жонли мавжудот бўлмай, ёруғ нур кўринишига эга. Ҳамма нарса ни яратган ягона Худо гўзал маъшуқага ўхшаган бўлиб, мингларча ойнада турли қиёфада ва кўринишда намоён бўлади. У юнон файласуфи Ялохимннинг жилланиш («эманация») фалсафасини давом эттиради ва янада ривожлантиради. Унинг фикрича, дунёдаги ҳамма нарсалар келиб чиқиши ва моҳияти эътибори б-н илоҳийдир.

Ж.нинг «Лужжат ул-асрор» («Сирлар денгизи», 1475), «Ашиат ул-ламоат» («Йилтиллаган нур», 1476) диний-фалсафий қасидаси Ибн Синота бағишланган. Достонларида халқ оммасининг энг яхши орзу-умидларини куйлаган. 7 достондан иборат «Ҳафт авранг» («Етти тахт» ёки «Катта айик», 1480—87)даги «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир, 1472), «Тухфат ул-аҳрор» («Нуронийлар туҳфаси», 1481—82), «Сибҳат ул-аброр» («Такводорлар тасбеҳи», 1482— 83) достонларида юксак хулқ-атвор мезонларини тарғиб қилган, кишиларни маърифатга, юртпарварликка, тўғрилиқ, инсоф ва иймонга чақирган. «Юсуф ва Зулайҳо» (1483), «Лайли ва Мажнун» (1484), «Саломон ва Абсол» (1479—80) достонлари ишқий мавзуда. «Хирадномаи Искандарий» достони (1485) Низомийнинг «Искандарнома»-сига таклидан ёзилган. 18- а. охири ва 19- а.нинг бошларида Муҳаммад Ризо Огаҳий Ж.нинг «Юсуф ва Зулайҳо»сини ўзбек тилига таржима қилган.

Адабиётшунос ва тилшунос олим сифатида ҳам Ж. хизмати улқандир. У ўзининг «Баҳористон» тазкирасида

форс-тожик адабиётининг бир қанча на-
мояндалари ва Навоий ҳақида қимматли
маълумотлар беради. Унинг «Рисолаи
аруз» асари аруз ҳақидаги энг мукаммал
қўлланмалардан биридир. Ж. «Нафахрт
ул-унс» асарини ёзиш б-н тасаввуф та-
риhini ўрганишга катта ҳисса қўшди.
Унда 616 мутасаввиф ҳаёти ва фаолияти
ҳақида маълумот берилган бўлиб, улар-
дан 34 нафари аёллардир. Ушбу асар-
ни Навоий маълум бир тўлдиришлар
б-н ўзбек тилига таржима қилган. Ж.
фақат машхур суфийлар ҳақида маълум-
от бериш б-н чекланмай, қатор шоир
ва адибларнинг ҳаёти ва ижодига ҳам
тўхталади. Навоий бу асарни ўзбек ти-
лига «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат
шабадалари») номи б-н таржима қилар
экан, уни ўзбек шоирлари ва адиблари
ҳақидаги маълумотлар б-н тўлдиради. Ж.
муаммо ҳақида 4 рисола («Рисолаи му-
аммойи кабир», «Рисолаи муаммойи му-
тавассит», «Рисолаи муаммойи сағир»,
«Рисолаи муаммойи манзум»), рубоий-
лар шарҳи, кофия қақида 2 рисола ёзган,
машхур қасидаларнинг бир қанчаларига
алоҳида-алоҳида шарҳлар битган.

Ж. мусиқа соҳасида ҳам катта обрўга
эга бўлиб, «Накши Мулла» («Накши
Имома») асари муаллифидир. Шарқ
мусиқа илми тарихида Ж.нинг «Рисо-
лаи мусиқи»си ҳам алоҳида ўрин тута-
ди. Рисола кириш, икки йирик қисм —
«илми таълиф» ва «илми ийқоъ» ҳамда
хотимадан ташкил топган бўлиб, улар
ўз ичига 23 фаслни камраб олган. Ж.
ўзининг мусиқий назарий ва мусиқий-
эстетик қарашларида Абу Наср Форо-
бий, Абу Али ибн Сино, Сафиуддин Ур-
мавий ва Абдулқодир Мароғийларнинг
мумтоз аънаналарини давом эттирган.
Асосий диққатини ўша давр амалиёти
б-н боғлиқ бўлган парда (лад) тизимла-
ри (жинс, жам, «Ўн икки мақом»), шўъба
ва б.) ҳамда усул (ритм) масалаларига
қаратган. Ж.нинг мусиқавий тафаккури
адабий-бадий ижодида ҳам ўз ифодаси-
ни топган.

Асарлари ўзбек тилига таржима

қилиниб, бир неча марта нашр этилган.
«Қофия шарҳи рисоласи», «Шарҳи Мул-
ло» (ёки «Мулло Жомий») Марказий
Осиё ва Идил (Волга) бўйи та-тарлари
мадрасаларида араб тили граммати-
касидан дарслик сифатида уқитилган.
Ўзбекистон ва Тожикистоннинг бир
қанча жамоа хўжаликлари, кўчалар, мак-
таблар Ж. номи б-н аталади. Самарқанд
ш.да Навоий б-н Ж. хайкали ўрнатилган
(1970).

Ас: Танланган асарлар, Т., 1970; Ис-
кандар хирадномаси, Т., 1978; Юсуф ва
Зулайҳо, Т., 1983; Рисолаи мусиқи, Т.,
1997.

Ад.: Шомуцамедов Ш. М., Форс-
тожик адабиёти классиклари, Т., 1963;
Ҳайитметов А., Абдурахмон Жомий, Т.,
1989.

Абдуқодир Ҳайитметов, Шоислом
Шомуҳамедов.

ЖОМОЛУНГМА, Эверест, Сагар-
матха — Ер юзидаги энг баланд чўққи,
Ҳимолай тоғларида, Непал б-н Хитой
чегарасида. Ж. қисман Сагарматха (Не-
пал) миллий боғи таркибида. Бал. 8848
м. Замини кембрийгача вужудга келган
гнейс ва гранитлардан, 7000 м дан юқори
қисми мезозойнинг кристалли оҳактош
ва сланецларидан таркибтопган. Шакли
пирамидасимон. Тоғ тепасидан атрофга
5000 м баландликкача музликлар оқиб
тушган. Жан. ён бағри тик бўлгани учун
бу ерда қор турмайди. Ж. чўққисига
1953 й. 29 майда Ж. Хант бошлиқ ин-
глиз экспедицияси аъзолари — непаллик
Тенцинг ва янгизеландиялик Э. Хилла-
ри чиқиб етдилар. Аёллардан биринчи
бўлиб япониялик альпинист Ю. Табей
(1976) чиққан. 1998 и. 22 майда 11 киши-
дан иборат Ўзбекистон альпинистлари
Ж. чўққисини забт етдилар.

ЖОМОНТОВ — Тяньшандаги тоғ тиз-
маси (Қирғизистонда). Чатир кўлининг
шим.-ғарбида. Ғарбда Фаргона тизмасига
ёндаш. Уз. 70 км. Энг баланд жойи 4718
м. Чўқинди ва метаморфик жинслардан

ташқил топган. Жан. ён бағри Арпа дарёси (Норин ҳавзаси) водийсига тик тушган, шим. ён бағри қия. Дашт ва ўтлоқдашт ўсимликлари б-н қопланган, юқори қисмида тоғ ўтлоқлари бор.

ЖОН — инсоннинг ички дунёси тўғрисидаги қарашларни ифодаловчи тушунча. Бу тушунча тарихан ўзгариб турган. Келиб чиқиши инсон ва ҳайвон танасида яшайдиган, уйқу вақтида ёки ўлган вақтда танадан чиқиб кетадиган алоҳида куч ҳақидаги ибтидоий тасаввурларга бориб тақалади. Ибтидоий одамларнинг тасаввурида Ж. қандайдир моддий нарса (соя, қон, нафас ва б.) деб қаралган. Диний тушунчаларга кўра, Ж. — қандайдир жисмсиз, ўлмайдиган, танадан мустақил ҳолда яшай оладиган номоддий кучдир. Киши танида бўлганда унга ҳаёт бахш этади, у ҳеч қачон ўлмайди, уни худо ато қилади ва худо қайтиб олади. Сўнг нариги дунёда абадий яшайди. Туш кўриш ҳам Ж.нинг танадан вақтинча кўчиши б-н изоҳланади. Ж. ҳақидаги фикрлар Шарқ фалсафасида ҳам кенг тарқалган. Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд таълимотларида у инсон танаси б-н узвий боғлиқ ҳолда талқин этилган. Форобий Ж.ни танадан мустақил ажратиб қўйишни, уни танадан танага кўчиб юради, деган таълимотни танқид қилди.

Коинотнинг ёппасига жонлилиги ғояси (гилосоизм) оламий Ж. ҳақидаги таълимотнинг асоси бўлди (Платон, неоплатонизм). Аристотель Ж.ни тирик танадан ажралмайдиган, фаол мақсадга мувофиқ ибтидо («шакл») деб билган. Пантеистик қарашларда Ж. ягона рухий субстанциянинг алоҳида кўриниши саналади. Декартнинг дуалистик метафизикаси Ж. ва танни икки мустақил субстанцияга ажратади. Ҳоз. замон психологиясида Ж. ғайришуурийликни билдирадиган тушунча сифатида ишлатилади.

ЖОН ВАФО МИРЗО, Жон Вафобий (?— 1510— Шайбонийхоннинг лашкар бошиларидан бири; найман қабиласидан.

1486 й. Султон Ҳусайн Бопқаро мулки бўлган Хоразмга, хусусан, Шаҳри Вазирга (қ. Вазир) чопқун уюштирилганда Ж. В. м. шайбонийлардан Ибоқхондан ажралиб Шайбонийхонга қўшилган. Шайбонийхон Мовароуннаҳрга бостириб келганда, Ж. В.м.ни Самарқанд доруғаси этиб тайинлаган (1500). Ж.В.м. илгари Хўжа Яхъё (Хўжа Аҳрорнинг ўғли)га тегишли уйга жойлашган. Бобур Шайбонийхонни асосий кучлар б-н шаҳар четигаги Боғи Майдонда эканлигидан ва 500—600 аскарга эга Ж. В.м.нинг бепарволигидан фойдаланиб 1500 й. июлида, ярим тунда Самарқандни эгаллаб олган. Ж.В.м. Шайбонийхон хузурига қочган. 100 кунлик ҳукмронликдан сўнг Бобур Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлган. 1507 й. Ж.В.м. Ҳирот ш. доруғаси этиб тайинланган. Шоҳ Исмоил I сафавийнинг буйруғига кўра қатл этилган.

Ад.: Бабурнаме, Т., 1993; Бобурнома, Т., 1960; Аҳм едо в Б. А. Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; История Узбекистана, Т., 1993.

ЖОН СОЛИҒИ - қ. Жизя.

ЖОНАТАН — кечпишар олма нави. Америкадан келтирилган. Жаҳон сортиментидаги асосий навлардан бири. Дарахти ўрта бўйли, шох-шаббаси кенг. Кўчати ўтказилгач, 5-йили ҳосилга киради. Апр.нинг ўрталарида гуллайди. Меваси ўртача (100—120 г), юмалоқ-чўзиқ, сирти текис, оч қизил рангда. Эти сарғиш, ширин, сершира, хушбўй. Таркибида 16,9% қуруқ модда, 12,2% қанд, 0,5% кислота, 6,8 мг% витамин С мавжуд. Меваси авг. охирида етилади, нояб. охири — дек. бошларигача яхши сақланади. Тўлиқ ҳосилга кирганда тупидан 150—200 кг ҳосил олинади. Совуққа чидамли. Унумдор тупроқларда ва яхши парвариш қилинганда мўл ҳосил беради. Айрим вақтларда меваси сақланганда доғлар ҳосил бўлиб, мазаси, кўриниши ўзгаради. Дарахти уншудринг б-н касал-

ланади. 1963 й.дан Ўзбекистоннинг бар-ча вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ЖОНБОС IV — Ўзбекистонда биринчи топилган неолит даврига (мил. ав. 4—3- минг йиллик) оид Калтаминор маданиятининг энг нодир ва муҳим ёдгорлиги. Хоразм археология-этнография экспедицияси текширган (1938—40, 1945). Ж.1У да майд. 300 м² бўлган чайла қолдиғи топилган. Чайла каттагина уруғ жамоасининг яшаш жойи бўлиб, унда қарийб 100—120 киши яшаган. Куйган қамиш ва хода қолдиқларига қараганда чайла устунли, овал шаклида бўлиб, қамиш б-н ёпилган. Унда битта катта ва йигирмадан ортиқ кичик ўчоқ ўрни қайд этилган. Ўчоқлар гирди ва чайладан балиқ (чўртган, зоғора, лаққа), хайвон (тўнғиз, жайран, Бухоро бугўси), куш суяклари ва тухум пўчоқлари ҳамда бир қанча майда тош қуроллар топилган. Тош қуроллар орасида тош болта ва поналар, кескич, ўроқ ҳамда ўк-ёй пайконлари учрайди. Топилган сопол идишларнинг туби юмалоқ бўлиб, сиртига чизма нақш берилган.

ЖОНБОС ҚАЛЪА, Ёнбош қалъа — қад. қалъа харобаси. Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл туманидаги Султон Увайс тоғи жан.-шарқида жойлашган (мил. ав. 4-а.—мил. 2- а.). С. П. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси текширган (1938-39). Ж.к. майд. 200x170 м; хом ғишт ва пахсадан қилинган қалин ва кўш деворлар б-н ўралган. Деворларининг бал. 10—11 м, қалинлиги 1 — 13 м, улар ўртасидаги 2,8 м кенгликда йўлак бўлиб, ташки деворда шахмат тахтаси тарзида икки қатор қия шинаклар бўлган. Дарвозадан бошланган йўл қалъани тенг икки даҳага ажратган, йўл охирида оташпарастлар ибодатхонаси — оташқада харобаси, қалъа ичида 300 дан ошиқ уй ва кичик хрвлилар, сопол пиширадиган хумдон қазиб очилган. Чархда ясалган жуда кўп сифатли сопол идишлар (кат-

та-кичик кўза, хум, узун тутқичли қадах, чуқур коса, қозон ва б.) топилган. Айрим кўзалар бандининг юқори қисми идиш четини тишлаб турган арслон ва б. жонзодлар шаклидан иборат. Турли рангдаги катта-кичик маржон-мунчоқлар орасида Сурия, Миср, Шим. Қора денгиз бўйи шаҳарларидан келтирилганлари ҳам учрайди. Ж. қ. мил. 2-а.да харобага айланган.

ЖОНБОС ҚАЛЪА МАКОНИ - Жонбос қалъат жан.даги паст-текислик ва тақирликларнинг чегараси бўйлаб жойлашган неолит даврига оид 18 макон (мил. ав. 4—3 минг йиллик). 1938— 40 ва 1945 й.ларда С. П. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси ўрганган. Ўтказилган илмий тадқиқотлар балиқчилик ва овчилик б-н шуғулланган аҳолининг ҳаёти ҳақида маълумот беради. Ж. қ. м.да яшаган халқлар яратган ёдгорликлар тарихда Калтаминор маданияти деб юритилади.

Ад.: Толстов С. П., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964.

ЖОНГЛЁРЛИК (лот. joculator — кизикчи)— цирк санъати жанри. Маҳаллий халқларнинг урф-одатлари б-н боғлиқ равишда ривож топган. Кичик сахна томошалари кўрсатишдан ташқари ҳикоячилик, хонандалик, соз чалиш, фокус кўрсатиш ва б. б-н шуғулланилган. Ижрочи (жонглёр) турли буюмлар (3 тадан ортиқ) ни маълум маромда отиб, илиб олиб ўйнайди ва ҳ.к.Ж. кўп жиҳатдан балансирлик (мувозанат сақлаш), эквилибристика, акробатика, масҳарабозликка кўшилиб кетади. Миср, Юнонистон, Рим ва Марказий Осиёда қадимдан маълум бўлган. Ўзбек циркида кўза ўйин, лаган ўйин, ликоб ўйин, пичоқ ўйин, Ҳалқа ўйин ва б. қадимдан мавжул. Ўзбек санъаткорлари бу ўйинларни кўпинча ракс б-н кўрсатадилар. Қодир Ғуломнинг туя устидаги акробатик томошаларида, Ф. Шарифбоев ва б. ижодида (мае, «Лаган ўйин») Ж. элементлари кўп бўлган. Гар-

дишга пиёла, косаларни пирамида шаклида тахлаб қўл б-н айлантириш (мае, Абдуллаев, Бухоро), катта хумларни бошда, орқада кўтариб пичоклар б-н мураккаб машқларни бажариш каби Ж. дастурлари миллий халқ циркида ривож топган.

ЖОНДАВЛАТТЕПА — шаҳар харобаси (мил.ав. 1-минг йиллик ўрталари — мил. 1 минг йиллик ўрталари). Шеробод (Сурхондарё вилояти)нинг шим.-шарқий томонида жойлашган. Майд. 8 га. Тархи кўп бурчакли. Шаҳарнинг 2 та дарвозаси бўлган. 1-си шарқий деворнинг ўртасида, 2-си жан. деворнинг марказида жойлашган. Дарвозалар икки томондан миноралар б-н мустақамланган. Ҳоз. пайтда шаҳар харобасининг катта қисмидан қабристон сифатида фойдаланилмоқда. Кушонлар даврида Ж. гуллаб-яшнаган. Шаҳарнинг шим.-ғарбий бурчагида мурабба тархли кўрғон (бал. 19 м) бўлган. Ж.дан кўплаб сопол идишлар ва б. моддий-маданият ёдгорликлари топилган.

Ад.: Пидаев Ш. Р., Поселения Кушанского времени Северной Бактрии, Т., 1978.

ЖОНДОР, силоҳдор — сарой лавозимларидан бири. 1) Мовароуннаҳрда хусусан қорахонийлар ва хоразмшоҳлар даврида ясовулбоши; Салжукийлар даврида Ж.лар кўриқчилик ва жаллодлик вазифаларини адо этган жангчилар бўлиб, уларнинг бошлиғи амири Ж. унвониغا эга бўлган. Улар сомонийлар даврида сохиби харос (амири харос) деб аталган. Хоразмшоҳ Такаш хужжатларида Ж. шурат (шахсий гвардия)нинг донгдор кишиларидан; сўнги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди вақтида (1220—31) Шом волийларидан бири Ж. унвониغا эга бўлган; 2) тирик мавжудот, жонивор; 3) жой номи. Мас: Бухоро вилоятидаги Жондор, Бозоржойжондор, Каттажондор кишлоқлари.

ЖОНДОР — Бухоро вилоятидаги шаҳарча (1981 й.дан.) Жондор тумани-

нинг маркази. Бухоро воҳасининг жан.-ғарбида, кад. Зарафшон ўзанининг ўнг соҳилида жойлашган. Аҳолиси 8,7 минг киши (2001). Пластмасса, вино, консерва, сут, нон з-длари ишлаб турибди. «Хадан» (Ўзбекистон-Хитой) кўшма корхонаси фаолият кўрсатади. Ж.дан халқаро аҳамиятга молик Бухоро — Туркманобод (Чоржўй) автомагистрали ўтган. Ж.—Бухоро, Ж.—Қорақўл йўналишларида автобуслар қатнайди. Ж.да 2 умумий таълим мактаби, 2 иқтидорли болалар лицейи, интернат мактаби, 2 кутубхона, жамоатчилик музейи, марказий касалхона мавжуд. Ж.да 1941—45 й.лардаги уруш қатнашчиларига янги мажмуа барпо этилган (2001).

ЖОНДОР ТУМАНИ - Бухоро вилоятидаг туман (1935 й. 17 янв.да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.дан Бухоро ва Ромитан туманлари таркибида бўлган, 1967 й. 9 янв.да қайта тузилган). Ж. т. жан.-ғарбдан Олот, Қорақўл туманлари, шарқ ва шим.-шарқдан Бухоро, Ромитан, Пешку туманлари б-н чегарадош. Майд. 5,17 минг км2. Аҳолиси 123,7 минг киши (2001). Ж. т.да 1 шаҳарча (Жондор), 13 кишлоқ фуқаролари йиғини (Алели, Далмун, Лоло, Мирзаён, Наврабат, Оқших, Ромиш, Пўлоти, Самончук, Сепатта, Хумданак, Хумин, Қорали) бор. Маркази — Жондор шаҳарчаси.

Табиати.Ж. т. Бухоро воҳасида Зарафшон дарёси қуйи оқимининг шим.-ғарбида, чўл зонасида жойлашган. Рельефи, асосан, текислик, қисман ботқоқ ва шўрхоқлар ҳам бор. Худудининг қолган қисми чўл (Урганччўл ва Ўртачўл) яйловларидан иборат. Текисликлар бағрида алоҳида дўнгликлар (Учбош, Шўрқудук) учрайди. Иқлими кескин континентал, чўл иқлими. Баъзан, Урганччўлдан гармсел эсиб туради. Вегетация даври 218 кун. Баҳор сернам, ёз узоқ давом этади, серқуёш, ҚУРУҚ, жазирама иссиқ, куз қиска ва киши илик, баъзан аёзли. Январнинг ўртача т-раси 0—0, Г, июлники 28—30°. Йиллик ўртача т-ра 15—16°.

Минимал т-ра —27', максимал т-ра 45'. Йиллик ёгин қарийб 125—130 мм, аксарият қисми фев.—март ойларига тўғри келади. Туман худудидаги обикор ерлар дастлаб Зарафшон дарёсидан суғорилган. Аму-Бухоро машина каналининг, айниқса Жондор тармоғининг ишга туширилиши туфайли хоз. кунда Амударё суви б-н таъминланади. Воҳадаги обикор ерларнинг тупроғи маданий ўтлоки, бўз тупроқлар (баъзи жойларда бу тупроқлар шўрланган). Чўл қисмини қумли, гипсли, гилли, қумли чўл, кўнғир тусли сур, тақир, тақирли на шўрхоқ тупроқлар эгаллаган. Ёввойи ўсимликлардан дарё терраса ва қайирларида камиш, рўвак, буғдойиқ, шўражриқ, кампирсоч, итгунафша, юлгун, шўрхоқ ерларда пашмакшўра, оқшўра, қумли чўлларда оқ саксовул, боялич, куёнсуяк, селин, астрагал ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қумли чўлда судралувчи ва кемирувчилар, қушлардан қирғовул, лойхўрак, сўфитўрғай, зарғалдоқ чумчуқ ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (95,6%); шунингдек, рус, тожик, қozoқ, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 кмг ға 24 киши тўғри келади, воҳада эса 250—300 кишига етади. Аҳолининг 93% кишлоқларда яшайди.

Хўжалигида етакчи тармоқ қ. х. дир. Асосан, пахта экилади. Чорвачилик, полизчилик, пиллачилик ҳам ривожланган. Токзор ва мевазорлар бор. Озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти туман марказида жойлашган. Пластмасса, вино, консерва з-длари, нон, СуТ к-глари, Навоий жамоа хўжалиги худудида Бухоро пахта тозалаш з-дининг филиали, «Хадан» (Ўзбекистон—Хитой) қўшма корхонаси мавжуд. Туманда жамоа, ширкат, ижара, деҳқон, фермер хўжаликлари фаолият кўрсатмоқда. Суғориладиган ер майдони 28,2 минг га. Шу жумладан донли экинлар 7,5 минг га, техника экинлари 17,5 минг га, картошка, полиз, сабзавот 1,3 минг га, ем-хашак 1,9 минг га ер май-

донини эгаллайди (1999). Чорвачилик гўшт-сут ва жун-тери етиштиришга ихтисослашган. Ж. т. хўжаликларида 45,4 минг қорамол, 105,3 минг қўй ва эчки, 35,8 минг парранда боқилади. Ўрмон хўжалиги 66,4 минг га майдонда жойлашган. Бу ерда кўчат етиштириш йўлга қўйилган. Қумли жойларида, асосан, саксовул, қандим, черкез ўсади.

Ж.т.да 52 умумий таълим мактаби (30 минг ўқувчи), лицей, санаторий-интернат, мусиқа мактаби, иктидорли болалар интернати, 42 кутубхона, маданият уйлари, 2 музей бор.

Туманда 365 ўринли касалхона, 20 кишлоқ врачлик пункти, 12 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 1 поликлиника ва 23 фельдшер-акушерлик пункти бўлиб, уларда 194 врач хизмат қилмоқда. Туман худудидан Бухоро—Туркманобод халқаро автомагистрали ўтади.

Ж. т.да тўртта йирик тарихий обида мавжуд: Махмуд Торобий дахмаси (13-а.), Варахша ёдгорлиги (7-а.), Шахри Ислом қалъаси, Қизбиби меъморий мажмуаси (16-а.). 1935 й.дан «Жондор овози» газ. чиқади.

Ад.: Турсунов М., Жондор ва жондорликлар, Бухоро, 1995.

ЖОНИБЕК (7-1357) - Олтин Ўрда хони (1342—57), Ўзбекхоннинг иккинчи ўғли. Рус ва Литва князларининг ички ишларига аралашган. Москванинг улуғ князлари Семён Иванович Гордий ва Иван II Иванович Красний Ж.га қарам бўлишган. Ж. ўз хукмронлиги даврида Жан. Озарбайжонни Олтин Ўрдага қўшиш учун курашиб Табризни эгаллаган (1356) ва у ерда ўғли Бердибекни ҳоким қилиб қолдирган. Ж. ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Олтин Ўрдада ислом динини тарқата бошлаган (масжид ва мадрасалар қурдирган, уламоларни саройга жалб этган). Тож-тахт учун бўлган курашда бир гуруҳ фитначилар тарафидан ўлдирилган. Ж. ўлимидан сал аввал Табризда қўзғолон бўлиб, халқ Олтин Ўрда ноибини ҳайдаб чиқарган.

Жалойирийлар бу воқеадан фойдаланганлар ва ҳокимият амир Увайс қўлига (1356—74) ўтган.

/Id.-Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1956.

ЖОНИБЕК ибн Бароқхон ибн Қўйручук ўғлон ибн Ўрусхон (15-а.) — қозоқ хони. Жўжихон авлодидан. Ўзбек улусига эгалик қилиш учун Абулхайрхонга қарши кураш олиб борган. Лекин Абулхайрхондан мағлуб бўлгач, Кирайхон б-н бирга Мўғулистонга Эсонбуғахон хузурига қочган (1428). Хон улар ихтиёрига Мўғулистоннинг ғарбий чеккаси бўлган Чу ва Қўзибоши вилоятларини берган. Абулхайрхон вафотидан сўнг Ўзбек улусида парокандалик, ўзаро ички низолар кучайган. Улуснинг кўпгина аҳолиси (200 минг киши) Ж. ва Кирайхон паноҳига қўчиб келган. Уларни ўзбек-қозоқ деб аташ бошлаганлар. Қозоқ султонлари 1466 й.дан хукмронлик қила бошлаганлар. Ж. вафотидан сўнг катта ўғли Адик султон тахтга ўтирган. Шайбонийхон Хуросонга юриш қилганда Адик султон ҳам ушбу юришда қатнашиб ўша ерда вафот этган (1510).

ЖОНИБЕК СУЛТОН (тўлиқ исми: Жонибек ибн Хожа Муҳаммад ибн Абулхайрхон) (? — 1529.20.3, Миёнкол) — шайбонийлардан. Абулхайрхоннинг невараси, Муҳаммад Шайбонийхоннинг амакиваччаси. 16-а. бошида Шайбонийхон қўшини таркибида Мовароуннахрни эгаллашда иштирок этган. Шайбонийхон томонидан Фарғона (Ахси) ҳокими этиб тайинланган (1503-09), сўнгра (1510 й.дан) Карманда ўғиллари б-н хукмронлик қилган. Ж. с. фарғоналик пири — Жалолитдин Аҳмад Косоний — Махдуми Аъзамни Карманга чақиртириб олган (1514—16). Шайбонийхон вафоти (1510 й.дек.)дан сўнг Мовароуннахрга юриш қилган Бобур 1511 й. окт.да Самарқандни қўлга киритади. Ж.с. бошқа шайбоний султонлар қатори Туркистонга қочган. 1512

й. Убайдулло султон (қ. Убайдуллахон) б-н бирга Мовароуннахрга қайтиб Қўли Малик жангида Бобурни енгиб Бухоро ва Самарқандни эгаллашда иштирок этган. Бобур сафавийлардан ҳарбий қўшин (Нажми Соний бошчилигидаги қўшин) олиб Ж. с. турган Гиждувонни камал қилади (1512). Ж. с.нинг оз сонли қўшини қалъадан чиқиб тенгсиз тўқнашувда Бобурдан енгилади. Бироқ Убайдулло султоннинг пухта ҳарбий режаси туфайли шайбонийлар ғалаба қиладилар (қ. Гиждувон жанги). Шоир Подшоҳхожа (1480—1545) Ж. с.га атаб «Мақсад ул-атвор» достонини ёзган (1515—20).

Манба: Ҳасанхожа Нисорий, Музакири аҳбоб, Т., 1993; Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий, Абдуллонома, 1-ж., Т., 1999.

Ад.: Аҳмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985; Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Алма-Ата, 1969; Бартольд В. В., Сочинения, 2 т., часть 2, М., 1964. Фахриддин Ҳасанов.

ЖОНИБЕКОВ Владимир Александрович (1942.13.5, Тошкент вилояти, Искандар кишлоғи) — учувчи-космонавт, авиация генерал майори (1985). Икки марта Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1978, 1981). Монголия Халқ Республикаси Қаҳрамони (1981). Тошкент Суворов билим юртини (1960), Ейск (Россия Федерацияси) учувчилар тайёрлаш олий авиация билим юртини (1965) тугатган. 1970 й.дан космонавтлар отрядида. Ж. 1985—88 й.ларда Космонавтлар тайёрлаш маркази (КТМ) да космонавтлар отрядининг командири, 1988 й.дан КТМ Назарий ва и. т. тайёргарлик бошқармаси бошлиғи. Биринчи космик парвозини 1978 й. 10—16 янв.да «Союз-27» КК (кема командири) (О. Г. Макаров б-н бирга) ва «Салют-6» — «Союз-26» (экипаж Ю. В. Романенко ва Г. М. Гречко) — «Союз-27» орбитал мажмуада бажарган. Ерга «Союз-26» КК да каштан. Ж. иккинчи космик парвозини 1981 й. 22—30

мартда «Союз-39» КК (кема командири) (монгол космонавти Ж. Гуррагча б-н бирга) ва «Салют-6» — «Союз Т-4» (экипаж В. В. Ковалёнок ва В. П. Савиних) — «Союз-39» орбитал мажмуада «Интеркосмос» дастури бўйича амалга оширди. У учинчи космик парвозини 1982 й. 24 июнь — 2 июлда «Союз Т-6» КК (кема командири) (А.С. Иванченко ва француз космонавти Жан-Лу Жак Мари Кретьен б-н бирга) ва «Салют-7 — «Союз Т-5» (экипаж А.Н. Березовой ва В.В. Лебедев) — «Союз Т-6» орбитал мажмуада бажарди. Ж. тўртинчи космик парвозини 1984 й. 17—29 июлда «Союз Т-12» КК (кема командири) (С. Е. Савицкая ва И. П. Волк б-н бирга) ва «Салют Т-7» — «Союз Х-11» (экипаж Л. Ю. Кизим, В. А. Соловьёв ва О. Ю. Атьков) — «Союз Т-12» орбитал мажмуада амалга оширди. 25 июлда Светлана Евгеньевна Савицкая б-н очиқ космосга чикиб, янги универсал дастаки асбобни синашга дойр ишларни удалади. Ж. бешинчи космик парвозини 1985 й. 6 июнь — 26 сентяда «Союз Т-13» КК (кема командири) (В. П. Савиних б-н бирга) ва «Салют-7» — «Союз Т-13» орбитал мажмуада бажарди. В. П. Савиних б-н бирга дунёда биринчи марта ўзи парвоз қилаётган КК

— «Союз Т-13» ни космосда назоратсиз парвоз қилаётган орбитал станция

— «Салют-7» га туташтирди. Космонавтлар «Салют-7» га ўтганларидан сўнг унинг ишга яроқлигини тиклашга дойр ишларни бажаришди. 1985 й. 2 ав-г.да Ж. космонавт В. П. Савиних б-н бирга очиқ космосга чикиб, қўшимча қуёш батареялари панелларини ўрнатишди. Унумли и. т. ва амалий ишларни бажарганидан сўнг Ж. 1985 й. 26 сент.да ўша пайтда «Союз Т-14» КК да В. В. Васютин ва А. А. Волков б-н бирга парвоз қилаётган Г. М. Гречко б-н бирга «Союз Т-13» КК да ерга қайтиб тушди. Ж. ўзининг космосга қилган беш парвози мобайнида космосда 145 кун 15 соат 58 мин. 29 сек. бўлган.

Ж. тасвирий санъат б-н ҳам шуғулланган. Унинг космос мавзуидаги

баъзи расмлари бадий кўргазмаларда намойиш қилинган. Помир-Олай тоғларидаги мутлақ бал. 4912 м бўлган чўкки «Владимир Жонибеков чўккиси» деб аталган (1985). Тошкентдаги Космонавтлар хиёбонида Ж.га бюст ўрнатилган (1984).

Собит Илёсов.

ЖОНИИЛАР — қ. Аштархонийлар.

ЖОНИКМАР ТОҒИ - Кашқадарё вилоятидаги тоғ. Ҳисор тизма тоғларининг жан.-ғарбий тармоғи. Энг баланд жойи 1319 м, уз. 14 км. Шим.дан жан.га ва жан.-ғарбга йўналган. Ж. т.нинг шим.-ғарбий ён бағри зинапоясимон пасайиб Арабдашт ва Қуюқдашт текисликларига туташган. Ён бағирлари қуруқ сой ва жарлар б-н ўйилган. Ён бағирларидаги тўқ бўз тупроқларда бугдойиқ, тоғ шувоғи, тоғолча, дўлана ва б. ўсади.

ЖОНИҚУЛОВА Сайёра (1951, Қўшрабод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУ ни тугатган (1973). 1973 й.дан Қўшрабод туманидаги 82-, 1987 й.дан 49-мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси. Ж. дарс жараёнида кўргазмалар қуроқлар, техника воситалари, илғор педагогик технологиялардан унумли фойдаланади.

ЖОНЛАНТИРИШ — қ. Реанимация.

ЖОНЛАНТИРИШ (адабиётда) - истиора турларидан бири, одамларга хос сифатларни жонсиз ҳодиса ва буюмларга кўчириш. Ж. Инсон тафаккури б-н боғлиқ. Инсон воқеликдаги нарсалар ва ҳодисаларни қиёслаш, ўхшатишлар, бўрттиришлар орқали жонлироқ ва аниқроқ тасаввур қилишга, аниқ, илмий тафаккур қилиш б-н бирга бадий фикрлашга ҳам интилади. Шунинг учун Ж. фақат бадий асарларда эмас, жонли тилда ҳам учрайди: «денгиз хайқиради», «дарахт йиғлайди» ва б. Ж. ўзбек адабиёти тарихида 2 хил кўринишда намоён

бўлган: ташҳис (шахс б-н боғлиқ) — шахсга хос сифатларни жонсиз нарсалар ва ҳодисаларга бериш: интоқ (нутқ б-н боғлиқ) — нарса ва ҳодисаларни нутқ эгаси қилиб кўрсатиш. Ж. эртақ ва масалларда, шунингдек, мунозараларда кенг қўлланилади. Мас, Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида, Солохийнинг «Гулбулбул»ида, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук» асарларида Ж.нинг ҳар икки тури кўп учрайди. Ҳоз. ўзбек адабиётида ҳам Ж.нинг ажойиб намуналари мавжуд.

ЖОНЛИ МУШОҲАДА - қ. Билиш назарияси.

ЖОНС (Jones) Иниго (1573.15.7 -Лондон — 1652.21.6) — инглиз меъмори. Меъморликни Италия ва Францияда (1596 ва 1614 й.лар оралиғида) ўрганган. 1615—43 й.ларда қиролга қарашли биноларнинг бош назоратчиси. Ж. ўз қурилишларида (Лондондаги Уайтхолл сарой ансамбли лойиҳаси, 1619—22; фақат «Банкет» зали лойиҳаси яратилган. Гринвичдаги қиролича вилласи, 1616—35; Кентдаги Кобемхолл саройининг марказий қисми, 1620 ва б.) мужассамот ёрқинлиги ва салобатли шаклларнинг оддийлигига эътибор қилган. Меъморликда мумтоз мавзулардан кенг фойдаланиши ва ўзига хос ижоди б-н инглиз классицизми яратилишига таъсир этган. Шунингдек, театр рассоми сифатида ҳам фаолият кўрсатган.

ЖОНСОН (Johnson) Линдон (1908.27.8, Стоунуолл яқинида, Техас штати — 1973.23.1, Сан-Антонио, Техас штати) — АҚШнинг 36-президенти (1963—69); Демократлар партиясидан; вице-президент (1961—63). Ж. ҳукумати Вьетнамга қарши уруш бошлаган, Доминикана Республикасининг ички ишларига қуроли йўл б-н аралашган (1965).

ЖОНСОН (Johnson) Филип (1906.8.7, Кливленд) — америка меъмори. Гарвард

ун-тининг меъморлик мактабида М. Л. Брейер раҳбарлигида ўқиган (1940—50). Л. Мис ван дер Роэ шогирди ва у б-н ҳамкорликда ишлаган (Коннектикутдаги Нью-Канаан ётик шиша параллелепипед кўринишдаги хусусий уй, 1949 ва б.). Ўз қурилишларида замонавий меъморлик материаллари ва қоидаларини қўллашда анъанавий меъморлик шаклларида эркин фойдаланиб, уларни услублаштирган (Нью-Йоркдаги замонавий санъат музейи, 1951, 1965; Исроилдаги ядро реактори гумбази, 1960; Нью-Йоркдаги Линкольн марказий давлат театри, 1964 ва б.).

ЖОНУЗОҚОВ Тўрақул [1893, Жамбул ш. (Авлиёота) — 1921.18.11, Фарғона водийси]— Туркистон АССР МИК расиси ўринбосари (1920), истиқлолчилик ҳаракати ғоявий раҳбарларидан бири. Рустузем мактабида ўқиган. 1909 й.да Туркистон генерал-губернаторлигида таржимон. Ўлкада совет режими ўрнатилгач, дастлаб шўро идораларида ишлади. Боқу ш.да ўтказилган Шарқ халқлари 1-қурултойида (1920 й., 1—7 сент.) катнашиб, тарғибот ва ҳаракат кенгашига аъзо этиб сайланди. Қурултойдан сўнг совет тузумидан норози бўлиб, большевиклар партиясига қарши кураш эълон қилган 40 нафар делегат сафида бўлди. 1920 й. кузида истиқлолчилар томонига ўтди. Шермухаммадбек бошлик истиқлолчилар қароргоҳида бўлиб, унинг ҳарбий штабида мафкуравий ишларга раҳбарлик қилди. Ж. тайёрлаган махсус варақа ва мурожаатномалар Фарғона аҳолиси ҳамда истиқлолчилар ўрғасида тарқатилди. 1921 й. июнида Андижон уездига борди. Исроил кўрбоши гуруҳида бўлиб, ташкилий ва ғоявий ёрдам кўрсатди. Канаев тахаллуси остида қизил армия жангчилари орасида истиқлолчилик ҳаракатининг асл моҳиятини тушунтириш борасида иш олиб борди, натижада кўпгина рус зобитлари ва аскарлари босқинчи қизил армияни ташлаб кетди, айрим-

лари истиқлолчилар томонига ўтди. Ж. Самарқандда Туркистон Миллий бирлиги 6-конгрессини (1921 й. 5—7 сент.) тайёрлаш ва ўтказишда фаол иштирок этди. Валидий ва Мунавварқори Абдурашидхонов б-н бирга Туркистон Миллий бирлигининг байроғини тайёрлади. Ж. қизил аскарлар б-н бўлган тўқнашувларнинг бирида ўлдирилди.

Ад.: Валидий, Бўлинганни бўри ер (хотиралар), Т., 1997; Ражабов Қ. Қ., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестон в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000.

Қахрамон Ражабов.

ЖОРЖИО Виктор Антонович (1907.29.9, Шахти, Ростов вилояти — 1974.1.1, Тошкент) — геофизик олим, география фанлари д-ри (1944), проф. (1944). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960), Ростов ун-тини тугатган (1930), Шим. Кавказ метеорология бюросида, Ўрта Осиё об-хаво бюросида (1933—35), Ўрта Осиё ун-тида (1935—74) ишлаган. Ж. Ўзбекистон ФА Математика ин-тининг назарий геофизика бўлимини ташкил этишда қатнашган ва ушбу ин-т директори (1947—1953). Асосий илмий ишлари Ўрта Осиё синоптик жараёнлари, хаво массалари ва фронтлари, динамик иқлимшунослик, изэнтропик таҳлил, авиация метеорологияси, синоптик жараёнларга статистик-стохастик таҳлил усулини татбиқ этишга бағишланган. Т. А. Саримсоқов ва В. А. Бугаевлар б-н ҳамкорликда Марков занжири назариясини бу соҳага татбиқ этган. У атмосферадаги тез хаво оқимларини текшириш мақсадида ун-тда махсус лаб. ташкил этган (1960). Тошкент метеорология мактабининг асосчиларидан бири.

ЖОРЖИЯ — АҚШнинг жан.-шарқидagi штат. Майд. 153 минг км2.

Аҳолией 8,4 млн. киши (2001). Маъмурий маркази ва энг катта шаҳри — Атланта. Ж. худудининг кўп қисми пасттекислик, кемалар қатнайдиған Саванна, Олмамохо, Флинт дарёлари кесиб ўтган. Шим. ва шим.-ғарбида Аппалачи тоғларининг тизмалари жойлашган. Иклими субтропик, сернам; йиллик ёғин 1300—1600 мм. Тоғларда дуб, карағай ва қора қайин ўрмонлари бор.

Ж.— индустриалағрар штат. Машинасозлик, тўқимачилик, целлюлоза-қоғоз ва озик-овқат саноатлари ривожланган. Йирик авиация (Локхид фирмаси), автомобилсозлик, кимё корхоналари бор. Қ. х. товар маҳсулоти қийматининг ярмидан кўпроғини чорвачилик (асосан паррандачилик) беради. Асосий экинлари (маҳсулот қиймати бўйича): ер ёнғок, маккажўхори, тамаки, пахта. Мева ва сабзавот ҳам егиштирилади. Транспорт йўллари тугуни — Атланта; асосий денгиз порти — Саванна; четга қ., х. ва ўрмон маҳсулотлари чиқарилади, четдан нефть келтирилади.

Ж.— АҚШда дастлаб тузилган 13 штатдан бири. 1776 й.да бошқа 12 та Англия мустамлакаси б-н бирга ўзини мустақил деб эълон қилиб, АҚШни тузишда иштирок этган.

ЖОРЖОНЕ (Giorgione; асли Жоржо Барбарелли да Кастельфранко, Barbarelli da Castelfranco, 1476 ёки 1477, Кастельфранко — 1510, Венеция) — италиялик рассом, Венеция мактаби намояндаси; Юксак Уйғониш даври асосчиларидан. Табиат, инсон ва ҳаётга муҳаббатни кўтаринки руҳдаги ранг-тасвир асарларида ифодалаган Ж. ижодида тасвирий бутунликка, шаффоф нурсою, бўёк суртмалари воситасида инсон қиёфасини табиат (манзара) б-н уйғунлашувига эришган. Диний мавзудаги («Чўпонларнинг сиғиниши» ва б.) асарлар б-н бир қаторда муҳим ахамиятга эга бўлган дунёвий мазмундаги (асосан афсоналар асосида) асарлар ҳам яратган: «Юдифь» (тахм. 1502), «Уч файласуф», «Уйкудаги Вене-

ра» ва б. Ж.нинг бадий мероси замондошлари томонидан кенг эътироф этилган, шогирдлари (Тициан ва б.) томонидан ривожлантирилган.

ЖОРЖТАУН — Гайананинг пойтахти ва асосий иқтисодий маркази. Демерара дарёсининг Атлантика океанига қуйилиш жойида. Аҳолиси 200 минг киши (1995). Иқлими субэкваториал, сернам иқлим. Йиллик ёғин 2230 мм. Январнинг ўртача т-раси 26°, сент.ники 28°.

Ж.га 1781 й.да голландияликлар асос солган ва 1812 й.гача Табрук (ёки Стабрук) деб аталган. 1831 й.дан Британия Гвианасининг маркази. 1966 й. май ойидан мустақил Гайана давлатининг пойтахти. Т.й. станцияси. Халқаро аҳамиятга эга Тимери аэропорти бор. Г. мамлакатининг йирик порти. Четга боксит, ёғочтахта, шакар-қанд, ром ва б. чиқарилади; четдан ғалла ва саноат моллари келтирилади. Қ. х. маҳсулотлари қайта ишланади. Озиқ-овқат (шакар-қанд, тамаки, пиво, ун тортиш), ёғочсозлик (тахта тилиш) саноати корхоналари мавжуд. Меъморий ёдгорликларидан соборлар, ёғочдан ишланган дунёдаги энг катта собор (19-а.), Миллий мажлис ва суд бинолари, ратуша ва б. сақланган. Ун-т, кутубхона, Гайана музейи, драма театри, ботаника боғи бор.

ЖОРЖТАУН, Пинанг - Малайзиядаги шаҳар, Пинанг я. о.да. Пинанг штатининг маъмурий маркази. Аҳолией 220 минг зиёд кишидан (1990- й.лар ўрталари). Денгиз порти, автомобиль йўлли кўприк орқали Малакка я. о. б-н боғланган. Савдо маркази. Каучук қайта ишланади, қалай эритувчи з-д, озиқ-овқат, электротехника, тўқимачилик, машинасозлик саноати корхоналари бор. Денгиз курорти. Д. яқинида Кеклоклар будда храми жойлашган.

ЖОРИЯ - қ. Чўри.

ЖОС — Африка ғарбидаги плато, Нигер ва Бенуэ дарёлари оралиғида, Ниге-

риянинг марказий қисмида жойлашган. Кристалли жинслардан тузилган. Ўртача бал. 1200—1400 м, энг баланд жойи — 1735 м. Паст-баланд юзаларда баъзан гранитли чўққилар, ясси юзали тепаликлар ва сўнган вулқон кратерлари кўтарилиб туради. Ж. платосидан Нигер дарёси ва Чад кўлининг кўплаб ирмоқлари бошланади. Иқлими экваториал муссонли, нам иқлим; йилига 1000 мм чамасида ёғин ёғади. Иккиламчи бўлик ўтгли саванналар б-н қопланган. Қалай, тантал ва ниобий конлари бор.

ЖОСЕР, Жесер — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 2780—2760), III сулола асосчиси. Юқори ва Қуйи Мисрни бирлаштириб, кудратли салтанат тузган, пойтахти — Мемфис ш. Ж. эҳромидан кейин, Миср эҳромларини қуриш бошланган.

ЖОСУСЛИК — давлат хавфсизлигига қарши жиноят; шахснинг давлат сири ҳисобланадиган маълумотларни чет давлат ёки унинг агентурасига етказиш, бундай маълумотларни етказиш мақсадида қўлга киритиш ёки тўплаш. Давлат сири ҳисобланадиган маълумотлар ижтимоий, иқтисодий ёки ҳарбий хусусиятга эга бўлиши мумкин. Ж. ўта оғир жиноят ҳисобланиб, жуда кўп мамлакатларда бундай жиноят учун узок, муддатга озодликдан маҳрум этиш ёки ўлим жазоси белгиланган. УзР да қонунга кўра, Ж. республика суверенитети, ҳудудий дахлеизлиги, хавфсизлиги, мудофаа салоҳияти ёки иқтисодиётига зарар етказган ҳолда қасддан содир этилган қилмиш ҳисобланиб, у давлатга хоинлик қилиш деб баҳоланади. Бу хилдаги жиноят учун 10 й.дан 20 й. гача муддатга озодликдан маҳрум этиш ёки ўлим жазоси белгиланган. Чет эл разведкаси б-н ҳамкорлик қилишга жалб этилган шахс, башарти ўзига юклатилган топшириқни бажариш юзасидан ҳеч қандай ҳаракат содир этмасдан, бу ҳақда ўз ихтиёри б-н ҳокимият органларига хабар берса,

жавобгарликдан; ўзининг жиноий фаолиятини ихтиёрий равишда тўхтатган ва қилмиши ҳақида ҳокимият органларига маълум қилиб, жиноят очилишига фаол ёрдам берган шахс, башарти, давлат учун келиб чиқиши мумкин бўлган оғир оқибатларнинг олди олинган бўлса, жазодан озод этилади (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 160-модда).

ЖОТТО ди Бондоне (Giotto di Bondone, 1266 ёки 1267, Колле ди Веспиньяно — 1337, Флоренция) — италиялик рассом, Уйғониш даври Европа рассомлик санъатида реализм асосчиси. Ўрта асрлар диний рисоладаги қонунлар б-н алоқани узган Ж. диний лавҳаларга дунёвийлик бахш этган, диний мавзуларни ўта ҳаётийлик б-н талқин этган: Падуядаги дель Арена капелласи (1304—06), Флоренциядаги Санта-Кроче черкови (тахм. 1320—25) фрескалари образларининг ички кудрати ва улуғворлиги, композиция қурилиши, қатъий колорити б-н диққатга сазовор. Ж. ижоди кўпгина йирик рассомлар (Мазаччо, Микеланжело ва б.)га сезиларли таъсир кўрсатган.

ЖОУ — қад. узунлик ва оғирлик ўлчов бирлиги; тарихий манбаларда кўп учрайди; арпа донининг айнан ўзи (ўртача 0,04 г га тенг).

ЖОУЛЬ (Joule) Жеймс Прескотт (1818.24.12, Солфорд, Ланкашир — 1889.11.10, Сейл, Чешир) — инглиз физиги. Лондон Қироллик жамяти аъзоси (1850 й.дан). Илмий ишлари электромагнетизм ва иссиқликка оид. Энергиянинг сақланиш қонунини тажрибада асослаган. Иссиқликнинг механик эквивалентини топган. Ж. ўтказгичдан ток ўтганда ажралиб чиқадиган иссиқлик миқдори ток миқдори квадратига ва электр қаршилигига тўғри мутаносиб эканлигини (Жоуль—Ленц қонунини, Э. Х. Ленцдан мустақил равишда) асослаган (1841), иссиқликнинг механик эквивалентини аниқлаган (1843). Ж. инглиз физиги У.

Томсон б-н бирга газ ғовак тўсиқлардан ўтганида унинг т-раси ўзгаришини тажрибада кўрсатиб берган (1854). Бу ҳодиса Ж. — Томсон эффекти деб аталади ва у газларни суюлтиришда муҳим ўрин эгаллайди. Ж. термодинамик т-ра шкаласини ҳисоблади, т-ра Т тушунчасини фанга киритди, магнитнинг тўйинишини пайқади ва б. ишлар б-н шуғулланди.

ЖОУЛЬ — Халқаро бирликлар тизими СИ да иш, энергия ва иссиқлик миқдори бирлиги. Нуктага қўйилган 1Н кучнинг нуктани шу кучнинг таъсир йўналишида 1 м масофага силжитишда бажарадиган ишига тенг. Ж. П. Жоуль шарафига қўйилган. Ж. б-н белгиланади. $1\text{Ж}=1\text{ Н}\cdot\text{м}=107\text{ эрг}=0,2388\text{ кал.}$

ЖОУЛЬ ҚОНУНИ - идеал газ ички энергиясининг фақат т-рага боғлиқ бўлиб, ҳажмга боғлиқ эмас, деб ҳисобланадиган термодинамика қонуни. Ж. П. Жоуль 1843 й.да аниқлаган. Идеал газ учун ўзгармас ҳажмдаги молекуляр иссиқлик сизими С т-рага боғлиқ Т бўлмаса, $i = \chi C_{\text{JT}} = C_{\text{J}}$ формула б-н ифодаланади. Бунда U— ички энергия, T— т-ра. Ж. к. идеал газ учун тўғри бўлиб, реал газларга татбиқ қилинганда бир оз хатога йўл қўйилади. Шунга қарамай, техник ҳисоблашларда кенг татбиқ қилинади. Ж. к. юқори т-раларда татбиқ қилинганида молекулаларнинг тебранма ҳаракати ва уларнинг атомларга ажралиб кетиши натижасида иссиқлик сизими С нинг ортинини ҳисобга олиш керак.

ЖОУЛЬ-ЛЕНЦ ҚОНУНИ - ўтказгичдан электр токи ўтганда унда ажраладиган иссиқлик миқдорини ифодаловчи қонун. Ўтказгич бир жинсли бўлса, электр токининг иши фақат иссиқлик ҳосил қилиш учун сарф бўлиб, ажралган иссиқлик миқдори Q ток кучи / квадрати, ўтказгич қаршилиги R ва токнинг ўтиш вақти / га тўғри мутаносиб бўлади. $U = Q^2 k_{\text{PRt}}$, бунда k — мутаносиблик коэффициентини бўлиб, у ўлчаш бирликлари

рининг танланишига боғлиқ бўлади. Ток амперларда, қаршилиқ Ом да, вақт с да олинса, коэффициент $k=0,239=0,24$ бўлганда Q калорияларда, $k=x$ бўлганда Q Жоулларда ифодаланади. Ж.—Л. қ.ни Ж. П. Жоуль 1841 й.да яратган, ундан мустақил равишда Э. Х. Ленц 1842 й.да тажрибада тасдиқлаган. Ж.—Л. қ.нинг амалий аҳамияти катта; электр чўғланма лампалари, электр иситкичлар ва электр иситиш қурилмалари шу қонунга асосланиб лойиҳаланади.

ЖОХОР-БАРУ — Малайзиядаги шаҳар. Жохор штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 330 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Малакка я.о. жан. даги порт. Сингапур ш. б-н т.й. орқали боғланган. Каучук қайта ишланади, тахта тилиш, машинасозлик корхоналари мавжуд. Резинатехника, тери буюмлари, пой-абзал, кокос мойи, ананас консервалари ишлаб чиқарилади. Ботаника боғи бор.

ЖОҲИЗ, ал-Жоҳиз Абу Усмон Амир ибн Баҳр (тахм. 767 — Басра — 868) — араб мутафаккири, ёзувчи. Муътазиллийлар назариятчиларидан бири. «Ал-жоҳизия» деб ном олган илоҳиёт мактабига асос солган. Юнон табиат фалсафаси ғоялари таъсирида модданинг абадийлиги ва хусусиятларининг доимий ўзгариб туриши ҳақидаги фикрларни баён қилган. Ж. тирик ва ноорганик жисмлар ўзига хос табиий хусусиятларга эга, деб ҳисоблайди. У инсоннинг ирода эркинлигини табиий интилиш сифатида талқин этган. 100 дан ортик фалсафий асарлар ва бадиий тўпламлар муаллифи. Булар орасида «Олибсотарлар ҳақида китоб» ҳажвий новеллалар тўплами, стилистика ва риторикага оид «Жойлаштириш ва исботлаш китоби», тарихий-сиёсий мазмундаги «Араблар ва уларнинг миждозлари ҳақида китоб» рисоалари машҳур. Уларда ўрта аср араб Шарқи шаҳарлари аҳолисининг шахсий ва ижтимоий ҳаёти, урф-одати, ахлоқи тўғрисида маълумотлар берилган. Ж. асарларида

кичик ҳикоялар, шеърлар, эртақлар бор. Ж. араб адабиёти, хусусан, адаб жанри таракқиётига таъсир кўрсатган.

ЖОҲИЛИЯ (араб.— билимсизлик ҳолати, жаҳолат) — араблар тарихининг исломдан илгариги даврига берилган ном. Асосан, одамлар ҳаётида Исо (ас) б-н Муҳаммад (ас) оралиғидаги пайғамбарсиз ўтган давр тушунилади. Ж. тушунчаси Қуръоннинг бир неча сураларида учрайди. «Ж-ҳ-л» ўзақли «жоҳилуна», «йажҳалуна» шаклидаги сўзлар ҳам яна бир қанча сураларда келади. Уларнинг барчаси Малина сураларидан эканлиги, Ж. сўзи 622 й. (хижра)дан олдинги замон учун ишлатилганига далилдир. Ж. атамасининг пайдо бўлишига объектив сабаблар бор эди. Зеро исломдан олдинги арабларнинг кўпчилигига «жаҳл» туйғуси хос эди. Бу бошқаларга нисбатан бешафқат ва ваҳшиёна муносабатда бўлишда ўз ифодасини топарди (қасос олиш зарурати, гўдак қизларни тириклайин кўмиш, ўзга қабила вакилига душман сифатида қараш ва б.). Исломдан илгари Арабистонда қонунсизлик, ахлоқсизлик, зўравонлик ҳукм сургани учун ҳам кейинги авлод ўша даврни ҳақли равишда Ж. деб атаган. Бундан ташқари Ж. даври арабларининг диний тасаввурлари ҳам кам таракқий қилган, содда ҳолда бўлгани маълум. Улар асосан «васания»да, яъни кўпхудоликда бўлганлар. Қадим замонлардан бери барча араблар учун Макка ш.даги Каъба ибодатхонаси муқаддас ҳисобланган. худолар пантеонига айланган бу масканда 300 дан ортик санам қўйилган эди. Хубал ҳамда «Аллоҳ қизлари» номини олган ал-Лот, Манот ва ал-Узза шу санамларнинг энг машҳурлари эди. Баъзилар «Аллоҳ» санамига сиғинардилар. Аммо у исломдаги Аллоҳдан фарқ қилар, макоми жиҳатидан Яхве, Зевс, Юпитер каби бош худоларга тенг қўйилган бўлсада, мавҳум ва кўз илгамас баландликда деб тасаввур қилингани учун унинг исми б-н боғлиқ ибодат мунтазам адо этилмас эди.

Ж. арабларнинг кўпчилиги нариги дунёга ишонмасдилар: фақат бу дунё бор, яшаймизу — ўламиз. Бизнинг тақдиримизни даҳр (вақт) ҳал қилади, деб фикр юритардилар (Жосия сураси, 24). Ислом ғалабасидан сўнг «дахрий» сўзининг «мўмин»га нисбатан антоним сифатида ишлатилганини шу б-н изоҳлаш мумкин. Аллоҳ тўғрисида муайян тушунчага эга бўлган ҳолда унга бошқа худоларни шерик қилганлари сабабли Ж. араблари «мушрик»лар деган номни олдилар.

ЖУБА, Жубба — Африканинг шим.-шарқидаги дарё. Эфиопия ва Сомали давлатлари худудидан оқиб ўтади. Эфиопия ясситоғлигидан 3 та ирмоқ б-н бошланиб Доло ш. ёнида улар қўшилгач, Ж. номи олади. Сомали платосидан ўтиб Ҳинд океанига қуйилади. Узунлиги Ганаледория ирмоғи б-н 1600 км, ҳавзасининг майд. 750 минг км². Ўртача йиллик сув сарфи 550 м³/сек. Ёгингарчилик мавсумлари (апр.— июнь, сент.—нояб.) да Бардера ш.гача кема қатнай олади. Қуйилиш жойида Касмайю порти (Сомали) бор.

ЖУБАНОВ Аҳмад Куанович [1906.16(29).4, Қозоғистоннинг ҳоз. Оқтўба вилояти — 1968.30.5, Олмаота] — қозоқ мусиқашуноси, композитор ва дирижёр. Қозоқ композиторлик мусиқаси ва мусиқашунослигининг асосчиларидан. Қозоғистон халқ артисти (1944). Қозоғистон ФАнинг акад. (1946), Олмаота консерваториясининг проф. (1947). Ленинград консерваториясини тугатган (1932). Қўрмонғози номидаги қозоқ халқ чолғулари оркестрининг ташкилотчиси ва дирижёри (1934—45). Санъат ин-тида халқ чолғулари кафедрасининг мудир (1945-47; 1954-61), ректор (1945-62), Аvezов номидаги Адабиёт ва санъат и.-т. институтидаги мусиқа бўлими мудир (1961—68). Қозоқ халқ мусиқаси ҳақидаги китоб, очерк ва мақолалар муаллифи. «Абай» ва «Тўлеген Тўхтаров» (иккаласи Л. Ҳамиди б-н) опералари, увертюрафантазия, «Абай» симфоник

поэماسи, қозоқ чолғулари учун сюиталар, фортепиано учун пьесалар, кўшиқ ва романслар, спектакль ва кинофильмларга мусиқалар ёзган.

ЖУББА, жиба, жева — 1) Ўрта Осиё ва Шарқ армиясида жангчини ёй ўқи, қилич ва найзадан сақлаш учун симдан тўқилган махсус ҳарбий кийим. Ж., асосан, жанг пайтларида кийилган. 1,5—2 мм диаметрдаги темир симларни қалин тўр сингари тўқиб, қўйлак ва калта шим шаклида тайёрланган. Ж. илк ўрта асрларда кенг тарқалган. Ж. оғир бўлса ҳам, жангчининг гавдасини ихчам тутиб, унга халақит бермаган. Жангчи Ж. б-н биргаликда елка, билак ва кўкракни химоя қилиш учун «чор ойна» деб аталган пўлат тахтачалар тақиб, қалқон б-н ўзини химоя қилган. 15—16-а.ларда милтиқ асосий уруш қуролига айлана бошлаши б-н

Жубба кийган аскар (ўрта асрлар).

Ж.га эҳтиёж қолмаган; 2) авра-астарли, ичига пахта солиб қавилган кенг ва узун махсус чопон. Кўпинча қаландарлар, шайхлар кийган. Ж.нинг мўйна ва теридан қилинган турлари ҳам бўлган; 3) болалар ва эркакларнинг пахтали ички кийими (гуппи). Ихчам ҳажмда, гавдага ёпишиб турадиган қилиб тайёрланади, шунинг учун 2 ён томонида 28—30 см йиртмочи бўлади. Ж. 3 қаватли: астар ва авра орасига пахта ёки туя жуни солиниб, сийрак чоклар б-н қўндалангига қавилади. Ён томонидан ораси яқин (5—6 см) қилиб қатор тугмалар тақилади.

ЖУБРОН, Халил Жуброн (1883.6.1, Ливан, Бширро қишлоғи — 1931) — араб ёзувчиси, файласуф, рассом. Араб, инглиз тилларида ижод қилган. Илк ижоди романтик руҳда («Ҳалил-Кофир», «Исёнкор руҳлар» ҳикоялар тўпламлари). «Синган қанотлар» (1912) қиссаси машҳур. «Кўз ёшлари ва табассум» (1914) тўплами 60 га яқин саж (қофияланган наср) б-н ёзилган кичик шеърӣ парчалардан иборат бўлиб, унга «Менинг

туғилган куним», «Шоир авлоди» каби романтик асарлари киритилган. «Намойишкорона юриш» (1918) фалсафий-шеърый асари ёзувчи дунёкарашини акс эттирса, «Бўрон» (1920) тўпламида ҳаётда учрайдиган лоқайдлик, боқимандалик, иккиюзламачилик (мунофиклик) каби иллатлар танқид қилинади. «Ақлдан озган» (1918), «Олдинда юрувчи» (1920), «Пайғамбар» (1923), «Қум ва кўпик» (1926), «Исо — инсон ўғли» (1928), «Ер худолари» ва б. асарлари Ғарб китобхоналарига мўлжалланган. Ж. ижодида ўз фалсафий қарашларини тарғиб қилишга ҳаракат қилган. Унингча, фақат маънавият энг юксак қадрият намунаси бўла олади ва руҳнинг буюқлигини акс эттиради. ЮНЕСКО қарори б-н 1983 й.да бутун жаҳонда Ж. таваллудининг 100 йиллиги нишонланган.

ЖУВАЙН — Хуросондаги Нишопур б-н Бистом ш.лари оралиғида жойлашган қад. ноҳия. Жан.да Байҳақ,

шим.да Жожарм ноҳиялари б-н чегарадош. Маркази Озодвор ш. Ёқут Ҳамавий Ж.да 189 қишлоқ бўлиб, улар бир-бирига жуда яқин эканлигини ёзади. Машхур факих, муҳаддис, муфассир ва муаррихлардан Абулмаъолий Зиёвуддин Абдулмалик ибн Абдуллоҳ Жувайний, Хожа Шамсуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Жувайний, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф Жувайний, Алоуддин Отамалик ибн Баҳоуддин Муҳаммад Жувайний ва б. Ж.да яшаб ижод этган.

ЖУВАЙНИЙ, Абулмаъолий Зиёвуддин Абдулмалик ибн Абдуллоҳ Жувайний (1027—1086) — нишопурлик машхур олим, факих, мударрис. Дастлаб фикх, ҳадис, тафсир ва адаб илмлари боида ўз замонасининг алломаси бўлмиш отаси Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф Жувайний (?—1043) дан таҳсил олган. Отаси вафот этгач, бир муддат унинг ўрнида мударрислик қилган. Сўнг илм талабида Ирокка сафар қилиб, бир оз вақт Бағдодда яшаган. Кейин, Ҳижозга

бориб, аввал Маккаи Мукаррамада, сўнг Мадинаи Мунавварада тоат-ибодат, таҳсили илм б-н машғул бўлмоқ баробарида муфтилик ҳам қилган ва шу боис «Имом ул-Ҳарамайн» («Икки Ҳарам — Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара имоми») деган унвонга сазовор бўлган. Салжукийлар султони Алп Арслон хукмдорлиги (1063—72)нинг дастлабки йилларида Нишопурга қайтган. Султоннинг машхур вазири Низомулмулк Ж. учун Нишопурда «Низомийя мадрасаси»ни ташкил қилган. Ж. 30 йил мазкур мадрасада мударрислик қилиш б-н бирга фатво, ваъз, хутба ва вақф ишларини ҳам адо этган, фикх, тафсир ва ҳадисга дойр кўплаб асарлар ёзган.

ЖУВАЙНИЙ, Алоуддин Отамалик ибн Баҳоуддин Муҳаммад ал-Жувайний (1226, Ғарбий Хуросон, Жувайн вилояти, Озодвор қишлоғи — 1283, Ар-рон) — тарихчи олим ва давлат арбоби. Ёшлигидан араб, форс, мўғул, уйгур тилларини мукамал ўрганган. Хуросондаги мўғул хукмдорлари Қирқўз, Аргун оға ва Хулоку девонида хизмат қилган. 1247—53 й.ларда Қорақурум (Мўғулистон)га борган. Элхонларнинг Бағдоддаги ноиби (1259—83, танаффуслар б-н).

Ж. Мўғулистон, Ўрта Осиё ҳамда Эроннинг 13-а.даги ижтимоийсиёсий тарихидан ҳикоя қилувчи «Тарихи жаҳонкушой» (1260) номли шоҳ асари б-н шуҳрат топди. Асар 3 қисмдан иборат: 1) мўғуллар; уларнинг Чингизхон давридаги истилочилик юришларидан то Гуякхон даври (1246—48) гача, шунингдек, Жўжихон, Чингатай ва авлодларининг тарихи; 2) Хоразмшоҳлар ва Хуросоннинг мўғул хукмдорлари давридаги (1258 й.гача) тарихи; 3) Хулоқхоннинг Эронни забт этиши (1256—58), шунингдек, исмоилийлар ва уларнинг давлати тарихи батафсил баён этилган. Ўрта Осиё тарихи учун асарнинг 1—2 қисмлари алоҳида қимматга эга.

ЖУВАЙНИЙ, Хожа Шамсуддин

Муҳаммад ибн Муҳаммад Жувайний (?— 1284) — Хулокуийлар давлати арбоби. Тарихчи Алоуддин Жувайнийнинг биродари. Хулокуийлар (элхонлар,)дан Хулоку (1256—82) ҳукмронлиги даврида қарийб 30 йил соҳиби девон (вазир) бўлган. Аҳмад б-н шаҳзода Аргун (1284—91 й.ларда ҳукмдорлик қилган) ўртасидаги тахт учун курашда Аргун енгиб чиққач, Ж. ва унинг тўрт ўғли Табризда қатл қилинган.

Ж. райятпарвар, ҳалол киши бўлиб, халқ ва давлат раънақида катта ҳисса қўшган. У ўзи олим, адиб ва шоир бўлиш б-н бирга илм ва санъат аҳли хомийси эди. Мантиққа оид «Шамсиййа» номли рисола унинг қаламига мансуб бўлиб, Саъдий ўзининг «Соҳибиййа» номли ҳикматли туркум шеърларида Ж. ва унинг фаолиятини назарда тутган.

ЖУВАНҒАР, Жавонғор, Жунғар (туркийча — чап қўл) — 1) мозийда Марказий Осиёда давлат тасарруфидаги ерларнинг чап томони. Кўчманчи халқларда мамлакат ва унинг аҳолисини икки қанотга ўнг ва сўлга тақсимлаш қадимдан одат тусини олган; 2) қўшиннинг сўл қаноти. Ж. истилоҳи бу маънода ўзбек тилига 13-а.нинг 30-й.ларида ўзлашган. Чингизхон қўшини Ж.ининг сони 62 минг аскардан иборат бўлган. Темур ва темурийлар қўшинида Ж.га темурийзодалар ва атоқли лашкарбошилар кўмондонлик қилган. Одатга кўра, Ж. жангчисининг баранғарқан ўрин олиши ҳарбий интизомни бузиш деб баҳоланган. Ж. истилоҳи ҳарбий маънода 20-а. бошигача истеъмолда бўлган. Ж. топонимик ном сифатида Жунғария атамасида сақланиб қолган.

ЖУВОЗ (форс. — ўғир) — мойли ўсимликлар уруғидан (мае, чигитдан) мой чиқарадиган дастгоқ, мойжувоз. Ж. қандай ўсимлик уруғидан мой и. ч.ига кўра бир неча хил бўлади, чунончи: мой Ж., шоли оқланадигани — обжувоз, қоғоз Ж. Улов (от, хўкиз) ёки сув кучи б-н

юритилади. Ж. кунда, ўк, қайик, гажак, ёғоч (мўмик), тўғин каби қисмлардан иборат бўлади. Кунда (уз. 3 м ча, йўғон томонининг диаметри 55—60 см) ўрик, тут, қайрағочдан тайёрланади. Ингичка томони ерга 2 м ча кўмилиб, устки го-заси ўғир шаклида ўйилади ва юкхона деб аталади, унга чигит, кунжут, зиғир, турли уруғ (ковун, кунгабоқар ва б.), яъни хом ашё солинади. Юкхонанинг ўртасидан ўк учи сингари қилиб ғазна ўйилади. Ғазна чуқурчасида ўқнинг ай-ланиши натижасида хом ашёдан сизиб тушган ёғ тўпланади. Ўқни айлангириш учун унинг учига гажак (уз. 1,2 м ча ёғоч) бириктирилади. Гажакнинг пастки учи қайик (уз. 1 м ча, йўғон юзасининг бир томони ўйиб ичига тош тўлатилган, икки ёнидаги тешикларига кундани ўраб ўтган тўғиннинг учлари қоқилган курилма) ўртасидаги ёғоч (мўмик)га боғланади. Ж.га қўшилган улов юрганида қайикни олдинга суради, қайик эса гажакни, гажак ўз навбатида ўқни айлантиради, ўк хом ашёни эзиб, таркибидаги мойни ғазнага ҳайдайди. Ғазна мойга тўлгач, жувозкаш Ж.ни тўхтатиб, мойни олади. Мой берувчи ўсимлик уруғларидан жувозларда олинадиган мой Ж. мойи деб аталади (асосан зиғир уруғидан тайёрлангани учун зиғир ёғи деб ҳам юритилади). Ж. мойи кунжут, кунгабоқар, ковун уруғи, чигит ва ёнғоқ мағизидан аралаштириб тайёрланганда шифобахш неъматга айланади. Қоғоз Ж.да эски увода, ёғоч кукуни ва б. эзиб, ун қилинган, сўнг қайнатиб, ундан қоғоз қуйилган.

Ж. ҳайдайдиган киши жувозкаш, унинг машғулоты, касби жувозкашлик дейилади. Жувозкашлик қадим замонлардаёқ пайдо бўлган Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон қишлоқларидаги йирик дехкон хўжаликлари мой ишлаб сотиш учун, баъзан майда дехкон хўжаликлари эса ўз эҳтиёжи учун шахсий жувозхонага эга бўлганлар. Ёғ ва қоғоз саноатининг ривожланиши туфайли жувозкашлик касби анча сусайди. Ҳозир ҳам Ж. учраб туради.

ЖУВОЛДИЗ, жуводўз — коп, шолча чокларини тикиш учун мўлжалланган учи эгри, игнасимон асбоб. Игна ва сўзандан каттарок (16—18 см) бўлади. Ж. қадимда (темир бўлмаган даврда) дарахт новдаси (аксар юлгун) ва суякдан ишланган, хозир темирдан ясалди.

ЖУВОНМАРД АЛИХОН, Жувонмард султон, Муиниддин Жавонмардали султон бин Абу Саидхон (?—1578.6.10) — Самарқанд ҳокими (1572—78). Шайбонийлардан. Кўнкунчихоннинг набираси. Хоразмдаги ўзаро ички низолардан фойдаланиб Мовароуннахрдаги шайбонийлардан Убайдуллахон, Барокхон (Наврўз Аҳмадхон) ва Ҳисор султонлари б-н биргаликда 1532/33 й.ларда Хоразмга қилинган юришда қатнашган. Барокхон даврида акаси Гадоийхон б-н Фарғонада ҳоким бўлган, сўнгра улар Абдуллахон 11 б-н иттифоқ бўлиб Барокхон вафотидан сўнг Самарқандни эгаллаган Бобохондан шаҳарни тортиб олишади (1557). Самарқанд Ж. А.нинг акаси Султон Саъидга топширилади (1557—72). Унинг вафотидан сўнг Ж. А. тахтга ўтиради. Ж. А. Абдуллахоннинг Тошкент ва Туркистон хонлари Бобохон ва Дарвешхонларга қарши курашида фаол иштирок этган, жумладан кўшиннинг ўнг қанотига ўғиллари Абулхайр султон ва Музаффар султонлар б-н бирга бош бўлган. 1578 й. баҳорида ота-болалар ўртасида низо чиқади. Абдуллахон 2 ойлик қамалдан сўнг (12 апр.—13 июнь) шаҳарни эгаллайди. Ж. А. оила аъзолари б-н Навқо қалъасига қамалган. 1578 й. 6 окт.да Абулхайр султон Абдуллахоннинг иниси Ибодулла султон ўрдугоҳида ўлдирилгач, Ҳофиз Таниш Бухорийпинт ёзишича, «қутли ҳукмга мувофиқ Эшимбий жалоир Навқога бостириб кириб... Жувонмард(хон)ни икки боласи б-н (бирга) нобуд қилди...» («Абдуллонома», 1-ж., 314 б.). Ж. А. Самарқанд ободончилигига катта эътибор берган, жумладан уни катта ҳаммом солдиргани (1574) маълум. Ж.

А. шеърятга ихлосманд бўлиб, ўзи ҳам шеърлар ёзган. «Тазкират уш-шуаро» муаллифи Мутрибий унинг саройида (70-й.лар) хизмат қилган. Жўйбор хожаларицзм Муҳаммад Ислом унинг пири бўлиб, Ж. А. у б-н хат ёзишиб турган.

Ад.: Ҳасанхожа Нисорий, Музакири аҳбоб, Т., 1993; Ҳофи з Таниш ал-Бухорий, Абдуллонома, 1-китоб, Т., 1999; Аҳмедов Б. А., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв, Т., 1985.

ЖУВОНТЕПА ҚАБРИСТОНИ - қад. қабристон (мил. ав. 9—7-а.лар). Қозоғистоннинг Олмаота вилояти Челақ дарёсининг ўнг соҳилида, Жувонтепа қишлоғи харобасидан шарқтомонда. 33 мозоркўрғон ўрганилган. Мозоркўрғонларнинг диаметри 3 м дан 113 м гача, бал. 0,1 м дан 13 м гача. Мурдалар тўртбурчак тик ўрамозорларга боши шарқ, оёғи ғарбга қаратилиб кўмилган. Улар ёнидан сопол идишлар, тош шишасимон мунчоқлар, темир ва жез пичоқлар, жез зеб-зийнатлар, суяк тароқ, кўй суяклари топилган. Баъзи гўрларнинг деворига ёғоч қалаб, усти ҳам ёғоч б-н ёпилган.

ЖУГЖУР — Охота денгизининг шим.-ғарбий соҳилидаги тоғлар. РФнинг Хабаровск ўлкасида. Узунлиги қарийб 700 км. Бал. 800—1200 м, энг баланд жойи Топко тоғи (1906 м). Жан-ғарбий қисми гнейс ва гранит, шим.-шарқий қисми сланец ва охақтошлардан (устини лава ва туфлар копланган) тузилган. Иқлими қаттиқ қишли муссон иклими. Соҳил бўйида кедр буталари, 1300 м баландликкача аян қарағайи, даур тилоғочи усади.

ЖУЖАН (АВАР) ХОНЛИГИ (тахм. 402—555-й.лар) — илк ўрта асрдаги жужанлар хонлиги. Шарқда Корея, шим. да Байкал кўли, жан.да Мўғулистон чўллари, ғарбда Қорашаҳаргача бўлган худудни эгаллаган. Мил. 5-а. бошлари-

да жужанлар хони Шелун (Тўлунхон (402—410) теле ёхуд гочи (баланд кончкиликлар, хоз. уйғурлар аждоди) қабилаларини ўз атрофига тўплаб хонликка асос солган. Хулюй (Хўлиу 410—414) даврида эса шим.-даги, Енисей бўйларидаги негу ва хэ-вэй қабилалари бўйсундирилган. Ж. (А).х худуди Толан қоғон даврида (414—431) анча кенгайган. Ўтия қоғон (431—444) қўшни Тўбо хонлиги б-н куда тутиниб, 438 й. Олтой туркларини бўйсундирган ва улар ёрдамида темирдан ишланган қуроллар б-н ўз қўшинини қуролантирган.

Ж.(А).х. Чулун (Тўғочин 444—464) ва Йўчинг (Учин 464—485) қоғонлар даврида Шаркий Туркистондаги Қутқу хун давлатини ағдариб (460), Турфан хонлигини тиклаган ва Хўтан вилоятига қадар босиб келган (470), Тўлунхон II (Бўкхууду 485—492) даврида Ж(А).х. ички низолар туфайли заифлашган, қўшни Баланд кончки хонлигини барпо этилиши кучли рақиб пайдо бўлганидан дарак берарди. Кейинчалик эфталийлар (оқ хунлар) кончкиликлар б-н биргаликда Ж(А).х. б-н уруш олиб борган. Ойноғой (Анахуань 522—552) қоғон туркий қавмлар б-н бўлган жангда мағлуб бўлиб, ўзини ўзи ўлдирган. 555 й. Ж(А).х. туркийлар томонидан батамом тугатилган. Жужанларнинг бир қисми Ғарбга йўл олиб, Дунай дарёсининг ўрта оқими бўйларида Авар хонлиги барпо этганлар.

ЖУЖАНЛАР, жоужан, жуан-жуан, жужу, жуйжуй — Ғарбий Манжурия, Монголия ва Туркистон даштларида илк ўрта асрларда яшаган кўчманчи қабилалар иттифоқи. Ж.нинг юксалиши Шелунхон (402—410) номи б-н боғлиқ, у ўз атрофига тарқоқ қабилаларни бирлаштириб кучли ҳарбий иттифоқ тузган. Туркийлар, хитойликлар, уйғурлар б-н бўлган урушлар, шунингдек, тўхтовсиз ички низолар Ж.ни заифлаштирган. 6-а. ўрталарида жужан қабилалари иттифоқи тарқаб кетган. Ж.нинг бир қисми туркийлар ва б. халқлар таркибига сингиб кет-

ган, қолган қисми (тахм. 30 минг чодир) узок Ғарбга кўчиб кетиб Дунай дарёсининг ўрта оқими соҳилларида 9-а.гача мавжуд бўлган.

ЖУЖУНЧА (хитойча «чу санча») — қалин тўқилган ипак мато; ипакнинг махсус навидан тайёрланган. Ранги сарғиш-қулранг. Хитой, кейинроқ Россиядан келтирилган. 19-а. ўрталари — 20-а. да Ж.дан асосан эркаклар кийими (кўйлак, камзул, шим ва б.) тикилган.

ЖУЗ — 1) ўзбек қabila уюшмаларидан бири — шнинг «ж» ловчи шева-лардаги номи; 2) маъмурий-худудий бирлик. Қозоқлар 16-а. охирида Ж.ларга бўлинганлар (қ. Катта жуз, Кичик жуз, Ўрта жуз); 3) қисм, улуш; 4) ёзув қоғозининг метрик тизимда эллик тахтага тенг ўлчов бирлиги; 5) дафтар, китобча ёки китобнинг бир бўлаги.

ЖУЗВ (араб. — қисм, бўлак) — арузнинг энг кичик унсури. Ҳарф ва ҳаракатларни унли ва ундош товушларга ажратиш мумкин, араб ёзувида 28 ундош ҳарф (товуш) бор. Унли ҳарфлар эса учта: алиф, ё, вов, бу 3 унлини чўзиқ деб ҳам айтишади, шу б-н бирга, ундош ҳарфларнинг ости ё устига қўйиладиган ост, уст белгилар б-н кўрсатилувчи (қиска) унлилар ҳам бор, улар учта: забар - а; зир - и, э; пиш - у, ў. Арузнинг кичик бўлаги бўлган Ж. шу ҳарф ва ҳаракатлардан ясалади, бу ҳол бўғин тушунчасига зид эмас, чунки бўғин ҳам шу унли ва ундош ҳарф (товуш)лардан ташкил топади.

Ундош ҳарфлар ости ё устига ҳаракатлар (забар, зир, пиш) қўйиб очик бўғинлар, устига суқун (^) қўйиб, ёпиқ бўғин ясалиб келинган. Унли б-н тугаган бўғин очик, ундош б-н тугаган бўғин ёпиқ дейилади: камар сўзида биринчи бўғин (ка —) очик, иккинчи бўғин (— мар) ёпиқдир. Алишер Навоий туркий арузда ҳаракат ҳарфга, ҳарф ҳаракатга ўтиши мумкин деб таъкидлайди. Мас,

«қилди» сўзини — тарзида ҳам, — V тарзида ҳам ҳисоблаш мумкин бўлади. Ж.лар учта: 1) сабаб (араб, арқон), у икки хил бўлади: а) енгил сабаб (араб, сабаби хафиф) — бир ҳаракатли ва бир сукунли ҳарфдан тузилади: май; б) оғир сабаб

(араб, сабаби сақил) — иккита ҳаракатли ҳарфдан тузилади: кўзи 2) ватад (араб, козиқча), у икки хил: а) йиғиқ ватад (ватади мажмуъ), — иккита ҳаракатли ҳарф ва бир ҳаракатсиз — сукунли ҳарфдан ясалди: самар; б) ёйиқ ватад (ватади мафук) — иккита ҳаракатли ҳарф орасида бир ҳаракатсиз ҳарф келишига боғлиқ: нома; 3) фосила (араб, палое), бу ҳам икки хил: а) кичик фосила (фосили суғро) — учта ҳаракатли ҳарф ва охир ва бир ҳаракатсиз ҳарф иштирокига қарайди: юрагим; б) катта фосила (фосилаи кубро) — тўртта ҳаракатли, сўнг бир ҳаракатсиз, яъни сукунли ҳарфдан пайдо бўлади: яшамаган. Араблар чодир уйларда яшаб келганлар ва бу уйни «байт» деб атаган, улар икки миёра шеърни ҳам байт (уй) деб аташганлари учун, байтдаги метрик унсурларни чодирда ишлатувчи нарсалар номи б-н арқон (сабаб), козиқ (ватад), палое (фосила) деб номлашган ва бу ҳол кўчма маъно олади. Арузнинг таянчи бўлган рукнлар шу Ж.лардан юзага келади (қ. Рукн). Ж.нинг ўзгачароқ талқинлари ҳам бор, ammo моҳияти битта.

Ад.: Алишер Навоий, Мезон ул-авзон, Т., 1949; Бобур, Мухтасар, Т., 1971; Тўйчиев У., Ўзбек поэзиясида аруз системи, Т., 1985.

ЖУЗДОН, жузгир — қоғоз солиш учун ишлатиладиган жилд, гилоф. Бадий хунармандликда теридан ишланиб, кўпинча босма нақш ёки ироқи кашта б-н безатилган. 19—20-а. бошларида Туркистонда кенг тарқалган.

ЖУЗЖОН, Гузгон — Афғонистоннинг шим.даги тарихий шаҳар ва вилоят (ҳоз. Жоузжон). «Шоҳнома»па Турон шоҳи Афросиёб б-н боғлиқ воқеалар муноса-

бати б-н қайд этиб ўтилган. Хитой манбаларида («Таншу») Ху-чже-кйен деб номланиб унинг подшоси 50 минг кишилик қўшинга эга эканлиги ва у Тохаристоннинг туркий қавмлардан бўлган олий ябғусига тобе эканлиги айtilган. Араблар истилосидан аввалги даврда Ж. ҳокимлари «гузгон-худот» ёки «Гузганон шох» унвонига эга бўлишган. 10-а.да Ж.да ҳукмронлик қилган Фарифунийлар сулоласи вакиллари ана шу унвон б-н айtilган. Арабхалифалиги даврида Ж. вилоятидан атиги 152 минг дирхам хирож олинган. 10-а.да Ж. кенг худудни қамраган бадавлат, гуллаб-яшнаган вилоят бўлган. Фарбда у Гарчистон ва Марв, шарқда Балх, Тохаристон ва Бомийен, жан.да Ғур ва Буст, шим.да Амударё б-н чегараланган. Ж. ҳокими шу қадар кучли бўлганки, ҳатто Сомонийлар хирож тўламай фақатгина совға-салом жўнатиб турган. «Худуд ул-олам»га кўра Ж. шоҳи ўз замонасидаги ҳукмдорлар ичида энг обрўли, қудратли, ақлли, доно ва ўқимишлиси бўлган. Унинг мулкида адолат, тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган. 9-а.да Ж.нинг пойтахти Анбар ш. (ҳоз. Сарипул) бўлиб, унда халифалик волийсининг қароргоҳи жойлашган. 10-а.да унда Фарифунийларнинг қишки қароргоҳи бўлиб, ёзги қароргоҳ Ғурзувон ш.да бўлган. «Худуд ул-олам»га кўра Анбар бой шаҳар бўлиб, савдо аҳли гавжум бўлган марказ саналган. Бу ерда машхур «гузгон териси» тайёрланиб, у турли мамлакатларга чиқарилган. Шаҳарда ўзининг зарбхонаси, улкан жоме масжиди бўлган. 1019 й. фарифунийлар сулоласи тахтдан ағдарилгач, Махмуд Ғазнавий Ж.ни Ғазнавийлар салтанати таркибига қўшиб олган. Ж. бу даврда йирик иктисодий ва ҳарбий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган. 1198 й. апр.да Ж. қорахитойлар босқинига учраган. 13-а. бошида уни мўғуллар, 14—15-а.ларда темурийлар эгаллаган. 16-а.да шайбонийлар, 17-а.да ақимархонларга тобе бўлиб Балх мулкига тегишли бўлган. 18-а. ўрталаридан афғонларнинг Дур-

ронийлар давлати, 1919 й.да мустақил Афғонистон давлати тузилгач, унинг вилоятларидан бири.

Ад.: Ахмедов Б., История Балха, Т., 1982; Камал идинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв. Т., 1996.

ЖУЗЖОНИЙ Абу Убайд Абдулвоҳид ибн Муҳаммад (туғилган йили номаълум — 1047) — тиб олими. Абу Али ибн Синонинг шогирдларидан. Афғонистоннинг Жузжон вилоятида туғилган. У Ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳолини унинг вафотидан сўнг ниҳоясига етказган. Бу манба Ибн Сино ҳақидаги энг ишончли манба бўлиб, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 2385).

ЖУЗЖОНИЙ (Журжоний) Абу Умар Минхожиддин Усмон ибн Сирожиддин (1193—1262) — ўрта аср тарихчиси. Асли эронлик бўлиб, Ҳиндистонда яшаган. Деҳли султони Носириддин Маҳмудга бағишлаб «Табақоти Носирий» («Носир туркумлари») номли тарихий асар ёзган. Бу унинг энг йирик асари бўлиб, у кичик муқаддима ва умавийлар, аббосийлар, тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, санжарийлар, хоразмшоҳлар тарихига оид 23 табақа (туркум, бўлим)дан иборат. Ж. ушбу асарининг бир қисмини тарихий асарларга, суриштириб билган воқеаларга асосланиб ёзган. Асар мўғулларнинг Хоразмга юриши, Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг Ғазнага келиши, Ҳиндистоннинг бу даврдаги сиёсий ва дипломатик муносабатлари ҳақида ҳам маълумот беради. Унинг 1963—64 й.ларда 2 жилдда босилган Кобул нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 1658).

ЖУЗҒУН, қандим (*Calligonum*) — торондошлар оиласининг бир туркуми. Ўрта Осиёда 45 га яқин тури бор, асосан,

чўллarda ўсади. Бўйи 50 см дан 3 м гача. Меваси курук, 4—8 қанотчали, чангчилари 12—18 та. Барглари кўримсиз, уз. 5—7 мм, тасмасимон. Гуллари оқ, майда, хушбўй. Ўзбекистонда, асосан, Қизилкумда ва Марказий Фарғона кумларида қора жузғун (*C. arphyllum*), норжузғун (*C. eriopodum*), оқ жузғун (*C. junceum*), кизил жузғун (*C. carput-medusae*) ва б. турлари ўсади. Ж.лар, асосан, кўчма кумларни тўхтатиш учун экилади. Айрим турлари таркибида ошловчи моддалар ва алкалоидлар бор. Ж.ни моллар ейди. Манзарали ўсимлик сифатида ҳам экилади.

ЖУКОВ Борис Самойлович (1906.2.12, Туркменистоннинг Қизилравот ш. — 1987) — график расом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Москва полиграфия ин-тида таълим олган (1928-31). 1931 й.дан Ўзбекистонда. Ўзбекистон давлат нашриётида бадиий муҳаррир-расом бўлиб ишлаган ҳамда «Муштум» жур.да фаол қатнашган. 2-жаҳон уруши даврида фронтлар (Шим. Кавказ fronti) да бўлиб, жангчиларнинг жасоратлари тасвирланган асарлар яратган («Душман чекинди», «Партизанларнинг иши», «Кубанда» ва б.). Китобларни безаган, плакатлар ишлаган («Қаҳрамон халқ Фарҳод ГЭС қурилишида», 1942 ва б.).

ЖУКОВ Георгий Константинович [1896.19.11 (1.12), Калуга вилояти, Стрелковка қишлоғи — 1974.18.6, Москва] — ҳарбий арбоб, саркарда. Собиқ Иттифок маршали (1943), тўрт марта Иттифок Қаҳрамони (1939, 1944, 1945, 1956) Халхин-Гол дарёси бўйидаги жангда қатнашган (1939). Киев ҳарбий округи қўшинлари кўмондони (1940 й.дан). 1941 й. янв.—июлда Бош штаб бошлиғи — СССР Мудофаа халқ комиссари ўринбосари. Ж. 2-жаҳон урушида немис-фашист босқинчиларини тор-мор келтиришда муҳим роль ўйнаган: Москва ва Ленинград жанглари (1941 — 42),

Ленинград камалини ёриб ўтиш, Сталинград ва Курск жанглари (1942—43), Ўнги қирғоқ Украинасидаги ҳужум, Беларуссия операцияси (1943—44), Висла-Одер ва Берлин операциялари (1944—45) да ўзининг моҳир саркарда эканлигини кўрсатган. 1942 й. авгдан урушнинг охиригача Мудофаа халқ комиссари ўринбосари, Олий Бош қўмондон ўринбосари. Олий Бош қўмондон номидан 1945 й. 8 майда фашистлар Германиясининг сўзсиз таслим бўлганлик (капитуляция) ҳақидаги ҳужжатни қабул қилган. 1945—46 й.лар Германиядаги совет қўшинлари гуруҳи бош қўмондони ва Совет ҳарбий маъмурияти бошлиғи. 1946 й. мартдан Қуруқликдаги қўшинлар бош қўмондони, СССР Қуруқлик Кучлар вазири ўринбосари. Шу йилнинг ўзида И. В. Сталин томонидан ишдан четлатилган. 1946 й. июндан Одесса ҳарбий округи, 1948 й.дан Урал ҳарбий округи қўшинлари қўмондони. 1953 й.дан СССР мудофаа вазири 1-ўринбосари, 1955 й.дан мудофаа вазири. 1956—57 й.ларда КПСС МК Президиуми аъзолигига номзод, аъзоси. 1957 й. октдан Н. С. Хрущёв кўрсатмасига биноан вазифасидан озод қилинган. 1958 й. Қуруқлик Кучлар сафларидан бўшатишган.

Ас: Воспоминания и размышления, 10-изд., т. 1-3, М., 1990.

ЖУКОВСКИЙ Василий Андреевич [1783.29.1(9.2), Тула вилояти -1852.12(24).4, Баден-Баден, Германия] — рус шоири. Петербург ФА фахрий аъзоси (1827), акад. (1841). Ижодини сентименталист сифатида бошлаб («Қишлоқ қабристон», 1802), рус романтизмнинг асосчиларидан бирига айланган. Шейрияти ғамгин ўйларга, романтик руҳда қайта ишланган халқ тасаввурдаги образларга бой («Людмила», 1808; «Светлана», 1808—12; «Кассандра», 1809; «Эолова арфа», 1814 ва б. балладалари). «Ухлаётган ўн икки дев» (1817) дostonи муаллифи. Гомер («Одиссея»), Ф. Шиллер, Ж. Байрон асарларини, «Шоҳнома»

(Фирдавсий), Ҳиндистон халқлари эпоси «Маҳабҳарата»дан парчалар таржима қилган. «Одиссея», «Маҳабҳарата» асарлари ўзбек тилига Ж.нинг рус тилидаги таржима варианты асосида ўтирилган.

ЖУКОВСКИЙ Николай Егорович [1847.5(17). 1, Орехов қишлоғи, Россия — 1921.17.3, Москва] — механика соҳасидаги рус олими, гидроаэромеханика асосчиси. Петербург ФА муҳбир аъзоси (1894). Москва ун-тини тугатган (1868), шу ун-тда (1885 й.дан), Москва Олий техника ўқув юртида ишлаган (1872 й.дан). Ж. қушларнинг учиб динамикасини ҳар томонлама текширган. Ж.нинг аэродинамика ва авиация соҳасидаги ишлари ҳоз. авиация фанига асос бўлди. Ж. раҳбарлигида дунёда биринчи аэродинамик қувур қурилган (1902); самолёт винтларини синаш асбоби яратилган. Ж. самолёт қанотининг кўтариш кучини аниқловчи қонунни очди (1904); самолёт қаноти ва винтларнинг энг қулай шаклларини аниқлаган (1910—11). Ж. раҳбарлигида 1904 й.да Москва яқинидаги Кучина қ.да Европада биринчи аэрогидродинамика ин-ти ташкил этилди. Ж. экспериментал ва назарий аэродинамика фанини яратди, аэроплан қанотининг кўтариш кучини ҳосил қилиш принципини очди ҳамда унинг қийматини аниқлашга имкон берувчи теоремани формула орқали баён қилди. Ж. гидродинамика, физика, астрономия, мат., гидродинамика ва гидравлика, амалий механика, машиналарни ростилаш назарияси ва б. соҳаларга оид тадқиқотлар, ун-тлар ва олий техника ўқув юртлари учун мўлжалланган классик дарсликлар муаллифи.

ЖУКОВСКИЙ — РФ Москва вилоятидаги шаҳар, Москва дарёси бўйида, Москвадан 40 км жан.-шарқда. Т. й. станцияси, Аҳолиси 100 минг кишига яқин (1994). Марказий аэрогидродинамика ин-ти, Синовчи-учувчилар ин-ти бор. Рус олими Н. Е. Жуковский номига қўйилган.

ЖУЛ — 1) от ёпиғи, абзал; эгар усти-дан ёпилади. Оғни қишда совуқдан ас-райди. Астари кигиздан, авраси гулдор жун шолча ёки қалин мато (бахмал, мо-вут ва б.)дан тайёрланади; матодан тай-ёрланганлари кашта тикиб безатилади; 2) кўл (дўкон)да тўқилган қалин жун мато.

ЖУЛАЙТОВ — Қурама тоғларининг жан.-шарқий қисмидаги тоғ. Сарваксой б-н Чодаксий оралиғида, Қурама тизма-сининг сувайирғич қисмидан бошлана-ди ва тоғ этағи адирларга туташади. Энг баланд жойи 2645 м. Герцин бурмала-ниши даврида кўтарилган. Сувайирғич қисмида гранит ва гранодиоритлардан, қолган қисми порфиртуф жинсларидан тузилган. Кўпгина тектоник узилмалар учрайди. Сийрак арчазор ва буталар б-н қопланган. Ж.да Қорамозор рудали ҳавза жойлашган.

ЖУЛБОЕВА Зулпин (1951.29.3, Ше-робод тумани) — Ўзбекистон Республи-каси халқ ўқитувчиси (1995). Термиз пед. билим юртини (1969) ва ин-тини (1984) тугатган. 1969 й.дан Термиз туманидаги 42-, Шеробод туманидаги 12-, Қизирик туманидаги 1-, 1983 й.дан 2-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Ж. синф б-н ишлашдан ташқари ҳар бир ўқувчи б-н алоҳида ишлашга катта эътибор бе-ради. Дарсларни ҳоз. давр талаблари асо-сида олиб боради.

ЖУЛТААЛИ ҒОРИ - Нурота тоғларининг жан. ён бағридаги ғор. 970 м баландликда. Қуруқсой ўзанидан 20 м баландда. Девон даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг оғзи (эни 1,7 м, бал. 3,7 м) жан.-шарққа қараган. Ғор йўлак (уз. 8 м) дан бошла-ниб, у тугагач кенг хонага (уз. 24 м, эни 7,2 м, бал. 6 м гача) кирилади. Сўнгра ғорнинг эни торайиб, 11 м га давом эта-ди. Ғор ичида сталактитлар (уз. 3 м гача) мавжуд. Ж.ғ.нинг умумий ўлчамлари: уз. 51 м. майдони 132 м², ҳажми 230 м³.

ЖУЛФА — Озарбайжоннинг Нахи-чеван Мухтор Республикасидаги шаҳар (1948 й.дан). Араке дарёси чап соҳилида. Боку—Ереван йўналишидаги т. й. стан-цияси (шу ердан Табриз ш.га т. й. лини-яси ва шоссе йўл ўтказилган). Ақолиси 9 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Ж. — қад. шаҳарлардан. 16-а.дан, халқаро ипак савдоси марказларидан бири бўлган. Венеция, Генуя, Амстер-дам каби Ғарбий Европа шаҳарлари б-н савдо қилган. Шаҳарда 17-а. бошларида 20 мингдан ортиқ аҳоли яшаган. 1605 й. Эрон шоҳи Аббос I ипак савдосини пой-тахтга кўчириш мақсадида Ж.нинг савдо ва хунарманд ахлини Исфаҳон атрофига кўчирган. 1828 й.да Ж.ни Россия босиб олган.

Озиқ-овқат саноати корхоналари, асфальт з-ди бор. Гулистон мақбараси (13-а. боши), ўрта аср меъморий ёдгор-ликлари харобалари, карвонсаройлар сақланган.

ЖУЛФА — Эроннинг шим.-ғарбидаги шаҳар. Аракс дарёсининг ўнг соҳилида. Дарёнинг чап соҳилидаги Жулфа ш.нинг (Озарбайжон Республикаси) қаршисида. Т. й. ва шоссе йўллар орқали Табриз ш. б-н боғланган. Ж. орқали МДХ давлатла-ри ва Эрон ўртасида юк ташилади.

ЖУЛХИРС, жул варақ — узун пат-ли (7—15 мм дан 20 мм гача) гилам. Одатда, алоҳида тўқилган бўлақлардан иборат; ўртадаги икки бўлакнинг эни 0,5 м, икки чеккадаги бўлакники 0,2 м; уз. 2,0—2,5 м, эни 1,0—1,4 м. Сан-дал устига, қора уй ичидаги ўчоқ ол-дига, баъзан мекмонхонага тўшалган (Ж.нинг бўйи 3,26 м, эни 1,07 м бўлган нақшли нусхаси Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланади). Ж. чорва-чилик б-н шуғулланган ўзбек кўчманчи қабилаларида туя, кўй, эчки жунидан махсус усулда тўқилган. Замини тўқ рангда, нақшлари рангба-ранг (қизил, сариқ, кўк ва уларнинг туслари ҳамда

жуннинг табиий ранги — оқ, кулранг, жигарранг, қорадан иборат), мужассамотида марказий майдон чегараланган: нақшлар бўйига тенг қаторларда ингичка йўллар б-н ажратилган ҳолда жойлашган ёки ичи нақшлар б-н безатилган турли ромб, олти, саккиз бурчакли мураббаларнинг бир-бири б-н туташган қандасий шаклларида иборат бўлган. Ж. бўйига йўл-йўл нақшли гилам — ҳошия тикилган. Жиззах (Ғаллаорол, Бахмал ва б.), Самарқанд (Ургут тумани) вилоятларида халқ усталари томонидан ҳрзир ҳам Ж. тайёрланади.

Ад.: Мошкова В. Г., Ковры народов Средней Азии конца 19-начало 20 вв., Т., 1970.

ЖУЛКУНБОЙ — қ. Абдулла Қодирий.

ЖУМА (араб. — жам бўлиш) — 1) Григорий календарига ҳафта таркибига кирган кунлардан бешинчисининг номи; 2) мусулмонлар тақвимида олтинчи кун номи. Ислом динида «сайид ул-айём» — кунларнинг улуғи сифатида эъзозланади. Ж. кунни пешин намози ўрнига Ж. намози ўқилади. Имом-хатиблар намоз олдидан ярим соат чамасида мавъиза (линий ваъз) ўқийдилар. Сўнг икки бор азон айтилиб, катта жамоат б-н намоз адо этилади. Мусулмон мамлакатларида Ж. кунини дам олиш кунини деб белгиланган бўлсаларда, асли бу кунда дам олиш шарт эмас. Чунки Куръони каримнинг «Жумъа» сурасида: «Жума намозини ўқиб бўлганларингиздан кейин (касб-хунар, савдо-сотик ишларингиз сари) тарқаб кетингизлар ва Аллоҳнинг фазли (ризки)ни сўрангизлар» (Абдулазиз Мансур таржимаси) дейилган.

ЖУМА — Самарқанд вилоятидаги шаҳар (1973 й.дан). Пастдарғом тумани маркази. 1893—96 й.лардаг. й. станцияси қурилиши муносабати б-н вужудга келган. Шаҳар жандан Тошкент — Бухоро автомобиль йўли ўтган. Самарқанд ш.дан 25 км шим.-ғарбда. Аҳолией 26

минг киши (1999). Ж.да пахта тозалаш, тузатиш механика 3-длари, «Илғор» к-ти, 2 та МТП, автомобиль-автобус парклари, дон базаси (тегирмони б-н) бор. Ж.дан Тошкент, Самарқанд, Каттақўрғон ва Қарши йўналишлари бўйича автобус қатнайди. Ж.да Эски Жума (1890) ва Нурулислом (1993) жоме масжидлари фаолият кўрсатади. Шаҳарда 3 умумий таълим мактаби, амалий ва тасвирий санъат лицейи, 300 ўринли к. х. касб-хунар лицейи, ёшлар ва ўсмирлар спорт мактаби, меҳрибонлик уйи, 3 кутубхона, 2 маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, 3 боғча-гимназия, 1941—45 йиллар уруши катнашчиларига қўйилган ёдгорлик бор.

ЖУМА МАСЖИД — жума кунлари кенг жамоа намоз ўқийдиган катта масжид. Меъморий тузилиши Жоме масжидга нисбатан кичик ва оддийроқ. Ж. м.лар ҳар бир шаҳарда бир ёки бир нечта бўлиб, уларни қуриш ва безашда даврнинг машҳур меъморлари, наққошлари сафарбар қилинган, шунинг учун ҳам кўпгина Ж. м.лар халқ меъморлиги ва амалий безак санъатининг намунаси сифатида муҳофаза қилинади. Ўзбекистонда айниқса Хивадаги Жума масжид машҳур.

ЖУМА МАСЖИД, Хива жума масжиди — Хива (Хоразм)даги меъморий ёдгорлик (10—18-а.лар). Ичан қалъанмнт марказий қисмида Ота дарвоза ва Полвон дарвозаларни бирлаштирувчи кўчада жойлашган. Ж. м. ҳақидаги илк маълумот 10-а.да Хоразмга келган араб сайёҳлари ал-Муқаддасий (Мақдисий) ва ал-Истаҳрий ёзмаларида учрайди. Манбаларга кўра, Ж. м.нинг дастлабки биноси бузилиб кетган ва ўрнига Абдурахмон Меҳтар буйруғига биноан худди шу усулда каттароқ янги масжид қурилган (1788). Масжид ўзига хос тарҳи ва ҳажми б-н ажралиб турган. Бир қаватли бўлиб, атрофи ғиштин девор б-н ўралган. Унинг бошқа масжидлардан фарқи кад. араб меъморлигига хос услуб-

да (ёпик, кўп устунли ҳамда ҳовлисииз қилиб) қурилганлигидадир. Унда айвонлар б-н ўралган ҳовли ҳам, улкан пештоқ ҳам, гумбазли хоналар ҳам йўқ. Хонақоҳ ичи шипдаги икки туйнук орқали ёритилади. Томи ясси, тўсинли, шипини 212 устун кўтариб туради. Устунлар 17 қаторли, оралиғи 3,15x3,15 м. Меҳроб ичи девор марказида жойлашган. Ташки деворлари оддий безаксиз. Бош тарзидаги эшик ёғоч ўймакорлигида ишланган ноёб намуна ҳисобланади. Ички безаклари содда ганч сувоқ қилинган. Меҳроб равоғида ироқи мукарнас ва кўк рангли бўяма нақш (18-а.га оид) сақланган. Устунлар масжид тузилишининг асосини ташкил этиш б-н бирга унинг бадиий безаги ҳамдир. Улар ўзига хос мутаносиблик ва кўринишга эга. 212 устундан 10—14-ларга оид 25 устун энг кад.си бўлиб, тузилишида бир қанча услуб намуналари бор. 10—11-асрларга оид 4 устун чуқур бўртма нақшли, куфий хати ислимий нақш б-н уйғунлашган. Унда фақиҳ Абул Фадал Муҳаммад Лайси фармони б-н қурилгани ёзилган. 11 — 12-а.ларга оид 17 устун нисбатан саёз ўйилган, ундаги хандасий нақшлар оралиғи услублаштирилган, наботий шакллар б-н тўлдирилган, ёзувлари куфий хатида битилган (яхши сақланмаган) 15-а.га оид 3 устун ислимий, гирих нақшлар ва насх хатида ҳошия қилиб терилган. Бу услубдаги ўймакорлик безаклари меҳроб яқинидаги ёғоч тахтачаларда ва эшик табақаларида учрайди. Устунларнинг бирида мил. 1510 й. сақланган. Улар меҳроб яқинидаги мрамар тахталар б-н бир вақтда ўрнатилган бўлиши мумкин. Кичик мрамар тахтада 1666 й., иккинчи мрамар тахта ёзувидаги вақфномада вазир Абдурахмон амри б-н Қуюқтом ва Бекобод қишлоқларида масжидга вақф ерлари ажратилганлиги ва даромадни хайр-эхсонга ҳамда масжид заруриятига сарф қилиш лозимлиги ёзилган (1788—89). Қолган устунлар Хоразмдаги турли бинолардан йиғиб келтирилган. Узунлари масжид қурилишига мослаб

қирқилган, калтароқлари мурабба шаклдаги тош пойустун устига кўзаги ва каллаклар ишланиб ўрнатилган. Ҳамма устунлар муайян мужассамот асосида жойлаштирилган. Масжид ёнидаги минора 17-а.да қулаб тушган, 18-а.да майда пишиқ ғиштдан қайта тикланган. Минора юқорига томон ингичкалашиб боради. Тепасига шарафа ва ғиштдан дандана хошия белбоғлар ишланган. Ж. м. бир неча бор таъмирланган. Охириги таъмири 1990 й.да Хиванинг 2500 йиллиги арафасида бажарилган.

Умумий ўлчамлари: масжид — 55x46 м, минора бал. 42 м.

Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

ЖУМАБОЕВ Йўлдош (1932.15.2, Урганч — 1998.21.3, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўратган фан арбоби (1982), фалсафа фанлари д-ри (1976), проф. (1977). Хоразм давлат педагогика ин-тини тугатган (1954). Тошкент тўқимачилик ва энгил саноат ин-тида кафедра мудири (1965—78), Ўзбекистон олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида бошқарма бошлиғи (1978—98). Илмий ишлари Ўрта Осиё фалсафий-ахлоқий фикрлар тарихи ва ҳоз. замон ахлоқшунослигига бағишланган.

Ас: Ўрта Осиё этика тарихи очерклари, Т., 1980; Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараккиёти тарихидан, Т., 1997.

ЖУМАБОЙ ЖИРОВ (Бозоров Жумабой) (1927.22.10, Тошхөвүз вилояти, Туркманистон) — қорақалпоқ бахшиси, Нурабулла жиrow (1862—1927) мактабининг намояндаси. Ўзбекистон халқ бахшиси (2000). 1928 й.дан Қорақалпоғистоннинг Хўжайли, 1960-й.лардан Шўманай туманида истиқомат қилади. Ёшлиқ давридан бахшилиқ санъатига қизиқишни унда Абдурасул (Кал бола), Қуламет, Ўтенияз каби атоқли қорақалпоқ жиrowлари уйғотган. 1948—50-й.лари Есемурод жиrow (1893—1980) га шогирд туш-

ган. 1950 й.дан мустақил ижод қилади. Репертуаридан қорақалпоқ дostonлари («Қоблан», «Шаръяр», «Едиге»), тўлғов («Ўрманбет бий») ва халқ термалари («Даркор йигитга», «Шўманай» ва б.) ўрин олган. Туркменистон, Қозоғистон, шунингдек, Германияда бир неча бор гастролда бўлган. Ж. ж. ҳақида «Жиров» кинофильми (1998) суратга олинган.

ЖУМАДУҚХОН (? - 1428) - Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмини идора этган қозоқ хони. Шайбонийлардан. Абулхайрхон ёшлигида Ж. хузурида тарбияланган, лекин кейинчалик унга қарши қуролли кураш олиб борган исёнкор амирларга қўшилган. Ж. қўшини жангда тор-мор қилиниб, ўзи ҳалок бўлган. Унинг ўрнига тахтни Абулхайрхон эгаллаган. Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнмж ёзишича, Ж. Шайбон уругидан чиққан шавкатли подшоҳлардан бўлиб, қўшин тузилиши ва давлатни бошқариш ишларида шижоат кўрсатган.

ЖУМАЕВ Тавур (1918.6.11, Бухоро тумани — 1983.13.11, Тошкент) — мусиқашунос, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Тошкент консерваториясини тугатган (1956). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45). Бухоро театри директори ўринбосари (1947—49), Ўзбек давлат филармонияси (1949—54, 1970—72), Навоий номидаги опера ва балет театри (1954—57), Ўзбек давлат эстрадаси (1961—63), Ҳамза номидаги Тошкент мусиқа билим юрти (1974—83) директори, Ўзбекистон Маданият ишлари вазирлиги ўқув юртли ва кадрлар бошқармаси бошлиғи (1972—74). Композиторлик ижодига оид мақолалар, радио эшиттириш ва телекўрсатувлар муаллифи.

ЖУМАЕВ Тўхтамурад Муртазович (1945.15.8, Олот тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро пед. ин-тини тугатган (1967). 1963 й.дан Олот туманидаги 3-, Қорақўл

туманидаги 8-мактабда мат. ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, 1990 й.дан 164-ихтисослаштирилган лицей, 1999 й.дан 1-ихтисослаштирилган иктидорли болалар интернат мактаб директори. Ж. ўқув-тарбия ишларини тақомиллаштира бориб, дарс сифатини яхшилашга эришди. Таълим беришда замонавий ўқув қуроллари ва компьютерлар асосида янги педагогик технологияларни қўллади. Ж. мат. бўйича бир неча дидактик қўлланмалар муаллифи.

ЖУМАЛОҚТЕПА — археологик ёдгорлик. Сурхондарё вилояти, Ангор тумани марказида. Сунъий тепалик устига қурилган. Квадрат тарҳли (30х30 м) қўшқ харобаси (5—12-а.лар). Икки даврда обод бўлган. Биринчи даврда тўрт устунли зал ва унга туташ турли катталиқдаги хоналар қурилган. Иккинчи даврда зал қайта қурилган. Топилмалар ичида ўйма нақшинкор ёғоч буюмлар, лавҳалар, инсон киёфасининг суратлари бор.

ЖУМАМУРАТОВ Тиловбергган (1915.27.12, Мўйноқ тумани — 1990.20.4, Нукус) — Ўзбекистон (1969) ва Қорақалпоғистон (1967) халқ шоири. Урта Осиё ун-тини тугатган (1948). «Юрак муҳаббати» (1956), «Дўстлик» (1959), «Давримиз юлдузлари» (1962), «Мўъжизакор сиймо» (1965), «Тўлкинда» (1970) дoston ва шеърлар тўплами, «Гуззал Макарья» шеърый романи (1965) бор. «Қирғиз дўстларимга», «Ўзбек шоири Фафур Ғулумга», «Навоий ҳақида» (1967) каби шеърларида халқлар дўстлиги, қардошлиги қуйланган. «Меҳнатда тобланганлар» (1957), «Муҳаббат сири» (1958) ҳикоя ва очерклар тўплами, «Қизлар ҳазили» (1967), «Оғир кунлар» (1977) пьесалари муаллифи. Бир қатор асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («Менинг замондошларим», 1962; «Аму қўшиқлари», 1965 ва б.). Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1972).

ЖУМАНБУЛБУЛ Мулла Холмурод ўгли (1818 — Нурота тумани — 1886) — ўзбек дostonчиси. Эргаш Жуманбул булшшт отаси. Ж.нинг ота-боболари, момоси Тилла кампир, акалари Жассок Холмурод ўгли ва Ёрлақаб бахшилар ўз замонасининг йирик дostonчиларидан бўлган. Халқдostonларини маҳорат б-н куйлагани учун «булбул» номини олган. Ж.нинг айрим ҳажвий термалари оғиздан-оғизга ўтиб, бизгача етиб келган.

ЖУМАНИЁЗОВ Бектурди (1939.20.1, Хива тумани) — уста деҳқон, Ўзбекистон Қаҳрамони (2000). 1957 й.дан Хива туманидаги «Ўзбекистон» жамоа хужалиги аъзоси, шу хўжаликда ҳисобчи (1963-68), 1968 й.дан бригада бошлиғи ва 1998 й.дан «Ўзбекистон» ширкат хўжалигида бош пудратчи. Ж. раҳбарлик қилган бригада узок йиллар давомида пахтачилик, лавлагикорлик ва дончиликда деҳқончилиқни илмий асосда олиб бориб муттасил юқори кўрсаткичларга эришди. 1999 й.да пахтадан 34,8 ц/га, қанд лавлагидан 315 ц/га, кузги бугдойдан 62 ц/га ҳосил олишга эришди. Меҳнат фаолияти давомида кўп шогирдлар тарбиялади.

ЖУМАНИЁЗОВ Рўзмат (1933.12.20 - Ўрганч тумани — 2001.5.12) — хонанда, Ўзбекистон халқ ҳофизини (1992). Хоразм мақом, сувора ва б. мумтоз ашула йўллари ижросини. Ҳожихон ва Нурмуҳаммад Болтаевларнинг шогирди. Йирик ашула ва сувора йўлларини Х. Отажонов, Қ. Ҳожиевлардан ўрганди. Хоразм вилояти театрида актёр, яққаоп ашулачи сифатида бир неча образлар яратган. Урганч шаҳар маданият уйида мақомчилар ансамбли (1966—81), Ўрганч тумани «Дилнавоз» ансамбли (1981—88), Хоразм вилояти телевидение ва радиоси қошидаги «Мақом» ансамбли (1988 й.дан) раҳбари. Кучли ва кенг ҳажмдаги овоз соҳиби. Эски анъаналарга кўра дутор жўрлигида ҳамда торни танбур услубида чалиб айтишга одатланган. Овоз имкониятларидан фойдаланиб йи-

рик авжларда икки-уч жумлани бир нафасда айтиш, усул ва куй қочиримларини моҳирона ўйнатиш Ж. услубига хосдир. «Рост», «Бузрук», «Наво» Хоразм мақомлари Ж. раҳбарлигида Республика радио ва телевидениесида ёзиб олинган (1989—90).

ЖУМАНИЁЗОВ Шомурот Алломович (1941, Шовот тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Хоразм пед. ин-тининг физика-мат. ф-тини тугатган (1964). 1963 й.дан Шовот туманидаги мактабларда физика-мат. ўқитувчиси, мактаб, интернат мактаб директори ўринбосари, 1988—99 й.ларда 27-мактабда илмий бўлим мудирини. У ўз иш фаолиятида дарсларнинг ноанъанавий усуллари, янги педагогик технологиялар, кўргазмали куроллар, техника воситаларидан унумли фойдаланган.

ЖУМАНИЁЗОВ Ўрозбой (1924, Қорақалпоғистон, Беруний тумани — 1943.12.12, бедарак йўқолган) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1942 й.дан фронтда. 985-ўқчи полки (Марказий фронт 60-армиянинг 226-ўқчи дивизияси) автоматчиси. Ж. 1943 й. 26 сент. да Киев вилоятининг Вишгород туманидаги Толокунская Рудня қишлоғи р-нида биринчилардан бўлиб Днепр дарёсини кечиб ўтиб, жангда жасорат кўрсатган. 1943 й. 17 окт.да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. 1943 й. 12 дек.даги жангда бедарак йўқолган. Беруний ш. марказий кўчаларидан бири, Ж.нинг ўзи ўқиган 48-ўрта мактаб унинг номига қўйилган.

ЖУМОДУЛАВВАЛ (араб.) — қамария йил ҳисобида, яъни Ой таквимида, шунингдек, мусулмонларнинг хижрий-қамарий йил ҳисобида бешинчи ойнинг арабча номи; 30 кунга тенг.

ЖУМОДУЛОХИР (араб.) - қамария йил ҳисобида, яъни Ой таквимида, шунингдек, мусулмонларнинг хижрий-қамарий йил ҳисобида олтинчи ойнинг

арабча номи; 29 кунга тенг.

ЖУМРУТ, бўрибағир (*Rhamnus coriacea* Kom.) — чилонжийдадошлар (жумрутдошлар) оиласига мансуб йирик бута ёки паст бўйли дарахт. Гуллари майда, сарғиш-яшил, тўпгули ярим соябон. Барги оддий, тухумсимон, туксиз, уз. 2—5 см. Меваси қора, данакли. Май—июнда гуллайди, меваси июль—авг.да етилади. Тошкент, Фарғона, Самарқанд вилоятларидаги тоғли туманларнинг сернам ерларида ўсади. Халқ табобатида меваси ва пўстлогининг қайнатмаси кустирувчи дори, сурги сифатида ишлатилади.

ЖУМУРТОВ — Қорақалпоғистон Республикасининг Амударё туманидаги шаҳарча (1968 й.дан). Аҳолиси 3,5 минг киши (2000), асосан, қорақалпоқлар ва ўзбеклар яшайди, шунингдек, рус, татар, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам истикомат қилади. Яқин т. й. станцияси Урганчгача 70 км.

Ж. Амударё туманининг шарқида, асосан, Жумуртов тоғи этакларида жойлашган. Ж.да тош майдалаш-саралаш, норуда материаллар и. ч., асфальт, шағал, оҳактош 3-длари, қурилиш материаллари и. ч. бирлашмаси, нефть базаси, нон ёпиш цехи, автокорхона, 2 мактаб, кутубхона бор.

ЖУМҒЎЛТОВ — Тяньшан тоғларининг шим. тизмаларидан бири (Қирғизистонда). Кенглик бўйлаб йўналган. Ғарбда Кўкумерен дарёси дараси орқали Сусамир тоғ тизмасидан ажралиб туради. Жан.да Жумғул сойлиги бор. Уз. 100 км дан зиёд. Энг баланд жойи 3948 м. Туфоген кумтошлар, оҳактош-слюда сланецлари ва гранитлардан таркиб топган. Ён бағирларида ер бағирлаб ўсадиган арчали ўтлоқлар, ўтлоқ-дашт чангалзорлари, қора қарағай ўрмонлари бор.

«ЖУМХУРИЯ», «ал-Жумхурия» - МАРда чиқадиган кундалик расмий га-

зета. 1953 й.дан Қоҳирада араб тилида нашр этилади. Сиёсат соҳасида мамлакат ҳукуматининг сиёсий йўлига яқин йўлни тарғиб қилади. Адади 1 млн. атрофида (2002).

«ЖУМХУРИЯТ» - («Cumhuriyet» -«Республика») — Туркиядаги оммавий кундалик газета. Истанбулда нашр этилади. 1923 й.да ёзувчи ва журналист Юнус Нади томонидан ташкил этилган. Буржуалиберал доираларининг қарашларини ифодалайди.

ЖУН — 1) сут эмизувчиларнинг йигирилувчанлик ёки наматланиш сифатларига эга бўлган қил (тук) қоплами; 2) Ж.ни қайта ишлаш саноатида ишлатиладиган хом ашё, асосий тўқимачилик толаларидан бири. Саноатда ишлатиладиган Ж. асосий қисмини қўй жуни ташкил этади; шунингдек, эчки, туя, қуён, қўтос, от, сизир, буғу, ит ва б. ҳайвонлардан олинадиган Ж. ҳам ишлатилади. Ж. толасининг сифати унинг йигирилиш хусусияти, ингичкалиги, узунлиги, пухталиги, ранги, чўзилувчанлиги, намлик ютиши ва б. хоссалари б-н белгиланади. Кимёвий тузилиши жиҳатидан оксилли бирикмаларга киради. Ж.дан газламалар, трикотаж, гилам, техник мовут, адёл, пойабзал, намат, фетр ва б. маҳсулотлар тайёрланади.

Жониворлардан қирқиб олинадиган (қўй, эчки ва б.), тараб олинадиган (туя, ит, эчки ва қуён момиғи) ёки туллаш пайтида йигиб олинадиган (сизир, от) Ж. табиий Ж., сўйилган ҳайвонлар терисини қайта ишлаш корхоналарида олинадиган жун завод Ж. дейилади.

Ж. толаси тангачасимон, қобиқ ва қувур қатламларидан иборат. Тангачасимон қатлам толани ташқаридан қоплаб турган шохсимон, ярим ҳалқасимон ва доирасимон бўлиши мумкин. Бу қатлам тола танасини емирилишдан саклайди, толани товлантириб туради ва толаларнинг наматланиш хоссасини яхшилайдди. Қобиқ қатлам Ж. толасини ҳосил қиладиган урчуксимон хужайралардан

иборат бўлиб, пишиқлиги, қайишқоқлиги ва б. сифатларини белгилайдиган асосий қатлам ҳисобланади. Ж. толаси терининг маҳсули ҳисобланади. Ж. толаси узунлиги ва ингичкалиги муҳим ўринда туради. Ж. қатлами қилдан ва қил ости (тук, тивит) қисмдан иборат.

Кўй Ж. толалар типига қараб бир типли толалардан иборат бир турли ва ҳар хил толалардан иборат бир турли бўлмаган Ж.га бўлинади. Бир турли жунда тивит толалар гуруҳларга бирлашиб, штапель ҳосил қилади (узун жунли кўй зотларидаги оралик, толалар — бир турли ўрама). Бир турли бўлмаган Ж.да тивит, оралик ва ўзак толалар ўрамачаларга бирлашади. Ж.нинг физик хусусиятлари унинг технологик ва буюмларда кўримлилиқ сифатларини белгилайди (ингичкалиқ, узунлиқ, бурамдорлиқ, мустаҳкамлик, қайишқоқлик ва б.). Ўртача ингичкалиги (мкм): тивит тола 10—25; оралик тола —30—50; ўзак (қил) —50 ва ун-дан ортиқ; узунлиги 50 дан 300 мм гача бўлиши мумкин. Ж. ранги унинг қобик қатламида толанинг бутун узунлиги ёки маълум бир қисмида меланин пигменти мавжудлиги ва унинг ёркинлиги (жигарранг-қора ёки сариқ-кизил) б-н белгиланади.

Технологик жиҳатдан ҳар қандай рангга бўйаш имкони мавжуд оқ жун кадрланади. Кўй Ж.ни таркибидаги толалар типига кўра бир типдаги бир турли (майин, ярим майин) ва турли типдаги толалардан иборат (бир турли бўлмаган) (ярим дағал, дағал) Ж.ларга ажратилади. Ж. қирқиб олингач, навларга ажратилади, 35—46% ли совун-сода эритмасида ювилиб, сўнгра қуригилади. Саноатда қайта ишлаш учун асосан соф (ювилган) Ж. ишлатилади. Ювилган (соф) Ж. оғирлигининг ювилмаган Ж. оғирлигига нисбатининг фоиз микдори соф жун чиқиши микдори деб аталади. Ювилиб, ёғ ва б. аралашмалардан тозалангач, майин толали Ж.дан 40—50%, ярим майин Ж.дан 45-65%, дағал Ж.дан 55-80% тоза Ж. олинади. Майин Ж. бир турли бўлиб,

тивит толалардан иборат (ингичкалиги 18—25 мкм). Штапельдаги толаларнинг ингичкалиги ва узунлиги бўйича бир текислиги, толанинг узунлиги бўйича бир текис бурамдорлиги юқори физик-технологик хусусиятларини таъминлайди. Ранги асосан оқ рангда бўлади. Ярим майин Ж. — бир турли, тивит толалардан ёки оралик қиллардан иборат (ўртача ингичкалиги 25—40 мкм). Ранги кўпинча оқ рангда. Ярим дағал Ж. — бир турли бўлмаган, тивит толалардан, оралик қил ва оз микдорда ингичка ўзак толалардан иборат. Толаларининг ингичкалиги ва узунлиги бўйича нотекис таркибга эга. Ранги оқдан қорагача. Дағал Ж. — бир турли бўлмаган тивит толалардан, оралик қилдан, ўзак толалардан иборат. Ярим дағал жундан толаларининг ингичкалиги ва узунлиги бўйича бир текис бўлмаслиги б-н ажралиб туради. Бу тўрт гуруҳ тайёрлаш ва саноат давлат стандартларида навларга (олий 1, 2, 3, 4) ажратилади. Ярим дағал Ж. толалари момиқ қисмининг узунлиги бўйича олий, 1, 2, 3, 4 навларга, дағал Ж. эса 1, 2, 3, 4 навларга, қорақўл кўйлари Ж.и эса 1, 2, 3, навларга ажратилади.

Эчки Ж. — бир турли (оқ) ва бир турли бўлмаган (оқ рангдан қора ранггача) бўлади; бир турли бўлмаган эчки Ж.нингасосан тивити ишлатилади. Туя Ж. — асосан момиқдан ташкил топади, жигарранг бўлади.

Ж.дан мовут газлама, гилам, устки трикотаж, намат, рўмол, пойабзал ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Қ. Жун саноати.

Мирпўлат Қулметов, Маҳмуджон Олтиев.

ЖУН ГАЗЛАМА — жун толасидан тўқиладиган мато. Тоза жунли ва ярим жунли хиллари бўлади. Тоза Ж. глар 100% жун ипдан тўқилади. Жунли кийим-кечакларнинг ташқи кўринишини яхшилаш мақсадида жун таркибига 6—10% гача (умумий оғирлигига нисбатан) пахта ипи, вискоза, сунъий ипак, штапель тола-

си ва б. аралаштирилган газлама ҳам тоза Ж. г. жумласига киритилади. Ярим жунли газламалар таркибида 85% гача табиий ёки сунъий жун бўлади. Ипларнинг сифатига қараб Ж. г.лар, асосан, камволь ва мовут газламаларга бўлинади. Камволь газламалар юкори ва ўрта рақамли жун ипдан тўкилади. Камволь газлама сирти текис, кўпинча, туксиз пишик, энгил, чангни ўзига кам олади, ундан тикилган кийим чидамли бўлади, тахи тез бузилмайди, чанг ва б. ифлосликлардан осон тозаланади. Эркаклар, аёллар ва болалар кийимлари тикиш учун ишлатилади. Кўйлакбоп, костюмбоп, шимбоп, пальтобоп ва махсус камволь газламалар бор. Ж. г.лардан кийим-кечак, адёл, рўмол, гилам ва б. маҳсулотлар ҳам тайёрланади.

ЖУН САНОАТИ — тўкимачилик саноатининг етакчи тармоқларидан бири. Тармоқ корхоналарида жунни қайта ишлаш, соф жундан ёки унинг бошка толалар (асосан кимёвий толалар) аралашмасидан ҳар хил чизикли зичликдаги иплар, жун газламалар, ҳар хил техник ва махсус газламалар, гилам ва гилам маҳсулотлари, кигиз-намаст ва фетр буюмлар, нотўқима материаллар ишлаб чиқарилади.

Жунни қайта ишлаш табиий жунни дастлабки ишлаш, яъни саралаш, тишиш, ювиш, қуришиш, зичлаш, тойлаш босқичидан бошланади. Жун йигирув корхоналарида ҳар хил йигириш тизими ва усулларида соф жундан ёки ярим жундан карда, қайта таралган ва аппарат иплари и. ч. иккинчи босқич; маҳсулот ёки буюмлар: трикотаж ёки тўқима матолар, трикотаж буюмлари, адёл, гилам, фетр, нотўқима материаллар олиш учинчи босқич; маҳсулот ва буюмларга ишлов бериш, бўйаш, гул босиш, иссиқлик б-н ишлов бериш каби жараёнлар тўртинчи босқич ҳисобланади.

Жунни қайта ишлаш инсоният тарихида тўкимачилик маҳсулотларини и. ч. каби бир неча минг йиллар аввал пайдо бўлган. Қўлда ип тайёрлаш ва газлама

тўқиш Ҳиндистон, Хитой, Миср ва Ўрта Осиёда милoddан бир неча минг йил илгари бошланган. Хоразмда археологик казишмалар пайтида мил. ав. 1-минг йилликка мансуб гиламлар топилган.

Ўзбекистонда қадимда жундан, айниқса қўй ва туя жунидан кигиз босиш, гилам тўқиш бой анъанага эга. 20-а.нинг 20-й.ларида майда таркоқ хунар-мандлар артелларга бирлашиб, саноат тарзида маҳсулот и. ч. ташкил этилиши б-н жунни қайта ишлаш саноатиغا пойдевор қўйилди. Жунни дастлабки қайта ишлаш корхонаси дастлаб 1930 й. ишга туширилган. 2-жаҳон уруши йилларида Қўкон йигирув-тўқув ф-касида ярим жун адёллар и. ч. йўлга қўйилган. 1970 й. лойиҳа қуввати 2 млн. м² бўлган Хива гилам комбинати ишга туширилди. Унинг таркибида аппарат тизимида жун ва кимёвий толалар аралашмасидан йигирилган ип ишлаб чиқарувчи ф-ка, тўқув корхонаси ва пардозлаш цехлари мавжуд. 1980 й. Фарғона вилоятида Олтиариқ ип йигирув ф-касида пневмомеханик йигириш усулида йўғон жун иплари и. ч. бошланди. 1990 й.дан шу корхонада Франция б-н жун толасини дастлабки қайта ишлаш қўшма корхонаси ишга туширилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин республикада товар и. ч.да тадбиркорликка ва хусусий секторга эътибор кучайтирилди. Натижада жун маҳсулотлари и. ч. бўйича кичик хусусий корхоналар, турли фирмалар ташкил этилди. 1997 й.да Наманган вилоятида қурилиб ишга туширилган «Косонсой-Гикмен» Ўзбекистон—Туркия қўшма корхонасида жун толасидан костюм ва пальтолари тикиладиган мовут матолар, адёл каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

2000 й.да Ўзбекистонда 2,8 млн. м² жун газламалар, 1,5 млн. м² гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Жунни қайта ишлаш ва юкори сифатли маҳсулотлар и. ч. Англия, Австралия, Бельгия, Россия, Финляндия, Польша каби қатор давлатларда кенг ривож-

ланган. Янги Зеландия, Австралия, Қирғизистон, Қозоғистон жаҳон бозори-га сифатли жун толалари етказиб беради (яна қ. Тўқимачилик саноати).

Мирпўлат Қулметов.

ЖУН ҚИРҚИШ АГРЕГАТИ - қўйчилик фермалари ва яйловлардаги пунктларда қўй жунини қирқишда ишлати-ладиган технологик жиҳозлар мажмуи. Электр-механик (1, 12 ва 24 машинка-ли) ва механик (4 машинкали) хиллари бор. Асосан бир МСО=77Б машинкали ЭСА=1Д (500 та қўйга), 12 та машинка-ли ЭСА=12Г (8—12 минг қўйга), юкори частотали 6 та МСУ — 200 машинкали ЭСА-6/200 ёки 24 та шундай машинкали ВСЦ-24/200 ва КТО-24 Ж. қ. а. (20 минг қўйга) ишлатилади.

Электр машинкалар АОЛ-012-3С уч фаза-ли асинхрон электр двигатели ёрда-мида эгилувчан вал орқали ишлайди. Ҳар қайси машинканинг қуввати 0,12 кВт; кучланиши 220/380 В; ток кучи 0,59—0,35 А; айланиш частотаси 46,6 с-1.

Ж. қ. а. ишлатиладиган жойда жуни қирқилган қўйлари ветеринария иш-ловидан ўтказиш, қўзиларни ажратиш, қўйларни саклаш жойлари бўлади. 24 ма-шинкали Ж. қ. а. ишлатиладиган пунктда бундан ташқари, жун транспортёри, жун-ни зичлаш пресси, саралаш столи, таро-зи, пичок ва тарокларни чархлаш ҳамда етилтириш аппаратлари бўлади.

ЖУНАЙДХОН Қурбон Мамед (Мухаммад) сардор (1857, ҳоз. Тахта тумани, Туркменистон — 1938, Ҳирот атрофи, Афғонистон) — Истиклолчилик ҳаракати намояндаларидан. Мустам-лакачи чор Россияси ҳамда шўро қўшинларига қарши курашган. Ёвмут қабиласи байрамали уруғининг жунайд тармоғига мансуб. Низоли масалаларни адолатли ҳал қилганлиги ва жасурлиги учун туркманлар орасида унинг шуҳрати кенг ёйилган. У узоқ йиллар мобайнида ўз уруғининг мироби, қозиси, оксоколи, ҳарбий бошлиғи бўлган. Чоризмнинг

Хива юришлари пайтида ёш Қурбон Ма-мед туркман ёвмут йигитлари қаторида рус босқинчиларига қарши жангларда қатнашган. Асфандиёрхон Ж.ни туркман қабилаларининг сардори этиб тайинла-ган (1915). Туркман оқсоқоллари уни Жу-найдхон деб эълон қилишган. Туркман давлатини тузиш мақса-дида Ж. Хивага юриш қилган (1916). Хивани эгаллаган Ж. қўшини хондан катта миқдорда то-вон пули олгач, 15 фев.да пойтахтни тарк қилади. Туркистон ҳарбий губернатори зудлик б-н Хивага Ташкентдан генерал Галкиннинг жазо отрядини юборади. 16 мартда Ғазовотда Ж. қўшини руслардан енгилгач, Қорақумга чекинган, сўнгра Эрон ва Афғонистонга ўтиб кетган. Ж. 1917 й. ёзида Хоразмга қайтиб келиб, сиёсий ҳокимият учун курашни давом эттирган. 1918 й. 10 янв.да Асфандиёр-хон Ж.ни Хивага таклиф қилиб, хонлик қўшинларининг бош қўмондони қилиб тайинлашга мажбур бўлган. Ж. 1918 й. окт.да Асфандиёрхонга суиқасд уюш-тириб, уни ўлдирган ва хоннинг ака-си Сайд Абдуллахонни Хива тахтига ўтказган, амалда Ж. хонлиқнинг мутлақ ҳукмдорига айланган. Россияга (1918 й. янв. — 1920 янв.) қарам бўлган Хива хон-лиги амалда мустақил давлатга айланган. Ж. 1918 й. ўргалари — 1920 й. янв.да шўро қўшинларига қарши кескин кураш олиб борган, бироқ мағлубиятга учраб чўлга чекинган. Хивада хонлик тузуми ағдарилиб Хоразм Халқ Совет Респу-бликаси (ХХСР) тузилган. Ж. туркман, ўзбек, қорақалпоқ, козоқлардан иборат 30 минг кишилик қўшин тузиб курашни давом эттирган. Шўро ҳукумати Ж. га қарши курашда бошқа туркман сардорла-ри Қўшмамадхон ва Ғуломалихонларни жалб қилган. Натижада 1920 й. авг.да улар Ж. қўшинига зарба беришган. Ж. Туркистондаги истиклолчилик ҳаракати кучларини ягона қўмондонлик остига бирлаштириш мақсадида 1922 й. бошида Анвар пошо ва Фарғонадаги кўрбошилар б-н алоқа ўрнатган. У ўз қўшинида қаттиқ тартиб интизом ўрнатди ва хориждан за-

монавий қуроллар сотиб олди. Ж. 1922 й. апр.да Порсу қалъасини қизиллардан озод қилган. 1923 й. дек.да Питнак, Ҳазорасп, Боғот, Хонка туманларида шўро тузумига қарши деҳқонларнинг оммавий қўзғолонлари бошланган. Ж. қўзғолончиларга мадад бериш учун 15 минг кишилиқ қўшини б-н Хивани ғарбдан қуршовга олган (1924 й. 10 янв.) Шўро ҳукумати унга қарши бутун воситаларини ишга солиб фев. бошларида Хивага Тошкент, Тўртқўл, Актюбинск (Оқтўба)дан қўшимча куч ташлаган, Ж. Афғонистонга чекиниш (1924.17.6) га мажбур бўлган. Бироқ шу йилнинг кузида Хоразм воҳасига қайтиб кураш-ни давом эттирган. Туркменистон ССР Советларининг 1-съезди янги ҳукумат бошлиғи Қ. Отабоевнинг қатъий талаби б-н Ж. ва унинг сафдошларини афв этган (1925 й. фев.). Бироқ Ж. 1927 й. 19 сент. да Тошхувоз округидаги Оқтепада шўро ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтарган. Туркменистон ХКС ва МИ К дарҳол Ж.ни қонундан ташқари деб эълон қилган. Ж. лашқари Тошхувоз округи Тахта ва Кўҳна Урганч туманларидаги кўплаб овулларда шўро ҳокимиятини тугатиш-ган. Тенгсиз жанглarda Ж. мағлубиятга учраган бўлсада, С. М. Будённийнинг сараланган махсус отлик қўшини уни қўлга тушира олмаган. Ж. Хоразм воҳасида айрим танаффуслар б-н 1931 й.гача ку-раш олиб бориб, ниҳоят Эрон орқали Афғонистонга ўтиб кетган.

Ад.: Юсупов П., Ёш хивалиқлар тари-хи (хотиралар), Урганч, 2000; Ражабов Қ. К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалар. Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб (Ўзбекистон совет мустамлақачилиги даврида), Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Хива — минг гумбаз шаҳри, Т., 1997; Валидий А. З., Бўлинганни бўри ер (хотиралар), Т., 1997.

Қаҳрамон Ражабов.

ЖУНАЙД ибн АБДУРАҲМОН (?-

734) — умавийларнинг Хуросондаги но-иби (729—734, Марв). Халифа Язид II ибн Абдулмалик (720—724) даврида халифаликнинг Ҳиндистондаги ислом мулкларини идора қилган. 724 й. Ҳишом ибн Абдулмалик халифа бўлгач, уни Хуросон ноиби этиб тайинлаган. Ж. и. А. 730 й. беш юз аскар б-н Хуросонга келиб, айни вақтда Бухоро ва Суғд аҳлига қарши жанг қилаётган собиқ Хуросон ноиби Ашрас ибн Абдуллоҳдан ҳарбий ёрдам олди. Сўнг, у Хуросон томон йўлга чиққан турк хоқони б-н Ҳинд дарёси бўйида жанг қилиб, уни енгди ва кўплаб ўлжалар олди. 731 й. хоқон яна Хуросонга юриш қилди. Шунда Ж. и. А. Самарқанд хоқими Савра ибн ал-Хурр ад-Доримийдан мадад олиб, уни тор-мор келтирди. Самарқанд ва Бухоро Ж. и. А. тасарруфига ўтди. Ж. и. А. халифа Ҳишом ибн Абдулмалик б-н оралари келишмай қолгани бо-исидан 734 й. амалдан туширилиб, ўша йили вафот этган.

ЖУНГЛИ — [чангал (зор) сўзининг инг. бузиб талаффуз этилиши]. Қ. чангал-зор.

ЖУНДОР МАЙМУНЛАР (*Zagotherix*) — илмоқ думли маймунлар уруғи. Танасининг уз. 39—58 см, думи 56—73 см. Танаси микти, олдинги оёғи кейингисига нисбатан бирмунча калта, панжасининг бош бармоғи яхши ривожланган. Жуни калта ва қалин, сарғиш ёки тўқ кўнғир рангли, бошида қорамтирроқ, қорнида — очикроқ тусда. Боши нисбатан катта, юзи жунсиз, деярли қора. 2 тури: сарикдум жундор маймун (*Z. flavicauda*) ва гум-больдт жундор маймун (*Z. lagothericha*) маълум. Амазонка водийси ўрмонларида тарқалган. Дарахтда яшайди, ерга ҳам тез-тез тушиб туради. Олдинги оёқлари ёрдамида дарахтга осилиб олиб ҳаракат қилади. 15 — 20 ҳайвондан иборат гуруҳ бўлиб яшайди. Мевалар ва барглр б-н озикланади. Ҳомиладорлик даври 225 суткага яқин. Битта бола туғади.

ЖУНЖИШ, жунжикиш, қалтираш, эт увишиши — тери томирларининг тортишиб қисқариши (спазм) натижасида совуқ сезиш, совқотиш, қалтираш; айна вақтда кон ички аъзоларга (асосан корин бўшли-ғига) кетиб, соч (жун) типпа-тик бўлади, аввал чайнов, кейин елка, орқа ва қўл-оёқ мускуллари титрайди. Одам кўпинча иситмалашдан олдин ёки совуқтаъсирида жунжийди. Ж.да организмдан ташқарига иссиқлик чиқиши камаяди, мускуллар қисқариши натижасида иссиқлик кўпроқ ҳрсил бўлади, шу туфайли гавдада иссиқлик тўпланиб, т-ра кўтарилади, шундан кейин Ж. тугайди. Гавда т-раси кескин ўзга-риб, иситма авжига чиққанда ҳам Ж. кузатилади. Соғлом одамда Ж. совуқ таъсирга жавобан нормал реакция, ҳимояланиш чораси ҳисобланади. Асабий кишиларда Ж. кучли ҳаяжон ёки кўрқувдан кейин ҳам пайдо бўлади.

ЖУНО — АҚШдаги шаҳар, Аляска штатининг маъмурий маркази. Алясканиннг жан.-шарқида, Гастино бўғози бўйидаги порт. Аҳолиси 20 минг киши. Ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз саноати, балиқ консерва корхоналари, аэропорт бор. Денгиздан балиқ овланади. Туризм ривожланган. Ж.га 1880 й.да асос солинган.

ЖУНОИТ (Австралияда дастлаб топилган жойи Жуно номидан) — минерал, кимёвий формуласи $Pb_3Cu_2Bi_6(S, Se)_6$. Моноклин сингонияли. Тахтасимон, пластинкасимон, шаклсиз агрегатлар ҳолида учрайди. Ранги ок. Ялтироқлиги металлсимон Д. гидротермал ертомирларида ҳосил бўлади. Ўзбекистонда фақат Қўшбулоқ олтин конида топилган. Хорижда Австралия (Жуно Майн) ва Канада (Кидд Крик)да маълум.

ЖУНУСБЕКОВ Елмурот (1940.2.3, Томди тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Бухоро пед. ин-тининг бошланғич таълим методи-

каси ф-тини тугатган (1967). 1960— 67 й.ларда Томди туманидаги 13-мактабда ўқитувчи, 1967 й.дан 16-мактаб (1971 й.гача саккиз йиллик) директори. Ж. халқ таълими соҳасидаги янгиликларни мактаб ҳаётига жорий этади.

ЖУНХЎРЛАР (Irichodectidae) - пархўрлар туркумининг оиласи. Уз. 10 мм гача. Танаси қора рангли, қанотсиз ҳашаротлар. 200 дан ортиқ тури маълум. Сут эмизувчилар юнгида паразитлик қилади. Терининг муғузлашган қисмлари б-н озикланиб, уни тешади. Айрим ихтисослашган турлари бирор муайян турдаги хайвон терисида паразитлик қилади. Ж. тасмасимон чувалчанглардан — ковоқсимон гижжаниннг оралик хўжайини.

ЖУНЧЎП (*Scorzonera circumflexa*) — кокидошлар (мураккабгулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Илдизи туганаксимон йўғонлашган, 1—3 поя-ли, майин кўнғир туқлар б-н қопланган. Барги наштарсимон, дағал. Тўпгули цилиндрсимон. Апр.—майда гуллайди. Ўзбекистоннинг тоғ ён бағирларида кўп ўсади. Таркибида каучук бор.

ЖУНҒАРИЯ ДАРВОЗАСИ - ғарбда Жунғария Олатови ва шарқда Борлик тизмаси ҳамда Мойлитов тизмалари орали ғидаги тоғ йўлаги. Қозоғистонда, Хитой б-н бўлган чегара яқинида. Бал. 300—400 м. Уз. қарийб 50 км, эни 10 км гача. Иклими қуруқ, тез-тез кучли шамол («елвизак»)лар бўлиб туради. Чала чўл ландшафтига эга. Ж. д. Балхаш—Олакўл сойлиги ва Жунғария текислигини бирлаштириб туради. Ж. д. қадимда Марказий Осиё чорвадор халқлари ва ҳарбий кўшин ўтадиган йўл бўлган. Оқтўғай — Дружба т. й. қурилган.

ЖУНҒАРИЯ ОЛАТОВИ (Етгисув Ола-тови) — Қозоғистоннинг жан.-шарқий қисми ва Хитойдаги тоғлар. Олакўл ва Или дарёси орасида. Уз. қарийб

450 км, эни 50—190 км. Бир неча параллел тизмалардан иборат. Бал. 1500—3000 м. Энг баланд жойи 4464 м (Бесбаскан тоғи). Музликлар (майд. 1120 км²) мавжуд. Ж. Ода полиметалл, мис, нодир металл конлари бор. Чала чўл ва дашт ўсимликлари ўсади, 2600 м дан юқорида субальп ва альп ўтлоклари мавжуд.

ЖУНҒАРИЯ **ТЕКИСЛИГИ,** Жунғария боғиғи, Жунғария — Хитойнинг шим.-ғарбидаги табиий вилоят. Майд. 700 минг км² чамасида, ўрта-ча бал. 600—800 м. Шим.да Монголия Олтойи, жан.да Шаркий Тяньшан тоғ тизмалари б-н чегараланган. Ж. т. янги тектоник чўкиш натижасида қосил бўлиб, қад. ва янги юмшоқ ётқизиклар б-н қопланган. Улар орасида нефтнинг катта захиралари, тошқўмир, олтин, рангли металл конлари бор. Ж. т.нинг ер юзаси паст тоғлар ва тепаликлардан, тоғ этакларида ўсимликсиз тош-лоқ ерлардан, куйроқца грунт сувлари юзароқ ерларда воҳа ва шўрхоқлардан иборат. Марказий қисмида катта ерларни чўллар эгаллаган. Иқлими мўътадил континентал, ёзи курук, иссиқ, киши совуқ. Январнинг ўртача т-раси —20° дан —25° гача, июлники 20—25°. Тез-тез кучли шамол эсади. Йиллик ёғин 150—200 мм, тоғларда 800 мм гача. Дарё кам. Дарёлар Ж. т.нинг чекка қисмларидаги воҳалардан ўтгач кумга сингиб тугайди. Энг йирик дарёлари: Манас, Урунгу; шим.да Ир-тишнинг юқори оқими. Ғарбида бир неча йирик қўл (Эби-Нур, Манас, Улунғур) бор. Ўсимликлари сийрак: саксовул, юлғун, жузғун, шувоқ, шўрхокли чўлларда шўра, чўл ботикларида қиёқ ва қамиш ўсади. Яйлов чорвачилиги ривожланган. Суғориладиган жойларда бугдой, тарик, пахта, гаолян (жўхорининг бир тури) етиштирилади.

ЖУНҒАРИЯ ХОНЛИГИ - 17-а. 30 й.ларида Марказий Осиёда ташкил топган Ойрот давлатининг тарихий адабиётларида қўлланилган номи (қ. Ойрот хонли-

ги).

ЖУРАВЕЛЬ Михаил Семёнович (1904.21.11, Черкасси вилояти Яблонев тумани —1987.11.8, Кишинёв) — узумчилик соҳасидаги селекционер олим, Маслово селекция ва уруғчилик ин-тини тугатган (1930). Молдавия Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби (1979). 1935-60 й.ларда Н. И. Вавиловнинг раҳбарлигида Бутуниттифок ўсимлиқшунослик ин-тининг Ўрта Осиё филиали (хоз. Ўзбекистон ўсимлиқшунослик и. т. ин-ти)да ишлади. А. М. Негруль б-н ҳамкорликда ҳосилдорлиги юқори 16 янги узум навини яратди, улардан 7 нав р-нлаштирилган, Ўзбекистонда ва қўшни давлатларда катта майдонларга экилади (Гўзал қора, Жўраузум, Тарное, Ўзбекистон мускати, Мускат чарос, Победа ва б.). 1960—79 й.ларда Молдова узумчилик ва виночилик и. т. ин-ти селекция бўлими мудири (шу даврда 11 янги узум навини чиқарди). Токчиликка бағишланган бир қанча дарсликлар, қўлланмалар муаллифи. Янги узум навларини чиқаришда эришган ютуқлари учун Давлат мукофотига сазовор бўлган (1948).

ЖУРЖОН, Журжония (форс. Гўргон) — ўрта асрлардаги вилоят ва шаҳар. Каспий денгизининг жан.-шарқида, Эроннинг шим.да жойлашган. Араблар Ж. вилоятини Хуросонга нисбатан кеч забт этганлар (717 й.). Ж. шаҳри араблар даврида бунёд этилган. 10—11-а.ларда Ж. шаҳри маҳаллий зиёрийлар сулоласи пойтахти бўлган. Ж.нинг сиёсий макъеи пасайган бўлса ҳам, араб географларининг таъкидлашларига қараганда, Каспий бўйи вилоятларида энг катта шаҳар ҳисобланган. Ж. вилояти ҳосилдорлиги, турли хилдаги маданий ўсимликлари, ўзининг ипаги б-н шуҳрат қозонган. Ж. шаҳридан ўтган дарё уни 2 қисмга: Шаҳристон ва Бакрободга ажратган, улар ўзаро кўприк б-н боғланган. Шаҳристон ўнг қирғоқда, Бакробод сўл қирғоқда

жойлашган. 10-адаёқ шаҳар Сомонийлар ва Бувай-ҳийлар ўртасидаги урушлар натижасида таназзулга учраган, зиёрийлар ким ғолиб бўлса ўша томонга ўтиб туришган. Зиёрийлар даврида қурилган Қобус ибн Вашмгир макбараси (1007—07) хозиргача сақланиб қолган. Ж.нинг денгиз порти бўлиб Гўргон дарёси қуйи оқимида, хоз. Кумуштепа кишлоғи ўрнида жойлашган Абескун гавани хизмат қилган. Унинг ёнида саноат шаҳри сифатида Астробод ҳам қайд этиб ўтилган. Амир Темур ва темурийлар даврида Астробод ш. юксалиб, вилоят ҳам унинг номи б-н машҳур бўлган. Ўрта асрларда илм-фан тараққий этган Ж.дан кўплаб олиму фузалолар етишиб чиққан.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т. 7, М., 1971.

ЖУРЖОНИЙ, Абулҳасан Али ибн Муҳаммад Саййид Шариф [1339, Астробод яқинидаги Тоғу (Тоғу) кишлоғи — 1413, Шероз] — Амир Темурдаврида яшаб ижод этган йирик мутакаллим, файласуф, шоир ва мунажжим. Шероздаги «Дор уш-шифо» мадрасасида 10 йил мударрислик қилган, Олтин Ўрдада узок муддат яшаб, Жонибек даври (1341 — 1357)да йирик аллома сифатида шухрат қозонган, мазкур хонга атаб араб тили грамматикасига доир «Мутаввал» асарини ёзган. Амир Темур Шерозни забт этгач, уни Сама-рқандга олиб келган (1387). Ж. Самарқандда бутун Мовароуннаҳр олимлари раҳбари даражасига кўтарилган. У бу ерда мударрислик қилиш б-н бирга араб ва форс тилларида илми калом, фалсафа, мантик, наҳвга доир кўплаб рисо-лалар («Ал-Усул ул-мантиқийа», «Тар-жумон ул-Қуръон», «Фанн ул-муаммо ва усули ва тасорифи бафорсий» — «Му-аммо фани ва унинг форс тилидаги усули ва турланиши» ва б.) битди, усули фикҳ, фалсафага оид энг муҳим асарлар (мас, Саккокий, Замахшарий, Қутбуддин Розий, Тафтазоний ва б. рисо-лалари) га шарҳлар ёзди. Ж. шеърят мухлиси бўлиб, ўзи ҳам гўзал ғазаллар битган. У

Амир Темур вафотидан кейин Шерозга қайтиб кетиб, ўша ерда вафот этган.

ЖУРИН Владимир Дмитриевич (1891.4.5, хоз. Татаристон Республикаси Тетюши ш. — 1962.19.8, Москва) — гидротехник-муҳандис, техника фанлари дри (1945), проф. (1928), муҳандислик-техника хизмати генерал-майори (1943). Туркистондаги ирригация ишлари бошқармаси (Москва)да ишлади (1918—21). Мирзачўл ва Чуй (Қирғизистон) водийсини ўзлаштириш лойиҳасида қатнашган. Ўрта Осиё унтининг мелиоратив-муҳандислик ф-тида ўқитувчи, декан (1921—25). Унинг ташаббуси ва раҳбарлигида Тошкент ш.да ташкил қилинган Ўрта Осиёдаги биринчи Сув хўжалиги тажриба-тадқиқот инти (1932 й.дан хоз. В. Д. Журин номидаги Ўрта Осиё ирригация и. т. интима директор (1926—30). 30-й.лардан Россиядаги йирик гидроузел қурилишларида раҳбар лавозимларида ишлади. Илмий ишлари ирригация қурилишларида гидромеханизация усулларини қўллаш, амалий гидравлика, сув хўжалиги иншоотларини лойиҳалаш масалаларига бағишланган.

ЖУРНАЛ (франц. journal — кундалик дафтар) — босма даврий нашр. Ахборотни танлаш, таҳлил этиш ва баҳолашнинг асосий воситаларидан бири. Ж. газета каби жамоатчилик фикрига таъсир ўтказиш йўли б-н уни шакл-лантиришга хизмат қилади; омма ижтимоий онига муайян ғоя ва кадрятларни сингдиради. Ж.лар дастлаб Францияда нашр қилинган. Инг. «Magazine», франц. «Revue», немисча «Zei schrift», испанча «Relista» сўзлари ҳам Ж. маъносини англатади. Чоп этилиш муддати (даврийлиги) жиҳатдан Ж.лар, одатда, ҳафтада, ўн кунда, икки ҳафтада, ойда, икки ойда, ҳар уч ойда, ярим йилда бир марта нашр қилинади. Бундай даврийлик Ж.ларда турмуш воқеаларини кундалик газ.га нисбатан батафсилроқ ва чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Ж.лар

мундарижа йўналишига кўра фаркланади: ижтимоий-сиёсий, адабий-бадий, ишлаб чиқариш-техникавий, илмий, илмий-оммабоп ва б. Ж.лар жамиятдаги турли ёшдаги кишиларга мўлжалланади.

Оммавий ижтимоий-сиёсий ва адабий-бадий Ж.ларда суҳбат, публицистик кузатув, маълум мавзунини шарҳловчи мақолалардан ташқари, репортажлар, шеърлар, ҳикоялар, қисса ва романлар босилади. Сўнгги пайтларда оммавий Ж. саҳифаларидан кроссвордлар, амалий санъат асарлари, модалар, уй бекаларига маслаҳатлар, шахмат этюдлари ва ҳ. к. тобора кенгрок ўрин олмакда. Ҳафталик, ўн кунлик Ж.ларда чизма раем ва фотосуратлардан фойдаланилади. Илмий Ж.ларда ҳажман катта мақолалар б-н бирга рефератлар, аннотациялар, хулосалар, илмий ҳаётга оид ихчам хабарлар ҳам эълон қилинади. Ж. ҳажмини ва уни безаш унсурларини белгилашда Ж. мундарижаси ва унинг ўқувчилари доирасидан келиб чиқилади. Одатда оммавий Ж.лар — ижтимоий-сиёсий ва адабий-бадий, илмий-оммабоп, болалар, аёллар ва ўсмирлар учун мўлжалланган нашрлар катта ҳажмда чиқарилади.

Ж.чилик тараққиёти. Ж.чилик тарихи Францияда «Журнал де Саван» («Олимплар журнали»), («Journal des scavans», кейинроқ «Journal des savants») Ж.дан бошланади. Унинг биринчи сони 1665 й.нинг 5 январьда босмадан чиққан. Унда адабиёт, фалсафа, табиий фанлар соҳаси бўйича Европанинг турли мамлакатларида нашр қилинган китоблар ҳақида маълумотлар босилган. Шунингдек, шу йили, Лондонда «Философшал транзекшне оф Ройял сосаенти» («Қиролик жами-ятидаги фалсафий ўзгаришлар») Ж. нашр қилинган. Турли китоблар шарҳидан иборат бўлган бундай Ж.лар кейинроқ Италия, Германия, Испания, АҚШ, Венгрия, Россия сингари мамлакатларда ҳам пайдо бўлган, фақат мавзулар доираси тор булганлиги учун бу Ж.лар омма орасида кенг тарқалмаган.

Ж.чилик 19-а. 2-ярмида жадал ривож-

ланди. Бу даврда Ж. тарғиботининг усули ва воситаларида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Ж.лар адади узлуксиз ўсиб борди. 19-а. охири ва 20-а. бошларида Ж.ларнинг асосий турлари шаклланди, расмий-безакли оммабоп нашрлар етакчи ўрин эгаллай бошлади. 1960 й. охирида АҚШ да 9400, Англияда 4600, Францияда 14600 (бу мамлакатда сиёсий газ.лардан ташқари, даврий нашрларнинг ҳаммаси Ж.лар рўйхатига киритилади), ГФРда 2200, Японияда 5800 га яқин Ж. нашр қилинган. Айрим мамлакатларда (АҚШ, Франция, Англия) Ж.лар кундалик газ.ларга нисбатан тез тарқалади. Расмий-безакли оммабоп Ж.лар миқдори ва адади бўйича АҚШ дунёда олдинги ўринда туради (1960 й. охирида «The Reader's Digest» 17,5 млн.; «Pazad» 8 млн.; «Life» 7,3 млн. нусхада чоп қилинган).

Ўзбекистонда Ж.чилик. Туркистонда даврий матбуотга 19-а.нинг сўнгги ўн йиллигида асос солинган: 1896 й. Тошкентда «Среднеазиатский вестник» («Ўрта Осиё даракчиси») Ж.нинг биринчи сони босмадан чиқади. Кейинчалик «Туркестанский скорпион» («Туркистон чаёни», 1907), «Средняя Азия» («Ўрта Осиё», 1912), «Степные миражи», («Саҳродаги сароб», 1914) Ж.лари нашр қилинади. Бу Ж.ларда асосан адабий жанрларда ёзилган асарлар чоп этилган. «Средняя Азия» Ж.да Туркистондаги маҳаллий аҳолининг маданий ҳаётига оид материаллар ҳам ўрин олган.

Туркистонда миллий Ж.чилик тарихига атоқли маърифатпарвар адиб ва публицист Бехбудий асос солган. Унинг муҳаррирлигида 1913—1915 й.ларда Самарқанд ш.да «Ойна» жур. нашр қилинган. Мазкур Ж. туркистонликларни замонавий илму урфондан, маърифатдан баҳраманд этиш, ўлкадаги миллий таълим тизимини ислоҳ қилиш каби давр учун долзарб масалалардан баҳс юритган. Ўзбек тилидаги иккинчи Ж. «Ал-Ислоҳ» номи б-н Тошкентда нашр қилинган.

1917—18 й.ларда Туркистонда ижти-

мой-сиёсий ва адабий йўналишдаги бир қанча янги ўзбекча Ж.лар пайдо бўлди. Қўқонда 1-сони Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий муҳаррирлигида «Кенгаш» (кейинчалик «Хурият» номи б-н чиққан), таниқли олим ва публицист Ашурали Зохирий раҳбарлигида «Юрт» Ж.лари нашр қилинган. Тошкентда «Чаён» (1917), «Ишчилар дунёси» (1918) каби янги Ж.лар чиқа бошлаган. «Юрт» ва «Чаён» Ж.лари Туркистон мухторияти ғояларини қўллаб-қувватлаган ва тарғиб қилган. «Ишчилар дунёси» большевикларнинг хусусий мулкни тугатиш соҳасидаги сиёсатини танқид қилгани учун шўро ҳукумати томонидан ёпиб қўйилган. 1918—24 й.лар Туркистонда жами 129 номда Ж. ва бюллетенлар нашр қилинган. Уларнинг асосий қисми рус тилидаги тармоқ нашрларидан иборат бўлиб, айрим Ж.лар бор-йўғи 1—2 сони чиққан, холос. Шу даврда ўзбек тилида нашр қилинган «Ўзгаришчи ёшлар» (1922-24), «Инқилоб» (1922-24) ва «Муштум» (1923) Ж.лари нисбатан кенг тарқалган. Бу нашрларда Назир Тўрақулов, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмонхон Эшонхўжаев, Ғози Юнус сингари истеъдодли ўзбек адиблари ва публицистлари фаол ҳамкорлик қилганлар.

20-й.ларнинг 2-ярмида Ўзбекистонда ўзбек тилида «Ер юзи» (ҳоз. «Гулистон»), «Янги йўл» (ҳоз. «Саодат»), «Маориф ва ўқитувчи», «Янги кишлок», «Аланга» каби ижтимоий-сиёсий ва адабий йўналишдаги янги Ж.лар ташкил топди. «Ер юзи» ўзбек тилидаги биринчи расмий-безакли оммабоп нашр ҳисобланади. 1930 й. бошида у 10000 нусхада чиққан.

2-жаҳон уруши йилларида Ж.лар тармоғи кескин қисқарди. Уруш тугагач, кўпчилик Ж.лар қайтадан чиқа бошлади, янги Ж.лар пайдо бўлди. 1975 й.да Ўзбекистонда жами 134 номда Ж. чоп қилинган. Ж.лар фаолияти ҳам газ.лар каби ўша давр тузуми кўзлаган сиёсий ва мафкуравий мақсадларга бўйсундирилган.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинган, кенг оммага мўлжалланган мавжуд Ж.лар фаолияти қайта ташкил қилинди. Республикада жами 165 Ж. нашр этилади, уларнинг йиллик ўртача адади 704,7 минг нусха (2002). Янги ижтимоий муносабатларни шакллантиришда, миллий онгни ўстиришда ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва адабий-бадиий Ж.лар етакчилик қилмоқда. Бу туркумга мансуб «Шарқ юлдузи», «Гулистон», «Саодат», «Мулоқот», «Фан ва турмуш», «Ёшлик», «Муштум» Ж.лари қаторига истиклол даври Ж.лари — «Тафаккур», «Соғлом авлод учун», «Жаҳон адабиёти» қўшилди.

Булардан ташқари, янги ижтимоий, иқтисодий, молиявий муносабатларни аск этирувчи махсус Ж.лар — «Бозор, пул, кредит», «Менеджер», «Оптовик», «Жамият ва бошқарув», «Бухгалтер кутубхонаси», «Тижорат», «Экономическое обозрение» (рус ва инг. тилларида) ҳам ташкил топди. Автомобилчилар учун мўлжалланган «Авто-олам», «Авто ПрессТИЖ» сингари янги нашрлар пайдо бўлди, «Наш футбол» (ойлик нашр) ва «Приложение к журналу Наш футбол», «ПрессТИЖ» ва «Бизнес Осие» ҳафталик Ж.лари чиқмоқда. Булардан реклама материаллари кенг ўрин олган. «ПрессТИЖ» таҳририяти томонидан тайёрланаётган «Пресс ТИЖ-ТВ» ҳафталиги 53 минг нусхада (1999) тарқалади. 1998 й.дан республикада «Саида» номли расмий-безакли аёллар Ж.ли ўзбек ва рус тилларида нашр қилинади.

Ўзбекистонда илмий Ж.ларнинг кенг тармоғи мавжуд. Ўзбекистон ФА илмий тадқиқот ин-тлари томонидан 12 та илмий академик Ж. нашр қилинади (2002). Уларда мамлакат олимларининг назарий ва амалий тадқиқотлари, таж-рибалари яқунлари ёритилади. «ЎЗР Фанлар академияси маърузалари» Ж.и илмий академик нашрларнинг етакчиси ҳисобланади. Ж. саҳифаларида фаннинг барча соҳаларига оид тадқиқотлар натижасининг қисқа

мазмуни эълон қилинади. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», «Ўзбек тили ва адабиёти» Ж.лари ижтимоий фан соҳалари, «Информатика ва энергетика муаммолари», «Механика муаммолари», «Ўзбекистон химического журнал», «Ўзбекистон биологический журнал» нашрлари аниқ ва табиий фанлар тармоғидаги илмий ютуқларни акс эттиради. «Табиий бирикмалар кимёси» ва «Гелиотехника» Ж.лари 1965 й.дан нашр этилмоқда. Ушбу Ж.лар АҚШда англиз тилига таржима қилиб чиқарилади. Ўзбекистон илмий Ж.ларининг кўпчилиги АҚШ, Англия, Франция, Германия ва б. мамлакатларнинг илмий марказларида ҳам тарқалади.

Тохир Пидаев.

ЖУРНАЛИСТИКА - ижтимоий фаолият тури. Бу фаолият эгалари (журналистлар) ижтимоий долзарб ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение, ахборот агентликлари ва б.) орқали тарқатиш б-н шуғулланади. Ж. оммавий тарғибот ва ташвиқот шаклидандан бири. Ж.нинг хусусияти, мақсади жамиятнинг ижтимоий табиатига боғлиқ. Ж. атамаси дастлаб журналлар мажмуига, кейинчалик барча даврий нашрларга нисбатан қўлланилган. Эндиликда Ж. ибораси Ж. фаолияти маҳсулини, шу б-н боғлиқ касблар мажмуини, шунингдек, шу соҳага оид таълимни ва фан тармоғини ҳам англатади. Ж. фаолияти таркибига матбуот, радио, телевидение, ахборот агентликлари, ҳужжатли кино ва б. қиради.

Ж. тизимидаги ахборот воситалари омманинг кундалик долзарб ижтимоий ва махсус ахборотга бўлган эҳтиёжини қрширишда асосан публицистиката таянади, шунингдек, муҳим ижтимоий масалаларни талқин қилувчи илмий, бадий ва б. асарлардан ҳам фойдаланади. Ж. тизимидаги ахборот воситалари ўз фаолиятида маълум даврийликка ва тезкорликка амал қилади.

Ахборотни тўплаш, таҳлил қилиш ва тарқатишга йўналтирилган ижтимоий фаолиятнинг дастлабки куртаклари қадим-қадимда пайдо бўлган. Одамларни ижтимоий турмушда содир бўлаётган воқеалардан хабардор қилиш, уларга ахборот воситасида маълум гоёвий-рухий таъсир ўтказиш турли шакл ва усулларда намоен бўлган. Оғзаки ахборот нотиклар, жарчилар томонидан етказилган. Ёзма маълумотлар эса, мае, Қад. Мисрда папирусларга битилиб, тарқатилган. Қад. Римда эълонлардан, кўлёмалардан фойдаланилган.

Ҳоз. давр Ж.си дастлаб 17-а. бошидаги илк даврий босма нашрлар киёфасида юзага келган. 19-а.нинг 2-ярми ва 20-а.да фотография ҳамда кинематографиянинг кашф қилиниши туфайли фото ва кино журналистика ташкил топди. 20-а.нинг 20-й.ларидан эътиборан радиотехника ютуқлари асосида радио журналистика тараккий қила бошлади, 40-й.ларда эса теле журналистика майдонга келди.

Оммавий ахборот пайдо булиши ва ривожланиши б-н умумий савияси ва касбий маҳорати юксак журналистларга эҳтиёж кучая борди. Ана шу эҳтиёж тақозоси турли мамлакатларда махсус Ж. таълимини юзага келтирди. Ж.нинг сиёсий йўналиши жихатидан бири-бирдан фарқ қилувчи бир нечта тури таркиб топди, фаолиятнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва вазифасига дойр турлича қарашлар юзага келди. Чунончи, коммунистик Ж. фаолиятига партиявийлик, синфийлик асос қилиб олинди. Бу ҳол кўп ҳолларда умуминсоний маънода ахборот соҳасида инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларининг чекланишига, қўпол равишда поймол қилинишига олиб келди.

Ж. таракқиёти қатор омилларга боғлиқ бўлиб, сиёсий эркинликлар, биринчи галда, матбуот эркинлиги бу омиллар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Матбуот эркинлиги демократик жамият ривожининг зарурий шартини ҳисобланади. Ж. эркин фаолият шароитидагина жами-

ят аъзоларини холис ва ҳаққоний ахборот б-н таъминлай олади, давлат ва жамият ўртасида ўзини воситачи сифатида намоён этади.

Ўзбекистонда Ж. 19-а.нинг 2-ярмида пайдо булди. Унинг тарихи Тошкентда чиқарилган «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети» каби расмий даврий нашрлардан бошланади. 20 а.нинг 1- ва 2-ўн йиллигида Ўзбекистонда асосий эътиборни миллий тараққиётни таъминлашга қодир маърифатли инсонларни тарбиялашга йўналтирилган хусусий миллий газ. ва жур.лар («Тараққий», «Хуршид», «Садои Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» ва б.) ҳам фаолият кўрсатди. Шўро тузуми даврида Ўзбекистонда даврий матбуот тармоғи республика, вилоят ва туман миқёсида чиқадиган умумсиёсий ва тармоқ газ.лари, шунингдек, янги жур.лар ҳисобига кенгайди, айни пайтда Ўзбекистонда радиожурналистика ва тележурналистика ҳам таркиб топди. Лекин булар мустабид тузум кўзлаган сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий мақсадларга хизмат қилишга маҳкум эди.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, республика Ж.си демократик босқичга кадам қўйди ва жамиятни демократик тарзда янгилаш, ҳуқуқий демократик давлат барпо қилишга кўмаклашаётган янги тизим шакллани бошлади. 1997 й.да «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида», «Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида», «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» қонунлар қабул қилинди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 й. 26 февралда «Журналист кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ти-зимини такомиллаштириш тўғрисида» ги қарори эълон қилинди. Мазкур ҳужжатлар республикамизда журналист кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ҳамда дунё андозалари даражасига кўтариш йўлида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Шундан бери ўтган

вакт мобайнида бу қонунлар ва қарорни амалга ошириш йўлида анча ишлар қилинди. Истиклол туфайли республика журналистларининг ижтимоий ҳаёт воқеа ва ҳодисаларини таҳлил қилиш ва ёритишга ёндашуви ҳам тубдан ўзгарди. Эндиликда журналистлар ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш ва ёритишда илмий билимларга, умуминсоний ва миллий кадриятларга, халқаро ҳамжамият эътирофи этган умумдемократик қоидаларга таянмоқда.

Ж. тизимининг шаклланиш жараёнида республикада журналист ихтисоси бўйича махсус олий таълимга ҳам асос солинди. 1949 й. Ўрта Осиё давлат ун-ти (ҳоз. ЎЗМУ)нинг филология ф-ти қошида олий маълумотли журналистлар тайёрлайдиган махсус бўлим ташкил қилинди. Бу бўлим 1967 й.да мус-тақил ф-тга айлантирилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори б-н (1996 й. 26 апр.) «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист» фахрий унвони таъсис этилди. Олий маълумотли журналистлар ЎЗМУдан ташқари, Нукус давлат ун-тида, шунингдек, Ўзбекистон жаҳон тиллари ун-тида ҳам тайёрланади. 1997 й.дан ЎЗР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида журналистларни қайта тайёрлаш Халқаро ижтимоий маркази фаолият кўрсатади.

Ад.: Черепанов М. С, Проблемы теории публицистики, М., 1973; Матбуотимиз фидойилари [3 жилдли; тузувчи ва нашрга тайёрловчи З. И. Есенбоев], 1—2-ж.лар, Т., 1991, 1993; Пидаев Т., Матбуот — миллат чироғи, Т., 1999; Сулаймонов И., Мен — журналистман, Т., 2001.

Тоҳир Пидаев.

ЖУРУА — Бразилиянинг ғарбидаги дарё, Амазонканнинг ўнг ирмоғи. Уз. 3280 км, ҳавзасининг майд. 224 минг км². Перу Анд тоғлари (Мантанья тоғлари) этагидан бошланиб, ўрта ва қуйи оқимида Амазонка пасттекислигидан ўтади. Ёмғирдан сув олади. Январ.

дан майгача серсув, авг.—окт.да саёзланиб қолади. Ўртача сув сарфи 9000 м³/сек. Крузейру-ду-Сул ш.дан бошлаб кема қатнайди.

ЖУТ (*Corchorus*), Калькутта кано-пи — жўкадошлар оиласига мансуб луб толали бир йиллик ўсимлик, тола олинадиган экин. Ватани — Ҳиндистон. Осиё, Африка, Жан. Америка ва Австралиянинг тропик ва субтропик минтакаларида ўсадиган 100 га яқин тури бор. Асосан Осиё мамлакатларида толаси учун бир йиллик 2 тури — чўзиқ мевали Ж. (*C. olitorius*) ва йирик мева-ли Ж. (*C. capsularis*) экилади. Ўзбекистонда 20-а.нинг 30-й. ларидан чўзиқ мевалиси ўстирилади.

Пояси тўғри ўсади, яшил рангда, бўйи 2,5—3,5 м; учки қисми шохланиб, уч-тўртта мева шохча ҳосил қилади. Илдизи ўқ илдиз, шохланган, ерга 1 — 1,5 м гача кириб боради. Барглари кетма-кет жойлашган, узун бандли, наш-тарсимон, арра тишли. Гули майда, икки жинсли, сариқ. Меваси қовурғали кўсакча, чўзиқ, 5—10 см, йирик мевалисиники 1—2 см. Уруғи майда, уч киррали, тўқ яшил, сарғиш-жигарранг ёки тўқ жигарранг, 1000 донасининг вазни 1,5—2 г. Уруғида 14% гача мой бор. Толаси уз. 2—3 м. Ж. ўзидан чангланувчи намсевар, ёруғсевар, иссиқсевар, совуққа чидамсиз ўсимлик. Уруғи 16—18° да нормал униб чиқади. Вегетация даври 140—160 кун. Ж. кано-пта Караганда, айникса ўсиш даврида, сувга жуда талабчан. Сур, ўтлоқи ва ўтлоқи-ботқоқи тупроқларда яхши усади, шўрга чидамсиз.

Ж. толаси етиштириш ҳажми дунёда ишлаб чиқариладиган ўсимлик толалари ичида пахта толасидан кейин 2-ўринда туради. Ж.нинг қуруқ пояси (пўстлоғи) дан 20—25% юқори гигроскопик пишиқ тола чиқади. Ж. толасидан тўқимачилик махсулотлари, гиламлар, қоп, арқон, техник ва ўров газмоллари, жун, пахта толалари б-н аралаш толаларидан кийим-кечак газмоллари тайёрланади. Ҳиндистонда Ж. барги овқатга ишлати-

лади. Ж. уруғидан мой, юрак-қон томирлари касалликларини даволашда ишлатиладиган гликозидлар олинади.

Алмашлаб экишда беда, дуккаклидон экинларидан кейин 28—30 см чуқурликца кузги шудгор қилинган майдонларга экилади. Ўғитлаш нормаси: 10—20 т/га гўнг, 90—120 кг/га азот ва P₂O₅, 60—90 кг/га K₂O. Тола олиш учун кўш қаторлаб 60x12—13, 50x20 см схемада экилади. Уруғ 3—4 см чуқурликца кўмилади. Гектарига тола учун 12—14, уруғ олиш учун 6 кг уруғлик сарфланади. Вегетация давомида 5—8 марта суғорилади, қатор оралари юмшатилади, ўтоқ қилинади, озиклантирилади, суғориш нормаси 5000—7000 м³/га. Техник жихатдан етилган, 50% ўсимликда 1—2 кўсакча ҳосил бўлганда тола учун ўрилади, махсус машиналарда пўстлоғи ажратиб олиниб, далада қуритилади ва луб (каноп) з-дларига топширилади.

Ҳосилдорлиги 90—100 ц/га (қуруқ поя ҳисобида), 10—14 ц/га тола, 3—6 ц/га уруғ. МДХ давлатларида фақат Ўзбекистоннинг Тошкент вилоятида (50-й.ларда қисман Тожикистон ва Туркменистонда экилган) етиштирилади (республикада 90-й.ларда Ж. экин майдони 1000 га атрофида).

Навлари. Ўрта Осиёда экиш учун Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш Марказининг Луб экинлари тажриба ст-ясида чиқарилган Ўзбекистон ва Ўзбекистон 53 навлари р-нлаштирилган.

Ж. илдиз чириш касаллиги ва кузги тунламдан зарарланади.

Ад.: Иоффер Р. Ф., Капралова Н. П., Агротехника джута, М., 1951; Назиров Х. Н., Биологические особенности роста и развития джута в Узбекистане, Т., 1966.

Ҳалима Отабоева.

ЖУФТ (асли «жуфти гов», яъни кўшхўкиз) — кад. ер ўлчови сифатида ишлатилган ибора; бир фаслда бир жуфт хўкиз б-н ишлов бериб ҳосил олиниши мумкин бўлган ер майдонини англатган.

ЖУФТ ВА ТОҚ СОНЛАР - 1) жуфт сонлар — 2 га каррали бўлган бутун сонлар; мас, 0, 2, 4, 6, 8 ва ҳ. к. Сон ўнли санок тизимида ёзилган охирги рақами жуфт бўлганда (0, 2, 4, 6 ёки 8) ва фақат шу ҳолда у жуфт бўлади; 2)тоқ сонлар —2 га бўлинмайдиган бутун (мусбат ёки манфий) сон. Тоқ сон ҳар хил шаклда ёзилиши мумкин. Тоқ сон квадрати яна тоқ сон бўлади, иккита исталган тоқ сон кўпайтмаси ҳам тоқ сон бўлади.

ЖУФТ ВА ТОҚ ФУНКЦИЯЛАР (мат.) — 1) жуфт функция — аниқланиш соҳаси нолга нисбатан симметрик ҳамда $f(-x)=f(x)$ хоссага эга бўлган $y=f(x)$ функция. Унинг графиги у ўқига нисбатан симметрик бўлади. Тоқ функциялар графиги координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашади, яъни унинг симметрия маркази координата бошида бўлади.

ЖУФТ КУЧ — миқдор жиҳатдан тенг, қарама-қарши томонга йўналган, устма-уст тушмайдиган параллел кучлар. Кучларнинг таъсир чизиги орасидаги энг қисқа масофа Ж. к. елкаси, бу чизик, орқали ўтувчи текислик Ж. к. текислиги дейилади. Ж. к.нинг қаттиқ жисмга механик таъсирини ифодалаш учун Ж. к. моменти қабул қилинган. У эркин вектор бўлиб, учидан қараганда соат мили ҳаракатига тесқари йўналган, миқдор жиҳатдан эса Ж. к.ни ташкил қилувчи кучлардан бирининг модули б-н унинг елкаси кўпайтмасига тенг. Гайка қалит б-н буралганда Ж. к. ҳосил бўлади. Қалит гайканинг қайси ёқларига қўйилишига қарамай, унинг гайкага таъсири ўзгармайди.

ЖУФТ ТУЁҚЛИЛАР (Artiodactyla) -сут эмизувчилар синфининг туркуми. Қуйи эоцендан маълум. Оёқлари ўқи кучли ривожланган бўлиб, 3- ва 4-бармоқлари ўртасидан ўтади. 2- ва 3-бармоқлари кучеиз ривожланган, 1-бармоғи бўлмайд.

Оёқларининг сагиттал қисмидан букилиши ва ёзилиши туфайли ҳаракат қилади, ўмров суяги йўқ. 2 кенжа туркум: қавшавчи ва қавшамайдиган кенжа туркумга бўлинади. Ҳоз. замон фаунасида 150 га яқин тури маълум. Кенг тарқалган, Австралия ва Янги Зеландияга интродукция қилинган. Ўзбекистонда 8 тури маълум. Ўсимликхўр, баъзан ҳаммахўр (тўнғиз). Бир қанча турлари (эчки, қўй, сизир) хонақиллаштирилган. Кўпчилик ёввойи турларининг сони қайиш кетмоқда. Бир қанча турлари (жайран, архар, тоғ эчкиси) Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ЖУФТ ЧАТИШТИРИШ — ота-она ўсимлик ўртасида бир марта ўтказиладиган чатиштириш; селекция усули, оддий чатиштиришнинг бир хили. Ж. ч. йўли б-н олинган дурагайлар популяциясида янги нусхалар пайдо бўлиш жараёни муртаққа бир жуфт ота-онадан тенг миқдорда ўтган ирсий материалларнинг қайта жуфтланиши асосида боради. Реципрок чатиштириш ҳам Ж. ч.нинг бир хили. Бу усул ўсимликлар селекциясида кенг қўлланилади.

ЖУФТАБОД — атлас, беқасам, шойи каби матолар тандасидаги икки табаканинг бирикиб жуфтланган ҳолати. Тўқиш дастгоҳига солинган тандадаги Ж.ни тарқатмай (жуфтлаб) тутиб турадиган шода Ж. шода дейилади. Танданинг Ж. шодадан ўтадиган ҳар иккала ипини қўл б-н ажратиб, териб чиқиш Ж. териш деб аталади. Ж. териш нағижасида гула ва тигдан ип осон ўтади.

ЖУФТАК — мисқарлик асбоби. Асосан мис идишларни қавшарлашда ишлатилади. Омбирга ўхшайди, бироқ ундан анча кичик, юпка ва нозик бўлади. Ж. соатсозликда ҳам (соат қисмларини қимтиб олиб, жой-жойига қўйишда) ишлатилади. Ж.ни илгари чилангар усталар ясаган. Ҳозир Ж. ўрнида асбобсозлик з-дларида ишланган қисқич (пинцет) ва б. асбоблар

қўлланилади.

ЖУФТЛАМА — 1) тахта ёғочлардан зич ёпиштириб ясалган эшик; 2) сочпопкнинг кумуш бўлакларини бир-бирига жуфтлаб ёпиштирилган иккита косачадан иборат қисми.

ЖУФТҚАНОТЛИЛАР (Diptera) -хашаротлар туркуми (қ. Икки қанотлилар).

ЖУҒРОФИЯ (араб.) — географиянинг 20-а. бошидан 40-й.ларгача ўзбек тилида ишлатилиб келинган эски номи. Ҳозир ҳам айрим шарқ тилларида қўлланилади.

ЖЭКСОН (Jackson) Эндрю (1767.15.3, Уэксхоу — 1845.8.6, Хермитиж, Теннеси штати) — АҚШнинг 7-президенти (1829—37); Флорида штати губернатори (1821); сенатор (1823). Демократлар партияси асосчиларидан (1828). Д. даврида сайловда ютиб чиққан партия тарафдорларига расмий лавозимларни бериш тизими жорий этилган.

ЖЭКСОН — АҚШ жан.даги шаҳар, Мексикабўйи пасттекислигида, Перл дарёси бўйида. Миссисипи штатининг маъмурий маркази ва энг катта шаҳри. Аҳолиси 196,6 минг киши (2000; шаҳар атрофи б-н бирга 400 минг). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Қ. х. районининг савдо-молия маркази. Озиқ-овқат, ўрмончилик, ёғочсозлик, электротехника, силикат-керамика, мебель саноати корхоналари, йирик аэропорт бор. Автомобиль эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1790 й.да асос солинган.

ЖЭКСОНВИЛЛ - АҚШнинг жан.шарқидаги шаҳар. Аҳолиси 735,6 минг киши (2000). Флорида штатининг шим.-шарқий қисмининг иқтисодий маркази. Денгиз порти (йиллик юк ортиб-тушириш 15 млн. т), муҳим т. й. ва шос-

се йўллар тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қ. х. маҳсулотлари (тамаки, ер ёнғоқ ва мевалар) етиштирилган ва ўрмончилик р-нининг савдо маркази. Қора металлургия, металлсозлик саноати ривожланган. Целлюлоза-қоғоз, ёғочсозлик, полиграфия, кимё, ойнашиша, озиқ-овқат, тамаки, ке-масозлик ва кема ремонтлари корхоналари, ун-т бор. Шаҳарга 1822 й.да асос солинган. АҚШнинг ҳарбий-денгиз базаси.

«ЖЭНЬМИНЬ ЖИБАО» («Халқ газетаси») — кундалик газета, Хитой Коммунистик партияси МК органи. 1948 й. 15 июндан бери нашр этилади (Шицзячжуан ва Ханьданда, 1949 й. мартдан — Пекинда).

ЖЮЛЬ БЕРН — қ. Верн Жюль.

ЖЮРИ (инг. ва франц. jury, лот. iuro — қасамд қиламан) — 1) танловлар, кўрғазмалар, спорт мусобақалари ва ш. к.да мукофотлар бериш масаласини ҳал қилувчи мутахассислар гуруҳи; 2) жиноят процессида фуқаровий ва жинойий ишларни кўришда қатнашувчи непрофессионал судьялар — маслаҳатчилар ҳайъати.

ЖЎВА — жилд хамир ёйиш учун ишлатиладиган калта ўқлок. Ж. қаттиқ ёғоч (ўрик, тут, ёнғоқ, олма, қайрағоч, чинор) дан тайёрланади. Уз. 25—30 см, ўртаси йўғон — диаметри 4—6 см, икки томонида ингичкароқ дастаси бўлади.

ЖЎГИЛАР — лўлиларнинг айрим ўзбек шеваларидаги номи.

ЖЎЖА — товуқ ва б. парранда палапо-ни. Тovuқ Ж.лари 1 кунлигида 35—40 г, 1 ойлигида 240—270 г, 2 ойлигида 550—600 г, 3 ойлигида 900—1100 г, 4 ойлигида 1200—1500 г, 5 ойлигида 1500—1800 г бўлади. Гўшт (бройлер) йўналишидаги товуқ зотларнинг 7—8 ҳафталик Ж.лари вазни 1,5—1,8 кг га етади. Ж.лар 2 ойликкача катакли батареяларда ёки поли-

га похол тўшалган хоналарда сақланади, 4—5 кунлигидан бошлаб илиқ кунларда яйратиш майдончасига, кейинчалик майсазорларга чиқариб турилади. Хонаки усулда боқишда Ж.ларга биринчи ҳафтада сувда қайнатиб пи-ширилган тухум, творог, кўк барра пийез ёки саримсоқ майда тўграб берилади. Катакли батареяларда ҳар 1м2 га 1 — 20 кунлик Ж.лардан 25—30; 21—40 кунлигидан 15—20 ва 41—60 кунлигидан 9—12 та; полига похол тўшалган хоналарда ҳар 1м2 га 1—30 кунлигидан 8— 24; 30—60 кунлигидан 16—18 та жойлаштирилади. Хонанинг ҳарорати биринчи 20 кунликда 29—22°, 21—40 кунлигида 20—18°, 41—60 кунликда 17—16° бўлиши керак. 2 ойлик макиён Ж.лар жўжахўрозлардан ажратилиб, яйратиш майдончасининг атрофи симтўр б-н ўралган хоналарига, энгил типда қурилган айвонларга ўтказилади. Ж.лар махсус тайёрланган аралаш озуқа бериб бо-қилади. Биринчи ойда ҳар 2 соатда, ик-кинчи ойда ҳар 3 соатда, кейинчалик кунига 2—4 марта дон ва аралаш озуқа бериб турилади (қ. Бройлер, Инкубация).

Сайфиддин Азимов.

ЖўЖА — қушларнинг болалик даври, тухумдан чиққандан то жинсий вояга етгунгача бўлган давр. Тухумдан чиққан Ж.нинг ривожланиш даражаларига биноан қушлар Ж. очувчи ва жиш жўжа (палапон) очувчи гуруҳларга бўлинади. Жўжа очувчи қуиыар тухумидан чиққан жўжаларининг кўзи очиқ, танаси пат б-н қопланган, мустақил юриш қобилиятига эга. Бу гуруҳга туяқушлар, товуксимонлар, сув-мошаклар киради. Жиш жўжа очувчи қушлар палапони ожиз, кўзи юмук, танаси яланғоч бўлиб, уларни узоқ вақт ота-онаси боқади. Бу гуруҳга чумчуксимонлар, қизилиштонлар, қалдирғочлар ва б. киради. Бойқушлар ва кундузги йиртқичлар жиш жўжа очувчи бўлса ҳам палапонлари пат б-н қопланган ва кўзи очиқ бўлади. Турли қушларда жўжалик даври ҳам

турлича, мас, майда чум-чуксимонларда 8—12 ой, кундузги йирт-қичларда 1 йилдан ортиқ, йирик қушлар — балиқчилар, гагаралар, бургутлар, ғоаларда 3 йилгача.

ЖўЖА ОЧУВЧИ ҚУШЛАР (*nidifugae* ёки *praesoces*) — тухумдан танаси пар б-н қопланган, мустақил яшай оладиган, кўзлари очиқ, эшитиш органи яхши ривожланган жўжа очувчи қушлар гуруҳи. Кўпчилик қушларнинг тухумдан чиққан жўжалари мустақил яшай олади ва озикланади, лекин маълум вақтгача ота-онаси б-н бирга юради (мас, ўрдак, турна ва б.), товуксимонларда эса ота-онаси жўжаларига озикни кўрсатиб беради (яна қ. Жиш зкўэка очувчи қушлар).

ЖўЖАБУРУН — қовун нави (қ. Гулоби).

ЖўЖИ УЛУСИ - Чингизхон томонидан 1224 й. қилинган тақсимга кўра Жўжихон ва унинг хонадонига меросий бўлиб теккан ер мулки. Унга Иртиш дарёсидан Уралга қадар ва ундан Ғарбга томон «мўғул оғлари туғи етгунга қадар» бўлган ерлар қирган; Жанубда Ж. у. Чигатой улуси б-н чегарадош бўлган. Шим. Хоразм, Амударё ва Сирдарёнинг қуиыи этаклари ҳам Ж. у.га тобе бўлган. Жўжихоннинг қароргоҳи Иртиш дарёси водийсида бўлган. Ботухоннинг Шарқий Европага қилган истилочилик юришлари натижасида Ж. у. жуда улкан ҳудудни камраб олган ва у 13-а. ўрталарига келиб Мўғуллар давлатида амалда мустақил бўлган (яна қ. Олтин Ўрда).

ЖўЖИХОН, Жўчи, Жўжи, Чжочи (тахм. 1184—1227) — мўғулларнинг йирик саркардаси, Чингизхоннинг қатта ўғли; унинг ҳарбий режаларини рўёбга чиқарган. Ривоятларга кўра, Чингизхоннинг хотини Борте (Бўрта фужин) ҳомиладорлик пайтида маркит қабиласи томонидан асирликка олинган. Кейинчалик уни асирликдан халос этишгач, Ж. туғилган. Абулғозий Баҳодирхоннинг

ёзишига кўра, «Жўчи»нинг маъноси «меҳмон» бўлган («Шажарайи турк», 47-6.). Ж. Хитой (1211 — 15), Ўрта Осиё (1219—21), Дашти Қипчоқни босиб олишда фаол иш-тирок этган. Ж. бошчилигидаги 20 минг нафар мўғул кўшини Ирғиз дарёси бўйидаги жангда Муҳаммад Хоразмшоҳнинг 60 минглик кўшини б-н жанг қилган, бу ислом лашкарларининг мўғуллар б-н дастлабки тўқнашуви бўлган. Факатгина Жалолиддин Мангубердиннинг ҳарбий маҳоратигина Хоразмшоҳ кўшинини мағлубиятдан сақлаб қолган. Чингизхон кўшини Ўрта Осиёга юриш қилганда отаси Ж.ни Сирдарё бўйидаги Жанд, Ўзганд, Сигноқ каби шаҳар, қалъаларни эгаллашга буюрган. Ж. бу қалъаларни олгач, укалари Чигатой ва Ўктойхон б-н биргаликда Хоразм пойтахти Урганчнинг қамал қилган, шаҳарни етти ойлик жанглардан сўнггина эгаллаган. Чингизхон мўғуллар забт этган ерларни ўғилларига тақсимлаб берганида (1224) Ж.га Иртишдан Уралгача ва ундан Ғарбга томон чўзилган ерлар мулк қилиб берилган (қ. Жўжи улуси). Ж. Шарқий Европага қилмоқчи бўлган ҳарбий юриши бошланмасидан олдин вафот этган; баъзи маълумотларга кўра, Ж.ни марказий ҳокимиятдан ажралиб чиқмоқчи эканликда гумонсираган Чингизхон махфий буйруқ бериб қатл этирган. Ж.нинг қабри Жезқазған ш. (Қозоғистон)дан 45 км. шим.-шарқда, Қора-Кенгир дарёсининг сўл қирғоғида жойлашган.

Фахриддин Ҳасанов.

ЖўЙ — айриқ, канал (тарихий манбаларда). Ҳоз. пайтда эса, асосан, Бухоро ва Самарқанд вилоятларида ариқ, баъзан кичикроқ канал Ж. деб аталади. Хоз. ўзбек адабий тилида бу сўзнинг кичрайтирилган (диминутив) шакли — жўяқ сақланиб қолган. Ж. жой номлари таркибида учрайди (Жўйидам, Жўйинав, Жўйиқўрчи ва х. к.).

ЖўЙБОР — 1) Бухоро ш.нинг жан-

гарбида жойлашган мавзе. 11-а. охирида бу жой обод қилиниб шоҳона сарой қурилган. Бу сарой Бухоро хукмдорларининг қароргоҳи бўлган. 15-а. бошларида бу ерга Жўйбор хожалари келиб жойлашган (номи шундан); 2) канал, дарё, баъзан ариқ бўйидаги жойлар; тарихий манбаларда, хусусан, вақфномаларда кўп учрайди.

ЖўЙБОР ХОЖАЛАРИ, жўйбор шайхлари — нақшбандийлик тариқатининг вакиллари. Уларнинг Ж. х.номини олиши Хожа Муҳаммад Исломнинг бобоси Хожа Муқаммад Яҳё Бухородаги Жўйбор деган ерга кўчиб келиши б-н боғлиқдир. Ж. х. ўзларини ислом динини тарғиб қилиш учун Маккадан Нишопурга, ундан Бухорога келган Имом Али Мургазо авлоди деб ҳисоблаганлар. Ж. х.дан Абу Бакр Саъдга ва унинг авлодларига сомонийлар даврида Бухоронинг шайх ул-исломи деган мансаб берилади. Абу Бакр Саъднинг невараси Муҳаммад Ислом Ж. х.нинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта нуфузга эга бўлишида асосий роль ўйнайди. У 16-а.нинг 50-й.ларида Шайбонийлар давлатидаги тож-тахт учун бўлган курашларга аралашиб, ўз муриди Абдуллахон II нинг тахтга чиқишига ёрдам беради. Бу даврга келиб Ж. х.га Бухородаги Сумитон қишлоғи инъом этилади. Ж. х.нинг ота-боболари Бухородаги Чор Бакр мазорига қўйилганлиги учун 16-а.дан бошлаб Ж. х. бу жойдаги қабрлар устига ҳашаматли макбара қуриб, зиёратгоҳга айлантиришган (қ. Чорбакр ансамбли). Бу зиёратгоҳлар катта вақф ерларига эга бўлиб, уларга Ж. х. меросхўрлар тариқасида эгалик қилишган ва бу ерлар Ж. х. хўжалигининг ривожланишига асос бўлиб хизмат қилган. Катта лавозим, вақф даромадлари ва б. туфайли Ж. х. тез орада бойиб кетадилар. Ж. х. катта ер-мулкка, юзлаб қулларга, кўплаб чорва молларига, сугориш иншоотларига, савдо корхоналарига эга бўлганлар. Уларнинг савдо қарвонлари 16-а.нинг

2-ярмидаёқ хориж б-н савдо алоқалари олиб борган. Мустаҳкам иктисодий пой-деворга эга бўлган Ж. х. шайбонийлар давлатининг сиёсий ҳаётида жуда катта роль ўйнаган. Инглиз сайёҳи А. Женкинсон 1559 й.да Бухорода бўлиб, бу ердаги рухонийларнинг раҳбарлари бўлган Ж. х. ҳақида шундай деган эди: «Бухорода диний раҳбар бор. Унга қиролга нисбатан кўпроқ қулоқ соладилар, у ўз хоҳиши б-н қиролни ўрнидан олиб, бошқасини қўя олади». Ж. х., 17-а.нинг 1-ярмида мамлакатда пайдо бўлган кийин сиёсий вазиятдан сўнг ўзларининг олдинги мавқеини йўқотганлар.

Ад.: Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдуллонома, 1-ж. Т., 1999; Вяткин В. В., Шейхи Джуйбари, «В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели» китобида, Т., 1927.

Жўйи АРЗИЗ (форс. - қўрғошин ариқ) — Афросиёбни сув б-н таъмин этган қад. канал. Тахм. 8-а. охири — 9-а. бошларида қурилган. Ж. а. пишиқ гиштдан қурилиб, ички қисми қалай б-н қопланганлиги учун тарихий манбаларда «Ж.а.» номи б-н тилга олинади. Ж. а. қрлдикдарини 1946 й.да археолог А. И. Тереножкин Самарканд деҳқон бозорининг рўпарасидан топган. Ж. а. катталиги 59x40x9 см, 42x42x9 см, 28x49x9 см, 36x49x9 см лик пишиқ гишт б-н қул аралаш оҳақ қоришмасидан қурилган. Самарқандни сув б-н таъмин этишда муҳим иншоот бўлган Ж. а.ни муҳофаза қилишга алоҳида аҳамият берилган. Ис-тахрийнинг (10-а.) ёзишича, бу иншоотга йил давомида қараб туриш оташ-парастлар зиммасига юкланган. Бу хизматлари учун улар жон солиғидан озод этилган. Ж. а. 1220 й. мўғуллар томонидан вайрон қилинган, Афросиёб сувсиз қолиб, харобага айланган.

Жўйи Мўлиён, Жўйи маволиён — Бухородан 4—5 км шимолда жойлашган қад. манзилгоҳ ва ариқ номи. Ж. м.да Я. Ф. Ғуломов ва А. Қосимзода ар-

хеологик тадқиқот ишлари олиб борганлар (1956). Наршахийнинг ёзишига қўра, Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ал-Муътаъий ибн ал-Муътасимнинг лашкарбошиси бўлган Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толутдан 10 минг дир-ҳамга сотиб олган. Исмоил Ж. м.да саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маволий (хожа, жаноб, валий)ларга вақф қилган ва бу ерлар Жўйи маволиён деб аталган. Кўпчилик халқ эса уни «Жўйи мўлиён» — «Мўлиён ариғи» деб атаган. Исмоилдан кейинги сомоний амирлари гўзаллиги, тоза ва хушхаволиги туфайли Ж. м.да ўзлари учун боғ ва қўшқлар бино қилганлар. Мамлакат сомонийлар қўлидан кетгач, Ж. м. хароб бўлган.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

ЖўКА (Tilia) — жўкадошлар оиласига мансуб бута ва дарахтлар туркуми. Ўзбекистонда 9 тури ўстирилади. 3 тури — йирик баргли Ж., майда баргли Ж. ва юраксимон баргли Ж. доривор ҳисобланади. Улар бўйи 25 м гача келадиган дарахтлардир. 300—400 йил усади. Барглари узун бандли, кетма-кет жойлашган. Гуллари таркибида эфир мойи, С витамин, каротин ва б. моддалар бор. Қуритилган барги ва препаратлари терлатувчи дори сифатида, шунингдек, дамламаси оғизни чайқаш учун ишлатилади. Ёғочи оқ, юмшоқ бўлиб, мебель, фанер ва б. тайёрлашда ишлатилади.

ЖўН КАНАЛИ — Тошкент вилоятидаги канал. Тошкент ш.нинг жануби-шарқ қисмидан ўтадиган Салор каналининг Жўн-Салор сув таксимлагичидан бошланади. Уз. 54 км. Қадимги каналлардан бири. Шим.-шарқдан жануби-ғарбга эгри-бугри бўлиб оқади. Бош қисмининг максимал сув сарфи 32,0 м³/сек. Эни 4—9 м, чуқурлиги максимал сув сарфи даврида 2—3,5 м. Атрофдаги ерларни сугориш учун каналдан жуда кўп тармокдар чиқарилган. Каналнинг кўп қисми жарлик ва ноқулай жойлардан ўтади.

1927—28 й.ларда канал гидротехник иншоотлар б-н тўла таъминланди. Кейинги йилларда канал реконструкция қилинди ва йўналиши йилдан йилга тўғриланиб, узайтириб борилди. Бош қисми бетонлаштирилган. Ж. к. Янгийўл туманида 20 минг га дан кўпроқ ерни сугоради. Шу туман худудида ариқларга бўлиниб тугайди.

ЖЎН МАДАНИЯТИ - Қрвунчи маданияти турларидан бири. Тошкент воҳасидаги Жун қапали бўйидан топилган ёдгорликлар (3—4-а.лар). Ж. м., асосан, Сирдарёнинг ўрта оқими бўйлаб кенг тарқалган. Г. В. Григорьев, М. Э. Воронец, Т. Г. Оболдуева ва б. қозиш ишлари олиб борган (1937—39). Ж. м.га оид мазоркўрғонлар, шаҳар харобаси текширилган. Турар жойлар хом ва пишиқ гиштдан қурилган. Аҳоли дехқончилик (буғдой, тарик, арпа ва б.) ва чорвачилик б-н шуғулланган. Текшириш натижасида турли ранг ангоб б-н бўйланган сопол идиш (кўза, хум, хумча, хўқача, товоқ ва б.)лар, темир қилич, ханжар, ўқ ёй учи, камон, ойна, турли мунчок тақинчоклар, тош ўғир даста, қўл тегирмон топилган. Қуруллар — ҳатто аёл қабрларида ҳам учрайди.

Ад.: Оболдуева Т. Г., Курганы Каунчинской и джунской культуры в Ташкентской области, М.—Л., 1948.

Светлана Лунина.

ЖЎРА ҚАЙРОҚ АВЛОДИ - ғиждувонлик халқ кўғирчоқбозлари: 1) Жўра қайроқ (1796—1898) — маш-хур халқ кўғирчоқбози, раққос (қайроқ б-н рақсга тушган, лақаби шундан), сурнайчи, кўғирчоқбозлар тўдасининг рақбари; 2) Ҳамро (1818—1910) — «чодир жамол» халқ кўғирчоқ театрининг таникли устаси, анъанавий «Қачал Полвоннинг саргузаштлари» халқ комедиясини яратган; 3) Нарзулло (1908—62) — халқ кўғирчоқбози. Ўз тўпи б-н «Дангаса эр ва зарбдор хотин» комедиясини яратган; 4) Насрулло Ҳамроев (1936) — халқ

кўғирчоқбози. Халқ кўғирчоқ театрини хоз. замон талаблари даражасида ривож-лантиришга интилади. 1966 й.да анъанавий сюжетлар асосида ёзилган «Қачал Полвон уйланади» (М. Халил), «Лақма лайча» (Ҳ. Раҳмат, Т. Маҳрамов), «Қуёнбойнинг туғилган куни» (Б. Омонов) ва б. пьесалар саҳналаштирилди.

Ад.: Қодиров М., Халқ кўғирчоқ театри, Т., 1972.

Мухсин Қодиров.

ЖЎРАБЕК, Жўрабек додхон Қаландар ўғли (тахм. 1840—1906.25.1, Тошкент) — Бухоро амирлиги таркибидаги Китоб беги (1862—70), ҳарбий арбоб, маърифатпарвар, рус армияси генерали (1901). 1852—53 й.лардан амир Насрулло хизматида. 1856 й. Ж. тўқсобо амир томонидан Китоб беги Оллоёрбек хизматига юборилган. 1861 й.да амир Музаффар томонидан Китобга ҳоким қилиб тайинланган Зокирбек юритган сиёсат халқнинг норозилик чиқишларига сабаб бўлади ва унинг ўрнига халқ хохиш-истагига кўра Ж. ҳокимликка кўтарилди. Ж.нинг ҳокимлик қилган даврида бекликнинг Бухоро амирлигидан сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги кучая боради. Бекликнинг иқтисодий тизими: савдо-сотик, солиқлар, экин-тикин масалалари тартибга солинади. Йўллар, мудоффа иншоотлари тартибга келтирилади. Бухоро ва Қўқон хонлиқларида қувғинга учраган сиёсат ва маданият арбоблари шу бекликдан паноҳ топишади.

Ўрта Осиёга чоризм босқини бошланган даврда Ж. босқинчиларга қарши қатъий кураш позициясида турган. Бухоро амири рус армияси тажовузла-рига қарши мудоффага тайёргарлик кўраётган бир даврда Ж. Шаҳрисабз ҳокими Бобобек б-н биргаликда амир Музаффардан ўзаро низоларни уну-тишни сўраб ва ёғийга қарши жиҳодда барча мусулмонлар б-н бир сафда туриб курашиш истагини билдириб мактуб йўллашади. Аммо уларнинг бу истаги амирнинг уларга ишончи бўлмаганлиги туфайли ижобат-

сиз қолади. Ж. амирнинг босқинчиларга нисбатан юритган таслимчилик, кейинчалик эса келишувчанлик сиёсатидан норози бўлган кучларга бошчи сифатида сиёсий майдонга келган Абдумалик тўра ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бирига айланади.

1868 й. 1—8 июнь кунлари Самарқандни рус кўшинларидан қайтариб олиш мақсадида амалга оширилган шаҳар камали раҳбарларидан бири. Баъзи замондошлари фикрига кўра, муваффақиятсиз тугаган Самарқанд камали Ж. томонидан ишлаб чиқилган Ватанни озод қилиш режасининг таркибий қисми бўлган. 1870 й. 14 авг.да Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари чор армияси томонидан босиб олинганидан ке-йин Ж. Бобобек б-н бирга Қўқон хонлиги орқали Қашқарга қочишга уринади, лекин Худоёрхон томонидан тутиб Туркистон генерал-губернатори К. П. фон Кауфманга топширилади. 1870—1906 й.лар мобайнида Ж. Тошкентда яшаб, ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштирок этади. 1871—82 й.ларда Туркистон генерал-губернаторлиги маъмуриятида таржимонлик қилади. Чор армиясининг Қўқон хонлигини тугатиш мақсадида амалга оширган юришларида иштирок этади. К. П. фон Кауфмандан кейинги даврда ўлкани бошқарган генерал-губернаторлар даврида ўзининг ўлка устидан рус ҳукмронлиги тўғрисидаги, маҳаллий аҳолининг аянчли аҳволи борасидаги кескин фикрлари учун фаол сиёсий фаолиятдан бир қадар четлаштирилади. 1895 й.да Тошкент ш. Думасининг аъзоси сифатида Бобобек б-н бирга Николай II нинг тахтга ўтириши муносабати б-н унга табрикнома ва совға-салом юборилишига қарши чиққан.

Илм-маърифатга катта аҳамият берган. Шарқ қўлэмаларининг, хусусан, нодир асарларнинг бой кутубхонасига эга бўлган. Шарқ тиллари ҳамда рус тилини яхши билган. 1876 й. Петербургда бўлиб ўтган шарқшуносларнинг 3-халқаро конгрессида қатнашиб маъру-за қилган.

1902 й.да Туркистонга ташриф буюрган жадидлар етакчиси И. Гаспринский б-н учрашади. Жадидлар б-н ҳамфикр бўлган Ж. «Таржимон» газетасининг Туркистондаги фаолларидан бирига айланади. Ўзбек мутафаккир шоири Фурқат б-н дўстона муносабатда бўлган. Россияда 1905 й. янв.да бошланган воқеалар туфайли Туркистон халқлари орасида содир бўлган кўтарилишлар даврида Тошкентда Ж. бошчилигида бир неча марта халқ йиғинлари ўтказилади ва уларда мамлакатда вужудга келган вазиятдан фойдаланган ҳолда ўлкани чидаб бўлмас оғир аҳволдан қутқариш чораларини кўриш масаласи кун тартибига қўйилади. Ж. сирли тарзда ўлдирилган.

Ад.: Юсупов Ш., Худоёрхон ва Фурқат, Т., 1995.

Бахтиёр Ёқубов.

ЖЎРАЕВ Асрор (1911.22.11 - Самарқанд — 1983.28.11) — реж. ва актёр. Ўзбекистон халқ артисти (1950). Махсус реж.лик курсини тугатган (Москва, 1939, 1948). Ижодий фаолиятини «Кўк кўйлак» ҳаваскорлик труппасида бошлаган. 1930 й.дан Самарқанд театрида актёр, 1933 й.дан реж. (1940—44, 1948-57 бош реж.). 1964 й.дан Самарқанд опера ва балет театрида реж. Актёр сифатида Ўлмас («Ёндирамирз»), Егор («Оила») каби образларни яратган. Энг яхши спектакллари: «Даврон ота», «Ҳамшаҳар йигит», «Нурхон», «Алишер Навоий», «Шоҳи сўзана», «Сепсиз қиз», «Нодира» ва б. Шунингдек, «Дилером» (М. Ашрафий), «Тоҳир ва Зухра» (Т. Жалилов), «Майсаранинг иши» (С. Юдаков), «Фарход ва Ширин» (В. Успенский, Г. Мушель) каби операларни сахналаштирган. Жиззах, Қашқадарё вилоят мусикали драма театрлари, Каттақўрғон драма театри сахналарида ҳам спектакллар қўйган.

ЖЎРАЕВ Менгниёр Сатторович (1942.15.1, Жарқўрғон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган

(1966). 1966 й.дан Жарқўрғон туманидаги 47-мактабда биол. ўқитувчиси, 1967 й.дан Қумқўрғон туманидаги 13-мактабда директор ўринбосари, 2000 й.дан кимё-биол. ўқитувчиси. Ж. дарсларни ҳоз. давр талаби асосида ташкил этади, таълим жараёнида янги педагогик технологияларни қўллайди, кўрғазмали куроллар ва ўқув техника воситаларидан унумли фойдаланади.

ЖўРАЕВ Нурали (1941.10.7, Балиқчи тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1990). Наманган пед. ин-тининг мат. факультетини тугатган (1966). 1966 й.дан Балиқчи туманидаги 1-мак-табда, сўнгра 14-мактабда мат. ўқитувчиси. 1998 й.дан нафақада. Ж. дарсларни кизиқарли, кўрғазмали куроллар ва техника воситаларидан фойдаланган қолда ўтган; у мактабда замонавий мат. кабинетини ташкил этган. Ж. юқори синф ўқувчиларини фан йўналишлари бўйича ўқитиш ташаббускори.

ЖўРАЕВ Раҳмат (1941.20.2, Марҳамат тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон пед. ин-тининг бошланғич таълим методикаси ф-тини тугатган (1975). Меҳнат фаолияти 1961 й.дан бошланган. 1964 й.дан Марҳамат туманидаги 4-мактабда, 1971 й.дан 6-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Ж. ҳар бир дарсга ижодий ёндошиб, иш жараёнида юзлаб кўрғазмали куролларни қўлда тайёрлади.

ЖўРАЕВ Тўхтамурод Жўраевич (1934.25.10, Тошкент) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1991), физ.-мат. фанлари д-ри (1972), проф. (1973). ТошДУ ни тугатган (1958), Ўзбекистон ФА Механика па иншоотларни н г сейсмик мустаҳкамлиги ин-ти директори (1974-85), Ўзбекистон ФА Математика ин-тида директор (1985—92 ва 1997 й.дан), ТошДУ ректори (1992—

95), Ўзбекистон ФА президенти (1995—2000). Илмий ишлари хусусий ҳосилалар дифференциал тенгламалар ва чегаравий қатлам назариясига оид. Унинг аралаш ва аралаш-қўшма типли тенгламаларга оид ишларида янги чегаравий масалалар ўрганилиб, муҳим на-тижалар олинган; математик физикада муҳим татбиқларга эга бўлган чегара-вий қатлам назариясига оид ишларининг аҳдмияти катта. Ж. бир қанча халқаро академиялар ва халқаро жамятлар аъзоси. Кўп жилдди (1-, 2-ж., Т., 1999) «Олий математика асослари» дарслиги ҳаммуаллифи. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши (1992—95), 1-чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974). «Дўстлик» (1996), «Меҳнат шухрати» (1999) орденлари б-н мукофотланган.

Ас: Краевые задачи для уравнений смешанного и смешанно-составного типов, Т., 1979.

ЖўРАЕВ Фрунзе Содиқович (1929.12.11, Бухоро) — театршунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1952). Ҳамза номидаги Санъатшунослик ин-тида кичик илмий ходим (1952-55, 1958-68), кейинчалик катта илмий ходим (1968—70 ва 1984—92), республика газеталарида адабий ходим (1955—58), Маданият ишлари вазирлигида репертуар таҳрир хайъати бош муҳаррири (1970—73); театр ва мусиқа ташкилотлари бош бошқармаси бошлиғи (1981—84). Навоий театри директори (1978—81).

ЖўРАЕВ Хайрулла Равшанович (1945.20.1, Зомин тумани) — кинорежиссёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1983). ТошДУнинг журналистика ф-тини тугатган (1970). Ўзбекистон илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар киностудиясида реж., муҳаррир, бош муҳаррир (1976—87).

«Видеофильм» марказининг директори (1988—89). Президент девонида масъул ходим (1990—92), Ўзбекистон Республикаси Давлат кинокомпаниясининг раиси (1992—93), Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчиси (1993-96), 1996 й. 1 ноябрдан Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги. Қисқа метражли: «Аҳматовлар оиласи», «Абдуманнон Умаров», «Абдулла Қодирий», «Ҳамид Олимжон» ва б.; тўла метражли: «Фуқаро», «Барча фазилатлар сенда мужассам», «Афғонистон, 85-йил кузи», «Икки миллион таниш чехра» (М. Қаюмов б-н ҳамкорликда) ва б. фильмлар яратган. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (2000).

ЖўРАЕВ Шерали (1947.3.9, Асака тумани) — хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (1987). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1972). Ўзбек давлат эстрадаси (1972—73), «Шодлик» ашула ва ракс ансамбли (1972—79), Андижон вилояти филармонияси (1979—86), Ўзбек давлат филармонияси (1986—96), «Ўзбекнаво» бирлашмаси (1999 й.дан) да яккахон хонанда. Табиатан ширали овозга эга. Ижро услуби монологик, драматик изтиробларга асосланган. Унинг ижросидаги кўшиқлар халқчиллиги, мушоҳадали, фалсафий мазмунга бойлиги, беназир жозибаси ва теран инсоний дардлиги б-н ажралиб туради. Ж. репертуари кўп киррали ва ранг-баранг. Кўшиқлари асосини Шарқ мумтоз (Навой, Бобур, Шерозий, Ҳофиз, Машраб, Огаҳий ва б.) ва замонавий (Э. Воҳидов, А. Орипов ва б.) шоирларнинг шеърлари ташкил этади. Купгина кўшиқлари куйини Ж. ўзи яратди (жумладан: «Биринчи муҳаббатим», «Ўзбегим», «Карвон», «Аччиқ ҳақиқат», «Яралган», «Ошиқлар сардори», «Инсон қасидаси», «Ошиқ бўлинг» ва ҳ. к.). Баъзи кўшиқларининг матнини ҳам ўзи ёзган: «Бобо Дехқон», «Замон», «Қарашларга», «Она Туркистон», «Соҳибқирон», «Дўст бўлсанг, ёнимда тур», «Қаён кетмоқдасиз?». 1992

й.да Ўзтелерадиокомпанияси Ж. ижодига бағишланган «Бир улуг эл бор жаҳонда» фильм-эссе яратган. Европа, Осий мамлакатларида гастролда бўлган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши депутати (1990—95). Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1991).

Ас: Бола дунёни тебратар, Т., 1988; Санъатим (нашрга тайёрловчи С. Саййид), Т., 2000.

ЖўРАЕВ Юрсинбой (1944.10.4, Олтиариқ тумани) — уста пахтакор, Ўзбекистон Каҳрамони (2000). Мехнат фаолиятини Олтиариқ туманидаги Б. Отакулов номли жамоа хужалиги аъзолигидан бошлаган (1960—64). Шу жамоа хўжалигида ҳисобчи (1964-70), бригада бошлиғи (1970-71), 1991 й.дан бош пудратчи. Ж. раҳбарлик қилган бригада узок, йиллар давомида пахтачилик ва дончиликда деҳқончиликни илмий асосда олиб бориб муттасил юқори кўрсаткичларга эришди. 1999 й.да пахтадан 54 ц/га; 2000 й.да ғалладан 60 ц/га ҳосил олишга эришди. Мехнат фаолияти давомида кўплаб шогирдлар тарбиялади, республикада к.х. соҳасидаги ислохотларни амалга оширишда фаол иштирок этди.

ЖўРАЕВА Гулсум Темировна (1954.24.6, Вобкент тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро пед. ин-тини тугатган (1975). 1975 й.дан Вобкент туманидаги 8-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. Ж. таълим-тарбия жараёнида янги педагогик технологиялардан фойдаланади. Мактабда ўзбек тили ва адабиёти бўйича синфдан ташқари ишларни ташкил этиб, ўқувчиларнинг ёзма ва оғзаки нутқини ривожлантириш, ўзбек халқининг бой адабий меросини урганиш ва шу орқали уларнинг маънавиятини шакллантиришга қатта эътибор беради.

ЖЎРАЕВЛАР — самаркандлик ака-ука тоштарош усталар: 1) Жалил Жўраев (1892—1977) тоштарошликни тоғаси Абдурайим Обидовдан ўрганган. Ўрта Осиё давлат ун-ти (ишчилар ф-ти)да таълим олган (1923—25). Самарканддаги «Мармар» (1927—35), «Горняк» (1936—43) артелларида ишлаган; 2) Болта Жураев (1893-1973) меъморликни отаси уста Жўрадан ўрганган. «Мармар» (1929—35), «Горняк» (1937—43) артелларида ишлаган. Ж. Самарканд, Тошкентда кўпгина би-ноларни безашда қатнашган: Тошкент т.й. вокзалининг эски биноси, Тошкент куранти, Ўзбекистон ФА Президиуми биноси, ҳоз. «Баҳор» концерт зали; Навоий театри биносининг мармар зиналари беази учун Давлат мукофоти сазовор бўлган (1948). Асарларидан намуналар республика музейларида сақланади.

ЖЎРАУЗУМ — кечпишар хўраки узум нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. ин-тида Нимранг ва Пушти Тоифи навларини чапиштириб чиқарилган (А.М. Негруль ва М.С. Журавель). Тупи кучли ўсади. Гули қўш жинсли. Барги ўртача, беш бўлакли, арра тиш-ли, барг банди узун. Узум боши катта (ўртача вазни 500—550 г), сершингил, ғужумлари йирик, тухумсимон, оч яшил. Пўсти қаттиқ, юпка, серэт, серсув, мазаси ёқимли. Сент.нинг охирида пишди. Таркибида 22—23% қанд, 6,5—7,5 мг% кислота бор. Гектаридан 400—500 ц гача ҳосил беради. Тошкент, Самарканд вилоятларида экилади. Янгилигида истеъмол қилинади, винолар тайёрланади.

ЖЎРАҚАНД — қовуннинг ўртапишар нави. Халқ селекциясида яратилган. Шакли чўзик, эллипссимон ёки тухумсимон. Пўсти силлик, бир оз ғадир-будур, уз. 18—23 см, оғирлиги 2—3 кг. Ёппасига тўр б-н қопланган, тўрлари йирик, дағалроқ. Эти қалин (4—4,5 см), ок, баъзан оч яшил, мулойим, сал қарсиллайди, ширин. Таркибида 12,1% қуруқ модда,

9,5% қанд, шу жумладан 7,2% сахароза бор. Уруғи Жўрақанд қовун нави. ўртача, сарғиш. Уруғидан униб чиққандан сўнг биринчи ҳрсили 78—90 кунда пишди. Оқпалак касаллигига чидамлироқ. Ҳосилдорлиги 20—28 т/га. Асосан Тошкент, Фарғона вилоятларида экилади.

ЖЎРАҚУЛОВ Умаркул (1894 — Самарканд — 1973.22.3) — кулол, Ўзбекистон халқ рассоми (1953). Отаси уста Жўракул Қобуловдан хунар ўрганган. Сопол идишлар, бадийий буюмлар тайёрлаш б-н шуғулланган. Самарқанд хунарамандчилиқ саноат техникумида дарс берган (1930—32). Бўртма нақшлари бўяб безатилган лаган, товоқ, коса каби идишлар (ўрдак, лаган, шокоса, кўза ва б.), ўйинчоқ (хуштак)лар ишлаб, кулолликнинг Самарқандгагина хос услуби (кулоллик мактаби)ни яратган. Ж. ишлаган бадийий буюмлар республика ва чет мам-лакатлар музейларида сақланади. Кўплаб шогирдлар тайёрланган.

ЖЎРНАВОЗЛИК, жўровозлик, аккомпанемент — 1) мусика ижрочилигида яккахон хонанда, созанда, раққоса ёки ижрочилар гуруҳига бир ёки бир неча мусика чолғулар (ансамбль, оркестр)нинг жўр бўлиши. Ўзбекистонда қадимдан ривожланиб келган. Айритом, Афросиёб, Варахша ва б. жойлардан топилган ёдгорликларда ҳамда улардан кейинги даврларга оид миниатюраларда яккахон ва гуруҳ-гуруҳ созандалар, раққосалар тасвирланган. Қадимдан, мас, «Катта ўйин» туркумидаги рақслар ноғора (ёки дойра), Шашмакомнинг наср (ашула) йўллари танбур жўрлигида ижро этилган. Ўзбек анъанавий ижрочилигида тор, дотор, танбур, рубоб каби якка (ёки доира б-н биргаликдаги) созлар ва чолғу ансамбли жўрлигидан фойдаланилади; 2) Гармония, гомофония каби кўп овозли мусика услубларида етак-чи, оҳангдор овозга бошқа, кўмақдош овоз (аккорд)ларнинг жўр бўлиши.

ЖЎРЧИ, кал журчи (*Neophron percnopterus*) — қарчағайлар оиласига мансуб йиртқич куш. Бўйи 60—70 см, вазни 2,5 кг ча. Жан. Европа, Африка, Ҳиндистон ва Осиёнинг ғарбий қисмида яшайди. Ўзбекистонда тоғ этаклари ва Қарши чўлида учрайди. Тухум кўйиш даврида тоғ, қир ва жарликларда, бошқа даврда эса очик текисликларда, шахар ва кишлоқларда яшайди. Қоя ва жарликка ин куради. Апр.—майда 2 та тухум кўяди. Тухумини 40 кунгача босиб ётади. Жўжалари июль—авг. да учирма бўлади. Ж. асосан, ўлимтиқлар ва ҳар хил ташландиклар б-н озикланади.

ЖЎХОРИ (*Sorghum Pers.*) — ғалладошлар (ғаллагуллилар) оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, дон ва ем-хашак экини. Ж.нинг 50 га яқин ёввойи ва маданий тури бор. Донли Ж. (*S. setivum*; оқ жўхори, кўкун жўхори, гаолян ва б.), ширин Ж. (*S. saccharatum*), дурра (*S. durra*), супурги Ж. (*S. technicum*), ўтсимон Ж. (судан ўти — *S. Sudanense*, ўтсимон Ж. — *S. almum*) каби бир йиллик турлари кўпроқ экилади. Ватани — Мар-казий Африка. Мил. ав. 4—3-минг йилликдан бери экиб келинади. Эрон, Ҳиндистон, Хитой, АҚШда ва Африка, Океания, Австралия, Ўрта Осиё, Украина жан.да экилади. Жаҳон бўйича Ж. экин майдонлари 43,6 млн. га дан ортиқ, ялпи ҳосили 68,2 млн. т, ҳосилдорлиги 14,4 ц/га. Ўзбекистонда экин майдони 9 минг га (1999). Ж.нинг илдиз тармоғи попуқ илдиз бўлиб, асосий қисми ернинг ҳайдалма қатламида ривожланади, айрим илдизлар эса 2,5 м чуқурликка кириб боради. Пояси сомон поя, бўйи 0,5—7 м гача, ўртача 2—3 м, поянинг ичи ғовак паренхима тўқималари б-н тўлган. Пояси тупланади (1—8). Барги кенг, 10—25 та бўлади. Тўпгули рўвак, уз. 15—60 см, ён шоқлари учларида 2 та бошоқча чиқаради, биттасида мева ҳосил бўлади. Ж. четдан чангланади. Дони крбикли ва қобиксиз, думалок,

тухумсимон; ранги оқ ёки сариқ. 1000 та дони вазни 20—70 г. Донининг тиним даври йўқ, ҳосил йиғилгандан сўнг экиш мумкин. Ж. муҳим дон экини, дони озик-овқатга ишлатилади. Донидан ёрма, ун, спирт, крахмал тайёрланади, ундан нон ёпилади, мол ва паррандаларга тўйимли ем сифатида берилади. Кўк массаси силосланади. Дони тўйимли, таркибида 65—75% крахмал, 10—15% оксил (лизин), 3,5% гача ёғ бор. 100 кг Ж. дони 119 озука бирлигига тенг. 100 кг кўк массасида — 23,5, силосида — 22, пичанида — 49,2 озука бирлиги бор. Поя ширасида 10—15% канд бўлиб, шинни ишлаб чиқарилади. Супургибор Ж.дан супургилар ва чўткалар тайёрланади. Ж. такрорий экин сифатида ҳам экилади. Ж. бир йиллик ўсимлик. Қур-ғоқчиликка ва исикликка чидамли. Тупроқ ва ҳаво қурғоқчилигига бардош беради. Майсаси —Г да нобуд бўлади. 30—40° ҳароратга чидайди. Ёруғсевар, қисқа кун ўсимлиги. Тупроққа талаб-чан эмас, аммо ғовак тупроқларда яхши ўсади. Шўрга чидамли, ўсув даврининг бошланишида секин ўсади. Экилган уруғлар 10—15 кунда майсалайди, 25—30 кундан кейин тупланади, 40 — 50 кунда най ўраш даврига киради, рўвак чиқариш даври 55—65 кунга боради, рўвак чиқаришдан 5—6 кундан кейин гуллаш бошланади. Ўсув даври 75—100 кун. Ж. ғўза, нўхат, бошқа дуккакли экинлардан бўшаган ерларга экилади. Чимқирқар плуг б-н 28—30 см чуқурликда шудгор килинади. Ер қуриган бўлса шудгордан олдин суғорилади. Шудгорлашдан олдин гектарига 10—15 т гўнг, 50—60 кг фосфор, 40—50 кг калий солинади. Баҳорда (апр.—май) ҳарорат 13—15° бўлганда кенг қаторлаб экилади (қатор ораси 60, 70 см). Уруғлик экиш нормаси 5—10 кг/га, экиш чуқ. 3—5 см, кўчат қалинлиги ҳар гектарда 70—100 минг тупга боради. Қатор ораларига 2—3 ишлов берилади. Суғориладиган майдонларда 25—30 ц/га дон, 300—400 ц/га кўк масса беради (интенсив технология усуллари қўлланилганда 100—115 ц/га

дон, 1000—1200 ц/га кўпоя).

Навлари. Ўзбекистонда Ж.нинг 3 тури (донли Ж., ширин Ж. ва супурги Ж. гурухлари) кўпроқ Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро вилоятлари, Фарғона ва Мирзачўлнинг суғориладиган шўр ерларида ўстирилади. Суғориладиган майдонларда Каттабош, Чиллаки, Ўзбекистон 5, Сангзор, Ўзбекистон 18, Карлик (Пастак) ва б. навлари экилади.

Ж. зараркунандалари: битлар, симкуртлар, тунламлар, поя парвона-си, карадрина; касалликлари : чанг қорақуя, поя ва илдиз чириши, бактериозлар.

Халима Отабоева.

ЖЎША — кизил гил (кесак). Кулолчиликда ранг тайёрлашда муҳим хом ашё ҳисобланади. Сопол идишларга кизил ранг ёки нақш беришда қўлланилади. Бунинг учун буюм сувда суюлтирилган Ж.га чайиб олинади ёки суюклик б-н унга нақш берилди. Ж. Ўзбекистоннинг айрим жойлари (мас, Андижон ва Марғилон) да рўша ҳам дейилади.

ЖЎЯК — тупрокнинг механик таркиби, экин тури ва экиш усулига кўра кудза ёки бахрда ер етилганда олинди-ган экиш ариғи; икки пушта ўртасидаги ариқ. Кўпроқ картошка ва полиз экинлари Ж. олиб экилади. Ж.нинг «илон изи», «дандана», тўғри (эгат) хиллари бор. Ж.нинг эгат хили кенг тарқалган. «Илон изи» («айланма») шаклида олинган Ж. нинг кенглиги 80—90 см, чуқ. 40—50 см, пуштаси (икки ариғи ўртаси) полиз экинлари учун 1,5—2,5 м, бошқа экинлар учун 60—80 см кенликда олинади. Унинг бир бурилиши б-н иккинчи бурилиши ўртасидаги оралик ер нишабига қараб 4⁷ м. Ж.га қуйилган сув оёклагач, этагидан бошлаб, Ж. сув б-н (2/3 қисмгача) тўлишига қараб, қулоқ боғлаб чиқилади (хар 1—2 ариқнинг сув б-н тўлган жойи тупрок тортиб бекитилади). Ж.нинг нам чиккан ерига уруғ экилади. Экин бутун ўсув даврида Ж.дан

суғориб турилади. Ж.нинг бурилган жойига чим босиб, сувни окова қилиб қуйиш ҳам мумкин. Ж.нинг «дандана» усулида Ж. бармоқ шаклида олинади, узунасига тортилган ўқ ариқдаги сув боши берк (бармоқ) ариқларга тўлдириб қўйилади. Ж.нинг «илон изи» ва «дандана» турлари асосан кетмон б-н очилади (механизациядан фойдаланиб бўлмайди). Эгат — 100—150 м ва ундан ортиқ узунликда бир-бирига параллел олинган Ж.лардир. Пахтачиликда маркёр ташлаб 120 ёки 180 см кенликда ва 25—30 см чуқурликда олинади. Экин Ж.нинг икки томонига ёки икки қирғоғига экилади. Гуллаш фаза-сида экилган қаторлар ўртасидан эгат очилганда 90 ёки 60 см ли қатор оралиғи ҳосил бўлади, экин пушта ўртасида қолади. Текис далага нисбатан Ж.даги тупрокнинг ҳаво-иссиқлик ва сув режими қулай бўлади. Ж.да уруғ тушган атроф ва ундан пастроқда тупрок ҳарорати бошқа жойларга Караганда 0,9—3,0° кўпроқ исийди.

Абдурахим Эрматов.

ЖЎЯК ҚУМЛАР — бир-бирига параллел жойлашган камбар қатор-қатор қум дўнглари. Ж. қ. кўп эсадиган шамоллар йўналишига мое жойлашган бўлади. Узунлиги бир неча км га етади, бал. 1 м дан 70 м гача бўлади. Жўяклар оралиғидаги пастликнинг кенглиги 2—4 км га тенг. Ўрта Осиё чўлларида чала мустаҳкамланган ва ўсимликлар қоплаган Ж. қ. кўп тарқалган. Ж. қ. Австралия ва Африкада ҳам бор.

ЖЎЯКЛАБ ЭКИШ — қ. х. экинларини жўякнинг икки томонига ёки икки қирғоғига экиш. Полиз экинлари, томорқа хўжалиқларида помидор, картошка, маккажўхори етиштиришда қўлланилади.

ЖҲАНГАР МАДАНИЯТИ - Синд (Покистон)нинг аҳоли яшайдиган бир қанча турар жойларидан топилган сўнгги Хараппа (тахм. мил. ав. 12—11-а. лар)

археологик маданияти. Биринчи марта 20-а.нинг 20-й.ларида Синд вилоятининг Жҳангар аҳоли турар жойидан топилган. Асосий ёдгорлиги Чан-хударо бўлиб, Жҳукар маданиятининг биринчи қатлами ҳисобланади. Асосан, лойдан ясалган кўзачалар, турли идишлардан иборат. Археологик маълумотларга кўра, Ж. м.ни яратувчиларнинг кичикроқ гуруҳи Чанхударони жҳукарликлар ташлаб кетгандан сўнг, маълум вақтгача ишғол қилганлар. Ж. м.дан топилган ёдгорликлар Шим. Балужистон ва Эроннинг жез даврида яшаган қабилалари б-н яқинлигини кўрсатади. Бу яқинлик белуж ва эрон қабилаларининг Ҳинд дарёси водийсига кўчиб келиб, узоқ вақт бирга яшаганликлари самарасидир.

ЖҲАНГМАГҲИЁНА, Жанг Маҳиёна — Покистондаги шаҳар. Панжоб вилоятида, Чиноб дарёсига яқин ерда жойлашган. Аҳолиси 292,2 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Кийим тикилади, металл ва теридан турли буюмлар ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, кўн, совунгарлик корхоналари бор. Қўлда газлама тўкилади, кулолчилик буюмлари тайёрланади.

ЖҲУКАР МАДАНИЯТИ - жез даври маданияти (мил. ав. 2-минг йиллик ўрталари). 1928 й.да ҳинд археологи Н. Мад-жумдар Жҳукар аҳоли турар жойи (Покистоннинг Синд вилояти) дан топган. Ж. м.нинг асосий ёдгорликлари — Жҳукар, Лохумжодаро ва Чанхударо (2 қатлам). Ж. м. уйлари пишиқ ғиштдан, ўчоқлар қурилганлиги б-н ўзига хос. Сопол идишларидаги геометрик ва ўсимликсимон нақшлар сарғиш фонда қора ва қизил бўёқ б-н қизилган. Жез буюмларидан кенг фойдаланилган (болта, бандак, тамға ва ҳ. к.). Тамғамухрлар сопол, тошдан тайёрланган, турли геометрик шакллар, баъзан ҳайвонларнинг расмлари б-н безатилган. Ж. м.нинг тамға-муҳрлари Хараппа тамға-муҳрларидан ёзуви йўқлиги б-н фарқ

қилади. Ж. м. кўп жиҳатдан Балужистон, Шим. Эрон ва Ўрта Осиё маданиятига ўхшаб кетади.

Ад.Массон В. М., Древнеземледельческая культура Маргианы, М., Л., 1959.